

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ДИЁНАТ

Роман

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти

ТОШКЕНТ — 1979

Ҳар сафар асари қайта нашр этиларкан, ёзувчи мушкул бир муаммо олдида ўйланиб қолади.

Асар китобхонларга таниш, танқидчилик у ҳақда ўз фикрини баён этган. Бас, шундай экан, бу асарга қайтиш шартмикин, деган фикр китоб муаллифини ўйга толдирмай иложи йўқ.

Албатта, бу қолларда улуғ адибларнинг ижодий тажрибаси эсга тушади. Ҳақиқатан, ҳар сафар асарлари қайта босилганда уларни қайта-қайта кўздан кечириб, бирда тилга сайқал берса, бирда деярли янгитдан ёзиб чиққан Антон Павлович Чехов каби буюк ёзувчиларнинг меҳнат услуби биз учун тоабод намуна бўлиб қолмайдими?

«Диёнат» романи нашрдан чиққандан кейин камини азиз китобхонлардан жуда кўп хатлар олдим. Матбуотда анча-мунча тақризлар, танқидий мақолалар эълон қилинди. Бу хат ва мақолаларда муаллифга бир-мунча фойдали маслаҳатлар берилдиким, яхши ният билан айтилган бу гаплар романи яна бир кўздан ўтказишга даъват этди.

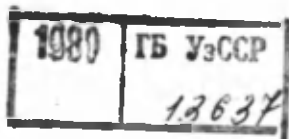
Асарга киритилган ўзгаришларни икки нуқтага жамлаш мумкин. Биринчиси — роман қаҳрамони Нормурод Шомуродовнинг иш фаолиятини бир қадар кенгроқ кўрсатишга қаратилган бўлса, иккинчиси Ҳайдар — Латофат ва Қодиржон — Тоҳира муносабатларини чуқурроқ очиб беришга қаратилгандир.

Бу уринишларим бирор натижа бердими, йўқми — масаланинг бу томони, табиий, азиз китобхонларимга ҳавола.

Февраль, 1979 йил.

Муаллиф

Иккинчи наشري

Б 70303—№ 567
356(04)—79 54—79 4702570000

© Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978

© «Ёш гвардия» нашриёти, 1979

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Отақўзи миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан қўқ-қисдан «бостириб» келди. Домла Шомуродов машина овозини эшитиб йўтала-йўтала кўчага чиққанида дарвоза олдида бири оқ, бири ҳаворанг иккита «Волга» қатор турарди. Кетма-кет «Газик» келиб тўхтади.

Оқ «Волга»дан олдин Отақўзи, унинг кетидан қотмадан келган, юзи офтобда қорайиб кетган хушбичим бир одам, ҳаворанг «Волга»дан эса Отақўзининг қизи Тоҳира тушди. Калтагина ҳаворанг кўйлак кийган нозиккина Тоҳира, гўё «пир» этиб қафасдан учиб чиққан мўъжазгина кўк қушчадек, машинадан «лип» этиб, енгилгина сакраб тушди.

Отақўзи пешонасига дўндириб қўндирган янги чуст дўпписини тўғрилаб, новча, келишган сахт-сумбатини сал тебратиб бориб, домла Шомуродов билан кўришди.

— Бардаммисиз, тоға? Аямлар яхшимилар?.. Қани, танишини қўйинг: Абдор Шукуров, янги секретаримиз. Ёш, леккин ишчан, принципаал раҳбар...

Шукуров Отақўзининг ўринсизроқ мақтовидан хижолат чекдими ё боши хумдек бу бақувват чолнинг савлати босдими, ийманibroқ кўришди.

— Яхшимисиз, Нормурод Шомуродович... Танишганимдан беҳад хурсандман. Сиз тўғринида кўп эшитганман...

— Раҳмат, болам, раҳмат...— Нормурод ота Тоҳирани аста қучиб, елкасига шалоладай қуйилган қоп-қора калта сочларини

силади-да, яна меҳмонга юзланди.— Қани, ичкарига... марҳамат, ўртоқ Шукуров...

Эскироқ йўл-йўл пижамасининг кенглигиданми, у жуда бақувват, миқти кўрнар, ялтироқ, катта боши, айниқса дўнг пешонаси уни суратлардаги қадимги юнон файласуфларига ўхшатар, йирик гўштдор бурни эса ёноқлари туртиб чиққан кенг юзига шиддатли бир ифода бахш этар эди.

Меҳмонлар ичкарига киришаркан, «Газик»нинг шофёри Отақўзининг орқасидан бориб:

— Хўжайини!— деб чақирди.

Отақўзи тўхтаб, қовоғини уйдн.

— Неча марта айтдим сенга, «хўжайин» дема деб!

— Уэр, Отақўзи ака!— шофёр қизариб, пешонасини ишқади.— Юкларни нима қилай?

— Юкларни... бир қути бодринг, бир қути помидорни шу ерга туширасан. Қолганини айтган жойимга элтасан. Рўйхат бўйича, уқдингми?

Отақўзи қизғиш брезент этиклари билан ерни гурс-гурс босиб, ичкарига кирди. Каттагина чор бурчак ҳовлининг тўрида бир маҳаллар анча ҳашаматли қилиб қурилган, ҳозир эса бўёқлари хиралашиб, деворларининг баъзи жойларида ганч сувоқлари кўчиб тушган данғиллама уй қад кўтарганди. Айвонда эғнига кўк шойи кўйлак, оёғига қошиқдеккина кавуш кийган, бошига оҳори тўкилмаган оппоқ дока рўмол ўраган, кўзлари теграсинга сурма тортган нозик-нимжонгина бир кампир шоша-пиша кўрпача ёзмоқда эди.

Нормурод Шомуродов, худди азиз меҳмонини қаёққа ўтқизишни билмаган одамдай:

— Қани, марҳамат, ўртоқ Шукуров,— деди куймаланиб.— Юқори ўтсинлар, бемалол...

Кампир эса сурма тортилган кўзларини ерга тикиб, гўё ёш келинчакдай қўлларини кўксига қўйиб:

— Ассалом!— деб бошини эгди, сўнг пилдираб бориб, айвонга чиққан Тоҳиранинг у юзи, бу юздан чўлп-чўлп ўпди.

— Вой бўйигицангдан айланиб кетай сени. Соғинтириб қўйдинг-ку, аяжонингми!

Чол-кампирнинг сертакаллуж хатти-ҳаракатларидан хижолат чеккан Шукуров юқорига ўтмоқчи эди, ҳовлига кириб келган Отақўзи:

— Шошманг, шошманг,— деб уни тўхтатди.— Мен бу кишига кутубхонангизни кўрсатмоқчи эдим, тоға. Майлими?

— Бемалол, бемалол,— деди домла шошқалоқлик билан.— Ўзинг бошла, мен ҳозир кираман...

Отақўзи этигини гарчиллатиб айвонга чиқди, ундан торгина даҳлизга ўтиб, чап қўлдаги эшикни очди.

Эни камида беш, бўйи олти метр келадиган бу кенг, ёруғ хона чиндан ҳам кутубхонага ўхшар, унинг тўрт томонидаги нақшишкор

жавонлар китобга лиқ тўла эди. Китоблар жавонларгина эмас, ўртадаги стол, стуллар, қандайдир қутичалар ва ҳатто дераза тоқчаларида ҳам уйилиб ётарди!..

Эшикнинг икки томонидаги жавонлардан бирига «Илмий техника адабиёти» деб ёзилган, тепасига «Тарих ва фалсафа» деб ёзилган иккита катта жавонда замонавий асарлардан ташқари, эски араб ёзувидаги китоблар ҳам анча бор, қолган жавонларнинг ҳаммаси бадий адабиёт билан тўлган, рус ва жаҳон классикларининг кўп жилдли асарлари қимматбаҳо муқоваларини кўз-кўз қилиб ярқираб турарди.

— Бу фақат бир қисми!— деди Отақўзи, худди бу китобларни ўзи тўплагандай ғурур билан.— Нариги хоналарда яна шунча китоб бор. Қани, ўтиринг, битта гап бор сизга...

Шукуров Отақўзи кўрсатган стулга омонатгина ўтираркан, ҳамон китоблардан кўзини узолмай:

— Бу киши... асли техника фанлари бўйича-ку, а?— деб сўради.

— Ҳа. Асли сув бўйича биринчи олимлардан. Аммо мадраса кўрган эски зиёлилардан эмасми, қизиқмаган илми йўқ...

— Мадраса кўрганларми?

— Ҳа... Э, бу кишини тирик тарих деса бўлади! Шу Тошкентда, Бешоғоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганлар. Кейин оқпошшо — герман уруши бошланиб, қишлоқда дўкондорлик қилган оталари «синганлар»-у, бу киши бир кундаёқ мулламирқуруқ муллаваччага айланиб, мардикорликка кетганлар. Мардикорликдан большевик бўлиб қайтиб, қишлоқда қулоқларининг додани берганлар, кейин Москвага ўқишга кетиб... биринчи сув инженери бўлиб қайтганлар.

— Ёшлари нечада?

— Нариги асрнинг тўқсон олтинчи йили туғилганман дейдилар. Ҳозир етмиш тўртинчи йил бўлса... етмиш олти-етмиш еттида бўладиларми?

— Лекин ҳалиям бақувват кўринадилар.

— Тўғри-ю, бироқ кексалик кексалигини қияпти. Кейинги пайтларда тез-тез касалга чалинадиган бўл қолдилар.

— Шунақами?— деди Шукуров, жавондаги китоблардан биттасини олиб варақларкан.

— Энди гап бундай,— Отақўзи катта қорамтир кафтини Шукуровнинг елкасига қўйди.— Бу киши кўпдан бери бир нарсани иният қилиб юриптилар. Шу кутубхонами олиб, қишлоққа кўчиб борсам дейдилар. Ўз қўлим билан ёшларга китоб тарқатиб, нима дессам бўлади, зиё сочиб ўтирсам дейдилар...

— Жуда соз-да!— Шукуровнинг ўйчан қўйқўзлари аллақандай чақнаб кетди.— Савоб иш! Ёрдам бериш керак!.. Ҳали ишлайдиларми ўзлари?

— Э, ўзларига қолса ҳалиям бўлса қўл қовуштириб ўтирмоқчи

эмаслар. Шу ёшларига қарамасдан бултур Орол денгизидан Обь дарёсигача машинада айланиб келдилар. Мана!— Отақўзи этигини ғарчиллатиб, тўрда турган эски катта стол томон юрди. Столга ёпилган дастурхондай катта харита сатҳида тепадан пастга, Обь дарёсидан Ўрта Осиёга қараб тортилган йўғон қизил чизик кўзга чалинар, харитада илон изидай ўрмалаган бу чизик — бўлғуси канад йўли эди. Шукуров тирсагини столга тираб, бу гаройиб чизикларга суқ билан тикиларкан, унинг эътиборини харитани тўлдириб юборган савол аломатлари, худди қаҳр билан қоқилган қозиқдай ғўдайиб турган ундов белгилари тортди. Белгилар атрофида эса арабча ёзилган майда ёзувлар гўё чумоли изидай жимир-жимир қиларди.

— Ие, Шимол дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммолари билан шуғулланарканлар-да бу киши?

— Э, шуғулланмаган муаммоси йўқ бу кишининг!— деди Отақўзи.

— Оламшумул масала!— Шукуровнинг кўзлари ҳайратга тушган ёш боланинг кўзларидай порлаб кетди.— Бизни қайната ҳам шуғулланаяптилар бу иш билан!

— Воҳид акамларми?— Отақўзининг лабларида бир зум шўх табассум милт этди-ю, дарҳол сўнди.— Эшитганман.

— Ҳмм... Лекин бунақа экан, нега қишлоққа кўчиб ўтмоқчилар бу киши?

— Нима десам бўлади? Авваламбор, назариячи олим сифатида ёзипган китобларини қишлоқда туриб ёзаверсалар ҳам бўлади. Лозим бўлганда кеп-кешиб турадилар. Нега десангиз... феълиям чатоғроқ чолнинг. Гап келганда отасиниям аямайдиганлардан бу киши!— кулди Отақўзи.— Хуллас калом, қишлоққа борганлари маъқул. Чунки... чол-кампир жуда ёлғизланиб қолишган бу ерда. Кўриб турибсиз-ку, келганимизга ёш боладай қувониб кетишди...

— Фарзандлари йўқми?

— Йўқ. Ёлғиз ўғиллари бор эди, Жаббор деган. Қирқ учинчи йили урушда ҳалок бўлган. Балки эшитгандирсиз, Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлган...

Отақўзи катта ёзув столидаги рамкали суратга имо қилди. Суратда елкаларига офицерлик поғони тақилган, озғинлигидан лунжлари ичига ботиб кетган, бурни узун, қоп-қора бир йигит қорингига жилмайиб турарди.

— Ҳа, ажойиб йигит эди!— деди Отақўзи хўрсиниб.— Темир йўл институтининг учинчи курсида ўқирди. Ёз бўлса қишлоққа борарди. Ов милтиги бўларди. Қуш овларди. Биз «Жаббор ака, Жаббор ака» деб, у кишининг кетидан югуриб юардик. Ҳалиги... Фазилатхон бор-ку, биздаги клуб мудир. Тунов кун кўрдингиз-ку. Ушани севарди... Ёшлигида жа офатижон бир нарса эди-да уям!

— Шунақами?

— Ҳа, жа бошқача эди!— деди Отақўзи мийиғида кулимсираб.— У ҳам, Фазилатхонни айтаман, Тошкентда, қизлар билим юртида ўқирди. Ёзда қишлоққа борганларида камина... (у маҳалда мен ўн уч-ўн тўрт яшар бола эдим!) уларга почтачиллик қилардим!.. Э, жуда ғалати ишлар бўлган!— Ёшлик эсдаликларидаан ҳаяжонга тушган Отақўзи тўсатдан кўзлари чақнаб, ўрнидан туриб кетди.— Бир катта одам бор, Жамол Бўрибоев деган. Э, сиз ҳам танийсиз уни! Тунов куни даштда кўришдингиз-ку?

— «Узсельхозтехника» вакилини айтяпсизми?

— Вакил эмас, бошқарма бошлиғи у! Унғача замминистр бўлган бу одам. Уруш йиллари ижроком раиси эди бизда!.. Жаббор акамлар урушдалар. Фазилатхон ўқишдан қайтиб бориб ўқитувчилик қиларди. Кўз олдингизга келтиринг-а, ўн гулидан бир гули очилмаган бир малак...

— Масала равшан...— Шукуров афғи буришиб ўрнидан туриб кетди.— Уёғини айтмасангиз ҳам бўлади...

— Йўқ!— кулди Отақўзи.— Энг қизғини энди келади! Хуллас калом бу одам у қилиб-бу қилиб, Фазилатхонди атрофида гиргит-тон бўлиб, ахйир уни қўлига қўндириб олди. Аммо-лекин Жаббор акам ҳам худо деган йигит экан, бу орада Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлиб, отпусккага кеп қолса бўладими? Келиб бўлган гапларни эшитади-ю, бир кун кечаси Жамол Бўрибоевнинг кетидан пойлаб бориб... шартта отади!

— Йўғ-э! Рост гапми?

— Қизикмисиз? Нима, ёлгон айтаманми ман? Аммо уям, Бўрибоевни айтаман, бахти бор экан, ўзини деразадан ташлаб қочади. Уқ тегмай қолади...

— Ё тавба!— деди Шукуров, кўзлари ёниб.— Таппа-тахт кинюку! Охири нима бўлди?

— Охири... Охири шундай бўлдики, бу гаплардан кейин Бўрибоев ҳам урушга кетишга мажбур бўлди. Нега десангиз...— Отақўзи айтмайдиган гапни айтиб қўйиб, нима қилишини билмай қолган одамдай чайналиб, пешонасини ишқади.— Жаббор акам юқориларга хат ёзади. Хати обком бюросида кўрилади. Шунда бу одам ҳам, Бўрибоевни айтаман, мардона бир иш қилади. Агар мен Фазилатхонга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам урушга юборинглар, гуноҳимни қоним билан юваман, деб илтимос қилади.

— Илтимоси қабул қилинади?

— Қабул қилинади.

— Жаббор акангиз фронтда ҳалок бўлади?

— Ҳалок бўлади.

— Бу одам қаҳрамон бўлиб қайтиб келади?

— Қаҳрамон бўлмасаям Берлингача борган. Икки марта ярадор бўлган!— деди Отақўзи.— Мен ҳам унинг бу қилмишларини хушламайман-у, аммо-лекин фронтда иш кўрсатган бўлса керакки, урушдан кўксин тўла орден-медаллар билан қайтиб келди...

— Ҳм.— Аброр Шукуровиҷ чуқур ҳўрсиниб, столдаги суратга узоқ тикилиб турди-да, бир-бир босиб деразанинг олдига борди.— Ҳа, мураккаб нарсa эканда бу турмуш...

— Э, мураккаб дейсиз-қўясизми?— деди Отақўзи. У ўрнидан туриб, ёпиқ эшикни яна бир тортиб қўйди, негaдир овозини пасайтириб:— Энди гапнинг «берди»сини эшитинг!— деди.— Мана шу Фазилатхон билан... Худо ҳақи, мен уни ёмон деёлмайман! Тақдир ҳукмига бир нима деб бўлмас экан!.. Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан... Охир-оқибат мана шу Фазилатхон билан қуда бўл-ямиз, Аброр Шукуровиҷ!

— Э, шунақами?— деди Шукуров, нима тўғрисидадир ўйлашда давом этиб.

— Яна қанақа қуда денг? Қарши қуда! Ҳалиги Тоҳира деган қизимиз унинг ўғлига кўнгил қўйипти. Бизди катта ўғил, диссертация ёқлаяпган мана шу ўғлимиз Ҳайдар унинг қизи Латофатхонни истаб қопти! Хаёлда йўқ нарсалар! Ешлар ўзлари топшигандан кейин бир нима деб бўлмас экан. Аммо чол нима деркин? Шунга ҳайронман, Аброр Шукуровиҷ?

Отақўзи чуқур тин олиб, хонани бир айланиб чиқди. У ҳозиргина кўчада учраган Латофатни эслади. «Волга»лар университет яқинидаги катта йўлда «учиб» кетаётган эди, тўсатдан олдинги машина тўхтади-ю, эшиги очилиб, Тоҳира сакраб ерга тушди. Орқадаги машинада ўтирган Отақўзи: «Ҳой, қизим», деганча бўлмади, Тоҳира: «Латофат!» деб қичқирди-да, йўл ёқасидаги хиёбон томон югурди. Еш мажнунтоллар ўсган бу хиёбон бўйлаб... Отақўзининг бўлғуси келини Латофат кетмоқда, қиз ёлғиз эмас, ёнида... сочлари шоирона тўзгиган, ўзи ҳодадай узун ва қотма, занжидай қоп-қора бир йигит борарди. Латофатни кўрганда Отақўзининг миёсида: «Фазилат!» деган фикр чақмоқдай чақнади. Ҳақиқатан ҳам, майин қўнғир сочларини баланд қилиб турмаклаб олган бу хушбичим қиз қўйиб қўйган онаси, ўша, урушдан аввал қишлоқ йигитларининг юракларини жаз-жаз ўртаган ёш Фазилатнинг ўзгинаси эди! Уша катта-катта, сал ғамгин, серкиприк кўзлар, ўша иппакдай майин, қоп-қора қошлар, ўша, қараган кишини яна бир қарашга мажбур этадиган, ҳаёсизларча гўзал, тилиқ чехра! Фақат эғнидаги кийими урушдан аввал Фазилат кийган кийимларга ўхшамас, устида хипча белини маҳкам қучиб турган оддийгина чит қўйлак, оёғида пошпаси баланд, тўнғиз тумшук оқ туфли. Узун чиройли оёқлари, яланғоч қўллари офтоб тегмагандай оппоқ.

Эҳтимол бўлғуси келини ўз онасига, ёшликдаги Фазилатга жуда ўхшаб кетгани учундир, эҳтимол ёнида ана у ҳодасимон занжисифат эркак кетаётгани учундир: «Бу позанин онасига ўхшаб роса ўйин кўрсатмаса эди ҳали!» деган нотинч фикр — бу ўй кўпдан бери миёсидан чиқмас эди,— Отақўзининг кўнглини қаттиқ ғаш қилди.

— О ёшлар, ёшлар!— деди у хўрсиниб,— айтган гапга киришмайди, ўз билганларидан қолишмайди!

Шукуров яна индамади. У столга энгашганича, қизил ва кўк чизиқларга, савол ва ундов аломатларига тўлиб кетган харитага тикилиб ўтирар, офтобда «пишган» қорача юзи, сал қисилган қўй-кўзларига чуқур ўйчанлик чўкканди. Отақўзи ногаҳон ўйга чўмган райком секретарининг чеҳрасидаги ўзгаришларни зимдан кузатаркан:

«Тағин ўша-ўша гўллингига бориб, ҳамма сир-асрорингни валдираб қўйдингми?— деди, нчида ўзидан ранжиб.— Оғзига кучи етмаган хотиндан бешбаттар вайсадинг... Янги раҳбар, кўнглинг тозаллигини қаёқдан билади? Катта одам билан қуда бўламан деб, тугишган тоғасини ўкситишдан ҳам тоймапти-да, демайдимми? Худо бўй бериб, ақл бермаган галварс! Ёшинг элликка қараб кетяпти-ю, ҳаллям омилигинг қолмади-қолмади-да!»

Шукуровнинг районга келганига ҳали бир ой ҳам бўлмади. Тўғри Москвадан, Олий партия мактабидан келган бу ёш, камгап одам аввалги райком секретарига, районда кўп йиллар ишлаган, ҳамма ўрганиб қолган, лекин сўнгги пайтларда жиддий хатоларга йўл қўйиб, ишдан олинган олдинги секретарга мутлақо ўхшамас эди. Аввалги секретарь ҳамма колхоз раислари билан апоқ-чапоқ, дилкаш, бир қоп ёнгоқдай шалдир-шулдир одам эди. У колхозларга тез-тез чиқиб турар, оёғида кирза этик, бошида похол шляпа, далаларни айланиб, пахта илмидан ёшу қари ҳаммага сабоқ бериб юрарди. Рост, баъзан дала айланиб юрган пайтларида раисларга ўз кучини кўрсатиб қўйишни, «қўллари қадоқ» пахтакорлар олдида бақириб-чақиришни, айниқса бюро мажлисларида ўринларидан турғазиб қўйиб, чапанларча сўкиб кетишни яхши кўрарди. Бироқ унинг бу одатларига ҳамма кўникиб кетган, чунки бюрода сўкса, бюродан кейин чақриб олиб аския қилар ё дашном еган раис билан бир машинага ўтириб колхозга жўнар: тўғри боққа бориб, бирга чақчақлашинини, тўқайларда ов қилишни яхши кўрар, хуллас, у ҳаммага, ҳамма унга ўрганиб қолган, кўнглида кири йўқ соддадил одам эди.

Шукуров унинг тамом тескариси! Аввалги секретарь қанчалик серган, сершовқин, далил-ғули бўлса, бу шунчалик камгап, камсуқум, аввалги секретарининг ичиндагиси сиртида бўлса, бу аксинча, ичимдагини топ, дейдиган хилдан. Районга ишга келганига бир ой бўпти, ҳали бирорта раисни «бюрога солгани», ўрнидан турғазиб қўйиб, дашном бергани йўқ. Аммо бирорта раиснинг боғида меҳмон ҳам бўлмади. Далаларни айланади, кўради, одамлар билан суҳбатлашади-ю, машинасига ўтириб, жўнаб қолади. Боғда, ҳовуз бўйларидаги шинам шийонларга ёзилган дастурхонлар ёзилганича, беш юлдузли олий нав коньяклар очилганича, сўйилган бўрдоқилар сўйилганича қолиб кетяпти!.. Илгаринги секретарининг аёвсиз дашномларидан кейини зифатлардаги дилкашликларига,

чапанларча аскияларига ўрганиб қолган раислар янги секретар-нинг бу қилиқларидан анча ташвишда. Ҳали-ҳозирча ҳеч бир раис унинг кўнглига йўл тополгани йўқ, бир дастурхон атрофида ўтириб, чақчақлаша олгани йўқ, кўплар тўсатдан пайдо бўлган бу жумбоқни ечолмай аросатда! Шунинг учун ҳам кеча тўсатдан райкомга чақиришиб қолишганда Отақўзи хиёл ҳадиксираган, чунки районда Оқсоқол деб ном чиқарган кекса бир раис унинг ушдан арз қилганини эшитган эди. Арзга сабаб, бундан бир ой аввал Отақўзи областдаги мрамартош комбинати билан гаплашиб, қишлоқда қурилаётган катта ёдгорлик учун беш-олти машина мрамар олганди. Оқсоқол бу мрамарлар аслида менга тегишли эди, Отақўзи комбинат раҳбарларини қўлга олиб, мрамарни ўмариб кетди, деб даъво қилибди. Оқсоқолнинг гапида жон бор эди, шунинг учун ҳам Отақўзи бир оз хавотирланган эди, йўқ, Шукуров бу мрамарнинг ёдгорлик учун ишлатилаётганини эшитиб, «ишни ёпиб қўя қолинглар», деб буйруқ берди. Энг муҳими, кечаги суҳбат пайтида Отақўзи икки нарсани, биринчидан, Шукуровнинг Нормурод ота тўғрисида эшитганини ва ҳатто, бир кўрсам, деб юрганини, иккинчидан, у профессор Воҳид Миробидовга куёв бўлишини билиб олди.

Воҳид Миробидов ўгли Ҳайдарнинг илмий раҳбари. Отақўзи уни яхши билади, ҳатто борди-келдилари ҳам бор. Лекин тоғаси билан Воҳид Миробидов носоз, шунчалик носозки, Ҳайдар Миробидовга шогирд бўлганидан кейин домла Отақўзи билан анчагача ҳатто гаплашмай юрди. Шу сабабдан Отақўзи аввал бир оз чўчиган, Миробидов куёвига чолни ёмонламаганини, деб ҳадиксираган эди. Йўқ, Шукуров қайнатасини тилга олмади. У отанинг суе муаммолари тўғрисидаги қайси бир китобини ўқиб ниҳоятда мамнун бўлган экан, шунини айтди.

Отақўзи райкомга ўгли Ҳайдарнинг ҳимоясига бориб-келиш учун рухсат сўрагани борган эди, Шукуров ҳам Тошкентга тушмоқчи бўлиб ўтирган экан, бирга кетишди. Йўлда тоғаси билан таништириб қўйишни таклиф қилган эди, Шукуров ҳам кўндиқолди. Шу-шу, Отақўзи очилиб кетиб, мана, ўринли-ўринсиз кўп гапларни гапириб юборди...

Аброр Шукуровни харитадан кўзини узиб:

— Ҳа, албатта,— деди ўйчан товушда.— Бунақа экан, отанинг кўнгли оғришям мумкин...

— Тўғри. Аммо мен нима қилай, ўртоқ Шукуров? Ёшлар ўзлари топишган бўлса...

— Мен сизни айблаётганим йўқ...— Шукуров аста хўрсиниб қўйди.— Домла кўпни кўрган одам, балки тушунар... Улар, Бўрибосев билан Фазилатхонни айтаман, ажраб кетишганим ё...

— Э, қачонлар ажрашиб кетишган! Урушдан кейин уч-тўрт йил мураса қилишдим, йўқми, кейин ажрашиб кетишган.

— Фарзандлари билан иноқин?

— Угли Қодиржон, яъни бизди бўлажак куёв — тузук, отаси билан борди-келдиси бор. Қизи Латофат... отасини кўп хушламайди деб эшитаман...

Отақўзининг гапи оғзида қолди, эшик очилиб, Нормурод Шомуродов кирди.

— Сенга нима бўлди, жиян? Чой совуб қолди-ку уёқда! — Домла ялтироқ бошини силаб, Шукуровга юзланди. — Қани, марҳамат қилсинлар, ўртоқ Шукуров, марҳамат қилсинлар...

2

Балзид ишком тагида столга дастурхон ёзилган, ўртада электр самовар шарақлаб қайнаб турарди. Стол атрофида куймаланиб юрган кампир меҳмонни кўриб, яна бояғидай қўлини кўксига қўйди.

— Келинг, айланай... Анча бўлди, дом-дараксиз кетдингиз, Қўзижон?... Қелиним Олияхон яхши юрибдиларми? Бўталоқларим қалай? Бирам соғиндим, бирам соғиндимки...

— Соғинсангиз опкетаман, — деди Отақўзи. — Агар тоғам кўчишни пайсалга соладиган бўлсалар... ё ўзлари қолсинлар, ё бошқа бир кампир топиб олсинлар! Сизни опкетаман, аяжон.

— Қошкийди, — деди ая мулойимгина кулиб.

— Шу гапингизда турасизми? Кампир топилса тоғамларни ташлаб кетаверасизми?

Ая кўзлари мўлтираб, домлага қаради. Отақўзининг ҳазилига ҳазил билан жавоб бергиси келди-ю, лекин бирдан овози ўзгариб:

— Қўйинг, — деди. — Чолим бечорани ташлаб қаёққа ҳам бораман? Энди нима бўлсаям бирга бўлайлик.

Кампирнинг бу сўзларида, сурма тортилган кўзларининг мулойим жавдирашида, кулчадеккина юмалоқ юзида ҳам чексиз меҳр, ҳам қандайдир нозик ички бир дард, кўп йиллар бирга бўлиб, бир-бирига суяниб қолган кексалардагина бўладиган сал ғамгини бир аломат бор эди. Аброр Шукуров юраги «шиғ» этиб, домла Шомуродовга қаради, гапни бошқа томонга буриш учун:

— Жуда ажойиб китоблар йиғибсиз, — деди. — Айтмоқчи, каминиз Қарши чўлида ишлаб юрган пайтларимда Мирзачўл тўғрисида бир китобингизни ўқигандим. Ушанда бир нарса мени жуда ҳайратга солганди...

— Хўш? Хўш?

— Наҳот Лениннинг Мирзачўлни ўзлаштириш тўғрисидаги маъмур декрети ўттиз еттинчи йилгача номаълум бўлган?

— Нега ажабланасиз?

— Бу ҳужжатни сиз топганмисиз?

— Йўқ, ҳужжат, яъни Декрет ўзи бўлган-у, лекин биз ўша

пайтларда ёш эдик, кўп нарсадан беҳабар эдик. Масала шундаки, агар ўша Декрет бўлмаганда... эҳтимол каминанинг ҳоли вой бўлармиди...

— Нега?

— Негаки, ўша пайтларда ўзларини ўта пок қилиб кўрсатмоқчи бўлган баъзи одамлар, Мирзачўлни ўзлаштириш керак, деган каминанага ўхшаган кишиларни душманга чиқариб қўйишларига оз ҳолган!..

Шукуров бутун гавдаси билан олдинга талпиниб:

— Йўғ-э!— деб юборди.

— Албатта, бу гаплар ҳозир сизга жуда ғайритабiiий туюлади. Аммо ўттизинчи йилларнинг охиридаги баъзи газеталарни варақлаб кўринг. Каминанага қарши қилич яланғочлаб чиққан мақолаларни ўқиш бахтига муяссар бўласиз...

— Сизда бордир бу мақолалар?

— Йўқ,— домла Шомуродовнинг овози кутилмаган бир қаҳр билан янграб кетди.— Мен унақа... фисқу фужур гапларни йиғиб юрадиган одатим йўқ!

Гап ким устида бораётганини билган Отақўзи бейхитёр ўрнида кўзгалиб қўйди, хаёлидан: «Чол тушмагур... ҳозир исминиям айтиб юбормаса эди!» деган фикр ўтди.

Аброр Шукурович негадир ранги ўчиб:

— Ҳозир борми ўша одамлар?— деб сўради.

— Бор,— домланинг лабларига истеҳзоли кулги югурди.— Мана, жияним билади...

Шукуров ялт этиб Отақўзига қаради. Отақўзи нима дейишини билмай:

— Қўйинг шу гапларни, тоға,— деди.— Ўтган ишга саловат...

— Мен ҳам ўтган ишни қўзғатмоқчи эмасман! Ўртоқ Шукуров сўраганларидан кейин айтипман-да!— Домла жиянига бир ўқраиб қаради-да, Аброр Шукуровичга юзланди.— Китобга қизиқар экансиз, мен сизга битта китоб бераман. Унда жуда долзарб масала, химия масаласи кўтарилган. Ўқиб қўйинг!

— Ҳа, ҳамманиям ташвишга соялпти бу муаммо,— деди Шукуров пешонасини ишқаб.

— Ҳаммани дейсизми? Билмадим, мана менинг жияним, машҳур колхоз раиси, ҳар йили беҳисоб дори ишлатади, лекин бунинг оқибатлари нима бўлади — бунн ўйлаяптими, йўқми, билмайман.

Эҳтимол тоғаси бу гапни янги секретарининг олдида айтгани учундир, Отақўзига жуда оғир тегди, унинг кўзлари қисилиб, жағ пайларн туртиб чиқди.

— Бу масала... сиз ўйлагандан минг чандон чигалроқ, тоға!— деди у ва Шукуровнинг синовчан тикилиб қолганини кўриб бейхитёр кўзини олиб қочди.

— Мен сенга мураккаб эмас дедимми? Мураккаб бўлгани учун ҳамма ташвишда даяпман-да!— деди домла, титраган қўллари

билан дастурхонни тузатган бўлиб.— Қани юринг, ўртоқ Шукуров, ҳалиги китобни берай. Машҳур бир биологнинг китоби. Яқинда Москвада нашр этилган!

Домла билан Шукуров тавозе билан бир-бирига йўл беришиб, уйга кириб кетишди.

Отақўзи жойидан жилмади, чойи совуб қолган пиллани қўлида айлантирганича ўйга толди. У ҳозир ўзидан ҳам, тоғасидан ҳам порози эди. У янги райком секретариининг олдида ўзини ёш боладай тутиб, оғзига кучи етмаган хотиндай, хўл вайсади, гўё хушомад қилаётгандай бўлди. Йўқ, Отақўзи ҳеч қачон, ҳеч кимга хушомад қилган эмас! Бугун унга бир нима бўлди. Ҳадеб қош қўяман деб кўз чиқаряпти! Тоғаси бўлса... уни ҳар гапиди бир кесатиб баттар ерга уряпти! Бу ҳам майли, энг оғир гап олдинда турибди ҳали! У ҳали тоғаси билан эртага бўладиган маросим тўғрисида, Воҳид Миробидов раҳбарлигида ўтадиган ҳимоя тўғрисида гаплашиши керак. Агар чол нисофга келиб, илгариги қаҳридан тушган бўлса... унда Отақўзи тўйдан гап очади, тушмаган бўлса нима қилишини ўзи ҳам билмайди!

Ошхонадан ая чиқди.

— Овқат тайёр, сузавераймми?

— Шошманг, чиқишини булар. Келинг, бирпас дамингизни олинг...

Кампир оҳиста юриб келиб, стулга омонатгина ўтирди, сурма тортилган мулойим кўзлари жавдираб Отақўзига тикилди.

— Ҳайдаржонни зашчитасизга келдингизми?— кампир «зашчитга», «диссертация», «фан кандидати» деган сўзларни Отақўзидан ҳам яхшироқ биларди.

— Зашчита бўлади деб ким айтди? Тоҳирадани эшитдингизми?

— Ҳайдаржон ўзи келди...

— Э, шунақами?— деди Отақўзи бирдан енгил тортиб.— Тоғам нима дедилар?..

Гулсара ая жавдираб турган дардли кўзларини ерга тикди, кўк шойи кўйлак пичади нимжон кўкси бир кўтарилиб тушди.

— Билмасам... тоғангизни биласиз-ку, Қўзижон!..— деди секин хўрсиниб.

«Тағин ўша Миробидов! Қачон тугаркин бу бемаъни рақобат? Икки ўртада ўғлим панд емаса эди!.. Қойилман бунақа тоғага!»

Отақўзи тоғасининг феъл-атворини яхши биларди. Тоғаси Нормурод Шомуродов ҳеч қачон ўз гапидан қайтмас, ўзини ҳақ деб билган жойда ҳеч кимни аямас эди.

Ҳайдаржон Миробидовга шоғирд бўлиб тушгандаёқ тоғаси ундан аллақандай «совуб» кетган, Ҳайдар ҳам ўшандан бери бу хонадонга кўп келавермас, у ҳам Нормурод отани кўп хушлайвермас эди. Бу «совуқчилик» Отақўзини кўп қийнар, у бир-икки марта ўғли билан тоғасини яраштирмоқчи ҳам бўлган, лекин бу уринишлари зое кетган эди. Нормурод ота Ҳайдарни енгилтак деб хуш-

ламаса, Ҳайдар уни замондан орқада қолган, қолоқ бир олим деб ҳисоблар эди. Шундай бўлса ҳам Отақўзи ўғли билан тоғаси ўртасидаги бу гина-кудурат кўпга чўзилмас деб умид қилар, ҳар қалай, тоғаси бунчаликка бормас деб ўйларди..

Отақўзи бирдан қайнаб-тошди-ю, совуб қолган бир пиёла чойни бир кўтаришда бўшатди.

— Тоғамга ҳайронман! Ахир наҳот ўша... Миробидовни деб ўз жиянининг оёғига болта урса?

Кампирнинг пиёла тутган қоқ суяк қўллари титраб кетди.

— Мен ҳам тоғанингизга шуни айтдим. Биласиз-ку тоғанингизни...

— Биламан!— Отақўзи шахт билан ўрнидан турди.— Ҳайронман! Бунақада... билмадим энди, қариндош-уруғчиликин йиғиштириб қўя қоламиз шекилли?..

Аянинг дока рўмол ўралган боши пастроқ эгилди, у худди Отақўзидан қўрқиб кетгандай стулда ғужанак бўлиб ўтирарди.

— Нима қилай, Қўзижон? Тоғанингизга айтавериб чарчадим: яхши кунингизгайм, ёмон кунингизгайм яраётган шу битта жигарингиз, дедим. Униям ранжитиб, қариган чоғингизда яккамохов бўп қолмоқчимисиз, дедим... Нима қилай, ўргилиб кетай сиздан?— Кампир тўсатдан озғин елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди...

Отақўзи шошиб қолди.

— Худо ҳақи, сиздан гина қилаётганим йўқ, аяжон. Бироқ мен ҳам нима қилай ахир? Қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт яхши, дегандек, доим дилозорлик қилаверганларидан кейин... ҳар қанақа одам ҳам дод деб юборар экан, аяжон!— Отақўзи кампирнинг ёнига ўтириб, унинг нимжон елкасини силади. Аянинг кўз ёшидан кўнгли эриб: «Тўйини айтсаммикин, йўқми?» деди ичиди. У одатда тоғасига айтишга қийналадиган гапларни аяга айтар, ая чолни силаб-сыйпаб, хиёл «юмшатганидан» кейин, тоғасига гап уқтиришга журъат этарди... Фазилатхон билан қарши қуда бўлаётганларни тўғрисида Отақўзи тоғаси уёқда турсин, ҳали аяга ҳам оғиз очишга юраги бетламаган, лекин бунақа гапларни сир тутуш амримаҳол, чол-кампир ўзлари эшитган бўлишлари ҳам мумкин.

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, аяжон,— деди Отақўзи, эшикка кўз қирини ташлаб.— Мен сиздан сир-асрорини яширган эмасман...

— Биламан, айланай... Майли, омон бўлишсин ишқилиб...

— Эшитдингизми?

— Ҳозир гап ётади дейсизми, Қўзижон?

— Тоғамлар... нима дедилар?

— Тоғанингиз... нима ҳам дердилар? Шунчаки... кўнгилларидаги эски дард...— Кампирнинг маънос кўзлари яна жиққа ёшга тўлди.— Биз бир нима деганда... Жабборжонимиз қайтиб келармиди? Майли, умрлари узоқ бўлсин, қўша қаришсин...

Ая буни шундай бир дарду ҳасрат билан айтдики, Отақўзи

тўйдан сўз очгани учун ўзидан ҳам хафа бўлиб кетди. У мана энди, ҳар бир сўзи, овози, ғамгин нигоҳидан меҳр ёғилиб турган шу миттигина кампирнинг кўнгил фарёдини эшитганидагина, бу тўй-томоша чол-кампирга қанчалик оғир ботишини ҳис этди...

— Нима қилай, аяжон,— деди у беихтиёр овози титраб.— Замон ўзи шунақа экан...

Отақўзи уйдан чиққан тоғаси билан Шукуровни кўриб, бўғзига келган ғамни ичига ютди.

3

Аброр Шукуровичнинг қўлида бир даста китоб, у ҳам, тоғаси ҳам қандайдир ҳаяжонланган, бир-бирига боягидан ҳам серилти-фот, сертакаллүф эдилар.

Афтидан, улар ичкарида Сибирь дарёлари тўғрисида ҳам гаплашишган бўлишса керак, чол аввал бу улкан муаммони чуқур ўрганиш ўрнига палапартниш асарлар ёзиб, ном чиқаришга ури-наётган баъзи олимларни калака қилиб гапирди, кейин яна ўзининг севикли мавзусига, далалар, бог-роғлар, булоқ ва дарёларни пок тутиш, мева ва полиз экинларига дорини суниистеъмом қилмас-лик, хуллас, табиатни эъзозлаш масаласига кўчди. Нормурод Шомуродов бу соҳага оид янги китобларни номма-ном айтар, одатдагидан ҳам баттар қизишиб, ёниб гапирар, Шукуров эса, худди улуг донишманднинг сўзини тинглаётган ёш талабадек, ҳадеб бош ирғарди. Шу топда у масаланинг бутун мураккаблигини тушунадиган масъул раҳбар эмас, гўё машҳур нотиқнинг оташин нутқиға мафтун бўлиб қолган ёш ўспиринни эслатарди.

«Тоғамнинг меҳрини қозонмоқчи!— деди Отақўзи ичида гижиниб.— Бу ерда табиатнинг жонкуяри бўлиб, олижаноб гаплар гапиради, умуминсоний масалалар тўғрисида фалсафа сўқади-ю, эрта-бир кун дўппи тор келганда... бизга ўхшаганларга: «Қани, дорингни сеп!» деб буйруқ беради. Буйруқни у киши берадилар-у, калтак бизнинг бошимизда синади!»

Яхшиям ая бир лаган қовурдоқ кўтариб чиқди-ю, гап узилиб қолди. Овқатдан кейин Шукуров отадан рухсат сўраб, хайр-маъзур қилди. Нормурод Шомуродов олимлик салобати ва ёшига номуносиб бир сермулозаматлик билан уни кўчагача кузатиб чиқди, икки қўли кўксига, ҳар гапининг бирида: «Танишганимиздан бағоят хурсандман. Кеп туринг, ўз уйингиздек кўринг!» деб, қайта-қайта хайрлашди. Домла доим шундай қилар — сертавозе, сертакаллүф кишиларни жини суймайдиган одам, ўзи бировни ёқтириб қолса, унинг олдида ер бўлиб кетарди.

Отақўзи тоғасининг кетидан ҳовлиға қайтиб кираркан, ғамни нимадан бошлашни ўйлаб, юраги увишиб кетди.

Хайрият, тоғаси унинг ишини енгил қилиб, ғамни ўзи бошлаб

берди. Улар ҳовлига кириб, стол атрофига ўтиришлари билан, ота мийнигида кулимсираб:

— Бу-у,— деди чўзиб.— Мева-чевани тоғдай уйиб кепсан, одамларнинг оғзини мойламоқчимсан?

Отақўзи зўрма-зўраки кулган бўлди.

— Ҳамма мойлаб турганда битта биз мойламасак...

Домла Шомуродов жиянига ўқрайиб қаради.

— Ҳамма деб кимни айтяпсан?

— Тоғажон!— деди Отақўзи ёлвориб.— Қўйинг шу гапларни. Авваламбор, мен бу мева-чевани ўз боғимдан опкелдим. Боринг-ки, колхозники бўлгандаям, бизни хўжаликдай миллионер хўжалик учун бир-икки қути мева-чева нима бўпти, тоғажон!

— Шундай дейсан-у, бир кун эмас, бир кун гап бўп қолмасанг деб қўрқаман. Шунинг ўйласам кечаларни кўзимдан уйқум қочади.

Чолнинг сўнгги сўзлари Отақўзининг кўнглидаги барча губорини тўзғитиб юборди.

— Гап-сўз бўлсам тушунишар ахир! Ўзим учун қиялпангим йўқ-ку бу ишларни! Сиз ҳозир менинг бошимдаги ташвишларни тасаввур ҳам қилолмайсиз, тоғажон! Хуллас калом... қўйинг шу гапларни. Ундан кўра... Ҳайдарнинг иши нима бўляпти? Шундан гапиринг! Олдингизга кепти-ку у бечора!

— Ҳа, келди... кўриб чиқдим ишнини...— Домла худди эски чарм билан қоплангандай ғадир-будир ялтироқ бошини силлаб, чуқур хўрсинди.— Қўй, чироғим, мени шу ишга аралаштирма!

Отақўзи юрагининг тагидан дафъатан вулқондай қайнаб келган ғазабни зўр-базўр тўхтатиб қолди. Зум ўтмай бу ғазаб, тоғасига қарши дилида жўш урган бу исёи қандайдир аламли бир туйғу билан алмашиди-ю, узоқ мум тишлаб қолди. У чолнинг нега бундай қилаётганини яхши биларди — ҳаммасига унинг эски рақибни профессор Миробидов сабабчи! Ё тавба! туғишган тоға бўлса-ю, эски рақибига панд бериш учун ўз жигарининг фарзандини ҳам аяма-са!.. Инсофу адолат қани? Тоғасининг шу одати сабаб, ўғли Ҳайдар ҳам, қизи Тоҳира ҳам бу хонадондан безиб кетишди. Бир йилла бир марта ё келишади, ё келишмайди! Отақўзи бўлса... яхши бўлсин, ёмон бўлсин, туғишган тоғам-ку, бефарзанд, кўнгли нозик одам-ку, деб чолнинг қилиқлари жонидан ўтиб кетган чоғларида ҳам шаҳарга келса кирмай кетмайди! Чол-кампир қишлоққа боришса бошига кўтарарди, уйининг тўрини шуларга бўшатиб беради. Бу одам бўлса... Отақўзи бир нима деса нуқул принципдан келади! Аммо... ташаккур! Отақўзи бунақа ҳақгўйликни тушунмайди ва тушунишни ҳам истамайди.

Бу ўйлар Отақўзининг хаёлида қуюндай чарх урди-ю:

— Шунақами?— деди ҳансираб.— Бу ишга бош қўшмайсизми ҳали?

Домла қандайдир ҳорғин қўл силтади:

— Майли, мени тинч қўй, жиян...

— Бу ҳам принципалликка кирадими?

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг чеҳрасидаги боя-
ги ранжиш ифодаси охиёста сўниб, киртайган кўзлари бирдан чақ-
чайиб кетди.

— Ҳа, принципалликка киради!..

— Принципаллик!— деди Отақўзи бўғилиб.— Сиз учун... бу
сохта принцип турганда... қариндош-уруғ, ёр-дўст, ҳеч ким керак
эмас сизга!

Домла Шомуродовнинг туксиз ялтироқ боши жигарранг тус
олди, ялпоқ юзида қўнқайиб турган катта бурнининг учи ғазаб
билан юқори кўтарилди.

— Нега энди мен... қариган чоғимда... сенинг ўғлингга деб ўз
виждоним... виждонимга қарши иш тутар эканман?

Отақўзи қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга
энгашди:

— Сиз... нима деяпсиз ўзи? Сизининг виждонингиз қийналади-
ган нима иш қилди менинг ўғлим? Ё одамхўрликни тарғиб қиляп-
тими у ўз диссертациясида?

Домла Шомуродов кўзини юмиб, яна қаттиқ уф тортди.

— Майли энди... тушунмаганингдан кейин...

— Тушунмас эмиси! Ҳамма балога тушуниб турибман мен!
Ҳаммасини билиб турибман мен! Исонинг аламини Мусодан олиб...
ўша эски рақибингиз Воҳид Миробидовни деб қиляпсиз бу иш-
ларни!

Отақўзининг гапи домланинг усиз ҳам безиллаб турган яраси-
га туз сепгандай бўлди-ю:

— Нодон!— деди қандайдир аламли товушда.— Нодон...

— Майли! Сизга қолса ҳамма нодон, ёлғиз сиз доно бу дунёда!
Лекин...— Отақўзи стулларни тарақ-шуруқ суриб, ўрнидан турди,
тураркан, ошхонадан чиққан аяни кўрди. Уларининг даҳанаки жан-
гини эшитган ая эшикда ранги ўчиб, бошини сарак-сарак қилиб
турарди.— Лекин!— деди Отақўзи овози дўриллаб.— Бунақа бўл-
са... бир-биримизни қадрлаш ўрнига оёқдан оладиган бўлсак, унда
тоға-жиянликни ҳам йиғиштириб қўя қолайлик!

Домла бирдан титроқ босиб столга мушт урди.

— Ким оёғидан оляпти ўғлингга, аҳмоқ?

— Қуллуқ!— деди Отақўзи отанинг гапига қулоқ солмай.—
Бунақа экан, борди-келдини ҳам йиғиштириб қўя қолайлик!
Улик-тирикда, тўю азамиздаям қорамизни кўрсатмай қўя қолай-
лик!

Отақўзи шундай деди-да, олмага осиб қўйган костюминин юлиб
олиб, дарвоза томон йўналди. У дарвозага яқинлашиб қолганда
орқадан аянинг:

— Қўзижон! Аянг ўргилсин, Қўзижон!— деган индосини эшит-
ди, аммо тўхтамади, ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, ён эшикни
бир тепиб очди-да, шитоб билан кўчага чиқиб кетди.

Эшик тарақлаб ёпилиши билан Нормурод ота ялт этиб кампирга қаради. Гулсара ая зинага ўтириб қолган, унинг сурма тортилган кўзлари бедаво касалга чалинган одамларнинг кўзларида бўладиган аламли бир изтироб билан мўлтираб турар, ўзиям аллақандай букчайиб, бир қовучгина бўлиб қолганди.

Домла кўзини унинг аянчли нигоҳидан олиб қочди, оғир қўзғалиб, ўрнидан турди, тураркан, аянинг:

— Тагин нима қилиб қўйдингиз, домлажон?— деган зорли хитобини эшитиб, улкан бошини осилтирганича бир зум тўхтаб қолди.

— Ҳолимиздан хабар олиб турган биттаю битта одам... умридан барака топгур шу Қўзижон эди. Энди ундан ҳам айрилиб, бу савил ҳовлида... бойўғлидек ёлғиз қолмоқчимисиз, домлажон?..

Нормурод ота уришқоқ қўчқордай ўжар бошини эгиб, ҳамон хўмрайиб турар, у аяга қарашдан, унинг дардли нигоҳи билан тўқнашишдан қўрқарди.

— Майли, азизим!— деди у ниҳоят.— Ақлинг етмаган ишга аралашма! Илтимос...

— Ҳалиям ақлим этади деяпганим йўқ. Шунчаки... Сиз ҳамма нарсга ақлингиз етганда нима бўлдингиз? Принципал бўламан деб...— ая ўлкаси тўлиб, «қулт» этиб ютинди.— Принципал бўламан деб, ҳаммадан айрилиб, бир уйда бир ўзимиз сўппайиб қолдик-ку, домлажон?

— Бўлди! Бас!— Домла гурзидек мушти билан столни гурсиллатиб урди. Кенг юзига қон тепиб, кўзлари ваҳимали чақчайиб кетди: кампир унинг энг нозик туйғуларига ниш урганди.— Гапирма дегандим сенга бу гапларни! Падарига лаънат унақа... тўғри гапга тескари бўладиган туғишганларни! Е ўғлиям, ўзиям қингир йўлга кираётганини кўриб туриб, кўзимни чирт юмиб ўтираверайми? Эртами-кеч бир гап бўлса нима деган одам бўламан, тентак?

Кампирдан садо чиқмади. У бир нарсадан қўрқиб кетган болачадай, нягини тиззасига қўйиб, зинада бир сиқимгина бўлиб ўтирарди.

Домла Шомуродов ҳансираб нафас олди-да, ерни ўпириб юборгудек тап-тап босиб, айвонга чиқди, эшикни юлқиб очди, лекин шу пайт орқадан яна ўша юракни тимдаловчи зорли нидо келди:

— Ҳамма тентак, ҳамма эгри, ёлғиз сиз тўғри! Бунақада ҳали... ўласак ўлигимизни кўмадиган одам топилмас!..

Даҳлизга кирган домла яна шитоб билан ўгирилиб қаради, кўзлари яна бояғидай ола-кула бўлиб:

— Қўрқма!— деди.— Сен ўлсанг мен ўзим кўмаман! Мен ўл-

сам — майли! Уша... худбин қариндош-уруғларимсиз ўлигим кўчада қолса... қола қолсин!

Домла эшикни қарсиллатиб ёнди-да, боши айлангандай бўлиб, деворга суянди. Унинг кўз олдига зинада йиғлаб ўтирган увоққина ая турар, у ҳозир жуда катта шафқатсизлик қилганини тушунар, бир ўйида чиқиб кечирим сўрагиси, кампирнинг озғин елкаларини силаб овутгиси келар, лекин бунга нимадир монелик қиларди...

Нормурод Шомуродов эшикни секин очиб, кутубхонага кирди, гўё биров кўриб қолишидан қўрққандай оёқ учига юриб, деразага яқинлашди.

Гулсара ая ҳамон зинада гужанак бўлиб ўтирар, бошидаги оҳори тўкилмаган олпоқ дока рўмоли бир томонга оғиб, кулранг сийрак сочларининг фарқи очилиб қолган, нимжон, қоқсуяк елкалари ҳамон оҳиста титрар, афтидан, ҳамон ўпкасини босолмай йиғлар эди...

Домла аъзойи бадани бўшашиб, ўзини креслога ташлади... У биларди — кампирнинг дарди ҳеч қачон ошкора айтилмайдиган, бироқ қалбида сўнмас бир дард бўлиб қолган ёлғиз ўғиллари Жабборга бориб тақаларди! Агар Жаббор ҳаёт бўлганда, агар у урушда ўлиб кетмаганда, кампир ҳозир шу аҳволда ўтирармиди, унинг ўзи, кимсап Нормурод Шомуродовнинг ўзи ҳам бу кўйга тушармиди?.. Ҳар сафар кўнгли бир нарсадан озор чекса дарров хаёлига келадиган бу фикр заҳарли тикан бўлиб, яна кўксига санчилди-ю, ота лабларида нордон томчи ҳис этиб, шоша-пиша чўнтагидан рўмолча олди.

Ҳа, чол-кампир қариб қолишди чоғи, бу ўй, «ўғлимиз ҳаёт бўлганда шу аҳволга тушармидик, ўрдадай бу ҳовлида мунгайиб ўтирармидик», деган бу армонли ўй сўнгги йилларда тез-тез эсларига тушадиган, ҳар тушганда юракларини тилка-пора қилиб кетадиган бўлди... Ким билсин, Жаббор ҳаёт бўлганда балки бугун жияни Отақўзи ҳам бунчаликка бормасмиди! Жаббор ҳаёт бўлганда...

У бугун ҳам тирик бўлиши мумкин эди. Жудаям мумкин эди! Ахир Жаббор энг биринчилардан бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ўзбеклардан чиққан илк қаҳрамонлардан эди, отпускага келганди! Ушанда, Жаббор қаҳрамон бўлиб, отпускага келганда, уни кутиб олгани Тошкент вокзалига нафақат оддий кишилар, партия ва ҳукумат раҳбарларигача тўпланишган, беҳисоб пионерлар эса беҳисоб гулдасталар кўтариб чиқичган эди...

Жаббор, елкасида заррин погонлар, кўксида олтин юлдуз, сочлари тўзиган, қорамтир мардонавор юзида тортинчоқ табасум, вагондан тушиб келганида, бирдан оркестр янграб, «ура!» садрлари осмони-фалакни титратган эди!..

Тантананинг зўридан Жаббор гулдаста тутган қизлар, барабан чалган пионерлар, гувиллаган оломон қўршовида қолиб кетиб,

чол-кампири уни ярим соатлардан кейингина аранг кучишга муяссар бўлишганди!

Қахрамон фарзандини чексиз қувонч билан кутиб олган пойтахт бу олқишларни яна давом эттирмоқчи эди, бироқ Жаббор бу шодиеналар, мактаблар, пионерлар саройларидаги учрашувлар, заводлардаги митинглар — ҳаммасини орқага суриб, эртасигаёқ қишлоққа, уруш арафасида топишган қизи... Фазилатхонни кўргани жўнаб кетди. Икки кундан кейин эса... Тошкентга мудҳиш хабар етиб келди: «Жаббор севгилисини йўлдан урган Жамол Бўрибоев деган одамни тўлпонча билан отибди! Бахтига отган ўқи тегмай қолиб, Жамол Бўрибоев ўзини деразадан ташлаб қочибди! Шундан кейин Жаббор ҳатто Тошкентга қайтишга ҳам қўнгли бўлмай, қишлоқдан тўғри фронтга жўнаб кетибди!» Ўғилларининг дийдорига тўймаган ота-она эса уни худди тушларида кўргандай бўлиб, дод деганларича қолаверишди...

Домла ўғлининг кўнглини ром қилган бу қизни яхши билмаса ҳам, унинг опаси Ойнисани яхши танирди. Ҳуснда тенгсиз бу жувон бир маҳаллар Қудратхўжа деган дўкондор бойнинг кенжа хотини бўлган, эри қулоқ қилингандан кейин камбағалнинг қизи деб, домла уни фаолалар қаторига тортган эди. Бироқ Ойниса тўғри йўлдан юрмасдан, эри кўчаларга кириб, охири оғир фожиага учраган эди. Бунга яхши билган домла ўғлининг тилагига унча рўйхушлик бермаган эди. Лекин ёшлар кексалар тажрибасини ҳисобга олишмас экан. Жаббор отасининг гапига кирмади, кирмади-ю, ўз жонига жабр қилди... Рост, қизни йўлдан урган Жамол Бўрибоев ҳам жазосиз қолмади. Аммо ҳаёт шафқатсиз экан!.. Жаббор, ҳақиқат учун, Ватан учун жонини аямаган софдил Жаббор сал ўтмай жангда мардона ҳалок бўлди, урушда қон кечиборган бир азаматнинг қайлигини йўлдан урган бу нобакор эса, урушдан кейин кўкси орден-медалларга тўлиб, эсон-омон қайтиб келди!..

Йўқ, домла Шомуродов ҳеч кимга ўлим тиламайдди. Ким билсин, балки у чиндан ҳам ўз қилмишидан пушаймон бўлгандир, балки урушда чиндан ҳам катта жасорат кўрсатиб, ўз гуноҳларини ювгандир, турмушда нималар бўлмайди? Лекин ҳаётнинг яна бир ўйинини қарангки, бундан беш-олти йил муқаддам ўғли Жабборнинг умрига зомин бўлган бу одам келиб-келиб домла ишлайдиган соҳага министр муовини бўлиб келди.

У маҳалда ота институтда чўлларини ўзлаштириш муаммоларига боғлиқ энг йирик бўлимлардан бирини бошқарар эди. Иш ва турмуш сабаб улар бир неча марта қаттиқ тўқнашди. Нормурод Шомуродов бу оллоқ, хушсурат одамдан қаттиқ ранжиб, дарғазаб бўлган пайтлари, ҳатто баъзи принципиал масалаларда энг юқори идораларгача чиққан маъридлири ҳам бўлди. Яхшиям, сал ўтмай Жамол Бўрибоев бир нимадан панд еб, бошқа соҳага ўтиб кетди, акс ҳолда Нормурод Шомуродов ўзи институтни тарк этиш фикрини

га ҳам борган эди. Бу тентак жияни бўлса, «ўтган ишга саловат, ҳамма билан муросан-мадора қилиб кетавединги!» демоқчи бўлади. Аммо у... йўқ: Нормурод Шомуродов бундай қилолмайди! Жамол Бўрибоев билан, унинг фаи соҳасидаги айни нусхаси бўлмиш Воҳид Миробидовлар билан ҳеч қачон муроса қилган эмас ва қилмайди ҳам! Жиянининг гапи тўғри бўлса тўғридир, бироқ у Воҳид Миробидовни ўйлаганида, оғзи тўла тилла тишларини доим ярқиратиб, доим кулиб турадиган бу хушчақчақ, хушсурат, бахтиёр одамни ўйлаганида, урушдан олдин газетада босилиб чиққан бир мақола, тўғрироғи, бу мақоланинг йирик ҳарфлар билан терилган сарлавҳаси «лоп» этиб кўз олдига келади. Республика газетасида эълон қилинган бу мақола «Душманликми ёхуд нодонлик?!» деб аталарди.

Мана, бу воқеага ўттиз йилдан ошиб кетди. Аммо Нормурод Шомуродов бир зум кўзини юмса, нигоҳи олдида чўғдай ёнган ўша ҳарфлар, ўша машъум сарлавҳа пайдо бўлади.

Мақолада гап Мирзачўл ҳақида борар, тўғрироғи, Мирзачўл-ни ўзлаштириш керакми, йўқми, деган фикр илгари сурилиб, унга қатъиян рад жавоби бериларди. Мирзачўлни ўзлаштириш мумкин деб ҳисоблаган Ер ишлари Халқ Комиссарлигининг Сув хўжалиги бошқармаси бошлиғи Нормурод Шомуродов эса илмий нодонлик ва ҳатто душманликда айбланарди. Энг даҳшатлиси — мақоланинг тағида... шу бошқарманинг бош ишжепери, Бутуниттифоқ сув хўжалиги институтининг сиртдан ўқийдиган аспиранти... Воҳид Миробидовнинг имзаси турарди!

Ҳамон ёдида. Урушдан аввалги мураккаб йиллар. Ўша кун ишга борганида Нормурод ҳали мақолани ўқимаган, ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Кечаси билан Халқ Комиссарига доклад тайёрлаган Нормурод ишга сал кечикиб борди, борди-ю, ғалати бир аҳволга тушиб қолди: идорада унга дуч келган ва одатда қуюқ саломлашадиган одамлар уни кўришлари билан, худди азронили кўргандек, ўзларини тўғри келган эшикка уришар, баъзилар совуққина, бош эгиб кўя қолишар, баъзилар ғалати ишшайиб қўйишарди! Нормуродга қарашли бошқарма ходимлари эса... уни ваҳимали бир сукут билан кутиб олишди.

Нормурод Шомуродов аллақандай шубҳадан юраги зирқираб, ўз кабинетига кирди. Деразаларига оғир дарпардалар тутилган катта кабинетнинг тўридаги кўк мовут ёпилган стол устида... ички саҳифалари очик бир газета ётарди. Нормурод қўлидаги шапкасини столга ташлаб, жойига ўтираркан, газетанинг қарийб бир бетини эгаллаган ўша мақолага, тўғрироғи, унинг мудҳиш сарлавҳасига кўзи тушди: «Душманликми ёхуд нодонлик?!» Кўзи тушди-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди.

У салкам бир бет мақоланинг мазмунини бир зумда, бир қарашдаёқ илғаб олди: «Ҳа, албатта, асрлар давомида қақраб ётган бу шўрхок даштга сув чиқариб, уни ўзлаштириш ҳақида айтила-

ётган гаплар, ёзилаётган китоблар — гап унинг, Нормурод Шомуродовнинг китоби ҳақида борарди! — иқтисодий жиҳатдан таъминот асосланмаган сафсатадир! Бу фикрни ё иқтисод фанидан таъминот беҳабар бир подон, ёхуд... мамлакатимиз экономикасига зарба бериш ниятидаги синфий душманларгина илгари суриши мумкин! Ишбот? Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмаслик масаласи бу — ишбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир! Шўр босган бу гиёҳсиз чўли биёбоннинг асрлар давомида инсон томонидан четлаб келинишининг ўзи Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмаслигини таъкидловчи энг катта ҳаётий далилдир. Бошқарма бошлиғи Нормурод Шомуродовнинг бу масалада Мирзачўлга сув чиқаришга уринган чор-мустамлакачи ер эгаларининг тажрибасига суяймоқчи бўлгани эса... унинг фикри нопок эканини кўрсатувчи яна бир ёрқин мисолдир, холос».

Нормурод бу гапларни ҳаммадан кутса ҳам ўзидан анча ёш, кулганда оғзи тўла тилла тишлари ярқираб кетадиган... йўқ, у маҳалда Воҳид Миробидовнинг оғзида тилла тишлари йўқ эди. У маҳалда тилла тиш тугул тилла соат тақими ўзи катта гуноҳ қисобланарди.

Уша кундан бошлаб, газетада Воҳид Миробидовнинг мақоласи эълон қилинган кундан бошлаб, Нормурод Шомуродовнинг ҳаёти алғов-далғов бўлиб кетди. Мақолага бағишланган узлуксиз мажлис ва муҳокамалар ахийри унинг ишдан четлатилиши билан тугади. Нормурод бошда ўз фикрини, Мирзачўлга сув чиқариб, уни ўзлаштириш мумкин, деган фикрни ёқлашга урилиб кўрди, лекин сал ўтмасданоқ бу урилишлар бефойда эканини тушунди.

Бир ой ўтди. Ишдан ҳайдалган Нормурод аяни қишлоққа жўнатиб, уйда партия сафида қолиш-қолмаслик масаласининг ҳал бўлишини кутиб ётарди. Бир кун кечаси тўсатдан телефон жиринглаб қолди. Бир ой жим турган телефоннинг беҳосдан жиринглаши даҳшатли бўларкан.

Китоб мутолаа қилиб ўтирган Нормурод бир сапчиб тушди-ю, кўрқа-писа телефонга қўл чўзди.

— Бу ким? Нормурод, сенмисан? Бу мен, Маҳмуджонман!

Маҳмуджон — Нормуроднинг эски қадрдони эди. У Москвада, Қизил профессура институтида ўқирди.

— Қачон келдинг?

— Шу бугун, ҳозир! — деди Маҳмуджон. У нимагадир ҳаяжонланар, трубкадан ҳансираб нафас олаётгани эшитилиб турарди. — Ҳозир поезддан тушдим. Вокзалдан гапиряпман. Мен ҳаммасини эшитдим. Сен тўғрингдаги мақолани Москвадаёқ ўқидим. Лекин сен кўрқма! Эшитяпсанми, кўрқма. Ленин сен томонда...

— Биламан, — деди Нормурод. — Ҳақиқат мен томонда. Бироқ...

— Тўхта! Мен умуман сен ҳақсан деяпганим йўқ. Лениннинг декрети бор! Бу ҳужжатдан хабаринг борми?

— Қанақа ҳужжат?

— Ленин Мирзачўлни ўзлаштириш тўғрисида қарор қабул

қилган экан. Ун саккизинчи йили... Энг огир йилларда бу иш учун эллик минг сўм тилла пул ажратган экан!

Нормурод бетоқат бўлиб:

— Ленин томларида борми бу ҳужжат?— деб сўради.

— Гап шунда-да! Илгари чиққан асарлари мажмуасига кирмаган экан. Бу ҳужжат яқинда топилди. Мен бир нусхасини кўчиртириб опкелдим! Эшитяпсанми? Бу аҳмоқона мақолани ўқигандан кейин бир нусхасини кўчиртириб опкелдим. Эшитяпсанми, дўстим?

Нормурод жавоб беришга чамаси келмай, трубкани чангаллаганича деворга суяниб қолди.

— Нормурод! Нега индамайсан, Нормурод?

— Аблаҳ!— деди Нормурод секин.— Шундай ҳужжат!.. Ленин имзо чеккан ҳужжат қўлингда бўлса-ю, вокзалда сафсата сотиб ўтирсанг! Опкелмайсанми, нодон!

Эртасига Нормурод кечаси юз марта ўқиб, кўзларига суртиб чиққан бу ҳужжатни аввал Халқ Комиссарининг, кейин бюро бўлишидан ярим соат олдин, райком секретарининг олдига қўйди. Ленин имзо чеккан бу мўътабар ҳужжат уни даҳшатли чоҳ ёқасидан қайтарди!..

Отақўзи бўлса: «Ўтган ишга саловат деб, ҳамма билан мураса қилиб кетаверинг», демоқчи бўлади!

Йўқ, Нормурод Шомуродов ҳалиям бўлса Воҳид Миробидов билан даъволашмоқчи эмас! Даъволашаман деса ҳам даъволашолмайди. Чунки, ажабо: бир маҳаллар Мирзачўлни ўзлаштириб бўлмайдн деб наъра тортиб чиққан бу одам, кейинчалик Мирзачўлни ўзлаштиришнинг аҳамияти тўғрисида ўнлаб мақолалар ёзди, шўр ерларни ювиш муаммоларига бағишланган кандидатлик ва докторлик диссертацияларини ёқлади. Майли, ёқласин! Нормурод Шомуродовнинг бунга ғаши келяпгани йўқ. У ҳатто ўша хоинлигини, разил мақола ёзиб, ишдан ҳайдаттирганларини ҳам Воҳид Миробидовнинг юзига солган эмас. Фақат бир марта, урушдан кейин, эллигинчи йилларнинг ўрталарида ҳаётта рўй берган катта ўзгаришлардан кейин, ўшандаям бу одам Мирзачўлни ўзлаштириш ишининг энг содиқ тарғиботчисига айланиб, оташин нутқлари билан жонга теккан пайтларида, бир сафар чидаб туролмади, илмий совет мажлисида қизишиб кетиб, ўша машъум мақоласини эслатди. Лекин Миробидов шундаям сиртига сув юқтирмади. Ўша даврнинг мураккаблигини, вазиятнинг огирлигини, бу мақолани ёзиш тўғрисида қаердандир, кимдандир топшириқ олганини айтиб, обидийда қилиб қутулиб кетди. Ҳатто унинг кўз ёшини кўриб, ачинганлар ҳам бўлди... Майли! Нормурод Шомуродов кўйинга тош солиб, ўч олиш пайида юрадиганлардан эмас. Фақат бир нарсага лоқайд қараб туролмайди: бу одам, доим оғзида офтоб чарақлаб, доим кулиб турадиган бу фан доктори илими ўз манфаати йўлидаги бир восита деб билади! Ўз мақсади олдида

ҳар қанақа ҳақиқатни шу бугун, шу сония қурбон қилишга тайёр бу одам!

Жиянлари Отақўзи билан Ҳайдаржон бўлса... Нафсиламрини айтганда, Ҳайдар ёмон йиғит эмас. Бошда, ўқишга келган пайтларида камтаргина ўспирин эди. Лекин бора-бора, аввал отасидан, кейин илмий раҳбари Воҳид Миробидовдан юкди шекилли, гап-сўзлари устозининг гап-сўзларига, қилиқлари қилиқларига ўхшайдиган бўлди. Ҳовлиқма раҳбарининг маслаҳати билан ҳали кам ўрганилган, кам текширилган, ниҳоятда нозик бир мавзунинг танлади, бир-икки йил ичида юмалоқ-ёстик қилиб, палапартиш бир нарсга ёздую, маиа эди шу ишнинг ёқламоқчи бўляпти!

Ҳақиқатан, Ҳайдар танлаган мавзу — шўр ерларини ювганда зовурларга йиғиладиган экова сувни қайта ишлатиш муаммоси — ниҳоятда қалтис муаммо. Бу сув ернинг шўрини ошириб юборишига шубҳа йўқ. Диссертациядаги тажрибалар диаграммаси эса, бу диаграммаларда келтирилган рақамлар эса қандайдир ноаниқ, мавҳум. Нормурод Шомуродов бу диаграммалар билан танишиб чиқди-ю, Ҳайдарга пндамай қўя қолди. Чунки гаплашадиган бўлса ўз шубҳаларини айтмасдан иложи йўқ. Айтадиган бўлса Ҳайдар ҳам отасига ўхшаб... Е... Отақўзи ҳақмикни? Балки адоват туйғуси уни чиндан ҳам адолатсизликка ундаётгандир? Бир маҳаллар Воҳид Миробидов қилган ёмонлик, қалбида ҳамон ғубор бўлиб турган ўша машъум мақола мисоли қора парда бўлиб, унинг кўзини тўсиб тургандир?

Домла бир Отақўзидан ранжиса, бир ўзидан ранжиб, хаёлан ўзи билан ўзи баҳслашиб, узоқ ўтирди, кейин бу ўйлардан мияси ғовлаб, ўрнидан турди-да, бир-бир босиб деразага яқинлашди. Кампир ишком тагида дастурхон йиғиштирмақда эди. Лекин унинг стол атрофида куймаланиб юришида, ҳорғин ҳаракатларида, бутун вужудида шундай бир ғам, шундай унсиз бир дард бор эдики, домланинг эсига яна ўгли тўғрисидаги бояги аламли ўй тушиб, аъзойи бадани зирқираб кетди...

УЧИНЧИ БОБ

1

Одатда олим ё ижод кишиси бирорта йирик ишни ниҳоясига етказганда руҳида катта бир енгиллик сезади. Асар тугаган. Жамоатчилик муҳокамасига топширилган. Гарчи ҳозирча қилинган ишнинг тақдири ноаниқ бўлса ҳам, йиллар давомида елкадан босиб турган юк улоқтириб ташланган. Киши ўзини қушдай енгил сезади, олам кенг, ёруғ, келажак бегубор бўлиб кўринади...

Ҳайдар шу кечаю кундузда ана шундай наъшали дамларини босидан кечирмоқда эди. Уни салкам уч йил қийнаган ва, очиниш

айтганда, бошдаёқ кўнглига унча ўтирмаган, лекин дадасининг: «Темирни қизигида бос, дейдилар, мавриди кепти, фойдаланиб қол, ўғлим!» деган гапи билан бошланган оғир иш, мана, ниҳоят интиҳосига етди. Бундан бир ой муқаддам ишга нуқта қўйилди. Раҳбари Воҳид Миробидов билан расмий ва норасмий оппонентлар тафтишидан ўтиб, авторефератлар тегишли ташкилотларга жўнатилди-ю, Ҳайдар «уф» деб, эркин нафас олди. Ўзиям авторефератни тарқатиб бўлганидан кейин бир ҳафтагача бошини ёс-тиқдан кўтаролмади. Уйқуга тўйиб, сал ўзига келгандан кейин роса ялло қилди. Бир ҳафта қишлоққа бориб дам олди, бир ҳафта ёр-дўстлари билан тоғларга чиқиб, яйраб-ёзиллиб келди. Энди фақат ёқлаш қолди. Лекин Ҳайдарнинг ёқлаш шунчаки расмий бир нарса эканига кўзи етар, диссертацияси яхши ўтишига имони комил эди.

Боя қишлоқдан дадаси келди. Дадаси нимадандир асаби бузилиб, қовоғидан қор ёғиб кириб келди-ю, ўғли билан кўришиб бўлмасданоқ Воҳид Миробидовга телефон қилди. Домла одатдагидай қип-қизил юзи мойлангандай ялтиллаб, кўзлари ўйнаб кириб келган эди, дадаси уни қўлтиқлаб, ичкариги хонага олиб кириб кетди. Ҳайдар фавқулодда бирон нохуш гап чиқиб қолмадимикин, деб чўчиган эди, йўқ, бир оздан кейин қайтиб чиқишди. Иккови ҳам хушнуд, бир-бирига меҳрибон, хушмуомала эдилар. Шундан кейин гап энг муҳим ва энг ёқимли масалага — диссертация ёқлаш маросими эмас, йўқ, шу маросим муносабати билан эртага бўладиган зиёфатга кўчди.

Рост, улар Ҳайдарни бу хушнуд ишдан озод қилишди, докладыни яна бир кўриб чиқ, деб ичкарига қамаб қўйишди. Лекин, биринчидан, доклад тайёр; иккинчидан, қўшни хонада қадаҳлар жаранги аскияга, аския қаҳқаҳага уланиб, ниҳоятда ёқимли бир мавзу — зиёфатга жой танлаш, кимларни таклиф қилиб, дастурхонга қанақа таомлар тортиш муаммолари муҳокама қилинаётган бир пайтда қўли ишга бормас, унинг кўзи ёзувдаю қулоғи қўш-ни хонадаги қаҳқаҳада эди.

Воҳид Миробидов бир гапириб, ўн кулганича дастурхон камтарроқ бўлишини, ҳозир катта зиёфатлар тақик этилганини, илмий совет аъзолари банкетга келишга ҳақлари йўқ эканини тушунтиришига уринар, бунга дадаси:

— Уёғини камингага қўйиб берасиз, домла! — деб эътироз билдирарди. — Тўнғич фарзандим фаи кандидати бўлади-ю, кимсан, республикага донги кетган миллионер колхоз ранси битта зиёфат беролмайманми? Илмий совет аъзоларингиз бошқаларнинг зиёфатига боришмаса боришмас, аммо каминанинг зиёфатига келишади. Директорингиз ўз бошлаб келади ҳаммани! Ўзингиз алёр айтасиз, домла!

— Қойил! Қойил! — Воҳид Миробидов уйин бошига кўтариб куларди. — Миллионер раисга ярашадиган гап қилдингиз! Сиз-

дай воҳиди замон раҳбарнинг гапини қайтариб бўладими? Углингизга илм беришда хизмат қилган одам, унинг зиёфатида ҳам хизмат қилсак қилмиз-да!

Ҳайдарга домланинг дадасига қилаётган бу хушомадларнию хоҳлаб қулишлари ҳам, отасининг сал қўрс, чапаниларча гап-сўзлари ҳам, зиёфатни қайси ресторанда ўтказиш ва унга ким-ларни таклиф қилиш тўғрисидаги баҳс-мунозаралар ҳам — ҳаммаси хушёқар, бунинг ҳаммаси унинг қалбини қандайдир чексиз бир ғурурга тўлдирмоқда эди. У докладни четга суриб қўйиб, қўшин хонада бўлаётган шодиёнага кулоқ солиб ўтираркан, қар сафар у ердаги қаҳқаҳага қўшилиб жилмайиб қўяр, ўзиям гўё шу қаҳқаҳалар қанотида парвоз қилаётганга ўхшар, чунки шу топда унинг, хусусан дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқлигини, дадаси ҳозир кўкка қўл чўзса қўли юлдузга етишини ҳис этар ва бу ҳис бамисоли бургут қанотидай уни гўё осмон-фалакка олиб чиқиб кетмоқда эди.

Ҳақиқатан, дадасининг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Ҳайдар институтни тугатгандан кейин дадаси аспирантурага киритиб қўяман деди, киритиб қўйди. Энг зўр, энг бообру олимнинг қўлида илм ўрганиб, фан кандидати бўласан деди, айтганини қилдирди. Тоҳира иккисига шаҳардан уй олиб бераман деди, олиб берди. Уйлансанг бу уй сенга қолади, керак бўлса, Тоҳирага бошқа ҳовли-жой тўғрилаб бераман деди ва бу гапининг ҳам устидан чиқади, албатта. Фақат битта нарса, биттаю битта нарса борки, Ҳайдарнинг кўнглини хиёл хиёла қилади, у ҳам бўлса... тўй масаласи, Латофат масаласи. Дадаси бир йил аввал айтиб қўйган: «Қачонгача сўққабош бўлиб, бўйнингни қисиб юрасан, диссертацияни ёқлаган кунинг эртасигаёқ тўйни бошлаб юбораман», деган. Энди унинг тўйига синглисининг тўйи уланиб, бирваракайига қўштўй бўлмоқчи.

Синглиси Тоҳира Латофатнинг акаси Қодиржон билан топниди. Қодиржон Ҳайдар билан бир институтда ўқиган, ҳозир ўз дадаси Жамол Бўрибоевнинг қўлида ишлайпти.

Тоҳира дадасининг суюкли қизи. Дадаси уни ўтказгани жой тополмас, еру кўкка ишонмас ва агар у Фазилатхон билан қарши қуда бўлишга розилик берган бўлса, буни Ҳайдар учун, тўнғич фарзандининг «тинчиб кетиши» учун қилди, холос. Чунки Латофат... бултурдан бери Латофатга бир нима бўлди. Нима бўлганини Ҳайдар ўзиям билолмай доғда, бироқ кўнгли сезади — бир нима бўлди унга!

Ҳайдар столдаги қоғозларни четга суриб, шартта ўрнидан турди, қўлларини шимининг чўнтақларига суқиб, дераза ёнига борди.

Қўл қаватли уйлар билан қўршалган торғина чорси ҳовлида ғуж-ғуж бола. Шундоқ дераза ёнидаги тут шохларида иккита қизча аргимчоқ учмоқда, улар кўйлақларининг этакларини ҳилпира-тиб, гоҳ учинчи қават балкони-гача кўтарилар, гоҳ хуррам қийқирниқ

билан пастга отилар, ерда, ариқ бўйида эса ўн уч-ўн тўрт яшар бир ўспирин ҳайрат тўла кўзларини қизчалардан узолмай тамшаниб турарди.

Ҳайдар бир аргимчоқда қийқиришган қизчаларга, бир ерда тамшаниб турган ўспиринга қаради, қаради-ю, тўсатдан миясида «ярқ» этган олс бир эсдалик юрагини жазиллатиб юборди.

Бу воқеа бундан беш-олти йил муқаддам рўй берганди. Ёз кунларининг бирида, имтиҳон сессияси бошланиш арафасида Ҳайдар бир-икки кунга қишлоққа борганди. Биринчи кун кечаси боғларидаги кекса тут тагида болаликда бирга ўсган ёр-биродарлари билан давра қуриб, чақчақлашиб ўтирди. Кўча чангитиб, ёнғоқ ўйнаб ўсган болалик йилларини, ўспиринлик чоғларида ошиқ беқарор бўлган қизларни эслашиб ўтириб, йигитлар тонг отганини ҳам билмай қолшинпти. Ҳайдар ёр-биродарларини кузатиб қўйиб, тўшакка чўзилганида, осмон ёришиб, юлдузлар хиралашиб қолганди. У тўшакка кириб, кўзи илиндими, йўқми, билмай қолди. Чунки қандайдир шовқиндан уйғониб кетди. Уйғониши билан тут шохларининг чарс-чурс синган овози эшитилди, кейин бу овозни Тоҳиранинг ваҳимали қийқириги босди:

— Вой, дадажон! Латофат!

Ҳайдар жонҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Қаердадир баландда, тут шохлари орасида, Тоҳиранинг атлас кўйлаги ял-ял ёнар, пастда, унинг шундоқ тепасида эса, қўллари билан йўғон шохни ушлаб олган бир қиз оёқларини шалвиратиб осилиб турарди. Кўйлагининг этаги киндигигача кўтарилиб, оппоқ сонларигача очилиб қолган бу қиз — Латофат эди!..

Ҳайдар қизнинг шох тирнаб қонталашган оппоқ сонларидан кўзн қамашиб:

— Сакра! — деб бақирди.

Қиз ҳуркак кўзлари билан пастга қаради, сўнг, йигитни кўриб қўрқиб кетди шекилли, ўнг қўлини тут шохидан узиб, кўйлагининг этагини туширмоқчи бўлди, бўлди-ю, ўзини тутолмай Ҳайдарнинг қучоғига қулаб тушди. Уёғи нима бўлди — Ҳайдар билмай қолди. У бутун вужуди, танасининг ҳар бир ҳужайраси билан қизнинг ёш, ҳароратли танасини, кўкрагига тиралган дуркун кўкракларини ҳис этди, унинг қандайдир киши ишониб бўлмайдиган даражада катта, ҳуркак кўзларини кўрди, кўрди-ю, нима қилаётганини ўзи-ям билмай, қизнинг лабларидан, кўзларидан, шох тилиб қизариб кетган нозик бўйнидан ўла бошлади. Назарида, қиз ҳам унинг эҳтиросли бўҳасига жавоб бераётгандай, у ҳам қучоғида эриб кетаётгандай эди. Лекин шу пайт Тоҳиранинг «вой» деган хитоби эшитилди-да, Латофат бир силтанишда унинг қучоғидан чиқиб, ўзини боққа урди...

Ушанда Ҳайдар кунбўйи гўё жандасидан айрилган қаландардай галати бўлиб юрди. У Латофатни илгари ҳам кўрган, ҳатто мактабда синглиси Тоҳира билан ўқийдиган кўзлари ғамгин бу

қорача қизчани кўз остига ҳам олиб қўйган, лекин сўнгги бир йил ичида уни бунчалик очилиб кетади деб ўйламаган эди. Уша кунин у кўзини бир зум юмса нигоҳи олдига қизнинг ҳуркак кўзлари, барқутдай тиниқ, қоп-қора қайрилма қошлари келар, гўё унинг хипчиндай ингичка, нозик белини қайта қучаётгандай бўларди-ю, ўзини қўярга жой тополмай қоларди.

Ушанда эмиш! Мана ҳозир ҳам Латофатни эслаши билан, ўшанда тақдир ниятом этган биринчи бўсасини эслаши билан, беш йил аввалгидай иссиқ бир туйғу нафасини бўғиб, юрагини ҳаприқтириб юборди!..

Ҳа, Латофатга бир нима бўлди. Илгари Ҳайдарни кўрганда секинчадан порлаб кетадиган жоду кўзларида энди кишини таҳқирловчи совуқ бир ифода пайдо бўлади, илгари ҳаяжондан энтикиб, гоҳ шод, гоҳ ғамгин кулимсраб турадиган қиз энди ичимдагини топ қабилида иш қилади. Учрашувларга келавермайди, келганда ҳам...

Қўшин хонадан дадасининг:

— Бас!— деган хитоби эшитилди.— Бас! Одамни қон қилиб юборди-ку, бу ҳимоя деган дардисарингиз! Шу бошогриқ ишдан қутулсин ўғлим! Бир ҳафтадан кейин тўйни бошлаб юбораман!

Ҳайдар ичида кулиб қўйди. Дадасининг хитоби унинг кўнглидаги ҳамма шубҳаларни тўзғитиб юборганди. Ҳақиқатан, дадаси саломат бўлса ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳаммасини қойиллатади дадаси!..

Унинг хаёлини Отақўзининг:

— Тоҳир!— деб қичқирган хуррам овози бўлди.— Овқат гатопми, оппоғим!

— Гатоп, дадажон!— Тоҳиранинг овози дадасининг овозидан ҳам қувноқроқ эди. Ҳайдар билар — ошхонада Тоҳира билан Қодиржон қовурдоқ қиллшмоқда эди.

— Гатоп бўлса, опкеллинглар!

Полин гарч-гурч босган оёқ товуши эшитилиб, Ҳайдар ўтирган хонанинг эшиги шарақлаб очилди.

Отақўзи оёқларини кериб, қўлларини белига тираб турар, битта-яримта оқ оралаган қалин сочлари ҳурпайган, тахи бузилмаган чуст дўпписи гарданига сурилган, мисбаркашдай қизғиш, шиддатли юзида, ширакайф кўзларининг чақнашида, бутун қиёфасида танига сиғмаган бир куч, мамнуният, оталик гурури барқ уриб турарди.

— Бас! Йиғиштир доклад-покладингни! Эртанги жанг-жадалдан олдин пича дамнингни ол! Мана, домланг айтяптилар, диплом чўнтакда деб ҳисоблайвернинг, деяптилар!

Воҳид Миробидов товуқ гўшти уйилган ликопчани четга суриб, ўрнидан турди, фақат оғзи эмас, қип-қизил чиройли юзи, силлиқ пешонаси, тепакал бошигача тилладан жило берилгандай ялтиллаб, хушуд жилмайди:

— Кечирасиз, раис. Камина бугун эмас, ўелингизни шогирдликка олгандаёқ айтганман: кандидатлик дипломи кассада деб қисоблайверинг, деганман. Ё ёлгонми, Ҳайдарбек?

— Қойил! Аммо ўнгилбола одам экансиз, домла!— Отақўзи чапаниларга хос ҳаракат билан Воҳид Миробидовнинг елкасига қоқди.— Тўғриси айтсам, боя тоғам билан гаплашаман деб, анча кайфим бузилган эди!

Миробидов Ҳайдарга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли. У киши... кекса одам, қарашлариям... нима десан экан, бир қадар эскирган.

— Қарашларидан ҳам ўргилиб кетдим!

— Майли, кўнгилни кенг қилаверинг, ука! Нормурод Шомуродович ҳаётда кўп азият чеккан одам! У киши фақирини нечундир кўп хушламайдилар, аммо-лекин, ростини айтсам, меннинг раҳмим келади у кишига!— Воҳид Миробидовнинг юзидаги жило чуқур ғамгинлик билан алмашинди. Домла сочлари сийрак, юм-юмалоқ бошини хиёл эгиб, бир зум ўйга толди. У Отақўзининг елкасидан келар, ўзиям сал тўлиша бошлаган, бироқ қорин солмаган, миқти, чорпаҳил одам эди. Унинг эғнидаги кифтлари келтириб тикилган енгсиз ҳаворанг кўйлаги, қирралари ханжардай ўткир шими, оёғидаги ялтироқ жигарранг туфлиси, ҳатто бўйишдаги гулдор галстуги ҳам ўзига хўп ярашган, уни қандайдир ёшартириб юборган эди.— Майли, у кишидан хафа бўлманг,— тақорлади Миробидов.— Нормурод Шомуродович турмушда кўп қийналган одам...

— Мен ҳам бир нима деяпганим йўқ!— Отақўзининг шиддатли қорамтир юзи изтироб билан буришиб, жойига бориб ўтирди.— Лекин ўз туғишган тоғанг юзингда кўзинг борми демай...

— Қўйинг, дада, кераги йўқ!— Ҳайдар домласига тақлид қилиб, бошини вазмин эгди.— Хафа бўлманг шу одамдан!..

Ҳайдар ўзиям уч-тўрт кун аввал тоғасига бориб, дили оғриб қайтганди. Лекин ҳозир, қандайдир қувончли-таитанали вазиятда ўртада бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеаларни эсласини келмас, устозининг гапларидан кейин чол чиндан ҳам жуда ғариб ва аянчли кўриниб кетганди кўзига.

— Хўш!— деди Отақўзи.— Яхши кунда яхшиликдан гаплашайлик... Қайдасан, Тоҳир? Оқкелмайсанми овқатингни!

— Ҳозир, дадажон!— Ошхонадан бир лаган тўғралган бодринг билан помидор кўтариб Тоҳира чиқиб келди. Калта қирқилган тимқора сочлари олоқ бўйинини майини қоплаган, кулгичлари ўйнаб турган юмалоқ юзи худди тандирдан нон узган келпичакнинг юзидай қизариб кетган. У нимадандир жуда ҳаяжонланган, буни ўзиям сезса керак, кўзларини қаёққа яширишини билмас эди. Тоҳиранинг кетидан бир лаган қовурдоқ кўтариб, Қодиржон кириб келди. Унинг ёпоқлари туртиб чиққан ва бир қарашда хунукроқ кўринган юзида ғолибона табассум жилва қиларди... Буни пайқаган Отақўзи қизига бир ўқрайиб қаради-да, қовоғини уйди. У эртанги ма-

росим ва бу маросимнинг мутасаддиси бўлмиш профессор Миробидов учун уст-устига қадаҳ кўтаргандан кейингина хиёл чехраси очилди, сўнг Қодиржонни Воҳид Миробидовга таништириб, бўлажак «қўштўй» учун ҳам алёр айтди. Қодиржон ҳам бўш келмади. Учи даҳанига қараб эгилган қийғир бурийни галати қимирлатиб, ўрнидан турди. У дўсти Хайдар учун, қолоқ бир хўжаликни машхур миллионер колхозга айлантирган, эски, хароба қишлоқ ўрнига бутун бошли шаҳарча бунёд этган Отақўзи акадек етук раҳбар учун, умуман, бу ажойиб, аҳил меҳнаткаш ва заҳматкаш оила учун, бу оилани тебратиб турган Олияхон опадай меҳри дарё она учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди.

Хайдар бўлғуси куёви Қодиржоннинг «бало» эканини билса ҳам, унинг бунчалик ширинсуханлигидан беҳабар эди. Қодиржон битта қадаҳда шунча одамни улуғлаганидан ташқари, сўз орасида ўз отаси Жамол Бўрибоевни ҳам қистириб кетди... Унинг айтишича, отаси бу ажойиб оила билан яқинлашаётганидан бениҳоят мамнун эмиш... Воҳид Миробидов ўрнидан туриб кетди. Боядан бери Қодиржонни унча писанд қилмай ўтирган одам, у билан қадаҳ уриштираркан, ярим ҳазил-ярим чин:

— О, билмас эканмиз-да, раис!— деб хитоб қилди.— Буёғиям зўр денг! Эски қадрдонимиз билан қуда бўлсиз-да, огайни! Собиқ бўлсаям заминистр!

Отақўзи катта қорамтир мушти билан столни гурсиллатиб урди. У ҳам ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Мен эмас, ўша собиқ заминистрингиз камина билан қуда бўлаётганидан фахрлансин!— деди.— Сиз ҳалиям бўлса Отақўзи Умар ўғлининг қадрини билмас экансиз, домла!..

Воҳид Миробидов қўлларини боши узра кўтариб қарсак чалиб юборди. Тоҳира уялган бўлиб, ошхонага чиқиб кетди. Унинг кетидан Қодиржон ҳам қўзғалган эди, Отақўзи қўққисдан:

— Питирлайвермай жойингизда ўтиринг, куёв!— деди бирдан ранги ўчиб.— Бизди кечирасиз, акаси. Аммо йигит деган унақа... ялтоқланиб, қиз болани кетидан югуравермайди! Ўз иззатини билмоғи керак йигит деган! Аввал тўй қилинг! Никоҳлаб олинг қизимни! Ана ундан кейин қиласиз жилпанг-жилпангу ҳиринг-ҳирингизни! Нима дейсиз, домлажон?

Воҳид Миробидов гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Сизга бир нима бўлдимиз, раис?— деб кулди.— Сиз ҳаминша ҳақсиз, аммо-лекин ёшлар...

— Мен ёшларга қарши эмасман, домла! Ўйнаб-кулишсин! Замон шуларники — биламан. Аммо, қуюшқондан чиқишмасин-да, ака. Афв этасиз, Қодирбек. Биз кексалар шунақа панду насиҳат қилиб туришни яхши кўрамыз, хафа бўлмайсиз.

— Йўқ, йўқ, нега энди хафа бўлар эканмиз, дада?— деди Қодиржон, гўё ҳеч нарса бўлмагандай жилмайиб.

— Хўп, бу гап тамом!— Отақўзи ўзини стулнинг суянигига

ташлаб, ўглига юзланди.— Қани, сен ҳам бир нима дейсанми, йўқки?

Ҳайдар ўйғайсизланиб домласига қаради.

— Мен нима ҳам дейман?

— Тўғри. Гап билмагандан кейин нима ҳам дейсан?— деди Отақўзи энсаси қотиб.— Шу шогирдингиздан унча хурсанд эмасман-да, домла!

— Нега энди, раис?

— Сал бўшроқ-да, бўшроқ!— Отақўзи Воҳид Миробидовнинг шарафига яна бир қадаҳ кўтарди-да, дастурхонга фотиҳа қилди. Ҳайдар дадасининг дағалроқ қилиғини текислаб юбориш ниятида домласини кузатиб қўймоқчи бўлган эди, Отақўзи:

— Сен ишингни қилавер!— деди эътирозга йўл қўймайдиган бир оҳангда.— Машина тайёр. Домлани, мана, Қодирбек обориб қўяди!

Отақўзи шундай деди-да, Воҳид Миробидов билан кўчага чиқиб кетди. Сал ўтмай у қайтиб кирди, қўлларини орқасига қилиб, уйнинг ўртасида тўхтади.

Отақўзи одатда бир нарсадан қаттиқ дарғазаб бўлса шундай қилар, қўлларини орқасига яшириб, оёқларини кериб туриб оларди. Дадасининг бу одатини билган Ҳайдар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди.

— Бу бола,— деди Отақўзи салмоқлаб.— Жа... ҳаддидан ошиб кетибди. Куёвгўрани айтяпман, синглинг билан жа... ошкора муомала қиладиган бўпти! Айтиб қўйсанг бўлмайдимми?

Ҳайдар пешонасини ишқаб, қизариб кулди.

— Мен нима дейман? Ўзлари топишган. Қизингиз...

— Менинг қизим бўлса, сенинг синглинг! Икковиниям бундоқ... тизгинини тортиб қўйишинг керак эди. Бўрибоевни ўғли бўлса, ўзига! Агар сен... синглисини демаганингда мени унга берадиган қизим йўқ эди!..

— Биламан.

— Билсанг... ўз ишларинг нима бўляпти?..

— Ўз ишларим...— Ҳайдар елкасини қисди.— Домла айтдилар-ку, ҳаммаси жойида деб...

— Мен бу ишингни айтяпганим йўқ!— Отақўзининг қаҳрли овози тор хонани янграб юборди.— Мен анави ишлариягни айтяпман. Тўй қиламизми ахир?

Ҳайдар қўлларини ёзиб, зўраки кулди.

— Билмасам энди...

— Нимани биласан?— деди Отақўзи бошини буқадай эгиб.— Лапашанг! Қўлингдаги қушни бировга олдириб қўймадингми ишқилиб? Нега индамайсан? Тўғрисини айт менга!..

— Унақа нарсани сезганим йўқ...

— Сезмасанг... нега акаси бу ерда юрибди-ю, синглиси йўқ!

Сен эртага ҳимоя қилсанг-у, келин бўлса... У нега келиб хизмат қилмайди?

Боя дадасининг тўй ҳақидаги гаплари Ҳайдарга қанчалик ёққан бўлса, бу гаплари йигитлик ҳамиятига шунчалик тегиб, секин ранги ўча бошлади.

— Уям яқинда диплом ёқлади. Ўзи билан ўзи овора...

— Ўзи билан ўзи оворами ё... бир гап ўтдимн ораларингдан?— Отақўзи кўзлари ёниб, ўғлига синчковлик билан тикилди. У пилгари ўғлидан пинҳона фахрланиб юрарди. Ҳайдар унга жуда ўхшар, келишган бўй-баста, қорамағиз чўзинчоқ юзи, чиройли қийғир бурни — ҳаммаси Отақўзининг ўзгинаси эди! Шундай йигитмисан-йигит, уч-тўрт йилдирки, битта қизнинг кетида пивисиб юрса! Рост, бўлғуси келини жуда кўҳлик. Ёшликдаги офатижон Фазилатхоннинг ўзгинаси! Шунинг учун ҳам Отақўзи бошда ўғлининг хоҳишига унча рўйиҳуш бермаган, ҳатто: «Арқоғини кўр-да, бўзини ол», деб ўғлини бу ниятидан қайтармоқчи ҳам бўлган, бироқ Ҳайдар ўламан обло шу қизни дейман, деб оёғини тираб туриб олди. Туриб олишга олди-ю, аллақачон ишини ботириб, тинчиб кетиш ўрнига шу ақл, шу қадди-қомат билан ҳануз кетидан судралиб юрибди!

— Шунақами? У кишиям диплом ёқладиларми?— деди Отақўзи кесатиб. — Диплом ёқладиларми ё...

— Майли!— деди Ҳайдар. — Бир гап бўлар, дада...

— Йўқ!— Отақўзи бир ҳатлашда эшикка томон юрган ўғлининг йўлини тўсди. — Менга бунақа латтачайнар гаплар кетмайди! Мен бу йил қўштўй қиламан деб юртга овоза қилиб қўйганман! Ҳамма эшитган бу гапни! Энди шу битта қизни кўндиролмай эл-юрт олдида мулзам бўладиган одам йўқ! Агар сен кўндиролмасанг, мен ўзим...

— Нима?..— деди Ҳайдар. Ота ўғли эмасми, у ҳам фавқулодда титроқ босиб, кўзлари ўт чақнаб дадасига қаради. — Энди бир қилмаганингиз шу иш қолувди!

Отақўзининг қорамтир юзидаги қаҳр тўсатдан мамнуи табасум билан алмашинди, лабларига кулгу югурди.

— Хуллас, ўзинг пишитасан ишни!

— Керак бўлса...

— Керак! Ана, машинани ол! Бориб гаплаш. Аммо...— Отақўзи қўлини чўқмордай тугиб, боши узра кўтарди. — Гапдан қайтиш йўқ. Тўй бўлади! Эртага келиб хизмат қилсин! Шу! Тамом-вассалом!

Шукуров домла Шомуродовнинг уйидан ғалати бир ҳолатда чиқди. Домла жиддий плмий муаммоларга жиддий ёндашиш ўрнига енгил-елли китоблар ёзиб, сохта шон-шухрат кетидан қувади-

ган «олимлар» тўғрисида гапирганда у гап қайнотаси ҳақида кетаётганини пайкаб қолганди. Бунини қандайдир ички бир туйғу билан илғаб олди-ю, кўнгли ғаш бўлди, хаёлидан ҳатто: «Қачон тургаркин бу рақобат, бу бемаъни адоват?» деган фикр ҳам ўтди. Лекин домланинг гап-сўзлари, Мирзачўл тўғрисидаги ҳикояси, мағрур қиёфаси...

«Йўқ! Менни унақа фисқи-фужур гапларини йиғиб юрадиган одамим йўқ!»

Тўғрисиини айтганда, Шукуровни қаттиқ ҳайратга солган нарса ҳам домланинг мана шу мардона ва мағрур хитоби бўлди!

Ая ҳам унинг нигоҳи олдидан кетмай қолди. Мунгли кўзлари меҳрга тўла бу нозик кампир Шукуровга марҳум бувисини эслатди. Урушнинг учинчи йили дадасидан қорахат келиб, онаси бошқа эр қилиб кетганидан кейин тўққиз-ўн яшар Абдоржон бувисининг қўлида қолган, то кампир оламдан ўтиб, детдомга тушмагунича унинг тарбиясида бўлганди. Бугун, домла Шомуродовнинг уйдан чиққандан кейин, ўша болалик йиллари, сабабни тирикчиллик, ёзда бувиси билан даштда машоқ териб, қишда гўё дадаси туйқусдан кириб келадигандай, тик этган товушга қулоқ солиб ўтказган узун тунлари, муштипар бувисининг худди аяниқликка ўхшаган сиражин юзи, мўлтираган кўзлари, эртаклари, ҳатто жаҳли чиққандаги қарғишларигача ёдига тушиб, жуда ғалати бўлиб кетди. Фақат идорама-идора юриб, ишга шўнғиб кетгандагина бу ўйлар сал ёдидан кўтарилиб, хаёли бошқа нарсаларга алаҳсиди.

Шукуровнинг Тошкентга тушиндан, бир мақсади — анчадан бери ота-онасининг уйда меҳмон бўлиб турган хотин бола-чақасини олиб кетиш, қолаверса, баъзи ташкилотларга учраб, бир-иккита долзарб масалаларни ҳал қилиш эди. Бу масалалар орасида энг муҳими — район учун бир оз ўғит ва қурилиш материалларини ундириш эди. Бу ишлар унинг вазифасига кирмайди, албатта. Лекин, аввалги ҳовлиқма секретарь район имкониятларини ҳисобга олмай, ваъдани қатта берган экан, энди Шукуров қайси раис билан гаплашмасин, ҳаммаси худди оч қолган полапонлардай «ўғит», «ўғит», деб оғизларини қатта очишади. Ободончиликдан гапирса ҳам шу — нуқул «ёғоч-ёғоч!» деб чирқиллашади.

Шукуров биринчи галда «Узсельхозтехника» раҳбарларининг олдида кирмоқчи эди, лекин у ерга борса гўё Жамол Бўрибоевга дуч келадигандай, гўё бу турқи совуқ одамга (Отақўзининг ҳангомаси унда худди шундай таассурот қолдирганди!) ялиниб-ёлвориншга тўғри келадигандай туюлди-ю, ишини Госпландан бошлади.

Шукуров Тошкентда бир иш битириш, айниқса қатта ташкилот раҳбарларининг қабулига кириш осон эмаслигини яхши биларди. Бироқ бирда «чўл» ва «чўлқувар» сўзларини писанда қилиб (Шукуров борган районнинг бир чети азим саҳрога тақалар, у ерда янги совхозлар ташкил бўлиб, қатта ишлар қилинмоқда эди!),

бирда берухсат «бостириб кириб», ишнн хйла жадаллаштирди. Айниқса «чўлқувар» сўзи қўл келди. Шу сўз баҳона Госпланда ҳам, Қишлоқ қурилиши ва Сув хўжалиги министрлигида ҳам уни навбатсиз қабул қилишди, илтимосларини бир жойда инobatга олишиб, бир жойда инobatга олишмаса ҳам, ҳар қалай, яхши муомала қилишди.

Шукуров Қишлоқ қурилиши министрлигидан чиққанда соат беиға яқинлашиб қолган, «Сельхозтехника» раиси эса Госпландан телефон қилганида соат еттида қабул қилишини айтганди. Шукуров бир лаҳза ўйланиб тургач, у қайнотасиникига кетди.

Шукуров борганда қайнотасининг тепаси болохонали ҳаворанг дарвозаси олдида янги оқ «Волга» турарди. «Отақўзи акаям кептилар-да!»— деди Шукуров ичида, деди-ю, иш билан бўлиб, хаёлидан кўтарилган нохуш ўйлар қайта ёпирилиб келди. У кўнгли гаш бўлиб машинадан тушаркан, дарвозанинг ён эшиги очилиб, аввал Отақўзининг шофёри, унинг кетидан қайнотаси Воҳид Миробидов чиқди. Шофёр шоша-пиша ўзини машинага урди, одатдагидай башанг кийинган, бошидаги сийрак сочлари силлиқ таралган Воҳид Миробидов эса, қулоч ёзиб куёвининг истиқболига юрди.

— Э-э, ўғлим Абдоржон! Шаҳримизга таширф буюрганларини эшитиб, эрталабдан бери интизор бўлиб кутамиз! Қаёқларда юрибсиз, азизим?

Воҳид Миробидов куёви билан кўрнишиб бўлар-бўлмас дарвозага қараб чопди.

— Маҳбуб! Қайдасизлар? Меҳмони табаррук келдилар! Карнай-сурнай чалинсин! Қўйлар сўйилсин!..

Эшикда элликлардан ошганига қарамай пардоз-андозни жойига қўйган, оқ-сариқдан келган, юм-юмалоқ Назокат биби кўринди. У пилдираб келиб, куёвининг елкасига қоқди.

— Мунча куттирмасангиз, куёвтўра? Соғиниб сомон бўп кетдик-ку, гиргиттон?..

— Маҳбуб қани, бибим? Маҳбуб!— қичқирди Воҳид Миробидов.

Назокатбиби битта-битта терилган қошларини ноз билан чимирди.

— Маҳбуб араз, куёвингиздан! Бир ҳафтадан бери интиқ-интизор кутса-ю...

— Танқид тўхтатилсин, бибим! Куёвни пайгамбар сийлаган дейдилар!..

Воҳид Миробидов, оғзида қуёш чарақлаб, дарвозанинг бир табақасини очди.

— Маҳбуб! Қайдасан, қизим?

Шукуров қайнопа-қайнотаси кўтарган хушнуд шовқин-сурон остида кулимсираб, ҳовлига кирди.

Камида олти сотих келадиган катта ҳовлининг ўртасида фавворали ҳовуз, ҳовузнинг ўнг томонида пойдевори одам бўйи кўтарил-

ган муҳташам уй, чап томонида ҳаворанг бўёққа бўялган улкан ёзги шийпон қад кўтарган, ҳовуз теварагидаги атиргуллар барқ уриб очилган, шийпон олдидаги ток новдалари биттама-битталаб териб қўйилгандай, ҳаммаёқ саранжом-сарништа эди.

Шукуров ҳовлига кириши билан ўнг томондаги уйнинг эшиги очилиб, Маҳбуба кўринди.

Назокатбибининг қошларидай ингичка қошлари бири паст, бири юқори кўтарилган, четларига нафис кўкимтир бўёқ суртилган кўзлари ёқимтой гинахонлик билан сузилган Маҳбуба, худди Тошкентда эмас, курортда дам олгандай очилиб кетган эди!

— Маҳбуба! Қизим! Қани, шийпонга жой қилинглар!.. Сиз ҳам чойга қаранг, бибим!— Воҳид Миробидов, гўё ошиқ-маъшуқлар висолига халақит бергиси келмаган одамдай, Назокатбибини қўлтиқлаб, шийпон ёнидаги ёзги ошхона томон бурилди.

Шукуров ўзини қандайдир ноқулай сезиб, хотинига яқинлашди.

— Салом, хоним!

— Кечирасиз, мен сиз билан кўришмайман!— Маҳбуба тир-ноқларига хина қўйилган оппоқ қўлларини орқасига яширди...

— Бир қошиқ қонимдан кечинг энди!— кулди Шукуров.

— Йўқ, кечиб бўлман!

— Нега энди?

— Чунки... бир ҳафта бўлди, ақалли бир мартаям хабар олмадингиз, хотиним қаёқларда юриптиям демадингиз!..

— Демаган бўлсам... мана энди опкетгани келдим! Тайёرمىсиз?

— Эшикдан кирмасдан туриб, кетишни ўйлайсиз-а? Ҳеч қаёққа кетмайман бугун! Ўтиришимиз бор!

— Қанақа ўтириш?— Шукуров эндигина Маҳбубанинг жуда ўзгача кийиниб олганини, нафис оқ матодан пизик днд билан тикилган янги кўйлак, янги оқ туфли унинг чиройига чирой қўшиб юборганини пайқади, пайқади-ю, юрагида рашкка ўхшаш бир нарсa ғимирлади. У доим шундай бўлар, Маҳбуба Тошкентга, ота-онасининг олдига тушиб кетган пайтларида ҳамиша рашкни қўзирди.

— Ҳозир бирга ўқиган дугоналарим келишади. Жонон ўтириш бўлади. Ичида жа... офатижонлари бор!— Маҳбуба дадасига ўхшаб қийқириб кулди. Унинг бу ҳазилда ҳам ўзига ишонч, ҳам «сизни ҳеч кимга рашк қилмайман!» деган маъно бор эди, бу маъно негадир Шукуровнинг ҳамиятига тегди-ю, ғашни келиб: «Бўпти! Бўлмаса сиз қолинг, мен болаларни олиб, ўзим кетавераман!» демоқчи эди, бироқ шу пайт шийпонда телефон жиринглади, кетмакет қайнотасининг: «Аброржон!»— деган овози келди.

Афтидан, жонон ўтириш катта бўлса керак, шийпонда дастурхон тўқин: бир-бирига уланган столлар лаган-лаган сомсалар, тортлар, яхна ғўшт, товуқ ва мева-чевага тўлиб кетган эди.

Тўрда ўтирган Воҳид Миробидов куёвига жой кўрсатиб, бир пиёла чой узатди.

— Огайним Отақўзи... Эшитишимга қараганда танишиб олиб-сизлар. Жуда хурсандман. Ажойиб инсон! Ўзям районингиздаги энг зўр ранслардан-да! Сизга айтувдим-ку, биз эски қадрдонмиз деб! Эртага ўғли Ҳайдаржоннинг ҳимояси. Боя бир жойда бирга бўлувдик. Ҳозир яна телефон қилди. «Гулистон» ресторанига таклиф қияпти. Катта одамлар йиғилармиш. Бориб келамизми?

«Катта одамлар» сўзи Шукуровга ҳозиргина Қишлоқ қурилиши министрлигида бўлиб ўтган бир гапни эслатди. Уни министрнинг ўзи қабул қилди. Жуда яхши қабул қилди. Аммо қандай хушмуомала қилган бўлса, шундай хушмуомалалик билан ёрдам беришдан бош тортди. Унинг айтишича, район бу йилги қурилиш материалларини ортиғи билан олиб бўлган экан.

Шукуров бу гапга ишонгиси келмай ҳужжатларни суриштирган эди, қоғозлар орасидан бир неча жойда Отақўзининг номи чиқди. У областдан хат олиб келиб — бу хатга обкомнинг қишлоқ хўжалиги бўйича секретари Бегмурод Холмуродов имзо чеккан эди! — районга тегишли қурилиш материаллари ҳисобидан катта бир қисмини ўмариб кетган экан.

Шукуров ишга борган кунлари Отақўзи бошқарган «Ленин йўли» колхозни ва колхоз марказидаги янги қишлоқни бориб кўрган эди. Бутун республикага доғи кетган бу кўркам қишлоқ тўғрисида у кўп эшитганди, бироқ ўз кўзи билан кўрганилари газеталарда мақталгандан ҳам ошиб тушди-ю, Шукуров Отақўзининг чин кўнгилдан табриклади.

Шу бонсдан ҳам тупов кунни Оқсоқол деган кекса раис мармар масаласида арз қилиб келганда Шукуров Отақўзининг ёнини олган, чунки кўз олдига ўша кўркам қишлоқ келганди. Отақўзи бўлса буёқда...

— Йўқ, мен ҳали «Сельхозтехника»га боришим керак,— деди Шукуров.

— Э, унда ресторанга боринг!— қаҳ-қаҳ отиб кулди Воҳид Миробидов.— «Сельхозтехника»нинг устунларидан бири Жамол Бўрибоев ҳам ўшатта бўлади. Баҳона билап танишиб оласиз. Жа зўр одам! Отақўзи бекорга қуда бўлягани йўқ бу одам билан!..

— Эшитдим. Боя Отақўзи ака бу одам тўғрисида ғалати нарсани гапириб бердилар.

— Яъни?

— Ҳа шу... Бу одам билан ҳалиги... домла Шомуродовнинг ўғли орасида уруш йиллари қандайдир жанжал бўлиб ўтган экан. Лекин гапига яхши тушунолмадим...

— Э-э, ана у ҳангомани айтяпсизми? Йиғитчиликда нималар бўлмайди дейсиз, Абдоржон!— Воҳид Миробидов ёзғи ошхона томонга ўғринча кўз ташлаб, ғалати ишшайиб қўйди.— Каминаям эшитувдим. Гўё Отақўзининг қишлоғида ҳуснда ягона бир сапam

бўлганмиш. Ҳалиги сиз айтган домла Шомуродовни ўгли шу са-
намга ошиқу беқарор экан. Аммо ўзи фронтда. Жамол Бўрибоев
бўлса ёнида. Ёш, кетворган йигит. Ёгинасида бунақа йигит ки-
наб турганида урушда юрган одамни эслайди дейсизми санам?
Гапни пўскаллеси, иккиси тил топишиб, қолишади. Аммо-лекин
фалакни гардиши билан бу ўртада бизди қадрдонди ўғлиям от-
пускага кеп қолсин. Қарайдики, иш бунақа. Бошқа йигит бўлса-
ку, қўлини бир силтаб қўя қоларди. Оламда нима кўп, жонон кўп.
Аммо отасига тортмаган фарзанд фарзандми? Уям отасига ўхша-
ган бадфеъл одам бўлса керак, Жамол Бўрибоевни қидириб бо-
риб, шартта отади-я! Яхшиям ўқ тегмай қолади. Бўлмаса билма-
дим нима бўларди?

Қайнотасининг огзидан чиққан «бадфеъл» сўзи домла Шому-
родовнинг бояги мағрур хитоби олдида шундай хунук эшитилдики,
Шукуров беихтиёр афти буришиб, ерга қаради, ҳали-замон Маҳ-
бубани кўрганда сал илиган кўнгли қайта музлаб:

«Сизга нима керак шу гап? У одам нима ёмонлик қилди сизга?—
деб сўрамоқчи бўлди, бироқ шу пайт ошхона томонда она-бола-
нинг хуррам қаҳқаҳаси янгради. Бу қувноқ қаҳқаҳа Шукуровга
яна домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапларни эслатди,
чол-кампирининг ҳазин меҳр билан йўгрилган имо-ишоралари кўз
олдида қайта жонланди-ю, юраги ачишиб кетди. Уларнинг гамгин
руҳияси билан ҳозиргина янграган хуррам қаҳқаҳа ўртасида, қай-
нотасининг мамнун кўриниши, умуман, бу серфайз, серзавқ, бах-
тиёр онла ўртасида қандайдир... пинҳоний адолатсизликдан дало-
лат берувчи катта бир тафовут бор эди. Бу хонадонга хос бўлган
ва илгари Шукуровга жуда ёқадиган бу бахт ва мамнуният туй-
ғуси ҳозир нечундир, эҳтимол домла Шомуродовдан эшитганлари
таъсиридадир, таъбиини хира қилмоқда, илгари кўзига яхши кў-
ринган нарсалар энди бошқача, сохта ва носамимий кўринмоқда
эди.

Воҳид Миробидов пиёлани хонтахтага қўйиб, ўрнидан турар-
кан, куёвига синовчан тикилди.

— Эшитишимча, бугун бизди эски қадрдон домла Шомуродов-
га меҳмон бўлган эмишсиз.

— Ҳа,— деди Шукуров.— Отақўзи ака билан бориб бирпас
гаплашиб ўтирдик. Домла табиатни эъвозлаш муаммолари билан
жуда қизиқар эканлар.

— Жа қизиқар экан денг?— пичинг қилди Воҳид Миробидов.—
Эшитишимча у киши тоғ арчалари тўғрисидаям бутун бир китоб
ёзган эмишлар. Гўё Урта Осиё тоғларида ўсган қадимги арча-
лар кўпайтирилса бўлди, ҳамма дарё, ҳамма ўзанлар сувга тўлиб
кетармиш. Шунда Сибирь дарёларининг сувини олиб келишга
ҳам эҳтиёж қолмасмиш. Чала мулла кофираст, деганларидек, олим
эмас, чаласавод бир одамнинг сафсаталари!

Ошкора бир заҳархандалик билан айтилган бу гапларни эши-

гаркан, Шукуровнинг хаёлидан: «Мирзачўл тўғрисидаги ўша машъум мақолани бу киши ўзлари ёзмаганмикин?» деган фикр ўтди, ўтди-ю, уни тезроқ хаёлидан чиқаришга уриниб:

— Домланинг столида Сибирь дарёларидан келадиган бўлғуси канал лойиҳасини кўрдим,— деди.

— Шунақами?

— Лекин лойиҳа савол ва ундов аломатларига тўлиб кетибди!

— Ҳа, битта аҳмоқ савол беравериб юзта донони лол қолдирибди, деганларидек, ҳозир у кишининг қўлидан келадиган биттаю битта иш савол бериш бўп қолди!— деди Воҳид Миробидов гижиниб.— Айтмоқчи, каминан камтаринининг Сибирь дарёси муаммоларига бағишланган китобини ўқидиларми?

— Нашрдан чиқдим китобинигиз?

— Чиқдим дейсиз! Газеталардаги мақтовларни кўрмабсиз-да!— Воҳид Миробидовнинг кўзларида болаларча бир шодлик чақнади.— Қани юринг, азизим, дастхат ёзиб берай сизга!

3

Воҳид Миробидовнинг камқатиов, осойишта кўчага қараган ишхонаси домла Шомуродовнинг ишхонасидан қолишмас, балки ундан ҳам кенг, ундан ҳам баҳаво, китоблари ҳам домланинг китобларидан кам эмас эди. Қайнотасининг кетидан кабинетга кирган Шукуровнинг кўзи дабдурустдан рўпарадаги деворни қоплаб олган катта харитага тушди. Бу ўша, Сибирь дарёларидан Ўрта Осиёга келадиган бўлғуси каналнинг сурати солинган, кўк ва қизил чизиқлар билан тўлиб кетган хаританинг ўзгинаси, фақат унда на савол, на ундов ва на домланинг арабча ёзувлари бор эди. Хаританинг тепасида фил суягидан нақш қилинган чиройли дутор осиглиқ турарди. Бу дуторни кўрганда қайнотасининг уни эшиб чалишлари, ўтиришларда газаллар ўқиб, рақсга тушиб кетишлари эсига тушди-ю, Шукуров беихтиёр кулиб қўйди.

Воҳид Миробидов тўрдаги қогозга тўлиб кетган катта стол ёнига ўтиб, бир даста китоблар орасидан ўртача қалинликдаги қора жиядли китобни олди-да, тикка турганича дастхат ёзди. Шу топда Воҳид Миробидовнинг ҳар бир ҳаракатида, улкан бошининг бир томонга сал эгиб, шитоб билан қалам тебратишида, бутун вазоҳатида ўзига ишонч, мамнуният, чексиз бир ифтихор барқ уриб турарди.

— Мана, ўқимасангиз ҳам варақлаб чиқишга вақт топарсиз!— Воҳид Миробидов голибона илжайганича китобни куёвига узатиб, ўзини чуқур креслога ташлади.

Китоб «Кўҳна ўлка келажиги» деб аталар, унинг биринчи бетига хаттотларча чиройли ҳуснихат билан ушбу сўзлар битилган эли: «Қадрдон ўғлим Абдоржонга! Сиз ва сизнинг фарзандларин-

гиз, менинг севикли набираларим, ушбу камтарин асарда илгари сурилган ғояларнинг рўёбга чиққанини ўз кўзларингиз билан кўрасизлар, деган умидда, отангиз Воҳид Миробидов».

Дастхатнинг самимийлиги таъсир этдики ё китобни азалдан бамисоли бир мўъжиза деб билгани учунми, Шукуров, юраги бе-ихтиёр шигъ этиб:

— Раҳмат, дада,— деди овози титраб.— Янги ижодий парвозлар тилайман, сизга!

— Ташаккур, ўғлим, ташаккур!— Воҳид Миробидов вазмин бош иргаб, ўтирган жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Хўш, шундай қилиб, қадрдоним сизга нима дедилар бу масалада?

Шукуров соатига ўғринча кўз ташлади: кетадиган вақти яқинлашиб қолганди.

— У киши ортиқча бир гап айтмадилар.

— Бир нима дегандир ахир?

— Дедилар. У киши, бу масалада узил-кесил фикр айтишдан олдин уни жуда чуқур ўрганиб чиқини керак, Сибирь дарёларини жанубга бурганда рўй бериши мумкин бўлган тебранишларни, оби-ҳаво, ер, иқлимда содир бўладиган ўзгаришларни илмий асосда синаб кўрмоқ лозим, дедилар.

— Умумий гаплар! Бу гапларни айтмоқ учун доно бўлиш шарт эмас. Хўш, яна нима дедилар?

Шукуров гап тополмай пешонасини ишқади.

— Хуллас калом, домланинг айтишича, бу ишда шошмашошарликка йўл қўйиб бўлмайди, етти ўлчаб бир кесмоқ керак...

— Масъулиятдан қочиб юрадиган жўн олимнинг жўнгина гаплари бу!— Воҳид Миробидов креслосидан сапчиб турди, қўлларини шимининг чўнтагига тикқанича, ота хўроздай кўкрак кериб, хонани бир айланиб чиқди.— Надомаглар бўлғайким, дадил ва кенг фикрлаш ўринга ҳамма нарсадан ўзини опқочиб юрадиган мана шунақа майда одамлар кўпайиб кетяпти бизда! Фикрлаш қобилияти ниҳоятда тор, масалага давлат аҳамияти нуқтан назаридан ёндашишдан кўрқадиган бундай жўн олимлар ҳаёт илгари сураётган улкан илмий муаммолардан ўзларини доим опқочганлари-опқочган, улар худди Чеховнинг филоф бандасига ўхшаб, бир нима дессам оқибати нима бўлар экан, деб титраб-қақшаб турадилар-у, яна етти ўлчаб бир кесмоқ керак деб сафсата сотадилар. Ҳолбуки ҳаёт ҳозир шундай муаммоларни илгари сурияптики, унга дарҳол жавоб бермоқ керак, дарҳол ҳал қилмоқ керак! Ё нотўғрини гапим?

Қизиқ. Қайнотаси Шукуровга ёқа бошлаган эди. У Воҳид Миробидовнинг ота хўроздай кўкрак кериб туришини зимдан кузатаркан, унинг ёш йигитчадай қизишиб, ёниб гапирган гапларига қулоқ соларкан, ҳали-замон қайнотаси тўғрисида ўйлаган нохуш ўйлари, кўнглидан ўтган шубҳалари — ҳаммаси тўзғиб кетганини

ҳис қилди. Шукуров ҳозир қайнотасининг шу алфозда давом этишини, ўз фикр ва эътиқодларини янада чуқурроқ асослаб беришини истарди.

— Ҳа, айтмоқчи, домла Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буришдан аввал бу ердаги сугориш системаларини янгилаб чиқиш керак дедилар. Умуман у кишининг фикрича бизда ҳали ички имкониятлар жуда кўп...

— Ички имкониятлар эмиш!— деди Воҳид Миробидов, гўё рўпарасида ўз куёви эмас, эски рақиб домла Шомуродов ўтирган-дек кесатиб.— Сиз шуни билиб қўйингки, ўғлим, агар биз ҳамма булоқ, ҳамма ўзанларнинг сувини томчилаб ишлатганимизда ҳам, ҳатто Тянь-Шань тоғларининг музларини эритиб сув қилганимизда ҳам саксонинчи йилга, борингки тўқсонинчи йилга бориб ҳамма имкониятларимиз тугайди. Мавжуд сув запаслари бизга яна бир миллион, борингки бир ярим миллион гектар ер ўзлаштириш имконини беради, тамом-вассалом! Ҳолбуки бизда ўн миллиондан ортиқ серҳосил бўз ерлар мавжуд. Ҳолбуки аҳоли сони мисли кўрилмаган суръатлар билан ўсиб кетаяпти. Бу деган сўз биз барча майда-чуйда шубҳа ва баҳс-мунозараларни йиғиштириб қўйиб, Сибирь дарёлари масаласига дарҳол, шу бугун киришмоғимиз лозим! Чунки, бу лойиҳага шу бугун киришиб, қурилишини шу бугун бошлаб юборганимизда ҳам Сибирь дарёлари ўн беш-йигирма йилсиз келмайди! Вақт кетаяпти, вақт! Буни ўйлармикимлар домлангиз!

Шукуров беихтиёр кулиб юборди.

— Мен сизга ўхшаб у киши билан мунозара қилолмасам!

Воҳид Миробидов ҳам юришдан тўхтаб, тўсатдан хахолаб кулиб юборди:

— Мен ҳам сиз билан эмас, худди эски қадрдоним билан баҳс-лашаётгандай жазавам тутиб кетди! Бас, бу гапга нуқта қўйдик. Демак, буёғи нима бўлди? Зиёфатга борамизми?

— Йўқ, мен боролмайман, дада.

— Бўлмаса мен ҳам бормаيمان. Эртанги ҳимояга ҳозирлик қўришини керак... Эски қадрдоним ҳар хил ўйин кўрсатиши мумкин ҳали.

— Ҳўп бўлмаса...

— Шошманг, мен сизга нима демоқчи эдим-а? Ҳа, эсимга тушди.— Воҳид Миробидовнинг лабларидаги табассум сўниб, қип-қизил юмалоқ юзида ғамгин бир ифода зоҳир бўлди.

— Гап бундай, ўғлим. Ақл ёшда эмас, бошда дейдилар. Ёш бўлсангиз ҳам катта бир районга раҳнамосиз, Аброржон. Аммо... қари билганини пани билмас ҳам дейдилар. Отақўзига ўхшаган одамлар сизгаям асқотади ҳали! Ораларингдан кўнгилсиз гап ўтмадими мабодо?

— Йўқ...

— Балли! Сиз тўғри сўз йигитсиз — биламан! Аммо... ёшлик қилиб, Отақўзига ўхшаган одамлар билан чаплашиб қолмасангиз

деб кўрқаман. Отақўзи — ўз оғайним, мен уни ёмонламақчи эмасман, аммо-лекин сиз — ўз фарзандимсиз! Едингизда бўлсин, бу одамлар ҳар нарсга қодир. Мабодо бир гап бўлса ҳеч нарсадан тап тортмайди бу одамлар, бўтам. Шунини билиб қўйнинг демоқчиман, холос!

Шукуровдан садо чиқмади. У Отақўзининг қудратию унинг ғалати феъл-атворининг биринчи кўришдаёқ билган эди, нималарга қодирлигини эса бугун яна бир кўрди. Қайнотаси ҳақ: уёқда Бегмурод Холмуродов, буёқда Жамол Бўрибоевдай оғайинлари бўлган, юлдузни бебарвор урадиган бунақа одамлардан ҳайиқмоқ керак, албатта!..

Шукуров кўнглининг бир четида аллақандай ёқимсиз шубҳа, ваҳимага ўхшаш совуқ бир туйғу гимирлаб қолганини сезди-ю, стулларни шарақ-шуруқ суриб, ўрнидан турди. У қайнотасига: «Э, қўйнинг, қайтага оғайиниңгизга келган балоларга балогардон бўляпман!» демоқчи эди, бироқ Воҳид Миробидовичнинг овозиданги самимият бўғизига келган гапни ичига ютишга мажбур этди.

— Майли, дада, бир гап бўлар! — деди Шукуров.

Қайнота-куёв кабинетдан бирга чиқишди, чиқишди-ю, айвонда тўхтаб қолшди.

Катта ҳовлининг тўридаги таниш шийпонда — Воҳид Миробидов бу шийпонни фақат зиёфатлар, гўзал ўтиришлар учун қурдирган! — базми жамшид авжида, у ерга ўн чоғлик ёш жувонлар йиғилишган, енгил куй янграмоқда, хушқад, хушсурат бир жувон рақс тушмоқда, бошқалар қарсак чалишиб, қийқиришиб, чақчақлашиб ўтиришарди...

Мана, даврадаги жувон алланима деб кулди-да, четроқда қарсак чалиб турган Маҳбубани ўртага тортди. Маҳбуба бир зум ўзини олиб қочган бўлди, сўнг оққушнинг бўйнидай оппоқ, нозик қўлларини ўйнатиб, даврага тушди. Хиёл тўлиша бошлаган, лекин бўйдор бўлгани учун бу тўлалигиям ўзига ярашган, ичилган шаробданми, хурсандчиликданми, гул-гул яшпаган қизини кўрганида Воҳид Миробидовнинг дили оталик гурурига тўлиб, куёвига қараб жилмайиб қўйди-да, гўё ўзням рақс тушадигандек, бармоқларини қарснллатиб, бўйинини ликиллатиб қўйди. Лекин шу пайт қўлида чилдирмадай торт, ичкаридан хотини Назокатбини чиқиб қолди. Бибн бақалоқ гавдасига мос тушмаган бир чаққонлик билан орқага чекиниб, эрига йўл берди.

— Тезроқ кира қолинг, қизлар кўриб қолишса уялишади.

— Хўп бўлади, хоним. Куёвнингга бир нима де, кетаман деяпти-ку?

— Вой, қаёққа? Маҳбуб нима дейди?

— Унга айтиб қўясиз. Бормасам бўлмайдиган бир иш чиқиб қолди. — Шукуров гуноҳкорона кулимсираб, қайнотаси билан хайрлашди.

Воҳид Миробидов истар-истамас ишхонасига қайтди. У ҳозир

ўзидан ҳам, куёвига айтган гапларидан ҳам, ҳаммасидан мамнун, чунки бугунги суҳбат куёвида яхши таассурот қолдирганини сезарди. Эҳ, агар ҳозир шийпондаги даврада ўз тенгдошлари бўлганда Воҳид Миробидов қўлига дуторни олиб эшиб чалар, ўзиям ўйнаб, хонимлариям даврага тортиб, тоза қиздирарди ўтиришини! Ёр-биродарлари билан бўладиган бунақа ўтиришларда, «ейиладиган» гапларда Воҳид Миробидов ҳеч қачон машҳур олимман, профессорман деб ўтирмайди, дутор бўлса — дутор, сетор бўлса — сетор, гижжак бўлса — гижжак, нима тўғри келса шуни чалиб, ғазаллар ўқиб, қизиқчилик қилиб, барчани хушнуд этади. Шу боисдан уни ҳамма яхши кўради, ҳамма ҳурмат қилади. Шу боисдан, мана, шукур, кексайган чоғидаям ёмон бўлмади. Фақат илм соҳасида эмас, ҳаётда турмушда ҳам ёмон бўлмади. Шукур, ўғил-қизларининг ҳаммаси одам бўлиб, ўз йўлларини топиб кетишди. Бири ота касбини қувган олим, бири инженер, кенжа қизи Маҳбуба эса мана, райком секретарида, ўзи врач... Ҳовли тўла неваро.

Ҳа, Воҳид Миробидов ҳаётдан мамнун бўлса арзийди. «Бир бандани мўминнинг бахти шунчалик бўлар, шукур қилмоқ керак».

Боя Отақўзининг уйида ичилган бир-икки рюмка коньякнинг кучими, ё ҳовлидаги кутилмаган базми жамшид сабабми, Воҳид Миробидов қанча уринмасин, ишга қўли бормади. У катта олимларга муносиб, дид ва салобат билан безатилган кенг, баҳаво хонасида вазмин одимлаб, яна узоқ юрди. Ахийри бугун ишлай олмаслигига, юрагини чулғаб олган аллақандай сабабсиз гулу уни столга ўтқазмаслигига кўзи етди-да, тикка турган ҳолда эртага гапирадиган гапларини учтагина қисм қилиб блокнотига ёзиб қўйди. Ёзаркан, хаёлидан тўсатдан: «У киши-чи, эски қадрдоним Нормурод Шомуродов ҳазратлари-чи? Эртага ташриф буюрарми-канлар, йўқми? Башарти келса-чи, келиб, тарки одат амримаҳол, деганларидек, эски одатини қилса-чи, машҳур принципатлигини кўрсатса-чи?» деган фикр ўтди.

Воҳид Миробидов блокнотига нуқта қўйиб, қаддини ростлади.

«Майли, келсин! Гапирсин! Менга қолса қарши гапирсин! Жил-явлари олдида ўзи шармандан шармисор бўлади!»

ТУРТИНЧИ БОБ

1

Латофат ётоқхонада йўқ эди. Бирга турадиган дугоналаридан ҳеч ким кўришмади, қўшни хоналардаги қизлар эса тузукроқ бир жавоб беришолмади.

Тарвузи қўлтиғидан тушиб орқага қайтган Ҳайдар эшикда шиг-шиг терлаб, новвот чой ичиб ўтирган вахтёр хотинга мурожаат қилди-ю, балога қолди.

— Саксон олтинчи хонадаги қизни айтмасизми? Қайси бири? Ҳалиги... жаа кетворган, ҳамма йигитлар орқасидан югурган хумор кўз нозанин эмасми? Тўхтаиш, укажон. У қиз анави... лайлакка ўхшаган қилтириқ домла бор-ку, сал дудугроқ? Уша домла келиб опкетди, машинасига солиб!

Ҳайдар гапирганига пушаймон бўлиб, чўрт бурилиб кетаркан, вахтёр хотиннинг:

— Замонанинг қизларигаям ҳайронсан киши!— деганини эшитди.— Лочин деса дегудек шундай йигит туриб, қаёқдаги қаланғи-қасанғилар билан юришади!

Ётоқдан шитоб билан отилиб чиққан Ҳайдар қаёққа боришини билмай, бирдан қадамни секинлатди.

Қуёш ботган бўлса ҳам, теварак-атроф ҳали ёруғ. Одатда доим гавжум, сершовқин бўладиган майдон ва хиёбонларда, гулзор ўртасидаги кумушранг фаввора атрофида ҳозир одам сийрак, фақат ҳар жой-ҳар жойда, дарахт тагидаги ранг-баранг скамейкаларда шивирлашиб, пиқ-пиқ кулишиб ўтирган битта-яримта қиз-йигитлар кўзга чалинади...

Ҳайдар бир-бир босиб, ётоқхона олдидаги гулзор томон юрди. Йўқ, у Латофатни бировга рашиқ қилмайди. Зотан, Латофатда кўҳлиқ қизларда кўп учрайдиган ва одатда «енгилтаклик» деб аталадиган хулқ-атвордан асар ҳам йўқ. Агар у сал шаддод, сал шўхроқ, сал қувноқроқ бўлса Ҳайдар қайтага севинар эди.

Ҳайдар қишлоқ муҳитидан, ота-онасининг қаттиқ назоратидан қутулиб чиқиб, ўзларини батамом қўйиб юборган қизларни кўп кўрган. Улар баъзан худи тўғон соҳилини ўпириб кетган бевош оқимга ўхшайди. Сокин турмушдан кейин улар сершовқин, сержило, серлаззат ҳаётга сувга шўнғигандай шўнғишади-ю, гоҳо ақл-хушларини йўқотиб қўйишади. Ҳайдар шулақа қизлардан бир-иккитасини яхши билади, улар билан топишиб, ҳатто биттасини яхши кўриб қолган пайтлари ҳам бўлган. Ушш қиз сабаб, Латофатнинг инжиқ хулқ-атворидан безиб, ундан юз ўгириш фикрига ҳам борган, лекин «кўнгил ўлгур» — унинг ихтиёридан устун келган.

Сўнгги пайтларда, айниқса Латофатга «бир бало» бўлганини сезганидан кейин эса, кўнгли совиш ўрнига юрагидаги чўғ, кўзларини катта-катта бу маънос қизин илк бор кўрганидаёқ қалбига тушган чўғ, аксига олиб, баттар яллиғланди!..

Дадаси уни умуман қиз зотидан чўчийдиган бир лапашанг деб ўйлайди. Ҳайдар эса, истаган қизни «гаҳ» деб қўлига қўндира олади, қўндириб юрибди ҳам!.. Латофатдан аччиғи чиққан пайтларда тасалли қидириб, баъзан ўшаларнинг оғушига ҳам киради, аммо... тасалли тополмайди, энг эркин, энг замонавий нозанинларнинг эҳтиросли бўсасидан ёниб ётган пайтларида ҳам, Латофат эсига тушса бас, томирларида кўпирган қон бирдан сўниб, ўридан туриб кетади... Қим билсин, эҳтимол, бу ғайритабiiй бир қа-

салдир. Эҳтимол, қизин эгиб ололмаган йигитнинг голиб ғурури кўрсатаётган шунчаки ўйиндир!.. Латофат бўлса... ким билсин, балки ҳалиги қоровул хотин ҳақдир. Балки «лочиндай йигит» туриб, ўша қурумсоқ савдойини ёқтириб қолгандир! Иисон руҳини, айниқса аёл зотининг кўнглини билиш қийин-ку!..

Ёши ўттизларга бориб қолган бу фан кандидати биофакда қандайдир ҳашаротлар, ўргимчакканалар билан шуғулланади, ўзини илмига ўхшаш ипириски одам. Ҳайдарга ҳаммадан кўра мана шуниси — Латофатнинг келиб-келиб шу тавия ҳаёлпараст билан иноқлашиб қолгани алам қилади! Иноқлашини сабаб — бу дайди-демона қурт-қумурсқалар ҳақидаги қандайдир ақл бовар қилмайдиган баландпарвоз гаплари билан Латофатнинг бошини айлантириб олди. Гуё бу ишлар, бу қурт-қумурсқаяо капалак-мапалаклар оламшумул аҳамиятга эга эмиш, гуё келгусида уларни буюк кашфиётлар кутялганмиш! Энг ёмони, бу ҳақда Латофатга гапириб бўлмайди. Латофат бу дарвиншамо ҳаёлпараст тўғрисида айтилган қиттак гапни, ҳатто ҳазил-мутойибани ҳам кўтаролмайди, дарҳол қовоқ-тумшуги осилиб қолади!

Ётоқхона олдидаги гулзор кимсасиз ва жимжит бўлса ҳам, олисроқдаги ёшлар кафесидан оркестр овози келар, яқинда чиққан ва дарҳол машҳур бўлиб кетган «яли-яли» куйи эшитиларди. Бу лапар, чинқирган жаз овози Ҳайдарга яқинда, Латофат диплом ёқлаган кунини шу кафедра бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеани эслатди.

Латофатнинг диплом ёқлаш маросимига курсдош ёр-дўстларидан ташқари, акаси Қодиржон, Ҳайдар, Тоҳира, ҳатто دادаси Жамол Бўрибоев ҳам даста-даста гул кўтариб келишди.

Ҳайдар биларди: Жамол Бўрибоев қизини яхши кўрар, кўлдан бери ўртадаги ноаҳилликка барҳам бериш пайида эди. Лекин Латофат отаси билан муроса қилишни истамас, ҳамон ётсираб юарди. Акаси Қодиржон дадаси тугул, ўғай онаси билан ҳам топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетган, дадаси ҳам унга кўп ёрдам берар, Латофат эса дадаси тугул акаси Қодиржоннинг ҳам гапига кирмас, ҳамон ўжарлик қилиб келарди.

Латофатнинг диплом иши ўша машҳур қурт-қумурсқалар тўғрисида, бу қурт-қумурсқаларнинг табиатни муҳофаза қилишдаги оламшумул аҳамияти тўғрисида эди. Агар биофак домлаларининг ўша кунги гапларига ишонса, Латофат билан унинг ипириски устозини илмда буюк кашфиётга эришган, оламда уларнинг қурт-қумурсқаларидан муҳимроқ, ундан фойдалироқ нарса йўқ! Ўша кунини айтилмаган фақат битта гап қолди, у ҳам бўлса Латофатнинг диплом иши докторлик диссертацияси билан баробар дейилмади, холос.

Хуллас, диплом ёқлаш маросимидан кейин Латофатни табриклашга йиғилган ёр-дўстлари тантанали назиятда ҳозир жаз овози эшитилаётган мана шу кафега равона бўлишди.

Катта зиёфат ҳидини сезган хушнуд издиҳом бетиним кулги

остида кафега яқинлашганида, ичкаридан... Жамол Бўрибоевнинг рафиқаси чиқди. Қорамғиздан келган, нозик дид билан кийинган бу кўҳликкина жувон учун шу топда ўғай қизига гул кўтариб чиқишдан оғир ҳақорат йўқлиги юзидан шундоқ акс этиб турарди. Ранги ўчган, энтикиб нафас олган ўғай она, кўзлари бежо, лабида сохта табассум, Латофатга аллақандай журъатсизгина яқинлашиб, ўпишгани лабини чўзди. Латофат эса гўё мудҳиш бир нарсани кўргандай бирдан оқариб кетди-ю, аллақандай талмовсираб қолди. У ўғай онаси тутган гулдастани олишга олди, бироқ ўпишмади, юзига совуқ ниқоб кийганича унинг ёнидан ўтиб, кафега кириб кетди. Ўпишиш учун лабини чўзган ўғай она кўзлари пирпираб эрига қаради. Жамол Бўрибоев, ўзини кўриб кўрмаганликка олдида, хотинини «подручка» қилиб, ичкарига бошлади. Лекин зиёфатга раҳна тушиб бўлган эди. Ҳатто биринчи қадаҳлардан кейин рақсга тушган Тоҳира билан Қодиржон ҳам ўтиришга жон киритолмади. Ўзини босиб, юзига мағрур ниқоб кийиб олган ўғай она сал ўтмай эрини етаклаб чиқиб кетди. Домлалар ҳам битта-битта тарқала бошлади, фақат қурт-қумурсқалар пири бўлмиш Соқижон Обидовнинг вақти чоғ эди. У ичди, кайф қилди: кайф қилгандан кейин эса — ажабо! — дудугланиш ҳам йўқолиб, Латофат учун уст-устига қадаҳ кўтарди, шундай гўзал, соҳибжамол қизнинг баъзан сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, кўринишда улуғ, аммо илмда мирқуруқ йиғитларнинг хушомадига учмай, ўзини илм-фанга бағишлаганини мадҳлаб, қайта-қайта гапирди, қўлларини ўпди. Унинг қилиқлари ҳам, гап-сўзлари ҳам ўзига ўхшаш телба-тескари эди. Ҳайдар чидаб ўтирди-ўтирди-ю, охири стулни бир тепиб ўрнидан турди ва Обидов домлани «бир минутга ташқарига» чақирди. Латофат иккисининг ўртасидаги низо ҳам ўшандан бошланди, тўғрироғи, илгарироқ бошланган оловга ўша кунги лампамой сепилди. Чунки...

...Ётоқхонанинг олдига такси келиб тўхтади. Таксидан олдин катта папка кўтарган Соқижон Обидов, унинг кетидан... Латофат тушди.

Латофат билан Соқижон Обидов Ҳайдарни кўришмас, чунки ён-верларига қарашмас, гўё оламда улардан бошқа ҳеч ким йўқдай, нима тўғрисидадир қизгин баҳслашишмоқда, тўғрироғи, Соқижон Обидов дудуглана-дудуглана алланарсаларни тушунтирар, Латофат эса бошини бир томонга сал эгиб, мулоҳим кулмисираганича унинг ваъзига қулоқ солиб турарди. Ниҳоят, Латофат, бир нима деб кулди-да, Обидовга қўлини узатди. Лекин Обидов гўё унинг кетиб қолишдан кўрққандай, билагидан ушлади.

— Тўхтанг, Латофатхон! Яна битта гап!

Бу телба домла ҳозир Латофатга севги изҳор қиладигандай туюлди-ю, Ҳайдар қандай қилиб:

— Латофат! — деб юборганини ўзиям сезмай қолди.

Обидов билан Латофат барабар ўгирилиб қарашди. Соқижон

Обидов, худди ғайритабиий бир ҳодиса рўй бергандай оғзи очилиб, таажжуб билан тикилиб қолди, Латофат эса сал ранги ўчиб, қошларини чимириб олди.

— Аа... ссизмисиз?...— деди Обидов.— Ккеллинг.

Латофат қўлидаги бир даста райҳонни лабларига босиб (қаёқдан олдийкин бу райҳонни?) ҳамон туфлиси билан ер чизиб турар, афтидан, Ҳайдарни айғоқчилик қилиб юрибди деб ўйласа керак, қовоғи солиқ эди.

— Кечирасиз, домла,— деди Ҳайдар.— Латофатхонга бир оғизгина гапим бор.

Обидов Латофатга бир қараб олди, унинг индамай лабини тишлаб турганини кўриб, елкасини учирди:

— Марҳамат... Хўп, ххайр...

Латофат билинар-билинемас бош ирғаб жаноб берди-да, индамасдан боя Ҳайдар ўтирган скамейкага қараб кетди.

Унинг эғнида арзонгина матодан тикилган, тиззаларига етар-етмас гулдор қўйлак, оёғида пошнаси баланд тўнғиз тумшуқ туфли. У ўрта бўйли, нозиккина қиз эди, лекин пошнаси баланд туфли кийгани учунми ё ташлаб қўйса белига тушадиган йўғон, қўнғир сочларини боши узра баланд қилиб турмаклаб олгани учунми, новчагина кўринарди.

Улар бориб ўтириши билан симёғочлардаги таёқсимон узун лампочкалар пир-пир этиб ёнди ю, чор атроф сутдай ёришиб кетди.

Узун, келишган оёқларини жипс қилиб олган Латофат кўйлагининг калталигидан пйманди шекилли, райҳон ушлаган қўлларини тиззасига қўйди. У ҳамон индамас, гўё «ичимдагини топ», дегандай ҳамон бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Қизнинг чўзинчоқдан кўра сал юмалоққа мойил бугдойранг юзи, битта-битта терилган қош ва киприкларининг нафислиги, баланд турмакланган сочларининг аллақандай виқорли кўриниши, айниқса катаклари кенг қирра бурни унинг чехрасига чиндан ҳам жуда киборона ифода бахш этар, агар ёноқларидаги чуқурчаларининг ажиб мулойимлигию серкиприк катта-катта кўзларининг юракни жиз этказувчи маъюслиги бўлмаганда Латофат гўзал, лекин истараси совуқ, кибор қизларга ўхшаб қолармиди? Бироқ хиёл қалин лабларининг четидаги бу майин чуқурчалар, айниқса доим маъюс боқадиган бу катта-катта кўзлар... Ҳайдар ҳар сафар қизнинг шу ғамгин кўзларига, лабларининг теграсидаги шу мулойим кулгичларига қараши билан кўнглидаги ҳамма гина-кудуратлари тўзғиб кетиб, қалбини илиқ бир меҳр чулғаб оларди. Аммо бугун бу савдоин домла билан қайлардadir тентираб юргани сабаб бўлдим, юрагидаги муз эримади.

— Эшитаман,— деди Латофат.— Айтнинг, гапингиз бўлса...

Ҳайдар бўғизига келган: «Қаёқларда санғиб юрибсиз бу телба дарвиш билан?» деган нидонни зўр-базўр ичига ютиб:

— Хабарингиз бор,— деди.— Эртага ҳимоя қиялман. Борасизми?

Латофат қўлидаги райҳонни юзига босди.

— Боришим шартми?

Унинг бу саволида ҳақоратомуз бир маъно бор эди! Ҳайдар яна ўзини зўрга босиб:

— Нима, бирорта мақсадингиз борми?— деб сўради.

— Қанақа мақсад? Тушунмадим гапингизга...

— Нимасига тушунмайсиз? Ахир... ниятимиз яхшими ахир? Яхши бўлса, наҳот мен диссертация ёқласам-у, сиз бу маросимга бориб, бир оғиз табриклашнинг истамасангиз? Ахир мен... нима бўлгандаям шунча йил меҳнат қилдим-ку? Шу падар лаънат ишни деб адоин тамом бўлдим-ку, ахир?— деди Ҳайдар ўқиб, деди-ю, ичида сўкинди: «Энди бир камим ялиниб-ёлвориб меҳрини қозониб қолувди!»

Латофат ерга қараганича:

— Кечирасиз,— деди эшитилар-эшитилмас товушда. Унинг овозида туйқусдан пайдо бўлган бу самимият Ҳайдарнинг кўнглидаги аламни аччиқ фарёдга айлантирди.

— Ахир нега бундай қиласиз, Латиф?— деди у қизнинг қўлини олиб.— Нима бўлди ўзи?— Бу... савдойн одам, бу ипиристи домла қай гўрдан пайдо бўлди ўзи?

Латофат қўлини Ҳайдарнинг қўлидан оҳиста чиқариб олди.

— Сиздан ўтиниб сўрайман: бу гапингизни, «ипиристи» деган сўзингизни иккинчи айтманг!— Латофатнинг овозидаги бояги самимият сўниб, юзида яна аввалги совуқ ифода пайдо бўлди.

— Нега айтмас эканман? Ипиристи бўлмай нима? Нимаси бор унинг? Ишонгани кандидатлигим?

— Кандидатлигини пеш қилаётгани йўқ-ку! Агар билсангиз... олтин одам у! Унинг мақсадларини билсангиз эди! Бу одам нималар ҳақида ўйлаб юрганини билсангиз эди!

— Билиб турибман нияти нималигини! Баландпарвоз гаплар билан бошингизни айлантиряпти-ю, сиз бўлсангиз...

— Майли, кераги йўқ!

Латофат кўзига ёш олиб, пирпираб учган лабларини тишлади.

«Майли, кераги йўқ!»— унинг бу гапни қайта-қайта такрорлашида яна ўша, «ичим тўла дард-ку, айтолмайман-да!» — деган кишини таҳқирловчи бир маъно бор эди. Ҳайдар қалбида жўш урган тугён билан олишаркан:

— Дардингиз бўлса айтинг ахир!— деди бўғилиб.

— Дардим... Мана ҳозир ўзингиз айтдингиз. Мен ҳам одамман-ку, деган маънода гапирдингиз. Мен ҳам сизга шуни айтмоқчиман. Мен ҳам одамман-ку, ахир!— Латофат райҳон ҳиди уфурган рў-молчаси билан кўзларини артди.— Бошқасини айтмай қўя қолай. Агар менинг кўнглимга қарасангиз, у кун, диплом ёқлаган куним шундай қилармидингиз?

— Нима қилдим?

— Нима қилдим дейсиз? Ахир... сиз менинг дадамлар билан гаплашмаслигимни биласиз-ку! У киши кептилар. Майли. Нимаям дердим? Бироқ унинг хотини... бу ичи қора хотиннинг кафеда зиёфат бериши!.. Бунақа экан, нима қилардингиз бошда зиёфатни бўйинингизга олиб?

— Латиф!— Ҳайдар қизнинг тирноқларига хина қўйилган майин кафтини ушлади.— Мен битта эмас, юзта зиёфатга тайёр эдим. Мен қаёқдан билай? Ахир у киши, нима бўлгандаям, дадангиз-ку?

— Мен ҳам шунн айтяпман! Шунча йил бирга бўлиб, бирга юриб, бир оғиз кўнглингда нима дардинг бор деб сўрамадингиз? Дада бўлган бу одам... шўрлик ойимларнинг бошларига не кулфатлар солганини билмайсиз! Чунки... сизга бари бир! Чунки биласиз— мен ҳеч қаёққа кетолмайман, чизган чизигингиздан чиқолмайман!.. Дадангиз машҳур одам. Ҳамма нарсага қодир!..

Латофатнинг сўнгги сўзлари Ҳайдарнинг эрий бошлан кўнглига мисоли бир совуқ шабада бўлиб тегди-ю, аъзойи бадани яхлади-қолди.

— Дадамларга тил теккизмаг!— деди у кутилмаган қаҳр билан.— Дадамлар бировга ёмонлик қилган эмаслар. Умуман... бу гапингизни қандоқ тушунсак бўлади? Агар мен сизни... қўл-оёғингизни боғлаб, мажбур қилиб оляпган бўлсам, агар сизнинг кўнглингиз бошқада бўлса...

— Мен сизга кўнглим бошқада дедимми?

— Бошқада демасангиз...

— Бўпти!— деди Латофат, тўсатдан кўзлари аллақандай чарақлаб.— Эртага бораман ҳимоянгизга! Бўлдим?

— Раҳмат! Борасизми, йўқми— ихтиёр ўзингизда!— Ҳайдар шитоб билан ўрнидан турди. Унинг сабр косаси тўлган эди.— Бормасангиз... билганингизни қилинг!— у шундай деди-да, шартта бурилиб, катта йўлга қараб кетди.

2

Латофат ҳамон новвот чой ичиб шиг-шиғ терлаб ўтирган қорувул хотиннинг: «Қаёқларда юрибсиз, айланай, йигитлар сўрайвериб миямни қоқиб қўлимга беришди-ку?» деган илмоқли гапига жавоб бермай, ўз хонасига ўтиб кетди.

Унинг ҳамсоёлари таътилга чиқиб кетишган, хона бўм-бўш эди.

Кўчадан тўлиб кирган Латофат чироқни ўчирди, у ўз каравотига ўтиб ётмоқчи бўлди-ю, кўзи осмон тўла юлдузга тушиб, очиқ дераза олдида бир зум тўхтади. Бу ерда, завод ва фабрика дудидан йироқ шаҳар чеккасида, осмон худди саҳродагидай мусаффо, кўкиш жило сочган юлдузлар эса артиб қўйилгандай тиниқ эди. Оп-

поқ неон чироқларига чўмган шаҳарча, пастдаги гулзор, гулзор ўртасида нафис товланган фаввора, олисроқдан гиз-гиз учиб ўтаётган машиналар — ҳаммаси бу сўлим оқшомда бошқача, нотаниш ва сирли кўринарди. Қаердандир олисдан, ётоқхонанинг ортпидеги кафедрангил куй ва лапар эшитилар, гўё бутун олам шодхуррам, ёлғиз у, Латофатгина нотинч ва ғамгин кайфиятда эди. Курсдош йигитлар уни мана шу ғамгинлиги туфайли «ғалатига» чиқаришган, баъзилар ҳатто «қиш офтоби» деб лақаб ҳам қўйишган, гўё у қиш офтобидай ярқираб турармиш-у, бироқ иситмас эмиш!

Майли, танаси бошқа дард билмас деганларидек, унинг дарду ҳасратларини билмаганлар нималар демайди? Фақат бўлғуси ёри, инонган тоғи ҳам кўнглида қат-қат бўлиб ётган аламларини билмаслиги юрагини ўртаяпти Латофатнинг!

«Мен қасдан билай? Нима бўлгандаям ўз отангиз-ку» дейди-я! Латофат эса «ўз отаси бўлмиш» бу одам тўғрисида ўйлаганда негадир доим уч-тўрт яшар гўдаклик чоғлари эсига тушади, тушади-ю, тирноқларигача зирқираб кетади...

У маҳалда Латофат бу одамдан, доим ялтироқ қора чарм пальто, қора чарм фуражка кийиб, катта қора папка кўтариб юрадиган Жамол Бўрибоевдан аэропландан қўрққандай қўрқар, уни кўрганда мурғак қалби япроқдай титрар, чулки ҳар сафар бу басавлат одам келиб кетгандан кейин, ойиси гоҳида ер қучоқлаб, гоҳида уни, уч-тўрт яшар қизчасини бағрига босиб уввос тортиб йиғларди... Одатда соатлаб давом этадиган, уйни зир титратадиган бу аччиқ фарёд гўдакнинг юрагини тилка-пора қиларди. Кейинроқ, катта бўлганида эса, ойиси тўғрисидаги гапларни, кишини таҳқирловчи мудҳиш мишмишларни эшитиб, баттар эзилди, баттар ер бўлди. Бу мишмишлар шундай хунук, шундай мудҳиш эдики, Латофат қишлоқдан бош олиб чиқиб кетмоқчи бўлган вақтлари ҳам бўлди.

Эсида бор, саккизинчидан тўққизинчига ўтиб, севги тўғрисида, ўз муҳаббати йўлида ўлимдан ҳам қайтмаган маъшуқалар, дор тагидан ёрини қутқазиб қолган Кумушбибилар ҳақидаги китобларни «чайнамай ютиб» юрган пайтлари эди. Бир куни ойиси тўғрисида яна бир гап эшитиб, уйларига тўлиб қайтди. Тўлмай нима ҳам қилсин, ойисини пок севги билан севган, мардликда, олижанобликда танҳо бўлган Жаббор Нормуродовдай йигит фронтдан Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлиб қайтса-ю, қишлоқдаги қабих воқеаларга чидаб туrolмай, яна фронтга кетиб, урушда мардона ҳалок бўлса! Ким билсин, эҳтимол, қишлоқда бу хунук воқеа юз бермаганида, ойиси эса ўз аҳдида қаттиқроқ турганида, эҳтимол, бундай бўлмасмиди, эҳтимол, бу олижаноб йигит фронтда ўлиб кетмай, эсон-омон қайтиб келармиди? Шунда Латофат ҳам бу нопок одамдан эмас, балки ундан, Жаббор Нормуродовдай олижаноб йигитдан туғилармиди?

Ҳозир, биология фанининг мураккаб сирларини ўрганган Латофат ўша пайтлардаги ўз ўйларини эслаб ичида кулиб қўяди. Лекин у маҳалда, даҳшатли мишмишларни эшитиб ер бўлиб кетган Латофат эшикдан кирди-ю, ўзини ҳовлидаги ёғоч каравотга ташлаб ўкириб юборди. Ойиси у пайтларда идорада ишларди. Кеч қайтди. Қайтди-ю, каравотда юз тубан тушиб, юм-юм йиғлаётган севиқли қизини кўриб қўрқиб кетди.

— Сенга нима бўлди, қизгинам? — Фазилатхон шундай деб қизининг ёнига тиз чўкди. Бироқ Латофат, худди танасига калтаксак теккан одамдай, нарироқ сурилиб ўтирди, ўтирди-ю, кўзлари чақпаб (ҳа, ҳа, Латофат буни яхши билади, — кўзларида ўт ёниб) ойисига қаради:

— Нега бундай қилдингиз? Нега?!

Латофатнинг саволи қўққисдан берилган бўлса ҳам, Фазилат қизининг гапини илғаб олди, аёлларга хос нозик бир туйғу билан илғаб олди-ю, бирдан ранги ўчиб:

— Нимани айтяпсан, қизалоғим? — деб сўради.

Латофат ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳамма нарсани билиб туриб яна сўрайсиз! — деди у фавқуллодда бир аёвсизлик билан. — Биламан, ҳозир ҳаммасини ёлғонга чиқарасиз! Ҳамма айбни ана у нопокка, Жамол Бўрибоевга тункайсиз! Овора бўлманг — ишонмайман. Агар сиз ўз сўзингизда турганингизда... ваъдангизга вафосизлик қилмаганингизда... у йиғит, Жаббор Нормуродов урушда ўлиб кетмас эди!

— Қизим! — деди Фазилат. — Қизгинам!

У худди юз-кўзига ёйилаётган ачиқ қамчидан ўзини тўсмоқчи бўлгандай, қўлларини кўтариб илтижо қилар, худди норасиданинг кўзларидай мўлтираган кўзлари шафқат тиларди. Лекин у маҳалда, ўтдай ловиллаб турган Латофатда шафқат нима қилсин?

— Қўйинг! Гапирманг. Бари бир ишонмайман! Мен сиздан... ҳазар қиламан! Ҳазар! — Латофат шундай деди-ю, каравотдан сакраб тушиб, уйга кириб кетди.

Олдин ҳовлига қандайдир оғир, қўрқинчли сукунат чўмди. Кейин худди овлоқдан келаётган най овозидай ҳазин йиғи эшитилди. Ойиси алланималарни пичирлаб, бамисоли кимгадир кўнглидаги армонини пэхор этаётган нотавон бир кимсадай, бир нималарни айтиб, оҳиста йиғлар эди. Бошқа пайт бўлганда Латофат, эҳтимол, бу фарёдга, гўё кўкка қаратилган бу нидога чидаб туролмас, гўдаклик чоғларидагидай онасининг бўйнидан қучоқлаб, қўшилиб йиғлаган бўларди. Лекин ўша дақиқада қабиҳ мишмишлардан музлаган юрагини бахти қаро онанинг тошни эритувчи ноласи ҳам юмшатолмади.

Акаси Қодиржон йўқ, Тошкентда ўқишда, катта ҳовли бўм-бўш, уй зимистон эди.

Тўсатдан ҳовлида шип-шип қадам товуши эшитилди, ён томондаги оғилнинг эшиги ёнчирлаб очилди-ю, қайта ёпилди. Сакраб

туриб, деразага отилган Латофат гира-шира қоронғиликда оғилдан чиқаётган ойисини кўриб қолди. У қўлида бир қулоч арқон, югурганича кўчага чиқиб кетди. Латофатнинг кўнглидан мудҳиш фикр ўтди: «Бир бало қилмоқчи ўзини!»

Латофат жонҳолатда, қандай ўтирган бўлса шундай — яланг оёқ, яланг бош, уйдан югуриб чиқди.

У маҳалларда янги қишлоқ ҳали қурилмаган, ҳовлиларининг ён томонидан сой бўйидаги эски тегирмонга олиб борадиган сертупроқ тор кўча бўларди. Ойисининг қай томонга кетганини кўрмаса ҳам, Латофат аллақандай ички туйғуга бўйсуниб, шу кўчадан чопиб кетди, чопиб бораркан, вужудини бояғидан ҳам даҳшатлироқ ваҳима босди: «Тегирмон новига отмоқчи ўзини!»

Латофатнинг қалби уни алдамаган эди. У яланг оёқ, яланг бош, қоронғида оёқларини қора қон қилиб, сойга етганида, тегирмон тепасидаги нов олдида бир инмаларини тимирскилаётган ойисини кўрди.

Фазилат қўлидаги арқон билан бўйнига топш боғламоқда эди. Латофат буни кейин билди, тошни ҳам кейин кўрди, ўша дақиқада эса ўзини ерга уриб, ойисининг оёқларини қучоқлади-ю, эски тегирмонни зир титратиб, дод-фарёд чекди:

— Кечиринг, ойижон! Беҳуда озор бердим сизга! Тошбағир қизингизни кечиринг, ойижон!

Ўша оқшом она-бола сой бўйида нов сувининг бир меъёрада шовиллашига қулоқ солиб ўтириб, тун ярмигача ҳасратлашишди. Отасининг, катта лавозимларга кўтарилган бу басавлат, бообрў одамнинг ҳамма кирдикорларини Латофат ўша кеча, эски тегирмон ортидаги қора ўпқон бўйида дардлашиб ўтирганларида билди. Онанзорининг, ўз этини ўзи еб, адоини тамом бўлган, афсус ва надоматлардан қирққа кирмасданоқ сочлари оқариб кетган муштипар волидасининг битмас-туганмас дард-аламларини ҳам Латофат ўшанда, ойисини мудҳиш чоҳ ёқасида тўхтатиб қолган ўша оқшом билди, таг-туғиғача билди.

Шу-шу отасини кўриш уёқда турсин, номини ҳам эшитгиси келмайди. Шу бонсдан акаси Қодиржон билан ҳам анчагача гаплашмай юрди. Акаси Тошкентга ўқишга келган заҳотиёқ дадаси билан топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Фарзандлари вояга етгунча «аҳ-полларинг қалай» демаган Жамол Бўрибоев ҳам эр етган ўғлини кўриб, тўсатдан жуда меҳрибон бўлиб қолди. У Қодиржонга институтга киришда кўмаклашди, ўқиш давомида кўп ёрдам берди, институтни битиргандан кейин эса Тошкентда ишга олиб қолди. Қодиржоннинг отаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганини эшитган ойиси бечора кўп изтироб чекди, ич-ичидан эзилди.

Жамол Бўрибоев Латофатни ҳам бағрига тортишга кўп уринди. Қизи вояга етгунча ақалли бир мартаям хабар олмаган одам, Латофат Тошкентга ўқишга келгандан кейин негадир меҳри топланиб кетди. Ўртага солмаган одами қолмади. Ҳар байрам Қодир-

жон орқали, баъзан бошқалар орқали совға-саломлар юбориб турди, моддий ёрдам таклиф қилди, неча марта уйига чақирди. Латофат ҳаммасини рад этди. Пулга муҳтож бўлган пайтларида ҳам, яхши кийиниб, яхши турадиган курседош дугоналарига ҳаваси келган чоғларида ҳам на пулини олди, на қимматбаҳо совға-саломларини! Уйига эса фақат бир марта, унда ҳам дадасининг бетоб бўлиб қолганини эшитиб борди.

Жамол Бўрибоев шаҳар чеккасида, Тошкент зилзиласидан кейин қурилган, олди боғ, кўркам коттежда турарди. Латофатни ўғай ойиси кутиб олди. Эғнида гулдор ипак халат, оёғида зардўзи кавуш, қорачадан келган бу виқорли жувон қувонганини ҳам, ранжиганини ҳам билиб бўлмайдиган бир босиқлик билан қарши олиб, дадасининг олдига ўзи бошлаб кирди.

Жамол Бўрибоев деразалари анҳорга қараган кенг, серҳашам хонанинг тўридаги диванда қўша-қўша парёстиқларга суяниб ётарди. У ҳам хотинига ўхшаб, ўта шодлигини ҳам, унча хушламаганини ҳам билиб бўлмайдиган бир муомала қилди. Энг ёмони — Латофат ўша кунни жуда ғалати, жуда аяичли ҳодисанинг гувоҳи бўлди. Дадаси хотини уйдан чиқиши билан бирдан ўзгариб қолар, Латофатнинг олдига аллақандай гуноҳкорона билтанглаб, ҳол-аҳвол сўрай бошлар, «қизим, қизгинам» деб, чойга, овқатга қистар, хотини кириб келиши билан дарҳол лабидаги табассумини «ичига ютиб», юзига совуқ ниқоб кийиб оларди.

Латофат кўп ўтирмади, бир пиёла чойни наридан-бери ичиб хайр-маъзур қилди. Лекин дадасининг шу битта хатти-ҳаракати унинг учун бутун бир китоб бўлди. Бу китобдан у Жамол Бўрибоевнинг бутун ҳаётини, туриш-турмушини, бу оиладаги, ўз хотини олдигаги мавқеини — ҳаммасини билиб олди.

Шундан кейин Латофат бу уйга иккинчи қадам босмади, акаси қанча қистамасин, қанча уришиб-сўкмасин — бормади. Акаси-ку, майли. Дадаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишдан кўзлаган мақсад бор. Бироқ бу-чи? Ҳайдар-чи? Унинг нима мақсади бор? Наҳот у Латофатнинг юрагига зил бўлиб ётган дарду ҳасратларини билмаса? Унинг кўнглига қарамаса?

Ҳа, нега ҳам қарасин? Ахир у Латофатни қаноти қирқилган бир қуш деб билади, бу қуш қанча талпинмасин, унинг қўлидан чиқиб кетолмаслигига шубҳа қилмайди. Шу босидан ҳам унинг кўнглига қарай-чи, бафуржа ўтириб гаплашай-чи, арзи-ҳолини эшитай-чи, демайди. Бу ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмайди.

Боя Ҳайдар домла Обидов тўғрисида гапирди. Қандайдир ижирганиб, гўё шу ҳам одам бўлди-ю, дегандек қилиб, мендай йигит турганда бу лапашанг билан сўзлашиб юрибсизми ҳали, дегандек қилиб, кесатиб-муқатиб гапирди. Латофат бўлса... унинг этагида намоз ўқишга тайёр Латофат!

Соқижон Обидов кафедрага бултур қишда, Москва университетининг аспирантурасини битириб келди. Унинг иши табиатни

биологик усул билан муҳофаза қилиш муаммоларига бағишланган. Соқижон Обидов илк бор факультетда пайдо бўлган пайтларида ундан кулмаган одам бўлмади. Айниқса қизлар. У чиндан ҳам жуда ғалати, афт-ангори, соч-соқолига қарамас, кийган кийимлари қоқ суяк танасида қондек осилиб турар, пошналари ейилиб, бир томонга қийшайиб кетган туфлилари қуппа-қуруқ ёз кунлари ҳам ботмон-ботмон лой бўлиб юрарди. Ўзиям дудуғ, нутқи йўқ. Фақат илҳом келган пайтларида, айниқса севимли мавзусида гап очган чоғларида кўзлари чақнаб, нутқи ҳам кутилмаган бир равлонлик касб этади. Обидовнинг суюкли мавзуси эса вафодор маъшукнинг севгисидай танҳо — у ҳам бўлса бутун одамзодни химия маломатидан қутқарадиган ўша қурт-қумурсқалар! Домла бу ҳақда гапирганда оташини шоир, буюк нотиқ бўлиб кетади. Рост, қизлар унинг бу эътиросли нутқларидан, қурт-қумурсқаларни мадҳловчи оташин дostonларидан ҳам кулиб юришди, ҳатто қурт-қумурсқаларни қош-кўзларига суртиб, ўлиб ўтирган домланинг суратларини чизган «рассомлар» ҳам бўлди. Лекин қишлоқда катта бўлган Латофатга Обидов домланинг бу мадҳиялари чипакам шетрий дoston бўлиб эшитилди. Шу дostonлар сабаб қийшиқ пошнаи туфлисидан ёзда ҳам лой аримайдиган бу қоп-қора, қилтириқ домланинг ўзиям кўзига жуда иссиқ кўриниб кетди.

Бултур кўкламда у диплом практикасини шу домла раҳбарлигида ўтди. Обидов Наманган томонлардан эди. Баҳор пайти, беда кўрпа бўлганда, Наманган теварагидаги кўм-кўк бедазорларда «хонқизи» ва «олтин куз» деган қўнғизларни ов қилишди. Бир қўлларида митти қутича, бир қўлларида матранча, бедазорма-бедазор юриб, капалак овлашди.

Латофат, қишлоқ қизи бўлса ҳам, кўм-кўк бедазорларнинг қандайдир беқийёс гўзаллигини, унинг тилларда дoston бўлган сая тахир, хушбўй ҳидини ўшанда, шудринг билан ювилган поёнсиз бедазорларни кезиб юрганида ҳис этди. Обидовнинг кимлигини ҳам ўшанда, бедазорларга дори сепмоқчи бўлган агрономлар билан олишиб, дори сепадиган тракторлар тағига ўзини ташлаган пайтларида билди. Кейин қиши билан лабораторияда бирга ишлашди. Капалак тухумларини асраш, айниқса кўсак қуртининг кушандаси бўлмиш — «трихограмма» деган капалак ва унинг уруғини кўпайтириш муаммолари устида бош қотиришди. Овқат тугул, уйқу эсларидан чиқиб, лабораторияда тонг оттирган пайтлари ҳам бўлди. Бу йил ёзда бирорта йирик хўжаликда тажриба ўтказишлари керак. Умуман Обидов уни ҳеч қаёққа юбормай, университетда олиб қолмоқчи... Ҳайдар бўлса... Ҳайдарнинг қулоғига тўйдан бошқа гап кирмайдди. Тўйдан кейин эса қайнопаси унинг қишлоқда қолишини, қишлоқда қолиб, бир йл-ярим йил «хизмат қилиб беришини» истаяпти. Ҳайдар бир куни ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Дадамлар сизни борган заҳотингиз мактаб директори қиш қўяман деяптилар, бунга нима дейсиз?— деб қолди.

Бу гап Латофатга ғалати туюлса ҳам, билдирмай:

— Майли,— деб кулди.— Агар мен директор бўлиб, сиз қул остида оддий ўқитувчи бўлиб ишлашга рози бўлсангиз, йўқ демайман.

— Бўпти. Аммо... сиз директор бўладиган мактабда фан кандидатида иш топилармикан?

— Бўлмаса ўртоқ фан кандидати шахарда ишлаб, биз бечора фуқаро қишлоқда қолар эканмиз-да!

Ҳайдар унинг елкасидан қучиб, эркалади.

— Қишлоқда турсангиз беш-олти ой турасиз-да, азизим. Улар ҳам орзу-ҳавас маъносида айтяптилар-да буни! Уч-тўрт ой олдимизда турса, келинчимизнинг хизматини кўрсак деяптилар-да, жонгинам...

Латофат қишлоқдан кўрқмайди, хизматдан ҳам қочаётгани йўқ, болаликда меҳнат билан сўяги қотган қиз, у ҳамма нарсага ақли етди, ота-онанинг «орзу-ҳавас» деган гапларига ҳам тушунади. Фақат университетни битиргандан кейин кафедрада, ҳатто ректоратда бўлаётган гаплар, таклифлар...

Эшик тикирлаб, Латофат бир чўчиб тушди.

— Мумкинми?

«Оббў! Яна келдиларми?»— Латофат ихтиёрсиз суратда кўйлагининг этакларини тўғрилаб, йўлакка чиқди.

— Келинг, домла...

— Раҳмат... Хонангизга кириш мман қилинган эмиш. Эшикдан қайтмасам милиса ччақирармишлар. Ўзингиз чиқа қолинг, Латофатхон. Тташқарида кутиб ттураман.

Латофат унинг яна ўша эски гапни қўзғашини сезар, бироқ ўзи унга нима деб жавоб беришини яхши билмас эди. Шу бондан Обидовнинг кетидан дарров чиқа қолмасдан, анча ҳаяллаб қолди.

Обидов фонтан ёнида, боя Ҳайдар ўтирган скамейкада ўтирарди. Латофатни кўриб ўрнидан турди, негадир яна қўл бериб кўришаркан, айти Латофат кутган саволни берди.

— Хўш, нима бўлди? Гаплашдингизми?

— Нимасини гаплашаман? Ҳаммаси равшан. Тўй бўлади. Шу.

— Табриклайман!— ясама хушнуд кулди Обидов.— Довруғи жаҳон тўй! Карнай-сурнайлар! Кимхоб гўшангаю алвидо, илм-фан, яхши қол, университет! Биг-биг чақалоқ! Порлоқ келажак! Қаҳрамон она увони!.. Чин юракдан табриклайман!— Обидов, худди оёқларига гилдирак ўрнатилгандай гизиллаганича, фонтанни бир айланиб келди, келди-ю, қўлларини кўксига қовуштириб, Латофатнинг рўпарасида тўхтади.

— Мен ҳайроиман!— деди, гўё монолог ўқийётган буюк артистдай, бошини мағрур кўтариб.— Биздаям улуғ орзулар, ббуюк мақсадлар билан яшайдиган, катта ниятлар йўлида ўзларини қурбон қилишга тайёр улуғ зотлар ччиқадими, йўқми? Истеъдодли ёшлардан биттаси сиз бўлсангиз — илм-фан тўғрисида, катта кашфиётлар тўғрисида ўйлаш ўрнига ҳалитдан тўй, оила, бола-чақа тўғри-

сида ўйлайсиз! Ахир наҳот тушунмасангиз? Наҳот гап катта бир иш тўғрисида, олижаноб, мўътабар бир инсоний бурч тўғрисида бораётганини тушунмасангиз? Гап ўзбек деҳқонига, заҳматкаш ўзбек пахтакорига унутилмас бир яхшилик қилиш устида кетяпти-ку! Наҳот бунга ақлингиз етмаса? Ё бу ишнинг рўёбга чиқишига шубҳа қиласизми?

— Гап шубҳада эмас...

— Биламан! Ҳозирча менинг гапларим шунчаки бир хомхаёл! Лекин бу — хомхаёл бўлсаям, киши ўз умрини бағишласа арзийдиган хомхаёл! Бу йўлда ўзини бахшида қилсаям меҳнати зое кетмайди кишининг! Наҳот шу қалб, шу ақл фаросатингиз билан бу оддий ҳақиқатга тушунмасангиз? Агар сиз... истеъдодли қиз бўлмаганингизда, агар шунчаки чиройли бир кичирчоқ бўлганингизда мен сизга бу гапларни айтиб ўтирмас эдим! Наҳотки тушунмасангиз, Латофатхон?

Латофат негадир кўзига ёш олди.

— Мен-ку, тушуниб турибман, сиз тушунмаяпсиз, домлажон.

— Нимани тушунмаяпман? Нима гап ўзи? Тўйингиз бир йил кейин бўлса... бу олифта йигит бошқага уйланиб қўяди деб қўрқаяпсизми?

— Майли, домла,— деди Латофат секин.— Фойдаси йўқ энди!

— Бўпти! Фойдаси бўлмаса... бас қилдик! Ўз ўйинимиздан чиқдик биз!— Обидов шахт билан бурилиб, боягидай ғизиллаб кетди, нарироққа бориб нимагадир қоқилиб, дарахт шохларини ушлаб қолди-да, қоронғида ғойиб бўлди.

Латофат бошини кафтлари орасига олганича кимсасиз гулзорда узоқ ўтирди.

3

Отақўзи ҳимоя маросимини умрида биринчи марта кўраётгани йўқ. Лекин бу сафар ўз ўғли ёқлаётгани учунми, институт биносига қадам қўяркан, негадир юраги бир ҳаприқиб қўйди.

Отақўзи ўз машинасида қизи билан бўлғуси келини Латофатни олиб келди. Қизлар йўлда бозорга кириб, қучоққа сиғмайдиган икки гулдаста олишди. Иккови ҳам ёш, гўзал, иккови ҳам бир хил туфли, бир хил атлас кўйлакда, қўлларида қучоқ-қучоқ гулдаста, институт биноси олдида машинадан чиқаётганда ҳамманинг эътибори уларга тушиб, кўплар беихтиёр чекиниб йўл беришди.

Ёқлаш маросими бўладиган зал алча катта, ёруғ, муҳташам эди. Эгнига оқ кўйлак ва янги қора костюм-шим кийиб, гулдор галстук тақиб олган Ҳайдар Қодиржон ёрдамида саҳнага мураккаб формулалар, унча-мунча одамнинг тиши ўтмайдиган рақамларга тўла қандайдир диаграммалар, суратларни осишмоқда

эди. Қодиржон қизлар қуршовида залга кирган қайнотасини кўриб, қўлини силкитиб табриклади, Ҳайдар эса бош иргаб, кулимсираб қўя қолди.

Қуббасимон деразалари институт ҳовлисига қараган катта залда ҳали одам сийрак, Отақўзи Қодиржоннинг таклифи билан ўнг томонга ўтиб, деразага яқинроқ жойга ўтирди. Институтнинг сердарахт ҳовлисига сув тақсимловчи қандайдир тўғон ва тўғончалар қурилган, тўғон атрофида катта-кичик қум уюмлари, қандайдир ускуналар, машиналар, темир-терсақлар қаланиб ётар, нарироқда эса бульдозер ва скреперлар, Отақўзи умрида кўрмаган антиқа машиналар қаторлашиб турарди.

«Институт эмас, бутун бир завод-ку бу!» — хаёлида деди Отақўзи, деди-ю, юрагига қўйилиб келган қайноқ туйғу вужудини жимирлатиб юборди. Мана, унинг фарзанди, тўғичи ўғли шундай катта илм даргоҳида фан сирларини ўрганди, эндиликда фан кандидати бўляпти, келажакда ўзбек халқи фахрланса арзийдиган бир олим бўлиб кетишиям ҳеч гап эмас!

Отақўзи бирдан кўнгли равшан тортиб, залга ёпирилиб кира бошлаган одамларга, илмга дахлдорлиги тепакал бошларидан, кўзойнақларидан, кийимларининг пала-партишлигидан билиниб турган институт ходимларига қирғий қараш қилиб қараб қўйди, юрагини тўлдирган шу ифтихор туйғуси билан қизи ва келинига ҳам зимдан разм солди.

Қизи Тоҳира нимадандир беҳад шод, ойисининг юзидай узунчоқ, ёқимтой юзи лов-лов ёниб, елкасига тушган тимқора сочларини тез-тез тўгрилаб, атрофга бетиним алаңлар, гўё акасининг тақдири ҳал бўладиган жиддий маросимга эмас, театрға, янги қўйилаётган асар премьерасига тушгандай, кўзлари чарақлаб, ҳаммага кулиб боқарди.

Бўлғуси келини Латофат эса, унинг тамом акси, тирноқларига хина қўйилган оппоқ, позик қўлларини тизасидаги гулдастага ҳорғин ташлаб, катта-катта маъёус кўзларини боққа тикиб, ўйга толган, ўйлари ҳам кўзларидай ғамгин, гўё у бу ерга бўлғуси ҳаёт йўлдошининг қувончига шерик бўлиш учун эмас, ўзи нистамаган бир маросимга мажбур бўлиб, бировлар қистови билан келган!

«Нимага мотам тутиб ўтирибди бу!» — Отақўзининг кўксига ёмон бир нарса ғимирлади-ю, ўзини босди: бу қизнинг — бўлғуси келинининг бор-йўғи ўзи шу! Сира чехраси ёришмайди. Отақўзи ўзиням ҳайрон — ўғлининг бахти очиладими бу мотамсаро қиз билан, йўқми?.. Ўғлига: қўя қол шун, деб айтай деса, ёшлик экан, ҳусн-малоҳатига қизикиб...

Отақўзининг хаёлини:

— Жамол ака! Жамол Бўрибоевич келдилар, дада! — деган овоз бўлиб юборди.

Жамол Бўрибоев, ўзига ўхшаган уч-тўртта салобатли ше-

риклари қуршовида, йўлакдан вазмин одимлаб, уларга яқинлашиб келарди.

Отақўзи ўрнидан тураман дегунча бўлмади, Жамол Бўрибоев етиб келиб, қўлини узатди.

— Ээ, раис акамлар ҳам кептилар-да! Қойил, қойил!

Сочларининг оқлиги ва сал тўлиша бошлагани бўлмаса бурунгидай басавлат, оппоқ юзлари сип-силлиқ, бурунгидай хушнуд, бурунгидай беками-кўст кийинган Бўрибоев аввал Отақўзи билан, сўнгра қизлар билан қўл бериб кўришди. Латофат билан кўришаркан:

— Яхшимисан, қизим?— деб қўйди.

Латофат ўрнидан туриб саломлашаркан, дув қизариб кетди. Лекин Отақўзи пайқадди — унинг қизариши уялганидан эмас, ўзини қандайдир ноқулай сезганидан эди.

Жамол Бўрибоев, собиқ бўлса ҳам замминистр деган номи бор эмасми, раис билан кўришиб бўлмаган ҳам эдики, саҳнада ивирсиб юрган новча, кўзойнакли одам залга сакраб тушиб, бесўнақай лапанглаб югуриб келди-да:

— Қани, марҳамат, олдинга ўтсинлар, ўртоқ Бўрибоев, олдинга,— деб мулозамат кўрсатди.— Ээ, сиз ҳам шўттамисиз, раис ака?.. Қани, марҳамат қилсинлар, марҳамат!

Нотанин одамнинг лапанглаб келиб, тўрга таклиф қилиши хуш ёкиб тушса ҳам, Отақўзи Жамол Бўрибоевга қўшилмай, жойида қолди. Бир ҳисобдан унга қўшилмай тўғри қилган экан, сал ўтмай, залда яна шивир-шивир бошланди-да, институт директори Артём Прохорович Поликарпов бошлиқ илмий совет аъзолари кириб келишди, кириб келишди-ю, йўлакдан ўтаётиб, яна Отақўзининг ёнида тўхташди.

Отақўзи Поликарповни ёшлигидан яхши танир, у «Ленин йўли» колхозига чегарадош ўрмон хўжалигининг қоровули, бир қулоғи йўқ бўлгани учун исми «Прохор чиноқ» бўп кетган, ўзбек юртига инқилобдан олдин келиб қолган ғалати одамнинг ўғли эди. Бир неча йилдан бери институт директори бўлиб ишлаётган Артём Поликарповнинг болагиги ҳозир Отақўзи бошқараётган колхоз тупроғида, серсун, сербулоқ, сердарахт гўзал қишлоқда ўтган, у ҳам Отақўзини яхши танир эди. Лекин гап танишликда эмас, гап унинг ҳозир, шу топда, илм аҳли олдида кўрсатган ўзгача илтифотида эди!

Ўта жиддий, ўта салобатли, чехраларида қандайдир тантанали ифода билан кириб келган илмий совет аъзолари орасида новча бўй-басти, ёшлиги ва ҳатто уст-бошининг оддийлиги билан ҳам ажралиб турган Поликарпов Отақўзи билан эски қадронлардай қуюқ сўрашди.

Директорнинг муомаласини кўрган бошқа илмий совет аъзолари ҳам қовоқлари очилиб, кулмсирашиб, ҳатто бир-иккитаси: «Э, раис кептилар, зиёфат қуюқ бўлар экан-да!»— деб ҳазиллашиб ҳа-

қўйишди, кечагидан ҳам яхши кийинган, аллақандай ёшариб кетган Воҳид Миробидов эса, қип-қизил, юмалоқ юзи гўё тилладан жило берилгандай ялтиллаб, «ҳаммаси жойида, хотиржам бўлинг!» деган маънода кўзини қисиб қўйди.

Отақўзи институт директорининг қисташларига қарамай, олдинга ўтмади, лекин унинг эътибор ва илтифотидан кейин кўнглидаги сўнгги гулу ҳам тарқаб, олам кўзига янада ёруғроқ кўриниб кетди.

Ҳимоя бошланди. Боя саҳнада нвирсиб юрган кўзойнакли одам, илмий секретарь экан, биринчи бўлиб сўзга чиқди. Автореферат кимларга ва қайси илмий муассасаларга юборилган, кимдан ва қайси ташкилотлардан қандай тақриз ва ёзма мулоҳазалар олинган — шу ҳақда юракни хун қилувчи бир эзмалик билан узоқ минғирлаб гапирди, шундай узоқ ва шундай минғирлаб гапирдики, у минбардан тушиб, илмий келган раиси Поликарпов Ҳайдарга сўз берганида ёлғиз Отақўзи эмас, бутун зал енгил тортгандай бўлди. Куп иссиқ бўлишига қарамасдан эгинга қора костюм-шим кийган Ҳайдар, қўлида узун таёқ, худди муҳим илмий иш эмас, шунчаки бир лекция ўқийдигандай, чаққон юриб минбарга чиқди. Бироқ ҳали сўз бошламаган ҳам эдики, Поликарпов ўрнидан туриб:

— Нормурод Шомуродович! — деб чақирди.

Ҳамма, ҳамма қатори Отақўзи ҳам барабар орқага ўгирилиб қаради. Залнинг этагида кўтарилган шов-шув орасидан сал хирилдоқ таниш овоз эшитилди:

— Раҳмат, раҳмат! Давом этаверинг, этаверинг...

— Йў-йўқ! — деди институт директори. — Буёққа ўтинг. Марҳамат. Илтимос қиламан, Нормурод Шомуродович!

Домла Шомуродов, эгинда йўл-йўл оқ кўйлак ва қопдай осилиб турган эскироқ шим, баланд қадди сал букчайиб, хижолатдан томоқ қира-қира йўлакдан саҳнага қараб ўтди. У Отақўзининг ёнгиласидан ўтди, лекин жиянини кўрмади. Чолнинг чаккалари сийрак оқ тук билан ўралган хумдай катта боши шиг-шиғ терлаган, чеҳраси ҳорғин, кўзлари худди бир ой ухламаган одамнинг кўзларидай киртайиб қолганди.

«Чолга нима бўлди?» — хаёлида деди Отақўзи. Институт директорининг муомаласидан кейин тамом тинчиган кўнглига тўсатдан ноаниқ гулгула тушди. Гапи узилган Ҳайдар яна гапга киришди. Лекин Отақўзининг назарида, унинг овозида асабий оҳанглар, кўнглини ғаш қилувчи қандайдир бир тараддуд пайдо бўлгандай туюлди.

Институт директорининг ёнидан жой олган чол катта, ялпоқ кафтларини кўк мовут ёпилган столга ташлаб, сержини қовоқлари орасида милтираб турган ҳорғин кўзларини залга тикди. Домла чиндан ҳам бўшашган, ранги сарғайган, ялпоқ юзида қоядай қўнқайган катта бурни баттар қўнқайиб қолган. Залдаги одамларга ҳорғин тикиларкан, у тўсатдан, худди мудҳиш бир нарсани кў-

риб қолган одамдай хиёл олдинга эгилди, киртайган кўзлари чарқалаб кетди. Буни сезган Отақўзининг юраги бир сапчиб тушди— тоғаси Жамол Бўрибоевни кўриб қолганди!

Чол бир зум, бир дақиқа Жамол Бўрибоев ўтирган жойга тикандай қадалиб қолди, сўнг ўзини стулнинг суянигига ташлаб, кўзини юмди.

Ё раб! Тоғаси Жамол Бўрибоевни кўрганда шундай қилса, кейин, тўй бўлганда нима қиларкан?

Отақўзининг кўз олдида кампирнинг кулчадеккина юм-юма-лоқ юзи келди, қулоқлари остида мулойим ва синиқ овози янграгандай бўлди:

«Тоғангиз бечора нима ҳам дерди? Сал кўнгли ўқсийди демасангиз, нима ҳам қиларди тоғангиз?»

Залда тўсатдан ғовур-ғувур бўлиб, бир неча одам ўрнидан туриб кетди. Отақўзи шундагина Ҳайдарнинг гапи тугаганини билди. У ҳайрон бўлиб қолди: назарида, ҳимоя деган нарсa бунақа оппa-осон бўлмаслиги керак, бу иш қандайдир бошқачароқ, салобатлироқ, улугворроқ бўлиши керак эди.

Институт директори ўрнидан туриб, ҳимоя қилувчига саволлар борми, деб сўради. Бир лаҳза давом этган шивир-шивирдан кейин илмий совет аъзоларидан бир нечта саволлар тушди. Саволларнинг баъзиларига тушунса бўлар, улар ернинг шўрни ювиш услублари, тик зовур билан горизонталь зовурларнинг моҳиятига оид эди. Баъзиларини эса тушуниш мушкул, улар математик формулаларга боғлиқ эди.

Ҳар сафар савол тушганда Отақўзи тиззасида қизининг песиқ қафтини сезар, Тоҳира худди ҳозир ёмон бир нарсa рўй берадигандай, отасининг пинжига кириб оларди. Бу тўйғу Отақўзига ҳам ўтди, ҳатто лоқайдигина ўтирган Латофат ҳам бутун вужуди билан олдинга талпиниб, стулнинг суянигини маҳкам чангаллаб олди.

Отақўзи ўғлидан мамнун эди. Ҳайдар ҳамма саволларга яхши жавоб берди. У, афтидан, бояги тараддуд ва ишончсизликдан қутулган, овози вазмин янграр, ўзиям аллақандай дадиллашган, хатти-ҳаракатларида отасига хос қатъият ва ўқтамлик пайдо бўлганди.

Отақўзи ўғлининг илҳом ва ҳаяжондан қизариб кетган хушбичим қорамтир юзига, келишган бўй-бастига тикилиб, тишиқ янграган овозига қулоқ солиб ўтираркан, юрагини яна бояги ифтихор ҳисси чулғаб олди.

Ҳа, унинг фарзандлари ёмон бўлмади. Етимликда ўсган, отаси фронтда ҳалок бўлиб кетган Отақўзи тиришиб-тирмашиб юриб ўзиям одам бўлди, фарзандларини ҳам одам қилди. Мана, ўғли, пушти-камаридан бўлган тўнғич фарзанди шундай залда, дунёга донғи кетган машҳур алломалар даврасида катта илмий ишини ёқлайти, қўлида узун таёқ, гоҳ минбарга чиқиб, гоҳ деворга осилган диаграммаларга мурожаат қилиб, унча-мунча одамнинг ақли

етмайдиған мураккаб формула ва рақамларни писта наққандай чақиб, илҳом билан ёниб гапиряпти! Бир марта ҳам гапидан чалғимади, бир жойда ҳам қоқилмади. Балли, ўғлим! Берган туз-ноним-га розиман!

Отақўзи ногаҳон кўзига ёш келганини сезиб, ичида кулимсираб қўйди. Хаёлига негадир: «Аттанг, онасиниям онкелганимда бўларкан-да! Олпия бечораям кўрганда-ку!»— деган фикр келди.

Савол-жавоб тугаб, Ҳайдар юзидаги маржон-маржон терларини артиб, қарсақлар остида пастга, Жамол Бўрибоев билан Қодиржон ўтирган жойга тушиб ўтирди.

«Яша, ўғлим, тоғамни ҳам бопладинг! Индамасдан бопладинг!» Ҳайдардан кейин сўз унинг илмий раҳбари Воҳид Миробидовга тегди.

Отақўзи бу ширинсухан, хушчақчақ одам билан илк бор танишгандаёқ, у ҳам ўзига ўхшаган «тантн йингит» эканига амин бўлган, бироқ, тоғасининг таъсирида бўлса керак, кўнглининг бир четида уни енгилтакроқ, қуруқроқ бир олим деб ўйларди. Воҳид Миробидовнинг одатда илм-фан тўғрисида кам гапириб, ўйин-кулги, дилкашлик, маншат тўғрисида ўйлашлари, зиёфат ва ўтиришларда газал ўқиб, дугорни эшиб чалишлари, олимлик салобатини йиғиштириб қўйиб, рақсга тушиб кетаверишлари, илмий муаммолардан кўра ҳар хил латифа, теша тегмаган анекдотларга зўр беришлари ҳам Отақўзининг шу фикрга келишига сабаб бўлганди.

Бугун Отақўзи биринчи марта унинг нафақат хушчақчақ инсон, айни замонда катта олим ва зўр нотик эканига ҳам иқрор бўлди.

Воҳид Миробидов фан докторига хос теранлик билан гапни узоқдан бошлади. У авваламбор, Ўрта Осиё учун энг муҳим муаммо бўлган сув муаммосига тўхталди, тўхталганда ҳам бу муаммонинг узоқ тарихига, ҳаётда кўп фожиалар туғдирган ўтмишига назар ташлади. Сўнгга бу муаммонинг совет даврида қандай ҳал бўлаётганини ёритиб берди. Профессор Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш масаласини ҳам эътибордан четда қолдирмади. У бу масаланинг бутун мураккаблиги, кўлами ва моҳиятини илдиз-илдизигача очиб бердики, олим шу ҳақда гапирётганда бутун зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди.

Отақўзининг ўзиям, гарчи ўғли орқали бу ишлардан озми-кўпми хабардор бўлса ҳам, домланинг нутқини мароқ билан тинглади. Чунки, биринчидан, бу муаммонинг қийинлигини тасаввур этса ҳам, унинг бутун мураккаблигини, бу масала илм аҳли орасида жуда катта ва қизғин мунозараларга сабаб бўлаётганини яхши бямас эди...

Хуллас, Воҳид Миробидов сув танқислигига боғлиқ қийинчиликларни рўйирост кўрсатиб берганидан кейингина шогирдининг диссертациясига ва ёш олим ишининг моҳиятига ўтди.

Отақўзи ҳам шундагина Воҳид Миробидовнинг мақсадига ту-

шунди. Унинг оташин нутқидан кейин Ҳайдарнинг иши худди юзидан чанги артилган нодир буюмдай ярқираб кетди.

Ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган, лекин хушчақчақ, мамнуи Воҳид Миробидов минбардан тушиб, жойига бориб ўтирди. Ўтириши билан бир неча киши — Отақўзи бунни кузатиб ўтирарди — секин унинг қўлини қисиб, табриклаб қўйишди. Ёлғиз тоғаси Нормурод Шомуродов илгаригидай букчайиб, киртайган кўзларини залга қадаб ўтирар, эски рақибининг нутқи унга ёқдими, йўқми, буни биллиб бўлмас, у гўё залдаги одамларни кўрмас, қандайдир ўз ташвиши, ўз ғами билан банд бир мусофирга ўхшарди.

Воҳид Миробидовдан кейин сўз расмий оппонентларга тегди. Лекин Отақўзи энди хотиржам эди. Ҳақиқатан, кеча Воҳид Миробидов айтганидек, ҳар иккала расмий оппонент ҳам Ҳайдарни яхшигина қўллаб-қувватлаб, фақат илмий иши эмас, ўзи тўғрисида ҳам, истеъдоди тўғрисида ҳам анча илиқ гапиришди. Рост, иккинчи оппонент гапирётганда Тоҳира яна дадасининг пинжига кириб олди, чунки бу пакана, заҳил, афтидан турмушдан норози одам бир оз танқид ҳам қилди, айниқса шўр ерларни ювганда тўп-ланадиган оқова сувларни қайта ишлатиш масаласида бирмунча эътирозлар билдирди. Лекин умумий хулосаси ёмон бўлмади. Ниҳоят, жуда узоқ туюлган бу оғир дамлар ҳам интиҳосига етиб, Тоҳира отасининг пинжидан чиқди, Отақўзи эса «уф» деб, енгил нафас олди.

Расмий оппонентларнинг чиқишидан кейин, «гапиришни истовчилар борми», деган саволга яна бир неча одам барабар қўл кўтаришди. Бироқ Отақўзи бундан чўчимади. У ўз ҳаётий тажрибасидан билар, танқид қилишни истовчиларнинг қўли бунчалик тез кўтарилмас, балки анча иккиланкишлардан кейин журъатсизгина кўтариларди.

Ҳақиқатан: қўл кўтарган нотиклар Ҳайдар тўғрисида ҳам, ёш олимга яхши ғамхўрлик қилган Воҳид Миробидов тўғрисида ҳам айни кўнгилдаги гапларни гапиришди.

Илмий совет бошланганига сал кам икки соат бўлди. Зал исиб кетиб, одамлар бетоқат бўла бошлади. Учинчи нотик гапириб бўлиб, Поликарпов, яна ким гапиради, деганда, ҳар жой-ҳар жойдан: «Етарли бўлди! Мунозара тўхтатилсин!» деган хитоблар эшитилди.

Аммо худди шу пайт, ҳамма гап, ҳамма мақтовлар меъёрига етган бир маҳалда ҳаялга чўмиб ўтирган домла Шомуродов тўсатдан бир нарса эсига тушган одамдай олдинга талпиниб, шоша-пиша қўлини кўтарди.

Залда норози шов-шув кўтарилди. Бошқа вақт ва бошқа одам бўлганда-ку, бу норозилик эътиборга олинарди. Лекин домлани ҳурмат қилган Поликарпов залга қарамай:

— Гапирмоқчи бўлсангиз — марҳамат! — деди чолга юзланиб.

— Йўқ, йўқ, мен гапирмоқчи эмасман. Мен фақат... биргина са-

волим бор...— Нормурод Шомуродов, гапиришга гапириб қўйиб, энди пушаймон чекаётган одамдай иккиланиб ўрнидан турди.— Менинг саволим ёш олимга эмас, унинг раҳбарига, ҳурматли профессор Воҳид Миробидовга...— Домла Шомуродов ҳамон довдирар, худди Отақўзининг кўзига кўзи тушишидан қўрққандай, залга қарамас эди.— Демоқчиманки, диссертантнинг иши ёмон эмас. Ёш олим, унга ёрдам бермоқ керак. Қўллаб-қувватламоқ керак, албатта. Лекин менинг битта саволим бор. Бу савол муҳтарам олимимиз Воҳид Миробидовга...

— Марҳамат, марҳамат,— деди институт директори, гўё унга далда бермоқчи бўлгандай.

— Илмий ишнинг асосий хулосаларидан бири оқова сувлардан қайта фойдаланиш муаммоларига бағишланган, яъни бу сувлар... минерал тузлар миқдори беш фонзга чиққунча... уларни ишлатиш мумкин, деган яқун ясалган. Шунақами?

Воҳид Миробидовнинг оғзи офтоб чиққандай ярқ этди.

— Шунақа.

— Бу сув, яъни беш фонзгача минерал тузлари бўлган бу оқова сувлар ерга қандай таъсир этаркин? Демоқчиманки, ернинг шўрлини баттар ошириб юбормасмикин? Масала шундаки... бу ерда келтирилган диаграммалар сая ноаниқ, мавҳумроқ эмасмикин? Демоқчиманки...

Домла Шомуродов бир зум гап тополмай дудуғланиб қолди, сўнг гўё бировдан нажот тилагандай жавдираган кўзларини залга тикди, тикди-ни, нигоҳи Отақўзининг нигоҳига тушди. Отақўзи нимадандир сесканиб, кўзини олиб қочди. Шу пайт орқадан кимнингдир: «Чоли тушмагур-эй, жа пизик жойидан олди-ку!»— деб қиқрилаб кулгани эшитилди.

— Демоқчиманки, бу фикр тажрибада, амалда пухта синалганми?

— Синаб кўрилгани, қачон, қаерда тажрибадан ўтгани ёш олимнинг ишида аниқ айтилган-ку, Нормурод Шомуродович?

— Ҳа-ҳа, айтилган, айтилган!— деди Нормурод Шомуродов, худди Миробидовнинг гапидан қўрқиб кетгандай.— Аммо диссертант ёш, яъни, турмуш тажрибаси оз. Сиз бўлса... тажрибали одам, фан доктори...

— Бошқача қилиб айтганда, сиз ёш олим ўтказган тажрибаларга, умуман унинг илмий ишига шубҳа билдирмоқчисиз?— Воҳид Миробидовнинг овози фавқулодда таҳдид билан янгради. Лекин қизиқ. Бу таҳдид Нормурод отага бошқача таъсир этди. У тўсатдан букчайиб қолган баланд қаддини ростлаб, катта, ялтироқ бошини кескин буриб қаради, чуқур ботган ҳорғин кўзлари қаҳр билан олайиб:

— Гап шубҳада эмас!— деди.— Халқимизда етти ўлчаб бир кес, деган гап бор! Илм-фаннинг асл моҳияти ҳам шундаки, бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бераман деб келажакни эсдан чиқа-

риб қўймайди. Бошқача қилиб айтганда, бугунги кун учун келажакни қурбон қилмайди! Яна айтаман. Ҳайдаржон ёш, тажрибасиз. Лекин сиз... Мен сизнинг Сибирь дарёлари муаммоларига бағишланган асарингизни варақлаб чиқдим. Бу асарда ҳам сиз...

— Асаримга тил теккизмам!— тўсатдан чинқириб юборди Воҳид Миробидов. Улкан зални зир титратган бу чинқириқ институт директори ни ўриндан туришга мажбур этди.

— Сиз гапириб бўлдингизми, Нормурод Шомуродович?

— Ҳа, ҳа, бўлдим, бўлдим...— деди домла Шомуродов, кейин бошини сарак-сарак қилиб, жойига ўтирди.

— Мумкинми, Артём Прохорович?— Воҳид Миробидов полни гарч-ғурч босиб минбарга чиқди, икки қўллаб узоқдан деярли туксиз кўринган, аслида сийрак қўнғир сочили юмалоқ бошини силаб қўйди.

Отақ-ғовур тиниб, зал яна боягидек сув қуйгандай жимиб қолди. Отақўзи кафтида қизининг ниссиқ, титроқ кафтини сезиб, уни оҳиста силади. У ҳозир тоғасига ҳам, унга зарба беришга ҳозирланган ва афтидан зарба беришга қодир бўлган Воҳид Миробидовга ҳам қарамас, икки кўзи боши шалвираб, тўсатдан аллақандай чўкиб қолган ўғлида эди. Миёсида эса ёлғиз гап, аламли бир фикр айланар эди: «О, тоғажон, тоғажон! Раҳмат сизга! Минг раҳмат!»

— Албатта!..— Воҳид Миробидов ҳаяжонини босиш учун минбарда турган стакандан бир ҳўплам сув ичди.— Албатта, ҳурматли Нормурод Шомуродович билан бизнинг мунозараларимиз сизлар учун янгилик эмас. Бу мунозараларининг илдизи чуқур, улар, агар истасангиз, принципиал аҳамиятга эга... Тўғри, каминанинг ишларида камчилик кўп. Негаки, камчиликсиз иш бўлмайди. Бениқсон парвардигор, деган эскилар. Аммо мен бир нарсага ҳайронман. Ахир наҳот каминага зарба бериш учун ёш ва истеъдодли бир олимнинг оёғига болта уриб, уни майиб қилиш инсофдан бўлса?..

«Яшанг домла. Бопладингиз!»— Отақўзи ялт этиб президиумда ўтирган тоғасига қаради-ю, унга раҳми келиб кетди. Нормурод Шомуродов аллақандай питирлаб, яна букчайиб, кўзлари жавдираб қолганди. Лекин худди шу маҳал орқадан кимнингдир заҳарли ҳи-ҳилани эшитилди:

— Илмий мунозара ўринга одамийлик тўғрисида лекция бошланди...

Отақўзи, худди биров биқинига бигиз санчгандай, бутун гавдаси билан ўғирилиб қаради. У билан барабар Латофат ҳам қайрилиб қаради. Икки одам бирдан бурилиб қарагани учунми ё Отақўзининг вазоҳати қўрққулик эдими, ҳи-ҳилаб кулган ёш йигитча ўтирган жойида серрайиб қолди.

— Пешонангизга ёзиб қўйинг, ука! Илм кишиси авваламбор одам бўлмоғи керак, ана ундан кейин олим! Тушундингизми, оғай-

ни?— азбаройи аланган оташ бўлиб кетган Отақўзи утирган сту-
лини шарақ-шуруқ қилиб ўрнидан турди. У шайтонга ҳай бермай
бекор қилганини, бу ҳаракати билан ҳамманинг диққат-эътибори-
ни ўзига жалб қилаётганини ўрнидан туриб бўлганидан кейингина
тушунди. Лекин қайта жойига ўтиришни ўзига эп кўрмади-ю, ти-
килиб қолган ўнларча нигоҳлар остида, полни гарч-ғурч босиб,
эшикка томон йўналди. У залдан чиқаверишда тўхтаб, Воҳид Мир-
обидовнинг отабини сўзларини эшитгиси келди, бироқ юзларча
кўзлар уни ҳамон таъқиб қилаётганини пайқадн-ю, яна тўхташни
ўзига эп кўрмади. Эшиккача шитоб билан юриб борган одам, уни
шиддат билан очиб, ташқарига чиқиб кетди.

4

Йўқ, Нормурод Шомуродов савол бериш уёқда турсин, ҳатто
бу анжуманга келмоқчи ҳам эмас эди. Лекин, бирламчи, Гулсара
ая йиғлаб қўймади, иккиламчи, бир шаҳарда, бир институтда бў-
лаётган жиянининг ҳимоясига бормаслик, нима бўлгандаям қуюш-
қонга сиғмас эди.

Домла кечаси билан ўйлаб, охири илмий кенгаш мажлисига
боришга қарор қилди. У яширин овоз берганида Ҳайдарни қўл-
лаб-қувватлашга, лекин гапирмасликка, оғзига толқон солиб, тек
ўтиришга жазм қилди. Шу қатъий қарор билан уйдан чиқди,
чиқди-ю...

У нега шундай қилганини, қандай қилиб қўл кўтарганини, сира
ўйламаган бир маҳалда бу савол оғзидан қандай чиқиб кетганини
ўзини билмай қолди. Авваламбор, бу бетамиз одамнинг, худо
мия ўрнига — суяксиз тил, илм ўрнига гап берган булбулигўёнинг
баландпарвоз гаплари, аравани қуруқ олиб қочишлари ғашига
тегди. Қолаверса... бу мўрт хулоса!..

Нормурод ота, гарчи бу ишга ўзи қўл урмаган бўлса ҳам, деҳ-
қончилнқдан воқиф одам, шўр сув ерни баттар шўрлантиришини
яхши билади. Албатта, йилдан-йилга сув танқислиги ортиб бора-
ётган бир пайтда зовурларга йиғилган шўр сувларни қайта ишла-
тиш, эҳтимол, керак бўлар. Аммо тузлар миқдори беш фойзга ет-
ган сувларни ишлатиб бўлади дейиш! Синовдан ўтган далиллар
ўрнига бу палапартиш диаграммани келтириш!.. Йўқ, бунга эъти-
роз билдирмай иложи йўқ эди! Ҳайдаржон-ку, ёш. У шошган, ўт-
казган тажрибаларини чуқурроқ текшириб кўрмаган бўлиши ҳам
мумкин. Лекин Миробидов!.. Миробидов эса... бу иш ҳозир унга
катта обрў келтиришини, баъзи хўжалик раҳбарлари ва шошма-
шошар журналистлар бу ғоя учун уни кўкларга кўтариб мақташ-
ларини билади. Жуда яхши билади. Шу боисдан бу ишни улур
кашфиёт сифатида тарғиб қиляпти, шахсан ўзи тарғиб қиляпти,
ўзи шов-шув кўтаряпти. Бу «улур» кашфиётнинг оқибати нима бў-

ладн, табиатга, азиз тупроққа, она ерга зарар етказмасмикин? Бу гап хаслига ҳам кириб чиқмайди! Унга шу бугунги мақтов, шу бугунги иззат-икром керак. Тамом-вассалом!

Топган гапнинг қаранг тулкининг! Менинг асаримга тил теккизма эмиш? Унга панд бераман деб, ёш олимнинг оёғига болта уряпган эмиш! Ким кимнинг оёғидан оляпти — буни ҳамма кўриб турибди-ку, нодон!

Зотап, сут билан кирган — жон билан чиқади, деганларидек, ўз рақибларини зимдан олиш одатини гўрға кирганида ҳам қўймайди шекилли бу Миробидов! У Сибирь дарёлари муаммоси кўтарилганида ҳам бир марта шаллақилик қилиб кўрганди: гўё у, Нормурод Шомуродов, бу улуғ ғояга унча рўйхушлик билдирмаган, гўё унга шубҳа билан қараганмиш! Ҳолбуки Нормурод Шомуродов бу фикрга ҳеч қачон қарши бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Республика раҳбарлари бу масалани кўтариб чиққанида у биринчилардан бўлиб табрикламаганимиди? Кейинроқ эса, ёши етмишдан ошганига қарамасдан ёш олимлар билан бирга Обь ва Енисей ҳавзаларини бориб кўрди, бу муаммога боғлиқ мураккаб ҳисоб-китоб ишларида қатнашди, ҳатто қадим замонларда шимолга эмас, жанубга қараб оққан бу икки азим дарё тарихига оид эски манбаларгача ўрганиб чиқди... Нормурод Шомуродов фақат бир нарсага қарши, у ҳам бўлса, бу масалада шошмашошарликка йўл қўйиб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буришдан аввал маҳаллий сув тармоқларини янгилаб чиқмоқ, уларни мустаҳкамламоқ, қисқаси, келадиган сувни қабул қилиб олишга ҳам ҳозирлик кўрмоқ керак, деб ҳисоблайди, холос!..

Ҳа, бошқа пайт бўлганда, Воҳид Миробидов унга қарши мақолалар ёзиб, душманга чиқарган пайтлар бўлганда... унинг бугунги гапи яна бир қабиҳ ишни қиларди. У замонлар ўтиб кетганини Нормурод Шомуродов бугун яна бир марта тушунди. Гарчи Воҳид Миробидовнинг маккорона сафсатасига қарши ҳеч ким гапирмаган бўлса ҳам овоз беришнинг натижаси отанинг фикрини таъкидлади: илмий совет аъзоларининг ўттиз фоизи диссертацияга қарши овоз берибди! Аммо худди мана шу нарса, Воҳид Миробидовнинг сафсатабозлиги ўтмаганлигини кўрсатувчи худди мана шу рақам Нормурод Шомуродовни, айниқса, қаттиқ изтиробга солди. Ҳақиқатан ота узоқ мулоҳазалардан сўнг, ниҳоят, бу машъум саволни ўртага ташлаганида Ҳайдаржонга зарба бериш фикри етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Авваламбор, у ёш олимга келгусида пухта бўлишни, етти ўлчаб бир кесилшни маслаҳат бермоқчи, қолаверса, осмонга чиқиб кетган Воҳид Миробидовни жиндак «ерга тушириб» қўймоқчи эди, холос... Иш бундай чаппасидан кетишини билганида...

— Охирига келдик, ота, тушмайсизни?

Домла Шомуродов шошқалоқлик билан ўрнидан туриб, ён-верига қаради. Шаҳарда яқиндагина пайдо бўлган ва «Икарус» деб

аталган саройдай кенг, катта автобус бўм-бўш, у нотаниш бир жойда тўхтаб турар, деразадан кўк, пуштиранг, қизғиш балконли кўп қаватли бинолар кўринар, бекатдаги одамлар автобусга ёпирилиб чиқа бошлаган эди.

Домла доводи раб кондуктор хотинга қаради.

— Қаерга кеп қолдик, қизим?

— Юнусободнинг охири бу, ота. Сиз қаерда тушасиз ўзи?

— Ишчилар шаҳарчасида...

— Вой бў-ў, тўрт остановка ўтиб кетибсиз... Шошманг, шошманг, ўтправеринг, ҳозир қайтамиз...

Нормурод Шомуродов қайта жойига ўтириб, кўзини юмди, юмди-ю, ҳамма нарса — автобусга ёпирилиб кираётган одамлар, деразадан кўриниб турган кўп қаватли бинолар, жазирама иссиқ — ҳаммаси ёдидан кўтарилди, хаёлини яна ўша пушаймон аралаш нохуш фикрлар эгаллаб олди.

Ҳа, яхши бўлмади. Яхши бўлмаганини домла Шомуродов мажлисда ўтирганидаёқ, мунозара тугаб, овоз бериш маросими бошланган заҳотиёқ тушунди.

Бошда, овоз бериш пайтида, ёнида Поликарпов бор эди. Кейин улар қаяққадир чиқиб кетишди-ю, Нормурод Шомуродов ёлғиз қолди. Унинг ёнига бир кишиям йўламади. Одамлар, гўё у билан гаплашаётганларини Воҳид Миробидов ё Ҳайдар, ёхуд Отақўзи кўриб қолишидан қўрққандай, ёнига йўлашмас эди. Ҳайдарнинг ўзи эса унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У икки қўли чўнтагида, Воҳид Миробидов билан Жамол Бўрибоев даврасида гаплашиб турар, ўзини парвойи фалак қилиб кўрсатиш учун бир гапириб, ўн куларди. Фақат кейин, яширин овознинг натижаси эълон қилингандан кейингина у бирдан қандайдир бўшашиб, мунгайиб қолди.

Нормурод Шомуродов Ҳайдарни унча хунламаса ҳам дадасига ўхшаган бу қайсар, манманроқ жиянининг бирдан мунгайиб қолиши негадир юрагини эзди-ю, вужудини пушаймон туйғуси қамраб олди.

Рост, натижа эълон қилингандан кейин бир гуруҳ одамлар Ҳайдарни ўраб олишиб, табриклай кетишди, синглиси Тоҳира билан яна бир ўта кўҳлик қиз гулдасталар тутишди. Четда ёлғиз қолган Нормурод Шомуродовнинг қулоғига: «Парво қилма. ВАҚ учун юз фозис ўтгандан кўра етмиш фозис ўтганиям яхши! — деган хитоблар чалинди. — Бу нарса диссертациянинг чинакам мунозара туғдирганини кўрсатади!»

Домла Шомуродов ҳам Ҳайдарни табрикламоқчи эди. Ҳам табриклаб, ҳам... рўй берган англашилмовчиликни тушунтириб қўймоқчи эди. Бироқ ўзини ноқулай сезганидан анчагача иккиланиб турди, кейин бу журъатсизликни енгиб, энди ёнига бораман деганда, Ҳайдарни қўршаб олган тўда ташқарига қараб йўналди...

Домла залдан ҳаммадан кейин чиқди. У чиққанда жияни Отақўзи кўчада саф тортиб турган машиналарга одамларни таклиф

қилмоқда, афтидан, зиёфатга олиб кетмоқда эди. Тоғасини кўриб, тап-тап юриб олдига келди.

— Раҳмат, тоға,— деди калта, уч бурчак мўйловининг учлари пирғираб.— Тоабад эсдан чиқмайдиган бир яхшилнк қилдингиз. Раҳмат сизга, тоғажон!..

Агар Отақўзи бу «раҳматлар»ни қаҳру ғазаб билан айтганида Нормурод Шомуродов унга нима деб жавоб беришини ўзи биларди. Аммо жияни унга ёт бўлган бир изтироб билан ўксиб гапирди-ю, отанинг дами ичига тушиб кетди...

Ҳа, яхши бўлмади. Йўқ, умуман олганда-ку, Нормурод Шомуродовнинг виждони пок. У ўз виждонига хилоф иш қилгани йўқ. Аммо-лекин унинг бу гапи, беҳосдан оғзидан чиқиб кетган бу саволи... ёш ниҳолнинг илдизига болта уриш қабилидан бўлди... Бошқалар ҳам шундай деб ўйласа керак, на биров уни зиёфатга таклиф қилди, на кузатиб қўйди. Нормурод Шомуродов букчайганча автобус бекатига қараб якка ўзи кетди...

— Қаёқдасиз, ота? Келдик, ишчилар шаҳарчасига...

— Раҳмат, қизим, ҳозир, ҳозир...

...Дарвоза ланг очик эди. Гулсара ая ҳовлига кирган жойда, ариқ бўйидаги садарайҳонларнинг тагини бўшатиб ўтирар, тўғрироғи, қўлида теша, тахтадан ясалган пастаккина стулчада хаёлга чўмиб ўтирарди.

Ҳовлида оёқ шарпасини эшитиб, ўгирилиб қаради. Бир парчагина қорача юзида, теграсига сурма тортилган дардли кўзларида чексиз алам, лабларида унсиз татъна...

Нормурод Шомуродов туйқусдан селдай ёпирлиб келган ёмон бир туйғудан юраги зирқираб, кампирнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, Сора?

— Ҳеч нима... Ўзингиз-чи?

— Менга нима қипти?

— Отақўзи келди... Бир нарсаси қолган экан, опкетди...— кампирнинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, лаблари ёш боланинг лабларидай пирпираб учди.— Ахир ўз билганингиздан қолмабсиз-да...

— Нима қипман?— Нормурод отанинг юрагини чулғаб олган чексиз меҳр аста сўниб, қўнқайган бурни юқори кўтарилди.

— Нима қиппан дейсиз,— деди кампир кнприкларидаги ёш томчиларини артиб.— Ёлғиз жиянингиздан айрилиб...

— Бас! Қозилашган қариндош бўлмас, деб боя айтдим-ку, керак эмас унақа тўғри гапга тушмуғини бурадиган нодон жияш!

— Майли, ўз билганингиздан қолманг! Сира...

— Бас дедим сенга!— Нормурод Шомуродов чўқмордай оғир, қорамтир муштини осмонга кўтарди.— Тинч қўясанми мени, йўқми? Ҳиқилдоғимга келди бу даъвою дostonларинг!— деб қичқирди у, қичқирди-ю, қора муштини боши узра кўтарганча жойида қотиб қолди.

Қўлидан тешаси тушиб кетган ая бир нима демоқчи бўлиб там-

шанди, лекин деёлмади, пастаккина стулдан шилқ этиб садарай-
хонлар устига ағдарилиб тушди...

Домла Шомуродов кўзлари олайганча турган жойида улкан
қоядай бир зум қотиб қолди, сўнг аъзон бадани музлаб, ерга чўк-
ди, қалтироқ қўллари билан кампирнинг бошини кўтарди.

Гулсара ая мўлтираган кўзларида беадад алам, унга жимгина
тикилиб ётарди...

— Сора!— деди чол титраб.— Сенга нима бўлди? Нима қил-
япсан? Тўхта! Айт, нима бўлди, азизим?

БЕШИНЧИ БОБ

1

Отақўзи дастлаб рансликка сайланган пайтларида битта яхши
одат чиқарганди: ишни юришмай хуноби ошса ё бир нарсадан тў-
либ кетса, гоҳ далага, гоҳ тоғларга, чўпон-чўлиқлар орасига чиқиб
кетарди-да, ўз ибораси билан айтганда, юрагининг чигилини ёзиб
келарди.

Бу сафар ҳам шундай қилди. Шаҳардан, ўғлининг ҳимоясидан
хит бўлиб қайтгандан кейин қишлоқда турмади. Идорага кириб,
партком секретари Холидахон билан икки оғиз гаплашди-да, тинч-
лик эканини билгач, Наимжон деган бош механигини олиб, тўғри
даштга йўл олди.

Мана, икки йилдан ошди, Отақўзининг бир оёғи қишлоқда бўл-
са, бир оёғи саҳрода.

Аввалги йили даштга канал келди дегунча, Отақўзи уч-тўрт
минг гектар ер ўзлаштириш мажбуриятини олиб, у ерда бутун бир
шаҳарча қурадиган бўлди.

Унинг бу ташаббусини юқори ташкилотлар ҳам маъқуллаб,
шаҳарча қуриш, ариқ қазиниш ва йўл ўтказиниш ишлари турли ми-
нистрликлар ҳамда уларнинг жойлардаги ташкилотларига юкла-
тилди. Бу тўғрида газета-журналларда очерк ва мақолалар ёзил-
ди, саҳрода қад кўтарадиган шаҳарчанинг пойдеворига биринчи
ғишт қўйилаётганда бу маросим катта байрамга айланиб, ҳатто
телевизорларда кўрсатилди.

Бурноғи йил кузда колхоз бир неча юз гектар жойга кўчат, олт-
миш гектар жойга ток ўтқазди, бултур макка экиб, анча ҳосил ол-
ди, бу йил кўкламда эса учта бригада тузиб, салкам етти юз гектар
ерга чигит экти. Ҳозир даштда, шаҳарча қурилишида, бўлғуси бор
ва пахтазорларда салкам икки юз киши қамиш қапаю ертўлалар-
да яшаб, меҳнат қилмоқда. Пахта ёмон эмас, минг азоб билан бўл-
са ҳам чигит ундириб олинди, каналга сув солиши билан ўтқазил-
ган ниҳоллар одам бўйи бўлиб қолди, лекин қурилишнинг мазаси

йўқ. Бошда, газета ва журналлар шов-шув кўтарганда ишни яхши бошлаган қурилиш ташкилотлари бу йил жуда пайсалга солиш-япти. Шу сабабдан Отақўзи саҳрода штаб ташкил қилиб, партком аъзоларидан ҳар кун бир киши навбат турадиган тартиб ўрнатди. Ўзям бир кун қишлоқда бўлса, бир кун саҳрода, штабда тунайди. У ўзи штабда турган пайтларида қурилиш ташкилотларининг вакиллари билан уришиб-сўкишиб, ҳатто баъзан ёқа бўғишиб бўлса ҳам ишни тўхтатмас, лекин бир кун йўқ бўлса, йўқлиги биллиниб қолар, иш дарҳол орқага кета бошларди.

Бу сафар Отақўзи уч-тўрт кун йўқ бўлди. Ажабо, даштдаги ишлар нима бўлдикин?

Мана, сўнгги қир билан тўсилган катта қишлоқ, кечаси севалаб ўтган ёмғирдан яшнаб кетган туташ боғлар, шудринг билан ювилган ям-яшил бедазорлар, пахтазорлар ортда қолиб, олдинда ҳадсиз, чексиз-чегарасиз бир саҳро намоён бўлди.

Ҳозиргина ортда қолган боғлар, шудринг билан ювилган бедазорлардан кейин олис уфқларга туташиб кетган бу гинёҳсиз саҳро, ўлик денгизни эслатувчи бу кулранг қум уюмлари кишини чўчитар, юракка ғулғула соларди.

Отақўзи уфққа ёнбошлаган офтобдан кўзини тўсиб, ён-верига тикилиб қараркан, назарида, қум уюмлари худди икки ёндан хурж қилиб келаётгандай, худди асфальт йўлни ютиб юборишга чоғланаётгандай туюларди. Айни замонда, кинолардаги ой сатҳига ўхшаган бу жонсиз, руҳсиз саҳрода боғ-роғ яратиб, шаҳарча қураман деб бел болаганидан ичида гурурланиб қўйди. Рост, канилга сув келгандан кейин саҳрода бир неча янги совхоз тузилди. Лекин уларнинг йўриғи бошқа. Совхозларини давлат тузаяпти. У бўлса... ўзи ўзлаштиряпти!

Ана, олдинда, осмон уфққа туташиб кетган жойда қандайдир уйлар, қизғиш қўрғонлар кўзга чалинди, бу — бўлажак шаҳарчанинг илк бинолари! Сал ўтмай асфальт йўлининг икки ёнидаги қум уюмлари чекиниб, худди аскардай саф тортган ниҳоллар кўринди. Бир-икки йилдаёқ авж олиб қолган бу тол, терак ва чинор ниҳоллари ортида... ям-яшил пайкаллар, пайкалларда ўрмалаб юрган тракторлар, кетмонларининг офтобда ярқиратиб, чопиқ қилаётган қиз-йигитлар кўринди.

Отақўзи рулда ўтирган Наимжонга «тўхта» деб буюрди-да, кўнгли бир хил бўлиб, машинадан тушди. Ҳа, бундан бир ой муқаддам бўлиб ўтган довулдан кейин қайта экилган гўзалар бир қарич бўлиб, гуркураб ўсмоқда эди. Отақўзини айниқса дарахт ихоталари қувонтирди. Бурноғи йил кузда ниҳол ўтқазиш пайтида, «билагон» одамлар ихоталар оралиғи беш юз метрдан кам бўлма-син деб маслаҳат беришганди. Аммо Отақўзи қум уюмларининг бебошлигини ҳисобга олиб, масофани икки баробар қисқартирган эди. Билагонларнинг гапига кирмай, ўз калласи билан иш қилга-

ни яхши бўлган экан, гуркураб ўсаётган бу пиҳоллар ғўза пайкалларини мисоли бир лашкар янглиғ асраб турарди.

Отақўзи кўнгли сув ичгандай ёришиб, машинага ўтирди. У, қурилишда ҳам иш сал юришган бўлса керак, деб умид қилганди, чунки Тошкентга кетишдан аввал керакли ташкилотлар билан анча қаттиқ гаплашганди. Аммо иш тамом тескариси бўлиб чиқди: гишт заводидан гишт келмай, қурувчилар оёқларини осмонга чўзиб ётишар, зовур қазийтган ирригаторларнинг бульдозерлари эҳтиёт қисмлар бўлмай тўхтаб қолган, йўлчиларнинг шағал ташиётган бешта машинасидан фақат учтаси ишларди...

Отақўзи ёниб кетди. Ҳақиқатан, бечора пахтакорлар бу саҳройи жаҳаннамда иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай ғўза ўстиришса, боғ-роғ яратамиз деб ўлиб-тирилиб ётишса-ю, бу заҳматкашларга шарт-шароит яратиб берадиган қурилиш ташкилотлари парвойи фалак бўлсал! Бу ташкилотлар учун, уларнинг тепасида ўтирган раҳбарлар учун ҳукумат борми ўзи ё ҳукуматгаям бўйсунмай қўйишганми улар?..

Отақўзи бир ўйи шартта машинага ўтириб районга бормоқчи, Аброр Шукуровнинг олдига кириб, кўнглидаги бор дардини айтиб, ёрилмоқчи бўлди. Қўлидан келса ёрдам берсин, қўлидан келмаса билиб қўйсин унинг не азобда иш қилаётганини!

Отақўзи Тошкентда, тоғасиникида бирга бўлганларидан кейин Шукуровни кўрмади. Ҳайдарнинг зиёфатида кайфи ошиб қолган Воҳид Миробидов қизи билан куёви тўғрисида нималардир деди, куёвини бир мақтаб, бир нолиб гапирди, кейин қизини бирга олиб кетишини сўради.

Отақўзи зиёфат тугамасданоқ жўнаб кетмоқчи эди. Воҳид Миробидовнинг шу илтимоси билан йўлга чиқмай тунаб қолди, эрта-лаб эса Маҳбубахонни бир қиз, бир ўғилчаси билан машинасига солиб, бирга олиб келди.

Маҳбубахон унга жуда ёқди. У афт-ангоригина эмас, гап-сўзлари, хулқ-атвори, қилиқлари билан ҳам худди отасининг ўзгинаси, хушчақчақ, ширинсухан, очиқ-ёруғ жувон эди. Икки юзи қипқизил, кўкимтир бўёқ билан нафис бўялган кўзларида шўх табасум, қандайдир жуда ёқимтой бу ёш жувон Тошкентдан районга етиб келгунча чакаги тинмади, қаҳ-қаҳ отиб, ўзиям кулиб, Отақўзи билан шофёр йигитниям кулдириб келди. У қўярда-қўймай Отақўзини уйига олиб кирди, бироқ Шукуров йўқ экан, Отақўзи ўтирмади. Хайрлашаётганида Маҳбубахон:

— Уртоғингизни олиб, алоҳида бир келасиз, Отақўзи ака!— деди.— Дадамлар билан яхши таниш экансиз. Биз ҳам танишайлик, борди-келди қилишайлик. Яшаган жойингизда... дардлашиб турадиган одам бўлмасаям қийин экан. Гоҳо тўлиб кетасизу ҳасратлашадиган бир кимса йўқ...

Ҳозир райкомга бормоқчи бўлган Отақўзнинг эсига шу гап тушди-ю, хотини Олияга телефон қилишга аҳд қилди: озгина сов-

га-салом ҳозирлаб, тайёр бўлиб турсин. Баҳона билан танишиб олади. Хотинлар тил топишса зарар қилмайди, гап кўп хотин зо-тида!

Отақўзи штабга кириб, энди телефонга қўл чўзган эди, нога-ҳон эшик-деразалар шарақ-шуруқ бўлиб кетди-ю, штаб жойлаш-ган финча уйни зириллатиб юборди. Кетма-кет штабга Наимжон югуриб кирди:

— Бўрон бошланяпти, раис ака! Қора бўрон!

Отақўзи иргиб туриб, ташқарига отилди. Ҳалигина чарақлаб турган офтоб уфққа кўтарилган мудҳиш бўтана ортида қолган, осмони фалакка чиққан бу бўтана саҳрони қора тўфонга буркаб, бешафқат бостириб келарди. Уфққа туташиб кетган кулранг те-паликлар гўё жонли махлуқлардай ғамирлаб қаёққадир ўрмалай бошлаган, ҳадсиз саҳро оғзидан қум пуркаган аёвсиз гирдибод остида қолганди.

— Штабда ким бор? Бригадирлар қайда? Наимжон! Далага чоп! Одамларни суриштиринглар. Ҳеч ким қумда қолмасин. Ҳам-ма ертўлаларга кирсин! Ҳамма!

Одамлар, Отақўзи айтмасданоқ, ўзларини пана-панага ура бошлаган, кўплар штаб томон ёпирилиб келарди.

Зум ўтмай осмони фалакни қоплаган қора довул бутун қаҳри, қум ва тўзони билан штабга келиб ёпирилди-ю, уйни ларзага сол-ди. Зулфинлари узилиб кетган эшик-деразалар қарсиллаб, чил-чил синган ойналар минг тикан бўлиб юзларга санчилди. Чироқ-лар ўчиб, ҳаммаёқ зимистон бўлди-қолди.

Қаёқдандир тахта ва фанер топиб келган қурувчилар синган деразаларни тўсиб, устидан кўрпа ёлишди, кимдир лампа ёқди.

Отақўзи ўз жойига бориб ўтирди. Энди уёқ-буёққа чопиш, би-рор иш қилишга уринишнинг фойдаси йўқ, бўрон тобора қутуриб, саҳро мудҳиш бир гирдибодга айланган эди. Бу гирдибод орасида қолган штаб гўё аёвсиз довулда қолган аянчли кемадай чайқалар, эшиклар ғичирлар, ёғоч деворлар мана-мана ағанаб тушиб, тўфон қўйнида гарқ бўладигандек туюларди...

Бирор соатдан кейин биринчи бригада бошлиғи Али мўйлов би-лан Наимжон кириб келишди. Юз-кўзларидаги қийиқчаларини ечиб, оғизларидан қум тупуриб, рапот беришди: саҳрода қолган одам йўқ, ҳамма ертўлаларга жойлашди!

Отақўзи хиёл енгил тортди. Бироқ, сал ўтмай, одамлардан тинчиган кўнглини бошқа ўй, бошқа бир алам чулғаб олди. Бу до-вул биринчи бўлаётгани йўқ. Бундан бир ой муқаддам, апрель ойи-нинг охирида ҳам шундай қора тўфон кўтарилиб, не азоблар билан ундирилган чигитларни илдиэ-пилдиэ билан кўкка совуриб, ариқ ва зовурларни емириб кетганди. Ушандаям бор кучни ишга солиб, уч кечаю кундуз мижжа қоқмай, чигитни қайта экиб, емирилган пайкалларни қайта текислаб, ариқ ва зовурларни қумдан қайта тозалаб чиқишганди... Бу сафар бешбаттар бўляпти. Бу сафар

етти юз гектар гўзадан етмиш гектари қолса ҳам катта гап!.. Иш шу йўсида кетаверса, оқибати нима бўлади? Отақўзи бу масалада бир оз шошмадимикин? Аввал ниҳолларни яхши парвариш қилиб, яшил ниҳоталарни мустаҳкамлаб олиб, кейин гўза экса бўлмасмиди? Шундай қилса яхши бўларди-я, аммо ишни пахтадан бошламаса ким унга маблағ ажратади, ким унга техника беради? Умуман, ким уни одам деб, улкан режаларни, катта мақсадларига йўл очади?..

Бўрон ҳамон қутурар, ёғоч уйни зир титратиб, эшик ва деразаларни қум билан савалаб, бетиним ўкирар, бепоён саҳро уммон қаърига батамом фарқ бўлганга ўхшарди.

Отақўзи тирсакларини столга тираб, бошини чапгаллаб олди.

«Ҳа, бултурдан бери қилаётган ҳамма ишн зое кетди, ҳамма уринишлари табиатнинг битта зарбаси билан нес-нобуд бўлди! Ёлғиз табиатнингми? Ҳукумат топиригини бажармай, қилинадиган ишларни пайсалга солиб келаётган министрликлар-чи? Қурилиш ташкилотлари-чи? Шу кечаю кундузда камида йигирма уй қуриб битирилиши керак эди. Ҳозиргача биттасиям битмади! Агар бу уйлар битганда бу дашти қарбалода жон аямай меҳнат қилаётган заҳматкани қиз-йигитлар ҳозир ертўлаларда биқиниб ётмас, унинг қаршисида полда бир-бирига суянишиб, мудраб ўтиришмас эди! Каналдан келадиган водопровод-чи? Асфальт йўллар-чи? Зовурлар-чи? Аллақачон қурилиб пшга тушадиган ёпиқ зовурлардан ҳали бир метри ҳам қурилмади. Очик зовурлар эса бугун қазилса, эртага қум босади. Эсиз меҳнат!

Боя Отақўзи арзи дод қилиб, Абзор Шукуровга бормоқчи эди. Лекин унга боришдан нима фойда? Қурилиш ташкилотлари район раҳбарларига бўйсунишмайдн. Борадиган бўлса обкомга бориши, обком секретарларига кириши керак!

Ҳа, тўғри, обкомга бориши керак. Аммо-лекин... ким уни бу ишга мажбур этди? Ким унга бу саҳройи биёбонда қўриқ оч деди?

Бошда кичкинагина бир колхозга раҳбар бўлган одам, кейинчалик беш-олтита колхозни бирлаштириб, гигант хўжаликка раҳбар бўлди. Пахта майдонининг ўзи салкам уч минг гектарга етди. Унча-мунча шаҳардан қолишмайдиган кўркам қишлоқ қуриб, донғи бутун мамлакатга кетди. Тагин нима етмади унга? Битта камн «герой» деган ном бўлса, униям олар ахир бир кун! Эски қадрдонн, обкомнинг қишлоқ хўжалик бўйича секретари Холмурод Бекмуродов узоқ йилн ҳатто, «герой бўлдинг», деб табриклаган ҳам эди. Бироқ нимадир бўлиб, бу иш юқорироқ жойларда тўхтаб қолди-ю, Отақўзи, ростини айтганда, сал ўчакишди. Энди ўйлаб қараса, бу ишни ҳам ўчакишиб қилибди.

Ҳа, бу ерда — бу ишни, қишлоқда «Мингбулоқ» деган гўзал, серсув, серўт тўқайзор тепасида гигант чорва комплексини қурмоқчи бўляпти. У ҳам бир дунё ташвиш! Аммо биров мажбур қилгани йўқ уни, ўзи сотиб олди бу ташвишларни! Довруқ учун, ном

чиқариш учун, шон-шуҳрат учун бошлади бу ишларни. Бўлмаса... салкам элликка борганида шон-шуҳрат нима керак сенга? Шунча шон-шуҳратинг камлик қилдими, Отақўзи? Шу топда бу беҳаловат чўлда диққинафас бўлиб ўтиргунча, борига шукур қилиб, роҳатижон боғингда, иссиқ тўшакда, хотинингнинг қўйнида гаштинини суриб ётсанг бўлмасмиди, оғайни? Сочинг оқариб, ёшинг бир жойга бориб қолганда бу ўткинчи шон-шуҳрат кетидан югуриб нима қиласан, Отақўзивой?»

...Отақўзи кимдир елкасига қўлини қўйганини сезиб, бошини кўтарди. У столга мукка тушиб, пинакка кетган экан, кўзини ба-зур очди.

Тепасида Наимжон турарди.

— Бўрон тинди. Тонг отиб қолди, туринг, раис ака!

Лампанинг хира шуъласи уйни зўрға ёритар, одамлар полда бир-бирларининг пинжларига кириб, хуррак отиб ухлаб ётишар, штабни оғир, қўланса ҳид тутганди.

Отақўзи қаерда, қандай ухлаб қолганини аранг илғаб олди-да, увишиб қолган оёқ-қўлларини уқалай-уқалай ўрнидан турди.

Бўрон чиндан ҳам тинган, осмон оппоқ, йирик юлдузларга тўлиб кетганди. Поёнсиз саҳро шундай осуда, осмон шундай му-саффо, юлдузлар шундай тиниқ чарақлаб турардики, ҳозиргина бу ерларда қора довул қутуриб, борлик қора бўтана орасида қолганини тасаввур қилиш қийин эди. Фақат штаб зиналарида ўтовдай уюлиб ётган қум уюмларигина боя аёвсиз селдай бостириб келган мудқиш бўрондан далолат берарди. Бироқ тонгдан ҳали дарак йўқ, агар уфқда ярқираб турган Зухро юлдузи бўлмаса, теvarак-атроф ҳали қоронғи, фақат қаердадир жуда овлоқда гоҳ-гоҳ хўроз қичқирар, итларнинг вовиллаши қулоққа чалинади.

Ажойиб йигит-да, Наимжон! Бир қарашда жуда бесўнақай кўришган бу найнов йигит иш деса жонини беради. У механизаторларни йиққан экан, нарироқда, ўтовдай бўлиб уюлиб қолган қум уюмлари ёнида беш-олти одам гангир-гунгур гаплашиб турарди.

Отақўзининг совуқдан жунжиққанини пайқаган Наимжон чиқаридан кимнингдир фуфайкасини олиб чиқиб, елкасига ташлади, қўл фонарини ёқиб, раиснинг юзига тикилди.

— Нима қиламиз, раис ака? Далага чиқайлик, дейишяпти йигитлар.

— Қоронғида нимани кўрамиз?

— Тонг отиб қолди-ку! Керак бўлса, фокуслар бор...

Нарироқда турган йигитлар ҳам қўл фонарларини ёқиб, яқинроқ келишди.

— Барн бир уйқу келмаяпти, раис ака... Нима бўлди, нима қолди, бир кўрайлик...

Отақўзи аъзойи баданини илиқ бир тўлқин қамраб, зинадан тушди.

— Тўғри, барн бир уйқу йўқ. Кетдик, йигитлар!

Қоронғида тимирскиланиб асфальт йўлда тепа-тепа бўлиб уюлиб қолган қум уюмлари орасидан ўтиб, пахтазорга чиқишди. Қўл фонарлари, фонусларни ёқиб, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Отақўзининг тахминлари тўғри, ҳаммасёқни қум босган, зовур ва ариқлар кўп жойларда тўсилиб қолган, кечагина яшнаб турган пахтазорларни таниб бўлмас эди. Сал ўтмай осмон оқариб, атроф ёриша бошлади-ю, тунги қора довулнинг қабиҳ иши бутун даҳшати билан намоён бўлди: пайкаллар тамом емирилган, салкам етти юз гектар пахтазорлардан қолса, икки юз гектари омон қолган, ғўзаларгина эмас, найза бўйи келадиган бўлиқ ниҳолларгача қум босган, агар шу ниҳоллар бўлмаганда эҳтимол ҳеч нарса қолмас эди!

Во дариг! Бу офатга нажот борми?

Отақўзи ҳамма унга жамгина тикилиб турганини, ундан гап кутаётганини сезар, у бўлса кечагина яшнаб турган, ҳозир эса батамом нобуд бўлган пайкаллардан, қум босган ниҳоллардан кўзини узоқмас, назарида, қум тагида учлари зўрға кўриниб турган ниҳоллар мадад сўраб тўлқинлар орасидан қўл чўзаётган болачаларга ўхшар, юрак-бағри эзилар эди.

Нима қилиш керак? Наҳотки ҳамма ишни бошдан бошлашга тўғри келса? Бошдан бошлаганда фойдаси бўлармикин? Бу қора тўфон эрта-индин қайта хуруж қилиб, ҳамма ишни тагин барбод этмасмикин?

— Нима қиламиз, раис ака? — нарироқда бир гуруҳ механизаторлар билан гаплашиб турган Наимжон эски дўпписини бошига ишқай-ишқай яқинроқ келди. — Ё мен қишлоққа бориб келайми?

Отақўзи узун қўлларини қаёққа яширишни билмай ийманиб турган бу бесўнақай йигитга таажжуб билан тикилди. Наимжоннинг кўзлари дағал юзига мос тушмаган болаларча самимият билан порлаб турарди.

— Қишлоқда нима бор?

— Одам опкелайми дейман-да! Чигитни қайта эҳамизми ахир?

Отақўзи билқ-билқ қум кечиб, асфальт йўлга чиқди.

— Қани, штабга борайлик-чи аввал!

Штабга яқинлашаркан, Отақўзи бир нарсага ҳайрон қолди.

Қурувчилар аллақачон ишга тушган, бульдозер ва скреперлар асфальт йўлни қум уюмларидан тозалаб бўлган, энди штаб атрофидаги қумларни сурмоқда эди. Улар бировдан буйруқ кутиб ўтирмай, худди одатдаги вазифаларини бажараётгандай бамайлихотир ишламоқда эдилар.

Отақўзи штабга кириб, ўз жойига ўтиб ўтираркан, тўпланаётган одамларга зимдан разм солди.

Ешлар, уст-бошлари чанг-тунроқ, кўзлари киртайган, лекин кулишиб, гангир-гунгур гаплашиб, ҳатто аския айтишиб, шошилмай, бамайлихотир кириб келишарди.

Чўлқуварлар стулларни шарақ-шуруқ қилиб, жойлашиб олишлари билан Отақўзи ўрнидан турди, мийиғида кулимсираб:

— Ҳозир... эшикдан аския қилиб кирган ким?— деб сўради.— Сизми, мўйлов?

Худди саҳрода эмас, курортда юргандай икки юзи қип-қизил Али мўйлов тақасимон узун муртини силаб, ўрнидан турди.

— Бу найнов механигингиз жа аскиябоп йигит-да, раис!— Али мўйлов Наимжонга имо қилди.— Қўл-оёқларига бир қаранг, чўлдаги саксовулга ўхшайди! Қишда ўчоққа қаланса ўн тандир нонга етадиган чўғ бўлади-да, ўзиям!

«Гурр» кулги кўтарилди. Наимжон чиндан ҳам саксовулга ўхшаган узун қўллари билан бошидаги эски дўппияни тўғрилаб, бир нима деди-ю, гапи жўр қаҳқаҳа тагида қолиб кетди.

— Яшанг!— деди Отақўзи.— Мана шундай мушкул пайтда қизиқчилик қилиб, ҳаммани кулдириб юргани учун... колхоз правлениеси биринчи бригада бошлиғи Али мўйловни бош-оёқ сарпо билан мукофотлайди!

Бу сафар қийқириқ бўлиб кетди. Отақўзи кулги босилишини кутиб турди-да, қовоғини уйиб:

— Бугун йигирма биринчи май,— деди.— Ғўза эксак бўлади-мь, бободехқонлар?

Бир лаҳза жимликдан сўнг, ҳар жой-ҳар жойдан:

— Бўлади!.. Бундан кейин эккан пайтларимиз ҳам бўлган!— деган овозлар эшитилди. Овозлар кўнгилдагидай дадил эмас эди. Буни сезган Отақўзи: «Сиз нима дейсиз, Мўйлов?» — демоқчи бўлди-ю, гапни чўзиб ўтиргиси келмай:

— Яхши,— деди.— Бўлмаса бундай қиламиз: мен ҳозир... раёнга чигитга кетаман. Наимжон, сиз қишлоққа борасиз. Парткомга... Холидахонга айтасиз. Ҳар бригадadan ўн кишидан олиб юз киши тўпласин. Тушга қолмай одамларни машинага солиб, беш-олтита трактор билан бу ерга етиб келасиз! Али мўйлов! Сиз Наимжон келгунча одамларга бош-қош бўп турасиз. Ариқ ва зовурларни тозалаб, чигит экишга тайёрланаверасиз. Вазифа ойдинми? Ойдин бўлса — гап тамом. Ишни бошладик!

Мажлис тугаб, одамлар энди тарқалиша бошлаган эди, ташқарига чиқиб кетган Наимжон негадир шошиб қайтиб кирди.

— Райком секретари келдилар, раис ака!

Наимжон гапириб бўлмасданоқ Аброр Шукурович ўзи кириб келди. Оёғида қизил брезент этик, бошида похол шляпа, қўлида тол хипчин.

— Ҳорманг, раис!.. Шукуров тез юриб келиб Отақўзи билан кўришди.— Мажлис бўпти-да!

— Ҳа, шу... пича гаплашиб олдик.

— Ҳўш?

— Далаларни кўрайлик,— деди Отақўзи.— Агар вақтингиз бўлса...

— Кўриб келяпман! Нима тўхтамга келдиларинг, хўш?

Ўзи усиз ҳам қон бўлиб тургани учунми, Шукуровнинг гапи Отақўзига бир оз малол келди.

— Нима тўхтам бўларди?— деди у ичида ёйиниб.— Аҳволни кўриб турибсиз. Агар рухсат берсангиз, бу йил ёўза экмаймиш!

— Мажлис қарори шу бўлдим?

— Йўқ...

— Бўлмаса нима қиласиз бу гапни гапириб?— деди Шукуров сал ранги ўчиб.— Биласизки, мен бундай буйруқ беролмайман. Ҳеч ким беролмайди бундай буйруқни!

Оёғида зўрға турган Отақўзи ялт этиб Шукуровга қаради, қаради-ю, унинг ҳам кўзлари қизариб кетганини кўриб, индамай жойига ўтирди. Афтидан, Шукуров ҳам кечаси билан мижжа қоқмаган, у ҳам қаерлардадир юриб чиққан эди. «Йўқ, бу одам билан ҳазиллашиб бўлмайди!»— деди хаёлида Отақўзи. У ички туғённи жиловлаб, мажлис қарорини гапириб берди: ҳамма чоралар кўриляпти, унинг ўзи чигит излаб областга кетяпти!

Аброр Шукуровнинг кўнглидан: «Чигитниям қурилиш материалларига ўхшаб ўмариб келмоқчимисиз?» деган фикр ўтди. Бироқ Отақўзининг оёқда зўрға турганини сезди-ю, кўнглига келган гапни ичига ютиб, ўрнидан турди:

— Чигит масаласида сиз овора бўлманг! Мен область билан гаплашдим. Нариги совхозларга ҳам чигит керак. Ҳаммасини ўзлари етказиб беришади. Сиз ўз ишингизни қилаверинг. Мен районга кетяпман. Ҳозир яна гаплашаман. Кечқурун йўл-йўлакай яна кўриб ўтаман!

Отақўзи уни машинагача кузатиб қўяркан, ичида бир кулиб қўйди: «Ҳа, бу одам билан ўйнашиб бўлмайди. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар... деган гап эсингиздан чиқмасин, Отақўзивой! Ҳа!»

2

Чигитни учинчи кун кечқурун, кун ботиб қоп қорая бошлаганда экиб бўлишди. Икки кечаю кундуз оёқда тик туриб, юришга мажоли қолмаган Отақўзи сўнгги чигитни экиб бўлганларидан кейин рапорт бергани штабга борди. У қўл фонари билан йўлни ёритиб, штабга яқинлашиб қолганида, рўпарасидан қоровул чол чиқди.

— Сизни телефонга чақиришяпти, ўғлим. Келинга ўхшайди...

Отақўзи аллақандай ёмон бир сезгидан юраги орзиқиб, штабга кирди. Трубкани олиши билан телефонда хотинининг ҳаяжонли товуши эшитилди.

— Алло! Бу ким? Алло...

— Мен,— деди Отақўзи.— Нима гап? Тинчликми?

— Отақўзи ака!— Олия ўпкасини босолмай, пиқиллаб йиғлаб юборди.— Аямлар... аям бечора...

— Нима? Гапирсанг-чи, ахир!

— Оламдан ўтиптилар...

Отақўзи аъзойи бадани музлаб:

— Қачон?— деди.— Қим айтди?..

— Ҳозир Тоҳира телефон қилди. Шу бугун эрталаб бўпти... Тоғамлар... бечора тоғамлар нима қилишни билмай аросатда қолганмишлар!

Олиянинг йиғлаб айтган сўзлари Отақўзининг томоғига мисоли тош бўлиб тиқилди. Кўз олдига лоп этиб уч-тўрт кун аввал кўрган ая келди. Ўша куни Отақўзи тоғасининг уйига бориш уёқда турсин, остонасига ҳам қадам қўймоқчи эмас эди. Бир кун бурун жаҳл устида папкаси эсидан чиқиб қолган экан, диссертация ғавғосидан кейин бир зум кириб ўтди, ўшандаям тоғасини учратмаслигини, чол ҳали йўлда эканини билгани учун кириб ўтди. Отақўзи борганида ая ёлғиз ўзи ҳовлида ўйга толиб ўтирган экан, уни кўриб, апил-тапил ўрнидан турди, кўзлари меҳр билан порлаб:

— Нима бўлди? Эсон-омон ўтиб олдимми Ҳайдаржон?— деб сўради.

Отақўзи кампирнинг саволига жавоб бермай:

— Кеча папкам эсимдан чиқиб қолган экан,— деди.— Олчиқиб беринг, ая!

Ая, гўё бир пимадан қўрқиб кетгандай, чўчиб:

— Ҳозир-ҳозир,— деганича уйга кириб кетди. Уйдан Отақўзининг катта папкасини кўтариб чиқаркан, киртайган кўзлари аяничли мўлтираб:

— Нега индамайсиз, Қўзпвой?— деди.— Яхши бўлдимми Ҳайдаржоннинг иши?

— Нима бўлганини тоғамлардан сўрайсиз, ая! У кишига айтиб қўйинг: бу уйни энди елкамнинг чуқури кўради!— Отақўзи шундай деб, шартта бурилиб чиқиб кетди. У кампирнинг қай ҳолатга тушганини кўрмади, лекин ҳозир, хотинидан бу мудҳиш хабарни эшитганида кўнглига ёмон бир ваҳима тушди-ю, жон-жаҳди билан бу ваҳимани хаёлидан ҳайдади.

«Йўқ, йўқ, унда ая туппа-тузук эди! Нима бўлсаям кейин бўлган, кейин бўлган!..»

— Нега индамайсиз?— деди Олия.— Отақўзи ака, нега...

— Бундай!— Отақўзи чуқур тин олиб, қўлидаги трубкани қаттиқ ёғжимлади.— Ҳозир идорага чиқ. Холидахонни топ. Автобазага телефон қилиб, битта «Латвия» машинасини гаплашиб қўйсин. Мени айтди деса, беришади! Яна уч-тўртта енгил машина топсин! Сен ҳам уйда тайёрлигингни кўравер. Кампир шўрлик... менга васият қилгандилар...— Отақўзи томони ёни бўғилиб, бир зум жим қолди.— Ўлсам, суягимни қишлоққа қўйинглар, деб васият қил-

гандилар. У кишини опкеламиз. Ҳамма маросимни шўтта ўтказамиз. Тушундингми? Гап шу!

Чўлдан қишлоққача йигирма чиқирим, қишлоқдан Тошкентгача — икки юз эллик. Ҳозир соат тўққиздан ошяпти. Агар у қишлоққа боргунча машиналар тахт бўлиб турса... кечаси соат иккиларда Тошкентга кириб бориш мумкин... Шофёрларга бир соат дам бериб, соат учларда йўлга чиқилса... эрталаб бомдодга қолмай қишлоққа етиб келишадилар...

Холидахон ёш бўлса ҳам бало, Отақўзи боргунча ҳамма ишни ўрнига қўйиб, машиналарни тахт қилиб қўйибди. Отақўзи қишлоқда бир минут ҳам турмади, йиғлайвериш кўзлари шишиб кетган хотинига сўнгги топириқларни берди-да, йўлга чиқди. У «Волга»нинг орқа ўриндиғида ёстиққа суяниб кўзларини юмиб ўтирар, бутун аъзойи бадани зирқираб оғрир, бироқ кўзидан уйқу қочган, хаёли сергак эди.

Мана, бу шумхабар етиб келганига бир соатдан ошди, аммо хаёлидан ўша кунги машъум воқеалар чиқмайди, кўз олдидан ариқ бўйида райҳон чопиб ўтирган аянинг миттигина бўй-баста, ҳам чўккан дардли кўзлари кетмайди. Буни эслаши билан аянинг ўлимига гўё ўзи айбдордай бўлади-ю, юраги музлаб, бу фикрни жон-жаҳди билан ҳайдашга уринади, хаёлини бошқа нарсаларга чалғитмоқчи бўлади, лекин зум ўтмай ўйлари яна шу сертикан сўқмоқларга бурилганини ўзиям сезмай қолади. Яхшиям ая ўша ерда, ўша дақиқада қулаб қолмабди! Балки шундай бўлгандир ҳам, балки у эшикни қарсиллатиб ёпганидаёқ йиқилиб тушгандир-у, кейин касалхонада... Йўқ, йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас! Бошқа бир нарса бўлган унга. Кейинги пайтларда ая ўзи чарчаб қолган, ёлғизликдан эзилиб, ўглини ўйлавериш адои тамом бўлганди. У бўлса, Отақўзи бўлса, бутун заҳрини шу муштипар кампирга, бу бебақо дунёнинг ғам-ғуссасидан қадди дол бўп қолган шу кўнгли синиқ кампирга сочди! Ҳа, ўша куни яхши қилмади Отақўзи! Авваламбор, тоғаси савол берганда залда йиғилган барча илм аҳлининг юзига оёқ қўйиб, шартта туриб чиқиб кетди, кейин чолга аччиқ қилиб, одамлар орасида башарасига туфлагандан бешбаттар қилди! Рост, тоғасиям яхши қилмади. Минг тўғри, минг ҳақгўй бўлганда ҳам Ҳайдар етти ёт бегона эмас, ўз жигаригу, ахир! Усадиган эл — бир-бирини ботирим дер, деган гап борку, ахир? Аммо-лекин... падарига лаънат ўша диссертациясининг! Нима, ўгли Ҳайдар кандидат бўлмаса осмон ағдарилиб ерга тушармиди? Ўша куни Отақўзи бу гапни ўгли билан куёвига, тўғрироғи, бўлғуси куёвига ҳам айтди. Олим бўламан деб профессорларга югурдаклик қилиб, бунақа хор бўлиб юргунча, чўлга боришлар, деди! Чўлда — олам бино бўптики, бўлмаган, мисли кўрилмаган катта ишлар бўляпти, деди. Бу ерда кандидат бўлиб икки юз сўм маош учун ивирсиб юргунча, белни боғлаб майдонга чиқинлар, деди. Агар бир-икки йил шамолу тўзонларга чидаб, тер

тўкиб меҳнат қилсаларинг, уёғига улоқни опкетасанлар, деди. Бу йил тўй қилиб, уйлаб қўяман, кейин саҳрога ҳайдайман, деди. Лекин бунинг ҳаммасини у зиёфатдан кейин, айни жўшиб турган бир мавридда айтди. Зиёфат вақтида эса, тоғасининг гапидан кўнгли ғаш, «қиттайғина» отиб олиб, анча ўйин кўрсатди, қўрслик қилиб одамларни ранжитди, ҳатто Воҳид Миробидовни ҳам силтаб ташлади. Воҳид Миробидов-ку, унинг аччиқ кинояларини кулгига олиб қулогининг ёнидан ўтказиб юборди, бироқ бошқалар...

Эсида, ўша кунни Отақўзи олимлар соғлиғига қадаҳ кўтарди. Илмий мунозараларда рўйирост гапиришдан қочадиган, аммо овоз беришда зимдан оладиган улуг алломайи давронлар соғлиғига ичишини таклиф қилди, бунақа дили бошқа, тили бошқа буюк олимлар турганда ҳалиям дунёни ер ютмаганига ҳайрон эканини айтиб, оташин нутқ сўзлади. Зиёфатга йиғилган ёшлар, Ҳайдар билан Қодиржоннинг ёр-дўстлари бу тағдор гаплардан оғизлари қулоқларида, унинг сўзларини қарсак ва қийқириқ билан кутиб олишди. Аммо кексароқ олимлар шундан кейин ўринларидан туриб, чиқиб кетишди...

Ҳа, ўша кунни у ҳовлиқди, жудаям ҳовлиқди, шундай ҳовлиқдики, зиёфатдан кейин бир ўйи тоғасиникига бориб, чол билан «бир гаплашиб қўймоқчи» ҳам бўлди. Яхшиям қизи Тоҳира: «Қўйинг, дадажон, бобомлардан бурун аямларни қон қиласиз!» — деб йўлдан қайтарди. Хайрият. Агар ўшанда Тоҳира бўлмаганда, агар кайф устида тоғасиникига кириб борганида нима бўларди?

Отақўзи худди бўғилиб кетаётгандай бошини машина деразасидан чиқариб, юзини шабадага тутди.

Қатор тизилган машиналар қандайдир осуда қоронғиликка чўмган ҳадсиз сайҳонликда учиб борар, бахмалдай тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган, уларни ҳовучлаб олса, ҳовучлаб сочса бўларди... Лекин ая, бу бебақо дунёдан бахт кўрмай ўтиб кетган ая!..

Отақўзи бетоқат бўлиб, ўзини яна орқа ўриндиққа ташлади. Кўзини юмаркан, негадир урушдан кейин ўқишга борган дастлабки йиллари эсига тушди. У маҳалда тоғаси Нормурод Шомуродов Тошкент марказида, Карл Маркс кўчасида, Қизил майдонга яқин жойда турарди. Уруш йиллари Тошкентга етим-есирлар кўчиб кели бошлаганда, Нормурод Шомуродов ҳовли-жойини шаҳар советига топшириб, ўзи шу жойга кўчиб ўтганди. Китоблар билан лиқ тўлган бу нимқоронғи, зах хонадан Отақўзига ҳам жой топилган, кечаси у печканинг орқасига йиғма каравот қўйиб ётар, кундузи каравотини йиғиб, ҳовлидаги миттигина ўтинхонага олиб чиқиб қўярди.

Тоғаси эрта ётиб, эрта турар, одатда саҳар пайтлари ишларди. Ая ҳам унинг бу одатига ўрганган эди. Лекин Отақўзи ўқишга борганидан кейин ая бу одатини тарк этган. Отақўзи институтдан қайтмагунча, унга овқат едириб бўлмагунча ётмас, аксарият, уш

кутиб, печка ёнида ғужанак бўлиб ухлаб қоларди. Отақўзи кеч қайтган кунлари аяни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилар, бироқ тик этган товушга қулоқ солиб ётадиган ая шарпани сезиб, албатта уйғониб кетар, овқатни ўзи иситиб, ўз қўли билан олдиға қўймагунча кўнгли тўлмас эди... Бу ҳол беш йил давом этди, беш йил!..

Студентчилик. Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ, мулла мирқуруқ пайтлар. Олган стипендияси бир ҳафтага ҳам етмайдн. Кўпни кўрган ая Отақўзининг аҳволини яхши тушунар, унинг ўзига билдирмасдан ҳар кунн чўнтагига бир сўм-икки сўм солиб қўярди. Кейинроқ курсдош бир қизга ошиқу беқарор бўлиб, «йигитликин қўлдан бермаслик» пайти келганда эса «Отақўзининг кунлик пафақаси» ўз-ўзидан уч-тўрт сўмга чиқиб қолди. Бу ишни ҳам ая ўзи қилди.

«Қиз бола билан юрганда йигитнинг чўнтаги қуруқ бўлса қийин-да, қулуним,— дерди раҳматли.— Ўзингни бойвачча қилиб кўрсатаман деб чиранмагин-у, ҳар нечук, кино-пинога тушганда, сўв-пув ичганда қиз боладан пул чиқартирмагин. Кўп емасак оз еб, топангнинг топанганин бир амаллаб етказармиз, зиқна бўлмагин, болажоним...»

Ая бечоранинг уни ўз фарзандидай яхши кўришининг битта сирн бор, у ҳам бўлса, Отақўзи ёш бўлса ҳам Жабборнинг сирдоши бўлган, болалик чоғида Жаббор билан Фазилатхон ўртасида почтачилик қилганди!

Ая бечора ўғли билан Фазилатхон ўртасидаги муносабатлар ҳақида — Бўрибоев сабаб қабиҳ воқеалар ҳақида эмас, йўқ, икки ёшнинг урушдан аввалги беғубор муносабатлари тўғрисида эшитишни яхши кўрарди. Фазилатхонни йўқлаб, ўғлининг қишлоққа борганлари, қизга ёзган хатлари, қизнинг унга берган жавоблари, ошиқ-маъшуқларнинг қачон, қаерда, қай вазиятда учрашганлари — ая шўрлик бу воқеаларни жон қулоғи билан тинглар, ҳар бир гапни ипидан-игнасиғача суриштирар, бирда ғамгин кулиб, бирда кўзига ёш олиб:

— Ҳа-я! — деб қўярди. — У сафар буни айтмовдинг. Шунақа бўлган демайсамми, қўзичоғим?

Ўз онасидай меҳрибон, беғубор инсон! У умрининг сўнгги дақиқасигача ўғлидан умидини узмади. Ўғлининг хаёли, унинг дарди билан оламдан ўтди!

Отақўзи студент бўлиб, аянинг яхшиликларини кўп кўрган чоғларида юраги қайноқ меҳрга тўлиб, тоабад чол-кампирга илтифот кўрсатишга қасам ичар, абадулабад уларнинг хизматида бўлишга аҳд қиларди. Қани ўша аҳдлари? Чол-кампир қариган чоғларида белларига қувват бўладиган, кўнглиларига таскину тасалли берадиган пима эзгулик қилди? Ҳаёт экан. Ўзиям бола-чақали бўлгандан кейин ёшликда, юрак самимий истаклар, эзгу ниятлар билан тўлиб-тошган пайтларда берган ваъдалар, ичган қасамлар —

ҳаммаси ёдидан кўтарилиб, майда-чуйда ташвишлар, бу дунёнинг битмас-туганмас ишлари билан ўралашиб қолди. Ўралашиб қолган бўлсаям майли, иззат-нафсга, манманликка кетиб, бу икки ғарибу ғурабонинг дардига ҳамдард бўлиш ўрнига кўнгилларини ўкситиб, дилозорлик қилди! «Шу ҳам инсоф, шу ҳам адолат бўлдимми? Одамгарчилик қайда қолди? Отангга раҳмат-э, Отақўзи!»

Шаҳарга яқинлашган сари бу ўйлар, юракни кемирувчи бу ачинқ пушаймон тобора авж олиб борарди. Ҳа, унда азалдан шундай бир одат бор — баъзан тўсатдан инсофга келиб, ўзини аёвсиз қамчилайди, худбин қилиқларидан соқит бўлиш истагида ёнади. Бу нарса одатда бирор қийинчиликка дуч келган ё бошига иш тушган пайтларида бўлади. Лекин қийинчиликлар орқада қолиб, иши сал юришгудек бўлса, ўзига берган ваъдалари, ичган онтлари яна эсидан чиқиб, яна ҳовлиқа бошлайди... Бемаъни, беқарор одамларга хос бир субутензлик!..

Қишлоқдан чиққанда Отақўзи тўғри тоғасиникига кириб бормоқчи эди. Лекин шаҳарга яқинлашган сайин нохуш ҳаёллар таъсирида кўнгилдаги ишончсизлик ортиб бораверди. Ая бечора нима бўлган, нима қилган? Отақўзи буни билмайдди. Машиналарни қаторлаштириб тўғри кириб борса, тоғаси нима дейди ҳали? Чўрт-кесар, қайсар одам: «Қилғулники қилиб қўйиб, энди беллигини боғлаб келдингми!» — деб ўшқириб бермасмикин? — «Тиригида қадрини билмовдинг, ўлганида обидийда қилмай қўя қол!» — деб уйдан ҳайдаб чиқармасмикин? Ҳар нима кутса бўлади бу чолдан!..

Ҳайдар турадиган уй катта йўлдан узоқ эмас эди. Отақўзи шофёрга орқадаги машиналар етиб келгунча тўхтаб туришини буюрди-да, ҳаммасини эргаштириб, Ҳайдарникига бурилди.

Отақўзи таниш уй олдида машинадан тушганда соат иккидан чорак ўтган, Ҳайдарнинг деразаларида чироқ кўринмас эди. Ё у ҳам тоғасиникига кетганмикин?

Эшикни бўлажак куёви Қодиржон очди. Ичган бўлса керак, кўзлари шишинқираган, сочлари ҳурпайган Қодиржон Отақўзини кўриб, питирлаб қолди.

— Уйда ким бор?

— Ҳайдар иккимиз... бошқа ҳеч ким йўқ.

— Ҳайдар қани? — Отақўзи шитоб билан юриб ичкарига кирди. Гумон тўғри, столда бўшаган коньяк шишалари тизилиб турар, қолган-қутган овқатлар, чайнаб ташланган бодринглар уюлиб ётарди. Ётоқхонанинг эшиги очилиб, Ҳайдарнинг боши кўринди.

— Тоҳира қани? — деди Отақўзи юрагида жўш урган газаб билан олишиб.

— Тоғам... тоғамларникида.

— Нима бўпти ўзи? Эшитдингми?

— Нима бўларди? Айб чолнинг ўзида. — Ўша кун... момомлар бир нима деган эканлар... ўшқириб берибди. Момом бечора... юра-

ги хаста эмасми, ўша ердаёқ йиқилиб қоптилар. Кейин касалхонада икки кун ётиб... ўзиларига келолмай... оламдан ўтиптилар.

Отақўзи бирдан енгил тортди-ю, ўзидан ижирганиб кетди.

— Оламдан ўтган бўлсалар... сен бу ерда нима қилиб ётибсан? Ҳайдар тўзгиган сочларини силаб, ерга қаради.

— Шунча гапдан кейин... мен бу чолингизни...

— Нима? Нима деб валдираяпсан?

— Нега валдирар эканман? Тоғангиз... ҳимоям кунни қилган яхшилиги...

— Аблаҳ!— Отақўзи бир ҳатлашда ўғлининг ёнига борди, борди-ю, қулочкашлаб у юзи, бу юзига икки тарсаки туширди.— Нокаси! Туғишган тоғаннинг бошига шундай мусибат тушади-ю, сен бўлсанг... диссертацияни ўйлайсан! Падарига лаънат бунақа диссертациянинг! Қани, бўл! Дарҳол кийин! Сен ҳам,— Отақўзи кўзлари ола-кула бўлиб Қодиржонга юзланди.— Агар одамгарчилик дегандан зиғирдак қолган бўлса... дарҳол кийиниб пастга тушларинг!

Отақўзи эшикни шарақлатиб ёпиб, уйдан чиқди.

...Тоғаси, худди Отақўзи ўйлагандай, белини боғлаб, дарвоза олдида букчайиб ўтирар, ёнида қўни-қўшнилари бўлса керак, яна бир-икки одам кўринарди.

Кўчанинг бошидаёқ машинани секинлатишни буюрган Отақўзи кўча чироғи шуъласида букчайиб ўтирган тоғасини кўрди-ю, негандир марҳум волидасининг вафоти ёдига тушди. Ўшанда телеграмма орқали хабар топган тоғаси ҳовлидан тобутни кўтариб чиқаётганларида етиб борганди. Бошида шляпа, эғнида қимматбаҳо макентош, тоғаси тобутни кўриб бирдан шердай ўкириб юборганди. Анча йироқдан: «Меҳрибоним, жигарим! Ёлғиз опам, дилбандим!» — деб бўзлаб келаётган бу салобатли қарияни кўрганда ҳатто тобуткашлар ҳам тўхтаб, ёшу қари баб-баравар ҳўнграб юборган эди.

Отақўзи ҳозир ўша манзарани эслади-ю, секин юриб бораётган машинадан сакраб тушиб, ўзиям бўзлаб юборди:

— Эна ўрнида эна бўлган аяжоним! Ёлғиз ўғли доғида куйиб ўтган аяжоним! Бағри кабоб аяжоним!

Нормурод ота тимирскиланиб ўрнидан турди, қалтироқ қўлларини чўзиб:

— Қайдасан, жияним? Айрилиб қолдим-ку, аяжонингдан!— деб хитоб қилди-да, ёш боладай ҳўнграб, ўзини Отақўзининг қучоғига отди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

1

Бир ойдан кейин қишлоқда аянинг қирқи бўлиб ўтди.

Ойдин, осуда бир тун эди.

Қоровултепа ёнбағридаги қабристон четига келиб тўхтаган машинадан Отақўзи тушди. У орқа эшикни очиб, тоғасининг қўлтигидан оларкан:

— Мен нима қилай? Кутиб турайми?— деб сўради.

Домла Шомуродов негадир шляпасини олаб, ойдинда мисбаркаш янглиғ ялтиллаб кетган хумдай бошини силади.

— Йўқ, кетавер. Ўзим... кейинроқ тушиб бораман.

Отақўзи қоронғида секин йўталиб қўйди.

— Қизиқ бўлди-ку...

— Нимаси қизиқ?— домла тўхтаб, ўгирилиб қаради.

— Ҳар қалай... маросим тугагани йўқ. Одамлар кеп-кетиб туришибди. Сиз бўлсангиз кечаям шундай қилдингиз, бугун ҳам...

— Менинг ўз дардим ўзимга стади, жиян. Тинч қўйинглар мени!

— Майли, тагин ўзингиз биласиз,— деди Отақўзи итбаткорлик билан, бироқ тоғасининг қўрслиги кўнглини огритди шекилли:— Қуръон ўқимоқчимисиз?— деб сўради.

Отақўзи бу гапни айтмаслиги кераклигини айтиб бўлганидан кейин тушунди, тушунди-ю, тилини тишлади. Лекин гап оғандан чиқиб кетган, энди уни қайтариб бўлмас эди. Тоғаси ялт этиб қаради. Ойдинда унинг қорамтир юзи қандайдир ваҳимали туюлди.

— Менинг қуръоним ҳам, имоним ҳам мана бу ерда!— ота йў-
сон, бақувват мушти билан кўксига гурс-гурс урди.— Бор ишингни
қил!..

Отақўзи индамади, эшикни шашт билан очиб, қарсиллатиб
ёпди-да, машинага газ берди.

Қабристонга ёт ўқириш тунги сукунатни бузди, машина фара-
ларининг ўткир нури қоронғиликни қиличдай кесиб, тепада танҳо
турган чолнинг сал букик, аммо ҳамон бақувват қоматини бир зум
ёритди-да, ўзи сочган ёруғлик қаърига шўнғиганча кўздан гойиб
бўлди.

Домла бошини осилтирганича бир лаҳза ўйга толди. У жияни-
га ноўрин қўрсик қилганини туйди, лекин шу заҳотиёқ буни
унутди-да, яккам-дуккам қабрларни оралаб юқорилаб кетди. У
ҳозир майда-чуйда туйғуларга эътибор берадиган ҳолда эмас,
тўғрироғи, истамас эди.

Атрофи тут, қайрағоч, қуриб-қовжираб қолган чинорлар билан
ўралган улкан қабристон оёғида аллақандай гариб ва мудҳиш
туюларди. Қабрларни тикан босган, ҳаммаёқ чангалзор, фақат
кекса дарахтларгина эмас, уларнинг илдизларидан униб чиққан
ёш пихоллар ҳам қуриб қолган. Бироқ домла бунга ҳам эътибор
бермади. Рост, бундан қирқ кун муқаддам, Гулсара аяни дафи эт-
гани олиб чиққанларида, ташландиқ қабристон манзараси, шох-
лари чолларнинг қоқ суяк қўлларини эслатувчи тут ва қайрағоч-
лар бир зум кўнглини вайрон қилиб, ҳайратга солганди уни. Кеча
кампирининг қирқидан кейин — бу орада Отақўзи тоғасини шаҳар-
дан бус-бутун кўчириб ҳам келди — Нормурод Шомуродов қаб-
ристонга яна чиқди. Аммо бу сафар ташландиқ гўристон манзараси
илгаригидай кўнглига ғашлик солмади. Албатта, қабристонга қа-
раб туришса, дарахтларни кўкартириб, гуллар экиб, марҳумлар
хотирасига хотира тоши қўйишса ёмон бўлмас эди. Аммо аслини
олганда... ўлим олдида, ҳаёт ва табиатнинг бу шафқатсиз ҳукми
олдида хотира тоши қўйилди нима-ю, қўйилмади нима? Зотан,
ниҳоясиз вақт олдида, асрлар ва минг йиллар қаршисида бу бир
парча тош эмас, улуғ мақбаралар, мухташам дахмалар ўзи нима?
Улар ҳам инсон ҳаётидай ўткинчи ва аянчли бир нарса эмасми?

Домла Шомуродов кўпни кўрган кекса олим сифатида ўлимга
файласуфларча қарар, ўлим ҳақ эканига иқдор ва ундан қўрқмас,
ўлимни у инсон умрининг табиий ва қонуний якуни деб биларди.
Айни замонда ўлим одамлар бошига мислсиз муносибат келтири-
шини ҳам аниқлар эди. Лекин ҳар иккала ҳақиқатга иқдор бўлгани
ҳолда, ўлимга файласуфларча қарагани ҳолда, кампирининг вафо-
ти қаддини бунчалар букиб қўяди, деб сира ўйламаган эди!..

Домла, ниҳоят, ўз хилхоналарини, хилхона орасидан Гулсара
аянинг кичкинагина қабрини топди-да, қабр ёнбошига кимдир қў-
йиб кетган ғадир-будир чўнг тошга бемажол чўқди, чўкаркан,
негадир кампирининг китоблар орасидан чиққан хатлари эсига

тушди-ю, бутун бақувват гавдаси билан силкиниб, пиқ-пиқ йиглаб юборди...

Аввалги кун, китоблар орасидан тасодифан чиқиб қолган бу мактублар аянинг уруш йиллари фронтда юрган ёлғиз ўғилларига ёзган хатлари эди.

Ўғиллари Жаббор бу хатларни, афтидан, қирқ учинчи йили отпускага келганида ташлаб кетган эди. Лекин гап бу мактубларнинг қандай асраб қолинишида эмас, гап кампир билан у, Нормурод ёзган хатларнинг мазмунида эди...

Бу хатларда гап асосан бир масала устида, урушда юрган ўғиллари Жабборнинг севгилиси Фазилат деган қиз ҳақида борарди.

Домла Шомуродов Фазилатни, Фазилатнигина эмас, унинг ота-онасигача ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам ёлғиз фарзандига ёзган хатларида бу қизнинг ўзинигина эмас, авлод-аждодларигача қоралаб, уларнинг номуносиб одамлар эканини олимларга хос бир мантқиқ ва эзмалик билан исбот қилиб ёзганди. Кампирнинг чаласавод хатларида эса: «Дадангдан ранжимай қўя қол, болам. Илойим бошинг омон бўлгай. Омон қайтсанг, истаганинг билан қовушарсан. Даданг бечора нима ҳам дерди? Ишқилиб, бошинг тошдан бўлгай, оллога топширдим, болажоним!»— деган оддийгина сўзлар ёзилганди.

Бу оддий сўзларда қандайдир чексиз бир донолик бор эди. Оналик меҳридан тугилган бу терап доноликни ҳам, кампирнинг кўз ёшлари билан суғорилган бу тиниқ сўзлар олдида ўз хатларининг бутун мудҳиш шафқатсизлигини ҳам домла маъна энди, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганда тушунди. Рост, унинг гаплари, қиз ҳақидаги башоратлари рўёбга чиқди. Фазилат яхши қилмади, қаҳрамонлик унвони олиб отпусकाга келган ўғиллари Жаббор қон-қақшаб қайтиб кетди...

Лекин... гарчи ўшанда Фазилат ҳақида қилган башорати рўёбга чиққан бўлса ҳам фронтда қон кечиб юрган ёлғиз фарзандига унинг севгилиси тўғрисида, шундай совуқ ва шафқатсиз хатлар ёзиши ўтакетган нодонлик эмасмиди?

Ҳа, нодонлик эди! Чунки ўғлига ёзилган бу хатларнинг мураккаб сабаблари бор эди. Нормурод Шомуродов у маҳалда, урушда юрган ўғлига хат ёзаётган маҳалда, буни ўйламаган, аксинча, ёлғиз фарзандининг бахти ва келажаги учун қайғураётганига имонликомил эди. Бироқ энди, Гулсара аянинг қабри тепасида ўзини алдашни истамайдди. Фазилат тўғрисида ёзилган бу хатларнинг туб сабаби — бир маҳаллар унинг ўзи ҳам Фазилатнинг онаси Ойицага кўнгил қўйган, аммо муродига етолмаган эди.

Энг ёмони — бу машмаша Гулсарага уйланганидан кейин, ҳатто фарзанд кўрганларидан кейин содир бўлган, Гулсара бечора эса унинг бу номардлигини ҳам кечирган эди. Ҳа, домла энди ўйлаб қараса, Гулсара шўрлик унга тегиб тузукроқ бир ҳаёт кечир-

мабди... Унинг серташвиш, серғалва, беҳаловат турмушини баҳам кўраман деб умри ғурбатда ўтиб кетибди.

Ажабо, ҳаёт уларни икки марта яқинлаштирди, қалбларида бир-бирига нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат уйғотди. Бири ёшликда, ҳатто болаликда, баҳор чоғлари тегирмон соҳилида, ариқ бўйларида ялпиз териб юрган пайтларида содир бўлди. Бири сўнгги уч-тўрт йил давомида, домла пенсияга чиққандан кейин юз берди... Айниқса, сўнгги пайтларда чол-кампир бир-бирига суяниб қолишган эди.

Гулсара ая хасталаниб қолса, Нормурод домла жуда талмовсираб, қўрққанидан ўзини йўқотиб қўяр, ҳар сафар:

— Сен шошма, аяси, аввал мен кетай, кейин сен борарсан,— дерди, гўё бу дунёдан ким олдин, ким кейин кетиши кампирнинг иродасига боғлиқдай.

— Қўйинг шу гапларингизни!— деярди ая ёлвориб.— Сабаб ундай дейсиз, домлажон?

— Сабаби... Сен кетсанг менга ким қарайди?

— Менга-чи?

— Сен аёлсан. Ҳар қалай, ўзингни ўзинг эплайсан. Мен дардига сарга ким қарайди?..

Бу гаплар кўнгилларидаги эски доғни, фронтда ҳалок бўлган ўғиллари Жаббор доғини қайта қўзғарди-ю, аянинг киртайиб қолган нурсиз кўзлари жиққа ёшга тўларди. Домла эса... Домла кейинги пайтларда қизиқ бўлиб қолганди: бу гаплар қўзғалиши билан ўзини тутолмай, бутун гавдаси билан силкиниб, ёш боладай пиқ-пиқ йиғлаб юборадиган бўлиб қолганди...

Ҳа, домла Шомуродовнинг қалбида бетаскин дард, сўнмас алам бўлиб қолган нарса ҳам шу — суянган тоғини ўзи йиқитди! Уша ҳаммага маълум ва машҳур қўрслиги, манманлиги, дийдаси қаттиқлиги сабаб ўз ҳаёт йўлдошини, умрбод унинг хизматини қилиб ўтган бу улуг инсонни ўз қўли билан уриб йиқитди ҳисоб!..

Гулсара ая бир қулаганича тили гапга келмай дунёдан кўз юмди. Домла икки кечаю кундуз унинг ёнидан жилмади, оғзига сув томизиб, жавдираган кўзларига тикилиб ўтирди. Оллони дилдан тарк этган одам, аянинг тилга киришини, тилга кириб бир оғизгина сўз айтишини сўраб, кўкка тавалло қилди. Йўқ, тилга келмай оламдан ўтди. Кўзларида эса, дардли мўлтираган кўзларида эса ёлғиз бир ўй, бир ташвиш: «Сизнинг ҳолингиз нима кечади? Сизга қийин бўлди-ку энди, домлажан?» — деган бир нидо бор эди, холос.

Домла тилдан қолган кампирининг шу кўзларини, кўзларидаги шу унсиз эстиробни ҳар эслаганда юраги туздек ачишиб кетарди. Мана ҳозир ҳам ўпкаси тўлиб, лабларига теккан нордон томчиларни артаркан, хаёлан яна аяга мурожаат қилди:

«Мени афв эт, азизим. Биламан — мен сени кўп ўкситдим, сенга кўп дилозорлик қилдим. Мен билан турмуш қуриб ҳеч рўш-

нолик кўрмадинг. Ҳаммасини биламан. Лекин начора? Ёшликда, тегирмон соҳилларида ялпиз териб юрган пайтларимизда тасаввур этгандек осон эмас экан бу ҳаёт... Шафқатсиз экан ҳаёт деганлари.. Кечир, азизим. Мен ҳам ёнингдан жой танлаб қўйдим. Яқинда келаман. Биттаю битта орзуим — тезроқ ёнингга келиб ётсам-у, юрагимни тимдалаётган бу беадад ўйлардан, аламли хотиралардан фориг бўлиб, ором олсам...»

Домла тагидаги чўнг тошга қўлларини тираб базўр ўрнидан турди...

2

Домла янтоқ ва какра босган сўқмоқ йўлдан бир-бир босиб орқага қайтди. Қоровултепа устида безрайиб турган бир тилимгина ой шуъласида улкан гўристон аллақандай ғайритабиий, ёт бир оламга ўхшарди. Жимжит. Фақат чигирткалар чириллайди, пастда, ойдинда ўрмондай қорайиб кўринган қишлоқ томонда бақалар қуриллайди, ўқтин-ўқтин итлар ҳуради...

Домла «Куйган ота» қабри тепасидаги қўштутга яқинлашганда кўксига шабада теккандай, қулогига япроқларнинг майин шитирлаши эшитилгандай бўлиб, бошини кўтарди. Ажабо! Гўристон те-варагидаги ҳамма дарахтлар қуриб-қовжираб қолган-у, бир-бирига чирмашиб ўсган ва камида юз йил умр кўрган бу икки тут ҳамон япроқ ёзиб, ҳамон кўкариб турарди!..

Домланинг болалик чоғларида ит қопиб қутурганлар, ақлдан озганларни «Куйган ота» мазорига тавоф қилдиргани олиб келишар ва шу тутларга занжирбанд қилишар, жинниларнинг ваҳ-шиёна ўкиришлари кечалари болалар, қизлар, ёш жувонларни зир титратарди...

«Соғ одамни жинни қиладиган бу ваҳимали қабристонга жин-ниларни олиб келишлари ғалати», дея кўнглидан ўтказди домла, ўзи ҳам нимадандир сескангандай бўлиб. У қўштут тагидан чиқиб қадамини жадаллатди. Шу пайт яна бир узоқ эсдалик ёдига тушди, тушди-ю, хаёлидаги бошқа ҳамма ўйларини суриб чиқарди...

Ўн олтинчи йилнинг кеч кузи... Қишлоқдан мардикорликка олинган юз йигит, кетишларидан бир кун аввал, намозгар пайтида гўристонни зиёрат қилгани чиқишди. У пайтларда шундай одат бўлар — узоққа отланган ҳар бир киши кетишидан олдин гўристонга чиқиб, авлиёлар қабрини тавоф қиларди.

Ўз фарзандлари ўрнига камбағаллардан йигит ёллаган қишлоқ зодаговлари қабристон четига қозон қурдириб, қурбонликка қўй ва ҳўкиз сўйишган эди.

Намоздан кейин йигитларга лаганларда шавла тортилди, шавладан кейин қуръон ўқилиб, йигитлар энди қўзгала бошлаганда, ўша маҳалда чапанилиги билан қишлоқда ном чиқарган Уроғ хўроғ деган йигит:

— Ҳой, халойиқ!— деб оломонни оғзига қаратди.— Эшитишимга қараганда, қишлоқ бийлари бизга Воҳидхўжанинг ўғли Қудратхўжага юзбоши қилиб тайинлашмоқчи эмиш. Қудратхўжа ким ўзи? Хўжазодаман деб керилагани бўлмаса, нима каромат кўрсатяпти? Менинг гапимга қулоқ солсаларинг, йигитлар, юзбоши қилиб огайнимиз Нормуродни сайлаймиз! Яхши отанинг боласи! Мадраса таҳсиллини олган, шаҳар кўриб, оқ-қорани таниган инсофли йигит! Ҳаммамиз таниймиз!.. Хўш, бу гапга нима дейсанлар, мўминлар!

Ҳар жой-ҳар жойдан:

— Тўғри!

— Биламиз Нормуродни!

— Диёнатли йигит!— деган хитоблар эшитилди.

Ўлимга маҳкум этилганларнинг сўнгги тилаги рад қилинмаганидек, мардикорликка отланган Урозқулнинг таклифини ҳам ҳеч ким, ҳатто қишлоқ аҳлини битта гап билан ётқизиб-турғизадиган казо-казолар ҳам рад қилолмади. Шу-шу Нормурод мардикорликка кетаётган қишлоқ йигитларининг юзбошиси, Россияга, Пензага бориб тушганларидан кейин эса, елкасига погон таққан «сотник» бўлиб кетди.

Аянинг вафотидан кейин домла турмуш тўғрисидаги: «Дунёга келиб нима кўрдим?.. Кўзимни очдим уюдим!»— деган эски нақлни кўп эслаган эди. Энди ўйлаб қараса, у не-не балоларни бошидан кечирган, неча тўфон ва довуллардан эсон-омон ўтиб, ҳамон судралиб келаётган «қари тулки» экан!..

Ҳа, Урозқул ҳақ, Нормурод бундан олтинчи йил муқаддам, мардикорликка кетадиган ўша машъум илон йилидан олдиноқ шаҳар кўрган, бир неча йил Тошкентда бўлиб, Бешоғоч даҳасидаги машҳур Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил олган муллаваччалардан эди.

Нормурод Шомуродовнинг боболари асли тошкентлик бўлиб, бу жойларга савдо ишлари билан келгану омади юришиб, қолиб кетганлардан. Унинг отаси Шомурод бойваччанинг қишлоқда аторлик дўкони бўлар, у ўзига тўқ, илмга, китобга қизиқадиган, айни замонда асли тошкентлик эканлигидан керилиб юрадиган, калондимоғ, хушқомат, хушсурат одам эди. Ўғли Нормуродни қишлоқда саводи чиқиши билан чирқиратиб Тошкентга, кимсан Маъдихон эшон мадрасасига олиб бориб топширганнинг бопси ҳам шунда эди. Лекин оқпошшо — герман уруши бошланди-ю, Шомурод бойваччанинг ишлари орқага кета бошлади, моллари касодга учраб, синди-да, ўзиям касалга чалиниб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Бойваччанинг энг сўнгги яхшилиги, ўн олтинчи йили ёзда, Нормуродни Тошкентдан чақиртириб олиб, кўзи тирик чоғида севган қизи Гулсарага уйлантириб қўйди. Отаси бу ишни худди билгандай қилган экан, чунки тўй бўлиб, карнай-сурнай садолари

тинмасданоқ оламдан ўтди. Қиз-келиндчакларнинг ёр-ёри жудолик фарёдига уланиб кетди...

Тўй ва мотам маросимлари тугар-тугамасданоқ бу хонадоннинг аҳволи ҳам оппа-ойдин бўлди-қолди. Кечагина кимсан Шомурод бойваччанинг ўғлиман деб керилиб юрган Нормурод, қулогигача қарзга ботиб, кафангадо бир йигитга айланди-қолди.

Илон йили. Кўкламда бир томчи ёғин бўлмай, деҳқонлар сепган уруғларини ҳам йиғиб ололмаган, моллар қирила бошлаган бу мудҳиш қаҳатчиликда ошлани очлик-яланғочликдан асраб қолишнинг битта битта йўли бор, у ҳам бўлса оқпошшо эълон қилган мардикорликка бориш эди.

Мардикорлик ҳам худди оқпошшо ўйлаб топган беҳисоб солиқларга ўхшарди. Унга ҳар олти хонадондан бир йигит бориши керак, бу олти хонадон мардикорликка кетадиган йигитни кийим-кечак ва йўл озиғи, опласини эса ўлмас овқат билан таъмин этмоғи лозим эди... Шу тариқа Нормурод кечагина чимилдиққа кирган ёш қаллиғининг фарёдига, олтишдан ошган онанзорининг кўз ёшларига қулоқ солмай, мардикорликни танлади...

Домла қабристон четидаги чангалзордан ўтиб, сертупроқ катта йўлга чиқиб олди, йўл тобора пастлаб боргани учун юриш осонлашди, фақат оёқ остидаги тупроқ билқ-билқ қилиб, димоғига чанг ҳиди гуп-гуп урарди. Олдинда биринчи уйлар, пахса девор билан ўралган ҳовлилар, боғлар кўринди, юзига салқин шабада тегди... Лекин домла ҳатто шабадани ҳам сезмади. Бир-биридан тиниқ, бир-биридан ўткир хотиралар, худди шу бугун кўрган ёрқин тушдай, бутун фикр-экирини банд этган эди...

Туш. Жиҳозларининг ҳаммаси сотилиб бўлган, тўғрироғи, бир қадоқ-икки қадоқ арпа ё жўхори унга алмаштирила-алмаштирила шипшийдаб бўлган катта, чорхари уйнинг бир бурчагида, ҳамон йиғиштириб олинмаган чимилдиқ ичида, қора дуд аралаш кўтарилган ингичка мойчироқ шуъласида Гулсара товушсизгина титраб йиғлайди. Ўрта бўйли, нозиккина ёш келинчак, Нормуроднинг назарида, кимдандир азият чекиб, ўксиб-ўксиб йиғлаётган кичкинагина қизчага ўхшайди... Нормурод уни бағрига босиб, райҳон ҳиди таратган силлиқ сочларини силайди, қулоқларига алланималарни шивирлайди, лекин Гулсара ёш билан ювлаган юзини унинг аламли кўксига босиб, баттар йиғлайди, озиғин елкалари япроқдай титрайди.

Нимқоронги чорхари уйдан, Гулсаранинг ёш тўла кўзларидан хаёли бир сакраб темир йўл вокзалига ўтади...

Готик услубида қурилган, нимаси биландир эски рус черковларини эслатган вокзал олдидаги майдон ва унинг ортидаги уфқларга чўзилган ҳадсиз дашт одамга, «бўҳ-бўҳ»лаган туяларга, қўқонараваё ҳанграган эшак, кишнаган отларга тўлиб кетган. Биров оғасини, биров инисини, биров ўғлини қучоқлаб йиғлайди, бошларига салласимон ўдана ўраб олган, юзлари очик қирғиз кам-

пярлар худди мотам устида бўзлагандай, ўлан айтиб бўзлайди, кимдир худди азон айтаётган муаззиндай, овозининг борица бақриб, оллога тавалло қилади...

Мана, ниҳоят, қизил вагонларга чиқишни талаб қилиб, оташарава чинқиради, черковсимон вокзал тепасидаги қўнғироқлар даранглайди, қамчи ўйнатган шопмўйлов казаклар отлари билан йигитлар устига бостириб келиб, вагон томон суради, суради-ю, мислсиз фарёд осмони фалакка чиқади...

Бу машъум воқеаларнинг бўлиб ўтганига ярим асрдан ошибди, бироқ Нормурод Шомуродовнинг кўз олдида худди кеча бўлгандай турибди: оташарава сўнг бор чинқириб, ҳисобсиз қизил вагонлар шарақ-шуруқ қилиб қўзғалганда ҳамон бўзлаб, ҳамон фарёд чеккан оломон ҳам эшелон билан баробар қўзғалди. Яёвлар яёв, отлиқлар отда, эшаклилар эшакда, туя ва ҳатто ҳўкиз минган одамлар, гўё оташаравани тўхтатиб қоладигандай, баравар чопишиб борар, вагондагилар оломонга, оломон вагондагиларга қараб талпинар эди.

Сал ўтмай яёв югурганлар, аёллар, чоллар, чоллардан кейин ҳўкиз ва туя минганлар ортда қола бошлади. Фақат бир нечта отлиқ ва нортуюсини лапанглатиб чопган қирғиз чол эшелонни шаҳар чеккасидаги ўтовларгача, черковсимон вокзал биноси кўздан ғойиб бўлгунча қувиб борди, кейин улар ҳам битта-битта қолиб кетишди...

Қизик, бир қарашда бир зум, бир қарашда минг йил ўтгандай туюлган ўша даврдан, мардикорликка бирга борган ўша йигитлардан кимлар бор? Кўплар йўқ, жуда кўплар — жойлари жаннатда бўлсин! — оламдан ўтди. Тирикларини бармоқ билан санаш мумкин. Мана у, Нормурод бор, уни юзбошиликка сайлаган ўша Урозқул ҳаёт. Ҳа, айтмоқчи, ўшанда юзбошиликдан маҳрум бўлган Воҳидхўжанинг ўғли Қудратхўжа ҳам тирик. Галати нарса экан дунё. Бу одам мардикорликдан кейин ўзини савдога урган, қишлоқда дўкон очиб, НЭП даврида жуда бойиб кетган эди. Ўттизинчи йилларнинг бошида ҳаёт иккисини яна бир тўқнаштирди: Нормурод уни қулоқ қилди. Қаёққадир сургун қилинган Қудратхўжа сувга чўккан тошдай бедарак бўлиб кетган эди, эллигинчи йилларнинг ўрталарида эсон-омон қайтиб келди. Ушандан бери қишлоқда. Гиёҳванд. Ўзини дарвишликка солиб юради. Уғри қариса сўфи бўлади, дегандек, Нормуродни кўрса... нуқул «фалсафа сўқади...» Яна ким бор? Ҳа, айтмоқчи, мардикорликда тилмочлик қилган Прохор чинноқ ҳам тирик. Тоғда, ўрмон хўжалигида ишлайди.

Прохорнинг тақдириям жуда қизик. У бу ерларга Николай — герман урушидан аввал, сабаби очлик, поездга илакишиб келиб қолгану шаҳар бозорида мешкобчилик қилиб юриб, «сартчани» сув қилиб ичиб олган. «Чинноқ» дейилиши эса дастлаб келган пайтларида очликдан қовун-тарвуз ўғирляяпган жойида қўлга туш-

ган, қўлга тушиб, бир қулоғидан айрилган-у, ўша-ўша лақаби «Прохор чиноқ» бўлиб кетган... Прохор у пайтларда жуда ёш бўлган, лекин мардикорларга тилмоч топилмай турган долзарб бир пайтда кимнингдир эсига тушиб қолгану йигитларга қўшиб, вагонга босиб юборишган. Прохор бечораям Нормуродни кўрса «ўлиб» қолади, ўша машъум, аммо нимаси биландир юракларини қитиқлайдиган мардикорлик чоғларини эслаб, ётиб дардлашади...

Мотор овозига ўхшаш гувиллаган овоз домланинг хаёлини бўлди. Бу — тегирмон новидан тушиб, парракларга урилаётган сувнинг гувиллаши эди.

Домла сойга яқинлашганини билиб тўхтади. Эрта баҳорда тошқин келиб, асов дарёдай кўпириб ётадиган дарё ўзани ҳозир кўм-кўк ажриқзорга айланган, сойда эшаклар, тушовланган отлар, тўйганидан ҳансираб ётган сигирлар қораси кўринар, ўзанининг нариги бетида эса эски тегирмон гувилларди...

Домла бошини сал эгиб, тегирмонни кўрншга ҳаракат қилди. Бироқ ўрмондай қорайиб турган боғлар орасида тегирмон кўринмас, фақат тарновдан тушаётган сувнинг бир меъёрдаги тиниқ гувиллаши тобора равонроқ эшитилмоқда эди.

Баланддан тушиб, тегирмон парракларини айлантираётган бу сув, болаликдан таниш бу гувиллаш чолнинг миясидаги аллақандай мурватларни бошқа томонга буриб юборди-да, дилида ой шуъласидай мусаффо эсдаликлар уйғотди...

Ҳозир деярли кераксиз бўлиб қолган бу тегирмон Гулсараларнинг тегирмони эди. Гулсараларнинг тегирмонидан сал юқорироқда, тўғон бошида, уларнинг, Шомурод боққолнинг тегирмони бўлар, қишлоқда бу жойларни «Қўштегирмон» деб аташарди... Қўштегирмон тепасидан теварак-атрофдаги ҳар бир уй, ҳар бир ҳовли, айланаси баланд девор билан ўралган кўҳна қалъа, қалъа ичидаги гумбазли мачит ва мачитга уланиб кетган қатор дўконлар, расталар, қўйингки, бутун қишлоқ қафтдай кўринарди.

Қишда улар эски қалъа ичидаги тор, зах уйларда яшашар, кўкламда, сойга тошқин келиб, дарахтлар куртак ёза бошлаганда эса тегирмон бўйидаги мана шу боғларга кўчиб чиқарди.

Улар кўчиб чиққан маҳалда ариқ бўйлари гўё ювиб қўйилгандай тиниқ, ям-яшил майсалар билан қопланар, оламни чучмома ва ялпиз атри тутар, толлар сарғайиб, баргак ёза бошлар эди. Фақат бир нарса уларнинг гашини келтириб, ижирғантирар, кунлар илиб, ер қизий бошлаши билан ариқ бўйлари, айниқса, тегирмон соҳиллари гуж-гуж илонга тўлиб кетарди. Лекин кунлар исиб, осмонда лайлак пайдо бўлиши билан илонлар бир кундаёқ қайгадир гумдон бўларди...

У маҳалда қишлоқдаги ҳар бир боғ, боғлардаги ҳар бир терак, ҳар бир чинор, айниқса қабристондаги кекса садалар тепасида, ҳатто мачит минорасида ҳам улкан тандирларни эслатувчи лайлак

уялари бўлар, эрта баҳор осмони фалак жуфт-жуфт бўлиб учувчи оппоқ, гўзал лайлакларга тўлиб кетарди.

Қўштегирмонда ҳам иккита лайлак уяси бўлар, бири Гулсараларнинг ҳовлисида, бири Нормуродларнинг боғидаги оқ терак тепасида эди.

Эсида бор — Нормурод Тошкентда туриб, уч йил Маъдихон эшон мадрасасида таҳсил кўрганида у ҳаммадан кўра мана шу сой, мана шу тегирмон бўйларини соғинар, юраги терак учларига уя қўйган гўзал лайлакларга қараб талпинар, уларни тушларида кўриб чиқарди. Уч йилдан кейин, оқпошшо — герман уруши бошланиб, қишлоққа қайтиб келганида эса... Фожияли бир воқеанинг устидан чиққан — отаси тамом синиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолган, тегирмонларини сотиб олган Воҳидхўжанинг одамлари тўғон соҳилидаги оқ теракларни қирққани келишган эди...

Бу воқеага эллик йилдан ошди, лекин кун кеча бўлгандай, ҳали-ҳали кўз олдида турибди: офтоб терак бўйи кўтарилган, осмон булутсиз, беғубор, ялқин бир кун эди. Белларини арқон билан боғлаб олган одамлар ойболта ва арраларини кўтариб, лайлак уя қўйган оқ тераклар тагига борганда, уядаги лайлаklar, худди машъум ҳодисани олдиндан сезгандай, зорли чағчағлашиб, осмон фалакка парвоз қилганди. Сал ўтмай қўшни боғлар, мачит минораси ва ҳатто қабристон боғидаги лайлаklar ҳам уяларидан кўтарилди-ю, осмони фалак аллақандай таҳдидли чағчағлаган оппоқ лайлаklarга тўлди. Шу пайт пастки тегирмон томондан қиз боланинг: «Нормурод! Нормурод ака! — деган зорли индоси эшитилди. — Қўй денг уларга! Қўй денг!»

Бу — Гулсара эди! У ўз теракларини қучоқлаб олган, гўё бу билан қирқилаётган теракларни асраб қоладигандай чинқириб йиғларди. Лекин Нормуродларнинг арраланиб қолган оқ тераги бир томонга оға бошлаган эди. У бутун қудрати, булутларга қўл чўзган беқиёс гавдаси билан ён-веридаги бошқа дарахтлар, тол ва қайрагочларни янчиб, синдириб, оламни ларзага келтириб гурсиллаб қулади. Терак шохларидан ажраган лайлак уяси эса осмонда бир зум, бир дақиқа муаллақ осилиб қолди-ю, кейин аллақандай хас-чўп, қуш патлари, илон пўстларини тўзғитиб, карахт бўлиб қолган Нормуроднинг оёқлари остига келиб тушди...

Яна эсида...

«Бас! Нима қиласан, хаста юрагингни тилка-пора қиладиган бу эсдаликлар билан ўзингни эговлаб? Энди кимга керак бу алам-ли хотиралар? Ошингни ошаб, ёшингни яшаб бўлдинг! Энди қолган беш кунлик умрингни бегалва-беташвиш ўтказишни ўйласангчи, Нормуродвой! Мана, мол-дунёнг, китоб-питобларнинг билан кўчиб келдинг. Дунёга келиб орттирган энг катта бойлигинг — шу китоблар! Салкам ўн минг жилд китоб! Ушаларни ўқиб, мутолаа қил. Ёшларга улаш. Ўқишсин. Баҳраманд бўлишсин. Охири пайтлардаги энг улуғ орзунг шу эди-ку. Шу иш билан ўзингни овутир,

таскину тасалли ол. Бу чиркин ўйлар билан дилингни намўзшом қилишдан на фойда, оғайни?»

Ҳа, домла сўнгги йилларда бу тўғрида чиндан ҳам кўп ўйлар эди... Қишлоққа кўчиб борсам, отамерос жойимдан бир-икки хонали бошпана қуриб олсам-у, хоналарнинг биттасини кутубхона қилиб, ёш-ялангларга китоб тарқатиб, кўрган-кечирганларимдан гапириб бериб ўтирсам, уларнинг дилида фанга, санъатга иштиёқ уйғотсам, гофилларнинг кўзини очсам, истеъдодли ёшлар учраса — уларнинг бошини силасам, қўллаб-қувватласам, деб орзу қиларди. Лекин бу ҳақда ўйларкан, ёнида ҳаминша аяни кўрарди. Ҳаёлида у ўзи кўзига кўзойнак тақиб, китоб сўраб келган ёшлар билан суҳбатлашиб ўтирар, ая эса, чой-пойга қарар, уларнинг ўйлари, тўғрироғи, кичкина кутубхонаси қишлоқ аҳлининг энг сеvimли жойига айланарди.

Мана, ниҳоят, домла эзгу ниятига етди. Жияни Отақўзи ўзи бош-қош бўлиб, бир кунда кўчирди-келди. Лекин, ҳайҳот. Гулсара бечора дунёдан ўтганда бўлди бу иш!

«Начора, эрта-индин сен ҳам оламдан ўтасан. Ҳеч ким устун бўлган эмас бу дунёга. Аммо унча сабот қилмоғинг, сабаби тирикчилик, қимирлаб турмоғинг даркор. Бу афсус-надоматларга чек қўй, Нормурод чол. Оқу қораши таниган қариясан. Тушунмоғинг керак. То ўлгунигча, токи сўнгги нафасинг чиққунча чизган режаларинг, ўйлаган ўйларингни рўёбга чиқармоғинг керак. Бесабр бўлма, Нормурод чол, бесабр бўлма...»

ИККИНЧИ БОБ

1

Отақўзи қабристондан тўғри уйига қайтди.

Маросимга келганлар аллақачон тарқаб кетишган, ўнг томондаги олди айвон қатор хоналарнинг фақат биттасида — ётоқхонадагина чироқ бор, бироқ ҳовлининг этагидаги Ҳайдар учун қурилган уйнинг ҳамма деразалари чароғон, у ердан магнитофонга ёзиб олинган енгил куй эшитиларди.

«Ёшлар тушмагур! — деди Отақўзи кулимсираб. — Бир-икки кун сабр қилиб туришса нима бўларди?»

У оёқ учида юриб айвонга чиқди, ётоқхонада, шундоқ деразанинг ёнида, хотини Олия бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб кийим дазмолларди. Олиянинг қизлик чоғидан таниш бу одати Отақўзининг дилида тўсатдан илиқ бир меҳр уйғотди. Олия ёши қирқдан ошиб, тўрт фарзанд — икки ўғил, икки қиз тугиб берган бўлса ҳам ҳамон ёш жувондек нозик кўринар, бир маҳаллар, университетда ўқиб юрган пайтларида кўп йигитларни шайдо қилган жамолли хануз сўлмаган, фақат қирра бурнининг четлари-

да, пешонасида ингичка ажинлар пайдо бўлган, ўйчан кўзларига қандайдир чуқур ҳорғинлик чўккан...

«Бу бечорагаям осон тушмади бу маросим!»

Отақўзи эшикни секин очиб, ичкарига кирди.

Олия бир зум қўли ишдан тўхтаб, эрига қаради.

— Тоғамлар қанилар?

— Қабристонда қолди...

— Тагин-а?

— Ҳа... Ёшликдаги гуноҳлари учуп япгамдан кечирим сўрамоқчилар...— Отақўзи хоҳолаб юборай деди-ю, хотинининг жиддий тикилиб турганини кўриб, кулгисини ичига ютди, ёнига бориб, озгин елкасидан қучди.

— Раҳмат сенга, азизим!

— Нега?— деди Олия кўзларини катта очиб.

— Негаки... сенгаям осон бўлмади. Бир ойдан бери келди-кетди, уйда ҳаловат йўқ...

— Майли,— Олия ўйчан кўзларини ерга тикди.— Биздан бошқа суянадиган кими ҳам бор бечора чолнинг. Ўғиллари ҳаёт бўлганда... кечаси ўйлаб, яна хўрлигим келди.

— Ўғиллари бўлмаса, ўғилларидан зиёд қилдик!— деди Отақўзи қовоғини уйиб.— Ҳамма мамнун. Қишлоқдаям, райондаям раҳмат демаган одам йўқ! Хўп. Дазмолингни қўйиб тур. Буёққа кел. Бир гаплашиб олайлик,— Отақўзи вазмин одимлаб, тўрдаги диванга ўтиб ўтирди. Унинг офтобда қорайиб кетган шидлатли от юзи бугун қандайдир жуда мулойим кўринар, чарчоқдан, уйқу-сизликдан киртайган қўйкўзларида шўх табассум жилва қиларди.

— Хўш, буёғи нима бўлди, хоним? Мен тўйни айтяпман. Ёшлар нима дейишяпти?

— Ёшлар...— Олиянинг оқ-сарикдан келган кулча юзига қизиллик югурди.— Куёвингиз уйда ўтирибди. Тавба! Жуда қизиқ бўп кетяпти-я бу ёшлар! Қайнана, қайната дегандан уялиш деган гап йўқ! Боя... ўғлингиз билан бирга бошлашиб келди!

— Қизинг қаёқда?

— Уям ўтирибди чақчақлашиб!

Отақўзининг қалин қошлари бир дафъа қаҳр билан чимирилди-ю, яна ёзилди.

— Майли! Замон шуларники! Билганларини қилишсин!— У тўсатдан меҳри товланиб, хотинининг озгин елкасидан қучди.— Аттанг! Йигирма йил кейин туғилганимизда-ку, биз ҳам шуларга ўхшаб ялло қилиб, айшимизни суриб юрарканмиз! Хўш, келинингчи, уям келдими?

— Йўқ...

— Нега? Ё булар замонанинг илғорлари-ю, келининг сенга ўхшаган қолақми?

— Билмасам...

— Хўп битта гапни топиб олибсан — билмасам, билмасам!
Отақўзи калта, уч бурчак мўйловини ўйнатиб, шитиб билан ўр-
нидан турди, новча, келишган бўй-бастини ростларкан:

— Бўлти!— деди.— Ўғлим билан узим гаплашаман. Аммо сен ҳам қуданга айтиб қўй. Агар қизи ғиди-биди қилса... мениям унга берадиган қизим йўқ! Бошда қарши қуда бўлишга келишдикми, келишдик! Энди думини ликиллатмасин!..

— У бечорага қолса-ку...

— Бечора бўлмай ўлсин! Ёшликда ҳамма қилгуликни қилиб, энди...— Отақўзи ниманидир эслаб, мийиғида кулиб қўйди.— Йўқ, рост айтаман. Агар қизи қилиқ қиладиган бўлса... мен ҳам бериб бўпман қизимни!

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз?

— Ҳозир келаман.

— Қўйинг, уялтирасиз ёшларни!

— Ҳозир сен билан мендан уяладиган ёшлар борми ўзи?—
Отақўзи кинояли кулимсираб уйдан чиқди.

Боя кўкда ярқираб турган бир тилим ой дарахтлар панасига яширинган, осмон бир-биридан тиниқ, бир-биридан йирик, оппоқ юлдузларга тўлиб кетган, ўрдадай кенг ҳовли, тўғрироғи, ярим гектар келадиган боғ зим-зиё эди. Бу қоронғиликда боғнинг эта-
гадаги уй яна ҳам ёруғроқ, яна ҳам чароғон кўринар, у ерда ҳам-
мон шўх, енгил куй янгради...

Отақўзи одам бўйи келадиган анорлар орасидан ўтиб, очиқ деразага яқинлашди.

Уйнинг қоқ ўртасида худди Олияга ўхшаган, оқ-сарикдан кел-
ган нозиккина, хушбичим Тоҳира қоринини чангаллаб, пешонасига тушган жингалак сочларини силкитиб хохолаб куларди. Худди Отақўзининг ўзига ўхшаган, хушқад, барваста Ҳайдар оёқларини чалиштириб, деворга суяниб турар, бўлажак куёви эса унинг рў-
парасида креслога чўкиб ўтирар, афтидан, ўғли билан куёви нима ҳақдадир баҳслашар. Тоҳира эса уларнинг гапига қотиб-қотиб ку-
ларди.

Бўлажак куёви Қодиржон унча келишган йигит эмас, жуссаси чоғроқ, ўзиням... қийғир бурни ўроқдай эгилган, бесўнақай қоп-қо-
ра йигит. «Ҳайронман!— деди Отақўзи қизининг кулгисига гаши келиб.— Бу... ўроқбурун йигитнинг нимаси ёқиб қолдйкин унга? Тавба, бир ота, бир онадан икки хил фарзанд! Бирини осмону бири-
ни ер!»

Отақўзининг эсига шу бугун эрталаб, идоранинг олдида нога-
ҳон учраб қолган... келини Латофат тушди. У шаҳар қизларидай пўрим эмас, эгинда одмигина чит кўйлак, оёғида оддий шиппак, би-
роқ бўй-баста, ҳусни латофати ёшликдаги Фазилатнинг ўзгинаси эди.

Майини, қўнғир сочлари баланд қилиб турмаклаган, нозик, хушбичим юзи худди умрида офтоб тегмагандай тиниқ, битта-

битта терилган қоп-қора қошларининг тагида катта, серкиприк кўзлари ғалати порлаб турарди.

Латофат бўлгуси қайнотасини кўрганда бирдан «дув» қизариб, шарт бурилиб кетди. Отақўзи ҳам негадир ўнгайсизланиб, қадамини тезлатаркан: «Бу ҳам онасига ўхшаб ўйин кўрсатмаса эди ҳали!»— деган эски ташвишли фикр кўнглидан яна ўтди.

Ҳақиқатан, кейинроқ эшитса, келини «яна ўқийман» деган гап чиқарибди, қандайдир тажриба ўтказамиз деб, ўша Тошкентда учратган занжидай қоп-қора домласини бошлаб келибди.

«Қани, гиди-биди қип кўрсин-чи, мен ҳам қизимни бериб бўлман!»— Отақўзи бўлажак куёвининг бачкана қилиқларига ичиди гижижиб қўйди-да, секин юриб уйнинг орқасига ўтди.

Боғнинг этагидан қўшни ҳовлига йўлак очилган бўлиб, Отақўзи бу ҳовлини тўрт хонали дағиллама уйи билан тоғаси учун бўшаттириб қўйган эди.

Бу ҳовлида колхознинг бош механиги Наимжон турарди. Отақўзи унга чеккароқдаги янги уйлардан биттасини олиб берди. Содо, оққўнгила йиғит Наимжон лом-мим демади, бироқ унинг шадшод хотини аввал кўчмайман деб туриб олди, кейинроқ кўнган бўлса ҳам кўчаётган куни дод-фарёд кўтариб, анча шаллақилик қилди, бундай томошани пулга сотиб оладиган дўст-душман олди-да Отақўзини ёмон хижолатга солди...

Отақўзи унинг бунчаликка боришини билганида бу ишини қ^уодмас, тоғасига бошқа жойдан бошпана топиб берган бўларди. Б^ироқ ундай деса... чолнинг аҳволидан ким хабар олиб туради? И^нтиқ-совуғига ким қарайди? Қариган чоғида ким унга гамхўрлик қилади?

Отақўзи қоронғида деворни пайпаслаб чироқни ёқди.

Яқиндагина ремонтдан чиққан уй ҳали яхши қуримаган эди, димоғига гуп этиб мой ва оҳак ҳиди урди. Кенг даҳлизнинг ўнг томонигаги чоғроқ хонага гилам ва кўрпачалар тўшалган, диванлар, сервантлар қўйилган, чап қўлдаги катта меҳмонхонада эса... китоблар тоғдай уюлиб ётарди.

Сарғиш қалин қоғозга ўралган, каноп билан боғланган китоб дасталари шифтга тегади, улар ҳали тартибга солиниб, жавонларга терилмаган.

Отақўзи тўп ўйнаса бўладиган бу катта хонадаги тоғ-тоғ китобларга, худди биринчи марта кўраётгандай, ҳайрат билан тикилиб қолди. Асл касби тарихчи бўлган Отақўзи китобни, айниқса, тарихий китобларни яхши кўрарди. Кўп ўқирди. Хотини Олия ҳам китобнинг қадрини билади. Лекин эр-хотин йиққан китоблар чол йиққан китобларнинг ўндан бирича ҳам келмайди.

Ҳа, ғалати одам-да, тоғаси! Илмнинг кони. Арабчаю форсчани сув қилиб ичиб юборган! Аммо... Отақўзи ўз қадрдон тоғасига унча тушунолмайди.

Тоғаси ҳар йили бўлмаса ҳам икки-уч йилда бир марта қиш-

лоққа келиб, бир ой-ярим ой дам олиб кетади. Лекин ҳар сафар унинг келиши Отақўзи учун катта бир ташвиш бўлади. Одатда, тоғаси аралашмаган иш бўлмайди, чол унинг ҳар бир қадамни тергагани-тергаган, дашином бергани-берган. Фақат жияни эмас, баъзан етти ёт бегоналарни ҳам ранжитиб, қон қақшатиб кетади.

Қишлоқда чолнинг Уроз хўроз, Прохор чиноқ, Азизода деган ошпазлари бор. Чол қишлоққа ташириб буюриши билан эски қадрдонлари дарҳол уни йўқлаб келишади. Қаёқдаги дордан қочган қаланғи-қасанғилар кўришиб қолади. Шу-шу, ҳар хил майда-чуйда гаплар, иғво, фисқи-фасод кўзгалади. Бу гапларга учган тоғаси Отақўзининг устидан тергов бошлайди, бодрингдай буринини суқмаган тешиги қолмайди. Отақўзи олдин унга вазиятни тушунтиришга уриниб кўради, тушунмагач, қўлини силтаб кўя қолади. Кўя қолмасин-чи! Чол унинг тилини тишлатиб қўяди.

Тоғасининг феъли атворини яхши билган Отақўзи уни кўчириб келишдан олдин кўп ўйлади, кўп иккиланди. Бироқ чол шўрликнинг ундан бошқа суяпадиган бир кимсаси йўқ. Онаси раҳматли ҳаёт вақтида айтгучи эди: «Ёлғиз тоғанг бор. Бефарзанд, кўнгли ўксик. Қариган чоғида фарзандсизлигини билдирмай дуосини ол, болам!..»

Мана, раҳматли онасининг сўзини ерда қолдирмай кўчириб келди. Янгисининг таъзиясини, ҳамма расм-русмларини ўз гардашига олди, тик туриб хизмат қилди. Аммо-лекин...

Кимдир чақиргандай бўлдими? Ҳа, Ҳайдарнинг овози...

— Дада! Телефон! Обкомдан!..

— Ҳозир!— Отақўзи чироқларини ўчириб, уйдан чиқди.

2

Олия айвонда кутиб турарди.

— Холмуродов!— деди у шивирлаб.

— Кутиб турибдимми?

— Йўқ, ўзингиз телефон қилар экансиз.

«Тун ярмида яна нима иш чиқиб қолдйкин? Ё хатимни олдимикин?»

Отақўзи бундан бир ҳафта олдин қурилиш ташкилотларидан шикоят қилиб, даштдаги аҳвол тўғрисида катта бир хат ёзиб юборган, бултур саҳродаги бўлгуси шаҳарчанинг пойдеворига биринчи гиштини Бекмурод Холмуродович ўз қўли билан қўйгани учун ҳам ундан умиди катта эди.

Отақўзи негадир кўнгли гаш бўлиб, телефон заказ қилди-да, диванга ёнбошлади. Зум ўтмай, қулоқни қоматга келтириб, шаҳарлараро телефон жиринглади.

Обком секретари чиндан ҳам кутиб ўтирган экан, чамаси, трубкани ўзи олди. У телефонда узоқ гаплашишни кўп хушламас,

одатда дарҳол мақсадга ўтиб қўя қоларди. Бу сафар негацир соғлигини, ҳол-аҳволини, бола-чақасини суриштирди, аянинг маросимини эшитган экан, кўнгил сўради ва шундан кейинггина хатини олганини айтиб, даштдаги ишларга ўтди.

Отақўзи ҳаяжонини яширишга тирншиб:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Бекмурод Холмуродович,— деди.— Мен сизни безовта қилмоқчи эмас эдим. Аммо-лекин... бошда ўзингиз шу ишга бош-қош бўлгансиз. Пойдеворга биринчи гиштни ўзингиз қўйгансиз. Мана энди... жуда қийналиб кетдик. Жоним ҳалқумимга келди...

— Яхши-яхши,— деди Холмуродов.— Сиз ҳамма даъволарингизни қоғозга тушириб тайёр бўп туринг. Бир-икки кундан кейин қурилиш ташкилотлари раҳбарларини йиғиб, даштда «летучка» ўтказамиз. Ушанда ҳамма арзингизни айтасиз.

— Раҳмат,— деди Отақўзи.— Минг раҳмат сизга!..— У, «хайр, яхши тушлар кўринг», дейишга оғиз жуфтлади-ю, обком секретарининг томоқ қирганини эшитиб, сергакланди.

— Яна бир гап бор. Эшитяпсизми, Отақўзи ака?

— Эшитяпман, эшитяпман...

— Гап шундаки... Балки шу кунларда колхозингизга комиссия бориб қолар... Мабодо сиз...

Отақўзининг юраги «шиғ» этиб:

— Нима масалада?— деб юборди.

— Уёғини борганда биласиз. Аммо...— телефонда Бекмурод Холмуродовичнинг бир нимадан чайналиб, аста йўталгани эшитилди. Отақўзининг эсига лоп этиб яқинда райкомда бўлиб ўтган бир гап тушди.

— Ўртоқ Шукуровдан чиққан гап эмасми? У киши берухсат қурилиш материаллари оқсан деб...

— Йўқ-йўқ!— деди Бекмурод Холмуродович.— У гапдан чўчи-манг. Мен Шукуров билан гаплашганман. Бу шунчаки... айтяпман! ку, арзимаган нарсая деб! Комиссия бориши шарт эмас эди, аммо шикоят биринчининг қўлига тушган экан... сиз хафа бўлмаг. Эшитяпсизми?

— Бекмурод Холмуродович! Ўртоқ секретарь!— Отақўзи бирдан қандайдир хўрлиги келиб, томоғи гип бўғилди.— Мени шу ишдан озод қилинг. Илтимос қиламан...

— Ана холос!..

— Йўқ, рост айтаман. Худо ҳаққи, ҳалқумимга келди бу комиссиялар!

— Бас! Бу гапларни қўйинг!— обком секретари столга мушт урди шекилли, трубкада «гурс» этган товуш эшитилди.— Иккинчи эшитмай бу гапни! Еш бола эмассиз! Комиссия деган сўз сизга ишонмаслик деган сўз эмас! Мен сизга ишонганим учун айтиб бўлмайдиган гапни айтяпман. Кўнглингиз чўкмасин, деб айтяпман...

— Раҳмат сизга...

— Бўпти! Ишда илгариги шиддатни қўлдан берманг! Хўп, хайр...

Отақўзи «хайр» дегунча телефонда «ғув-ғув» овоз эшитилди. Шу-шу Отақўзи тоғ отгунча мижжа қоқмади, қулоғидан эса телефоннинг «ғув-ғуви» кетмади...

Отақўзининг ранс бўлганига йигирма йилдан ошди. Йигирма йил ҳордиқ нима, ҳузур-ҳаловат нима — билмади! Бир маҳаллар «Йиглаган ота» деган кўримсиз қишлоқнинг қинғир-қийшиқ кўчалари, култепалари, нураб турган уйлари, мачитлари, эски қалъадан қолган хароба деворлари, сассиқ ҳовузлари, отхонаю молхоналари — ҳаммасини ер юзидан сидириб ташлаб, ўрнига бог-роғга кўмилган, кўчалари ўқдай тўғри, оппоқ, кўркем қишлоқ барпо қилди. Узоқ йили эса сув келган қўшни даштдан яна уч-тўрт минг гектар ер ўзлаштириш мажбуриятини олиб, қурилиш ишларини бошлаб юборди. Нияти — саҳрода ҳам янги шаҳарча барпо этиб, чўлни бог-бўстонга айлантириш! Ҳа, у шунча тер тўкди, кечани кеча, кундузни кундуз демай меҳнат қилди, шу колхозни деб ҳатто касалга ҳам чалинди, аммо... қулоғи тинчимади! Арз устига арз, шикоят устига шикоят! Яхшиликни билмас экан одамзод! Дастлабки пайтларда Отақўзи шу шикоятларга ҳам, уларни тафтиш қилгани келадиган комиссияларга ҳам парво қилмас эди. Лекин энди, шу қишлоқ, шу колхозни деб ҳатто соғлиғидан ҳам айрила бошлагандан кейин оғир ботар экан бу гаплар! У ҳам тошдан яралган эмас, у ҳам одам ахир!..

Отақўзи бу фисқу фасод гапларни кимлар ёзишини, «меҳнаткашлар» номидан уларни кимлар уюштиришини яхши билади. Илгариги майда колхозларни бошқариб келган, тўғрироғи, юлғичлар, бир маҳаллар отда юриб, энди яёв қолган нопоклар ёзишди. Куруқ тухмат қилиб эмас, унинг «нозик жойларини» топиб ёзишди. Отақўзи буни инкор этмайди. Иш бўлгандан кейин нуқсонсиз бўлмас экан. Бу кўркем шаҳарча, бу қурилишлар, кенг кўламдаги бу ишлар осонликча бунёд бўлгани йўқ. Турмуш бошқа, қонун бошқа экан. Баъзан ноиложликдан қонунга чап берадиган пайтлар ҳам бўлар экан. Чап бермай, қонунни маҳкам ушлаб олиб ўтираверсангиз иш жойидан жилмас экан. Отақўзи буни ҳеч кимдан яширмайди. Аммо... қизиқ экан — шикоят тушгандан кейин уни текширмасдан илож йўқ экан. Бу фисқу фасод гапларни тирноқ остидан кир қидирувчи гийбатчилар қўзғаяпти-ку, деган фикр ҳеч бир бандайи мўминнинг хаёлига келмас экан. Ҳеч ким... ахир уям, Отақўзиям одам-ку, асаб деган нарса унда ҳам бор-ку, агар бирор жойда қонунга сал чап берган бўлса, буни ўзи учун эмас, шу халқ, шу колхозни деб қияпти-ку, дейдиган бир мард топилмас экан!

Тунов куни Аброр Шукурович уни чақириб, қонунсиз қурилиш материаллари олибсиз, деб таъна қилган эди, Отақўзи бу гаплар-

ни унга ҳам айтди. Азбаройи ёниб кетиб, сал ошириб ҳам юборди, бунн кейин ўзиям сезиб қолди. Бироқ айтмай деса... жонидан ўтиб кетди-ку бу ноҳақ таъна-маломатлар!

Бу аламли ўйлар Отақўзининг юрагидаги эски дардни: «Менга нима кераги бор бу машмашанинг? Ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, ўз ишимни қилсам, кўп емасам, оз еб, соғлигимни ўйлаб, беғалва-беташиб юрсам бўламасмиди?»— деган эски дардни қайта қўз-гади.

Отақўзи колхозга келишдан олдин ўқитувчилик қилган, мактаб директори бўлиб ишлаган эди. Ўзига-ўзи хўжайин, ўттиз-қирқ ки-шилик ўқитувчилар коллективи жуда аҳил, тотув эди. Тоғасининг тарбиясини олган тарихчи, у кўп ўқир, кўп нарсани билар эди. Колхозга раис бўлди-ю, тарихчиям, китобчиям йиғиштириб қўйди. Тарих ўрнига ҳисоб-китобни ўрганди, ёши ўттиздан ошганда қиш-лоқ хўжалик институтига кириб ўқиди. Мама энди, раҳмат ўрнига... тафтиш устига тафтиш!..

Отақўзи ухлай олмаслигини сезиб, тонг палла ўрнидан турди, гаражга телефон қилиб, машинасини чақиртирди-да, оёқ учида юриб уйдан чиқди.

3

Отақўзи шофёрнинг маошини тежаб, кўп йиллар машинани ўзи ҳайдаган эди, аммо кейинги пайтларда тез толиқадиغان бўлиб шо-фёр олди. Раиснинг буйруғини имо-ишорасиданоқ биладиган «учар» лақабли бу йигит унинг оғзига қаради. Отақўзи аввал қис-қа қилиб «данит» деди-ю, кейин тўсатдан: «Шоимма, аввал қиш-лоқни бир айлантиргин-чи!» — деб илтимос қилди.

Хўжайиннинг гапига ҳеч қачон ҳайрон бўлмайдиган Учарбек бу сафар ялт этиб қаради:

— Қайси қишлоқни айтяпсиз?

— Қайси бўларди, ўзимизнинг қишлоқни-да,— деди Отақўзи,— Идорадан бошла, ҳамма кўчаларга бир-бир кириб чиқамиз!

Учар, «ғалати гап бўлди-ку», дегандек елкасини учирди-да, машинага газ берди.

Осмоннинг кунчиқиш қисми энди оқара бошлаган, лекин ҳатто барвақт турадиган қишлоқ аҳли ҳам ҳали уйқуда, боғларга яши-ринган уйлар, сердарахт кўчалар жимжит, кимсасиз.

Учар, раис буюргандай, идора олдидаги майдонга қараб кетди. Чим ётқизилиб, йўлка четларига атиргуллар ўтқазилган каттагина майдоннинг ўртасида мрамартошлар уюлиб ётар, кранлар, само-сваллар қаторлашиб турар, бу ерда Ватан урушида ҳалок бўлган қишлоқ йигитларига ёдгорлик қурилмоқда эди.

Икки қаватли колхоз идорасининг бир томонида универмаг, бир томонида маиший комбинат бинолари, қаршида — колхоз клуби-

нинг шаҳар театрларини эслатувчи юксак пештоқлари кўкка бўй чўзган.

Машина кенг майдонни бир айланиб, клуб ёнидан ўнг қўлга бурилди. Кенглиги камида ўттиз метр келадиган ўқдай тўғри кўчанинг икки тарафидаги сарвлар гўё қўл билан битта-битта терилган шамлардай саф тортиб турар, сарвлар ортида эса гўё кечагина оқлангандай бежирим, кўркам уйлар оқариб кўринарди.

Отақўзи машина ойнасини пастга туширди, юзига куч билан урилган тонг шабадаси сочларини тўзғитиб юборди, у бу кўчалар, кечагина қурилгандай туюлган бу уйларга худди биринчи марта кўраётгандай суқланиб тикиларди...

Шамдай тизилган сарвлар ёнидан учиб ўтган «Волга» чапга бурилди-да, ўрлаб бориб баланд тепаликка, тўғрироғи, тепалик устидаги катта майдонга чикди.

— Тўхта, Учарбой!— Отақўзи эшикни шарақлатиб очиб, машинадан тушди.

Рўпарада, Отақўзи тушган жойдан икки юз қадамча нарида, янги ойнабанд мактабнинг уч қаватли биноси ярқирай, ўнг қўлда «Пахтакор» стадионини эслатувчи стадион, чап томонда ўтган йили мактаб ўқувчилари кучи билан барпо бўлган мевазор боғининг ёш ниҳоллари шовуллаб турарди...

Ҳозиргина бахмалдай қорайиб турган осмон соф кўкимтир рангга кирган, қишлоқ уйғона бошлаган эди. Бу ердан чор атроф — пастдаги кўчалар, дарахт панасидаги уйлар, олисроқдан ўтган сой, сойнинг у юзидаги туташ боғлар, боғлар ортидаги улкан қабристон, қабристон устидаги Қоровултепа — ҳамма-ҳаммаси кафтдай кўринарди. Ўнг қўлда эса осмонўпар қорли чўққилар, чўққилар этагида Мингбулоқнинг ям-яшил толзорлари кўзга чалинар, яқинда у ерда ҳам яна бир катта қурилиш, гигант чорва комплексининг пойдевори қурилиши керак эди.

Отақўзи бу боғлар, улкан тепаликни қуршаб олган бу кўркам қишлоқни гўё биринчи марта кўраётгандай суқланиб қарар, гўё ўз юрти, киндик қони тўкилган бу замин билан видолашаётгандай юраги безиллаб огирди. Тарихчи сифатида Отақўзи яхши билар: бир маҳаллар, қадим-қадим замонларда бутун қишлоқ ҳозир у турган тепаликка жойлашган, бу тепалик баланд девор билан ўралган мустаҳкам қалъа бўлган. Қишлоқ аҳли тинч, осойишта кунларда теварак-атрофдаги боғларга, полизларга чиқиб ишлаган, даштдан ёв бостириб келганда эса қалъага яшириниб жон сақлаган...

Отақўзи қалъа ичидаги тор кўчалар, бир-бирига туташиб кетган уйлар, дўппидеккича ҳовлилар, мачитлар, дўконлар, хўроз ва қўчқор уриштирадиган бозор майдонларини элас-элас эслади. Ҳозир мана бу ойнабанд мактаб қад кўтарган жойда гумбазли гиштин мачит бўларди. Уни бировлар қисқа қилиб «гумбаз» деб, бировлар «эшоннинг мачити» деб атарди. Чап томондаги мевали боғ ўрнида бир-бирига ёпишган митти дўкончалар растаси, стадион

ўрнида эса, яна битта мачит бўлар, умуман, қишлоқда нима кўп, мачит кўп, қалъа теварагидаги маҳаллалар ҳам ўз мачит, ўз қавм-ларига эга эди. Рост, Отақўзи эсини таниганда эски қалъанинг деворлари емирилган, қалъа ичидаги мачитлар, тор кўчалар, уйлар, расталар харобага айланган, урушдан кейин, Отақўзи ўқишдан қайтганда эса кўҳна қўрғон ўрнида оддий култепани кўрганди... Ўқишдан қайтганда эмиш. Бундан ўн беш-йигирма йил муқаддам, у раис бўлган пайтларда ҳам қалъа атрофидаги улкан қишлоқ кўримсиз, кўчалари қинғир-қийшиқ, уйлари гуваладан қурилган ярим хароба жойлар эди.

Ўн-ўн беш йил ичида, атиги ўн-ўн беш йил ичида Отақўзи бир ўзи бу ерларни ж-ннатга айлантирди. Бутун бир шаҳар қурди! Ким қурди? Отақўзи қурди!

Отақўзи тўсатдан кўзлари ёниб, машинада ўтирган шофёрга юзланди.

— Учарбой, бундан ўн беш йил аввал бу ерлар қанақа эди? Эсингда борми?

— Нега бўлмасин? Эсимда бор. Хароба бир жой эди, култепа эди.

— Отангга раҳмат! Кетдик чўлга!

Учар машинага газ бериб, катта йўлга чиқаркан:

— Бир нимадан хафага ўхшайсизми, раис ака?— деб сўради.— Нима бўлди?

— Йўқ, шунчаки бир гап-да!— деди Отақўзи, лекин Учарнинг саволи негадир яна хўрлигини келтирди.

«Нега ҳам хўрлиги келмасин? Салкам йигирма йил бир кул ором билмай ишласа, оламга довруғи кетган ишлар қилса-ю, яна унинг устидан шикоят устига шикоят тушса! Рост, бу шикоятларни оққўнгил, оддий кишилар эмас, отдан тушса ҳам эгардан тушмаган мансабпарастлар, ёғлиқ жойларидан айрилиб қолган юлғичлар ёзишяпти. Ҳамма нарсага ақли етадиган баъзи раҳбарлар бўлса, оғзи билан юрадиган бу фосиқларнинг танобларини тортиб қўйиш ўрнига, комиссия устига комиссия юборса... бу унинг, Отақўзининг шунча меҳнатини ерга уриш, иззат-нафсини койитиш эмасми? Тирноқ остидан кир қидирадиган ўша нопокларнинг бўҳтонларига ишониш эмасми бу, ўртоқ Шукуров?

Йўқ, бунақа экан, уям тахта-ўқлогисини йнғиштиради! Раҳмат! Шунча ишлагани, соғлиғидан айрилиб, асаблари қақшаб, адойи тамом бўлгани ҳам етади. У қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Эндиликда ўрнига ким келмасин, халқ, оддий кишилар унинг номини, унинг қилган хизматларини ёдларидан чиқаришмайди. Бу колхоз, бу қишлоқ тупроғидаги ҳар бир уй, ҳар бир бинога унинг номи тоабд битилган!...»

Қишлоқ чеккасидаги кўм-кўк пахтазорлар орасидан қушдай учиб ўтган машина физиллаб қирга чиқди.

Қир этагидаги сувсиз ўзанининг у томонида узоқ уфқларга ту-

ташган ҳадсиз саҳро ястаниб ётарди. Машина деразаларидан худди ой сатҳидай жонсиз, гайритабиий кўринган бу кулранг ўлик денгизга Отақўзи ҳаяжон билан тикилди, тикилди-ю, гўё бу ҳадсиз саҳро қаърида барпо бўлаётган боғларни кўргандай юраги жўш уриб кетди.

«Йўқ,— деди у тўсатдан, тоғасига хос бир қайсарлик билан.— Кетиб бўлман! Аввал саҳрода қура бошлаган ана шу шаҳарчамни қуриб тугатаман. Аввал ниятимга етаман. Ана ундан кейин, марҳамат, истаган одамига бўшатиб бераман ўрнимни!»

УЧИНЧИ БОБ

1

Қизи Латофат билан узоқ гаплашиб, уйқуси қочган Фазилат эшик тикирлаганини эшитиб, бошини кўтарди.

— Уйғоқмисиз, ойи?

— Ҳозир, болам!— Фазилат қоронғида тимирскиланиб, шиппани оёғига илди-да, чироқни ёқди. Остонада нимагадир кулимсираб ўғли Қодиржон турарди.

— Ейдиган бирор нарса топиладими?

— Ош бор, иситайми?

— Майли. Куёвингиз келди... Ҳайдарни айтаман...

— Вой ўлмасам! Ҳали тўй бўлмасдан...

— Бўлади! Биласиз-ку, кампининг қирқини кутишяпган эди булар. Мана, қирқиям ўтди. Дадамлар айтганмишлар...— «дадамлар» деганда Қодиржон яна бир кулимсираб қўйди.— Шу ойнинг охирига қолмасдан тўйни бошлаб юбораман деб. Латофат билан гаплашдингизми?

Латофатнинг исмини тилга олиши билан унинг лабларидаги табассум сўнди, жағ пайлари тортиб чиқиб, кўкимтир кўзларида совуқ бир ифода пайдо бўлди.

«Отаси! Худди отасининг ўзгинаси!»— хаёлида деди Фазилат.

— Гаплашдим...

— Нима дейди?

— Аниқ бир нима демади. Билмасам энди...

— Нима бало? Битта-яримтаси билан топишиб қолтими уёқда?

Фазилат ялт этиб тўрдаги эшикка қаради.

— Қаёқдаги гапларни топасан-а, болам?

— Қаёқдаги гаплар эмиш!— Қодиржон учи эгик ўроқ бурнининг парраклари керилиб, онасига ёвқараш қилди.— Унинг бунақа бўлишига... сиз ҳам айбдорсиз! Қизингизни йўлга солиш ўрнига ўз феълингиз билан уни... жа!— Қодиржон қўлини бир силтаб, эшик томон юрди-ю, яна тўхтади.

— Менга қаранг, оин! Ҳозир... Ҳайдар кетсин, ўзим гаплашаман у билан!

Фазилат ўғлининг худди отасиникига ўхшаган совуқ нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, ёлворган товушда:

— Тонг отсин, болам,— деди.— Эртага гаплашармиз.

— Йўқ! Эртага қолдириб бўлмайди бу гапни! Бугун гаплашаман, овқатингизни иситинг!..

Фазилат ишком тагида ўтирган Ҳайдардан юзини тўсган бўлиб, ошхонага ўтди. Газ плитани ёқиб, кечқурундан қолган ошни илитди, товага беш-олтита тухум чақиб, қуймоқ қилди. Сўнг, ўғлини имлаб чақирди-да, палов билан қуймоқни бериб, уйга кирди.

Қодиржоннинг гаплари, айниқса, «қизингизни йўлга солиш ўрнига ўз феълингиз билан уни...» деган сўзлари юрак-юрагидан ўтиб кетганди. «Наҳотки унинг ўз ўғли, кўкрак бериб катта қилган ўз фарзанди ўтмишини юзига солса?»

Фазилат Қодиржон айтмасданоқ қизининг феъл-атворида юраги безиллаб юарди. Безилламай ҳам кўрсин! Уртада Отақўзи бор ахир.

У Отақўзидан ҳам чўчир, ҳам уни қандайдир опаларча меҳр билан яхши кўрарди.

Фазилатнинг дилидаги бу меҳр урушдан олдинги масъуд йилларидан, Нормурод Шомуродовнинг ўғли Жаббор унга кўнгли қўйиб, аллақандай нур билан йўғрилган илиқ хатлар ёзиб юрган пайтлардан қолган, чунки бу хатларни мана шу Отақўзи ташир, яланг оёқ, яланг бош, шўх кўзлари муғамбирона чақнаб турувчи бу бола уларнинг махфий почтачиси эди. Кейин уруш бошланди. Жаббор фронтга кетди, кетди-ю, Фазилат ҳар эслаганда юраклари қон қақшайдиган машъум ишлар юз бериб, беғубор қизлик орзулари чил-чил синди. Илк муҳаббат қанотида қушдай учиб юрган у бахтиёр йиллардан фақат бир даста хат, Жабборнинг қўли билан битилган ва ҳар бир сатридан баҳор офтобининг майин ҳарорати уфурган бир даста хат қолди, холос.

Ушш машъум ишлар бўлган маҳалда, кимлардир ташкил қилган қорахат ёлғон чиқиб, «қаҳрамонларча ҳалок бўлган» Жаббор ногаҳон эшикни қоқиб кириб келганида... Фазилат кўкдан фақат бир нарсани тилаган, у ҳам бўлса ўлим эди. Лекин киши ўламади деган билан ўла олмас экан. Ҳаётнинг ўз қонунлари бор экан. Кейинчалик Жаббор (надоматлар бўлсинким) чиндан ҳалок бўлиб, «гуноҳини ювгани» фронтга кетган Бўрибоев эса соғ-саломат қайтиб келгандан кейин... Фазилат унга турмушга чиқишга мажбур бўлди.

Турмуш эмиш! Турмуш қуриш эмас, унинг яширинча, иккинчи хотини бўлишга мажбур бўлди. Чунки бу орада мана шу Қодиржон туғилган эди...

У маҳалда фронтдан қўш-қўш орденлар тақиб қайтган Жамол Бўрибоев область ижроня комитетида ишлар, ойда, баъзан икки

ойда бир марта пачоқроқ бўлсаям, эл-юрт олдида мавқенни оширадиган «Виллис» машинасига миниб келар, эғнида қора чарм плаш, бошида ҳарбий фуражка, қўлида катта қора портфель, келишган сахт-сумбатини вазмин тебратиб, қишлоқ кўчаларидан ўтганда ундан ҳайиқмаган, қўл қовуштириб салом бермаган кимса бўлмас эди.

Жамол Бўрибоев қишлоқда бир кун-икки кунгина турар, сўнг Фазилатнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, «Виллис»ни билан кўча чангини осмони фалакка кўтариб, жўнаб қоларди.

Фазилат тишини-тишига қўйиб чидар, чидамасдан иложи ҳам йўқ, чунки бу пайтга келиб иккинчи фарзанди, мана шу Латофат туғилган эди.

Уша йили, Латофат дунёга келган йили, Бўрибоевнинг биринчи хотини аллақандай касалга чалиниб вафот этди. Шунда Фазилат эл-юрт олдида юзим ёруғ бўлармикан деб ўйлади. Бўрибоевни яхши кўргани учун эмас, одамларнинг маломатидан қутулармиканман деган умидда Бўрибоевдан яхши гап кутди. Лекин малъун малъунлигини қилди. Қайта уйланди. Бу сафар олган хотини жатаг-туғли чиқди шекилли, катта ишга кўтарилиб, Тошкентга кўчиб кетди.

Шу-шу Фазилат Бўрибоев билан алоқани узди, ҳатто нафақасидан ҳам воз кечди. Ўз кунини ўзи кўрди. Икки фарзандини ўзи боқиб, ўзи катта қилди.

Бундан йигирма йил олдин, Отақўзи ранс бўлиб келганда Фазилат идорада ишлар, ҳисобчи эди.

Отақўзи илгариги машъум воқеаларни эсладини ё гап-сўз бўлишдан ҳайиқдим — у пайтларда Фазилат ҳалиям ман-ман деган йигитларнинг юрагига чўғ солса солгудек ёш жувон эди — идорадан бўшатиб, сабзавот бригадасига табелчи қилиб юборди. Фазилат лом-мим демади. Сабзавотчилик бригадасида салкам ўн етти йил ишлади. Бундан бир-икки йил муқаддам Отақўзининг ўғли қизи Латофатга кўнгил қўйгани сабаб, ранс уни чақириб, клубга бошлиқ қилиб қўйди.

Бултур ўғли Қодиржон билан Отақўзининг қизи Тоҳира ҳам тил толишиб қолишгандан кейин эса, ранс унга кутубхонани ҳам топшириб, маошига маош қўшиб берди. Ўзиям шундан бери Фазилатни «қудағай» деб чақирадиган, кўрганда кулиб кўришадиган, мажлисларда ҳатто президиумларга сайлаттирадиган бўлди.

Бундан бир-икки ой аввал Отақўзи уни идорага чақиртирди. Фазилат борганда кабинетда одам кўп эди. Отақўзи қогозларга наридан-бери қўл қўйиб, ҳаммани чиқариб юборди-да, кулимсираб, Фазилатнинг ёнига ўтиб ўтирди.

— Қалайсиз, қудағай?

— Шукр,— деди Фазилат.

— Хўш, нима қиламиз? Тўйни бошлайверамизми?

— Ихтиёр сизда...

— Ихтиёр менда булса, шу бугуноқ бошлаб юбораман!— Отақўзи қўлларини белига қўйиб, қийғир қараш қилди.— Мана, Тоҳираям ўқишни битирди. Эрта-индин келади. Хўш, бу... келинпошша нима деяпти? Дипломини опtimi? Қачон келармиш?..

— Латофат...— Фазилат бир дақиқа дудуқланиб қолди. Уша гапдан бир ҳафта олдин Фазилат қизидан хат олган, хатда Латофат ойисининг тўй ҳақидаги гапларига жавоб бермай, ўқишни битирганини, лекин домлалар унга ўқишни давом эттиринг деб маслаҳат беришаётганини ёзган эди.

— Хўш?— деди Отақўзи.

— Дипломини олган-олмаганини билмадим-у, домлалари унга яна ўқигин деб маслаҳат беряпганмиш.

— Шунақами?— Отақўзи иягини силаганича кабинетини бир айланиб чиқди-да, Фазилатнинг рўпарасига келиб тўхтади.

— Бундай, қудағай... Хабарингиз бор, ўғлим Ҳайдар яқинда диссертация ёқлайди. Шундай бўлсаям ўғлимга айтдим. Даштда катта ишлар бўляпти, дедим. Қишлоқнинг ўзида, Мингбулоқнинг тепасида, хабарингиз бор, катта чорва комбинати қурмоқчимиз... Мен Ҳайдаргаям, ўғлингиз... Қодиржонгаям айтдим. Шаҳар қочмайди, дедим. Буёққа келиб, бир-икки йил мана шу қурилишларда ишланглар, дедим. Ҳа, келиб бир-икки йил ишлашсин, халққа кўрсатишсин ўзларини! Қарабсизки, бири комбинат директори, бири бош инженер!— Отақўзи уч бурчак мўйловини силаб, бир кулимсираб қўйди-ю, яна жиддийлашди.— Гап мансаб-мартабада эмас! Мен иш ўрганишсин, катта қозонда қайнаб, одам бўлишсин деяпман. Мен бу гапни қизим Тоҳирага ҳам айтдим. Сиз ҳам қизингизга хат ёзинг! Ўқиш бўлса қочмайди! Келиб бир-икки йил ишласин. Мен сизга сўз бераман: икки йилдан кейин келиним... қизингиз мактабга директор бўлади! Эри комбинат бошлиғи, ўзи ўрта мактаб директори! Хўш, бунга нима дейсиз, қудағай?

Қандайдир қимтиниб, бир нуқтага тикилиб қолган Фазилат кийманибгина бошини кўтарди: йўқ, Отақўзи кулмас, у қўлларини кўксига қовуштириб дераза олдида қаққайиб турар, бу гаплари ҳазил эмас, пухта ўйланган метин бир режа экани қорамтир юзига шундоқ муҳрланиб қўйилган эди.

— Мен нима ҳам дердим...

— Демасангиз, дарҳол хат ёзинг! Ҳамма гапни тушунтиринг! Мен сизни ўзимники деб айтяпман. Ё сўзим ноўринми?

Отақўзининг тошдай салмоқли гапларидан гужанак бўлиб қолган Фазилат ўзини жилмайишга мажбур этди.

— Йўқ, нега ноўрин бўлсин?

— Ноўрин бўлмаса сал бундоқ... кулиб боқинг, қудағай! Ҳа, балли! Гап мана бунақа бўпти!— Отақўзи Фазилатни эшиккача кузатиб борди-ю, яна тўхтатди.

— Ҳай, айтмоқчи, бир гап эсимдан чиқибди... Лекин... кўнг-

лингизга ҳеч нарсa келмасин, қудағай. Тўйга мен... Жамол Бури-боевни ҳам таклиф қилмоқчиман!

Фазилат, худди терлаб турганда совуқ эпкин теккан одамдай, жунжикиб:

— Ўзингиз биласиз,— деди.— У кишини чақириниш... шунчалик зарурми?

— Зарур! Жуда зарур, қудағай.

— Билмасам. Қизимнинг ҳам... у кишига тоқати йўқ...

— Тушунтириш керак!— деди Отақўзи сал юмшаб.— Тўғри-сини айтсам, мен ҳам у одамни кўп хушламайман. Аммо-лекин... ҳаёт сиз билан биз ўйлагандан мураккаброқ, қудағай. Мана, институтдан кейин ўша одам ўғлингизни ишга олиб қолди. Ёрдам берди. Сиз билан менга бўлмасаям, ҳар қалай ёшларга керак шу одам!

Фазилат ўша куннёқ Латофатга хат ёзиб юборди.

Латофат унинг сўзини ерда қолдирмади, мана, келди. Бироқ бир ўзи эмас, гап-сўзлари сал ғалатиноқ домласи билан бир-икки-та дугоналарини бошлаб келди. Колхозда тажриба ўтказармиш. Ўзиям бурунги Латофат эмас. Унга бир нима бўлган!.. Кўнглидагини очиқ айтмайди. Фазилат тўйдан сўз очса, дарҳол гапни чалгитади, сўз сўраса, яхши жавоб бермайди. Фазилат эса қизи билан очилиброқ гаплашишдан қўрқади. Унга «бир бало бўп» қолганидан чўчийди, қизининг феъли айнаб юрганини Отақўзи эшитиб қолса нималар бўлишини ўйлаб, тирноқларигача музлаб кетади.

Ташқарида эшик тарақлади. Ҳовлидаги чироқ ўчиб, гурс-гурс оёқ товуши қулоққа чалинди. Эшик очилиб, уйга Қодиржон кирди.

2

— Латофатни уйғотдингизми?

— Болам,— деди Фазилат.

— Уйғотинг! Боя айтдим-ку, ўзим гаплашаман, деб!

«Отаси! Гап-сўзлари, қилиқлари — ҳаммаси отасининг ўзгинаси!»

Фазилат юраги увишиб ўрнидан турди, лекин шу пайт тўрдаги эшик очилиб, Латофат ўзи чиқиб келди.

Эғнида гулдор қизғиш халат, оёғида енгил латта шиппак, кундуз баланд қилиб турмакланган сочлари бир ўрим бўлиб бўлиқ кўкраклари ўртасига тушган, сал ранги ўчгани учунми, тимқора кўзлари худди хатар сезган кийикнинг кўзларидай бежо...

Латофат уйқуда пешонасига, юзига тушган майин соч толаларини тузатиб, бир онасига, бир акасига қаради.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?

Қодиржон кимгадир тақлид қилиб, қўлларини кўксида қовуштирди, қийғир бурнини ишқаб:

— Тинчликми, йўқми — сендан сўрамоқчимиз! — деди. — Ўтир! Латофат итоаткорлик билан онасининг ёнига чўкди.

— Хўш, сен нега бунақа... ҳар хил ўйин кўрсатяпсан?

— Қанақа ўйин? — Латофат маъсум кўзлари жавдираб Фазилатга қаради.

— Ўзингни билиб-билмаганликка олма! Тўй... тўйини бошлай-верамизми, йўқми? Шунини сўраяпман сендан!

Латофат акасининг ғазабли кўзидан кўзини олиб қочди. Титроқ қўллари билан халатининг этагини тузатаркан:

— Тўй бўлса... қилаверинг, — деди. — Сизга биров...

— Бу тўй сенга боғлиқ! Сенинг розилигингга боғлиқ!

— Мен... мен истамайман.

— Нима? Нима дединг?

— Шу... ўқийман ҳали...

— Ўқиш бўлса қочмайди! Ҳайдар сенинг ўқишингга қаршилик қиладиган йигит эмас!

— Майли, мени тинч қўйинг, ака...

— А? Лаббай?

Қодиржон муштини тугиб, секин ўрнидан турди.

— Гапни чалғитма бунақа! Агар... уёқда битта-яримтаси билан топишиб қолган бўлсанг, очигини айт ҳозир!

— Аяжон! — Латофат юзини кафтлари орасига яшириб, ўтирган жойида икки букилиб олди.

— Болам! — деди Фазилат, ўғлига илтижо билан термилиб. — Шошмагин-чи, болам.

— Сиз тўхтанг, оини! — Қодиржон қўлларини чўнтақларига тикиб, Латофатнинг тепасига келди. — Мен ҳайронман сенга! Аввал-бошда ўзинг топишиб, энди нимаси ёқмай қолди бу йигитнинг? Кўзи кўр, қулоғи қар бўлмаса! Ақли-ҳуши жойида бўлса... Бир йигит шунчалик бўлар... Тагин нима керак сенга?..

Латофат индамади. У ҳамон елкалари титраб, юзини кафтлари орасига яшириб ўтирарди.

Бугун саҳармардон у Тоҳирандан хат олди. Тоҳира боғларида, кекса тут ортидаги ариқ бўйида учрашсак, жуда, жуда зарур бир гапим бор, деб ёзган эди. Латофат дугонасининг қандайдир зорли илтижосига бўйсуниб, боғ ортидаги сўқмоқ йўллардан айтган жойига, айтган вақтида етиб борди, борди-ю, кўзи тарвақайлаб ўсган таниш кекса тутга тушиб, галати бўлиб кетди. Назарида ўшанда тут тепасидан йиқилиб тушганида илиниб қолган синиқ шох ҳамон ўз жойида осилиб тургандай, гўё бу воқеа беш йил аввал эмас, ҳозир, шу бугун юз бергандай бўлиб, юраги «жиз» этди. Ҳатто худди ўшандагидай тут тагидаги пашшахонадан Ҳайдар сакраб турадигандай, худди ўшандагидай уни бағрига босиб, телбаларча ўпа бошлайдигандай, у эса уят ва ҳаяжондан лов-лов ёнган юзини яширганича яланг оёқ тикан кечиб, бедазор бўйлаб қочадигандай туюлди-ю, вужудини илиқ бир туйғу қамраб олди...

Тоҳира, елкасида қалин гулдор рўмол, ариқ бўйида муңгайиб ўтирарди. Одатда гам нималигини билмай, доим хушчақчақ юрадиган Тоҳира бу сафар қандайдир жуда маънос кўринар, юзи сўлғин, кўзлари киртайиб қолганди. Латофат ёнига бориб ўтириши билан Тоҳира уни қучоқлади-ю, ҳўнграб юборди. Сўнг йиғи аралаш Латофатдан тўйга тезроқ розилик беришини, чунки тўй орқага суриладиган бўлса... чатоқ бўлишини, чунки у иккиқат бўп қолганини ва энди гап-сўз бўлишидан қўрқаётганини гапириб берди...

Тоҳиранинг гаплари олдин Латофатнинг кўнглини гаш қилди. У бир ўйида Тоҳирани силтаб ташламоқчи ҳам бўлди, лекин дугонасининг кўз ёшлари, худди нимадандир озор чеккан кичкина қизчадай ўксиб-ўксиб йиғлашлари бўғинига келган гапни ичига ютишга мажбур этди. Латофат кўнглидаги гашликни базўр босиб, Тоҳирани юпатган бўлди-да, ўрнидан турди. У бўлғуси қайнотасига дуч келиб қолишидан қўрқиб, яна ўша сўқмоқ йўл билан орқасига қайтди, лекин ёмғирдан қочиб, дўлга учраган одамдек, богдан чиқаверишда... Ҳайдарга дуч келди.

Ҳайдар қайси бир тонготар ўтиришдан қайтаётган бўлса керак, юзи, қош-қовоқлари шишиб кетган, ўзиям оёғида зўрга турарди. Латофат қўрқиб кетиб, уни четлаб ўтмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар қўлларини ёзиб унинг йўлини тўсди-да, уйқусиз кўзларига тўсатдан қон тўлиб:

— Ахир ўз билганингиздан қолмабсиз-да!— деди бўғилиб.— Ахир бошлаб келибсиз-да, анави телба домлани?

Латофат беихтиёр орқага тисарилди.

— Ахир... ўзингиз билан гаплашган эдик-ку бу тўғрида. Ўзингиз хўп дегандингиз-ку ахир?

— Хўп деган бўлсам... Сизнинг гапингизга кириб хўп деганман. Мана энди гап-сўзга қоладиган бўлдик!

— Қанақа гап-сўз?

— Ҳар хил!..

— Сиз!— деди Латофат.— Сиздай ёш олим, ёш знёли шунақа бўлмағур гап-сўзлардан қўрқасизми ҳали?

— Қўрқаяпганим йўқ!— ўшқирди Ҳайдар.— Лекин мен... қишлоқда у билан бошлашиб юришингизни истамайман! Тушундиларми энди?

— Йўқ, тушунмадим!— Латофат шундай деди-да, шартта орқасига бурилиб кетди...

Мана ҳозир ҳам у ўша манзарни эслаб, ҳайкалдек қотиб қолди.

— Нега индамайсан?— деди Қодиржон.— Пишган ошни бузмақчимсан ё? Буёқда биз, уёқда дадамлар... ҳамма хурсанд бўп турганда...

— Дадамлар!— Латофат тўсатдан ялт этиб унга қаради, кўзлари аллақандай чақнаб, лаблари титраб:

— Дада бўлса сизга дададир,— деди.— Керак эмас менга уна-

қа дада! У одамни дада дейишдан олдин... бизларни, ойим бечорани қанчалар хўраганини, қанчалар ҳақорат қилганини ҳеч ўйладингизми?

— Утган ишга саловат...

— Сизга саловат бўлса саловатдир, менга саловат эмас! Қишлоқдаги гап-сўзлар, ойимларнинг кўз ёшлари, одамларнинг таъна-маломатлари — ҳеч бири эсимдан чиқмайди! Ҳаммаси ёдимда турибди...

Қодиржон стулга ўтириб, бошини чангаллаб олди, қандайдир ишончсиз овозда:

— Турмуш бўлгандан кейин... бўлар экан-да,— деди.

— Турмуш!— Латофат яна боягидай кўзлари чиройли порлаб, бир акасига, бир кўрпачада мунғайиб ўтирган онасига қаради.— Айбни турмушга ағдарманг. Биламан: сизга у... унинг мансаби керак сизга.

— Бас!— Қодиржон чаён чаққандай ўрнидан сапчиб турди.— Университетда ўқийман деб, жа ақлли бўп кетибсан. Бироқ илм бошқа, ҳаёт бошқа! Ойимларни айтасан!.. Ойимларни ўйласанг... бу гапларингнинг оқибати нима бўлишиниям бир ўйлаб кўрдингми? Сен Отақўзи акани биласанми ўзи? Ким билан ўйнашаётганингни тасаввур қиласанми ўзи?

— Биламан! Қўлидан ҳар нима келади у кишининг! Оғайнингиз Ҳайдар ҳам шундай деб ўйлайди! Тегмаса... зўрлаб олсам ҳам оламан, деб ўйлайди!

— Оладиям! Қўл-оёғингни боғлаб олсаям олади! Ё ҳаммамизли касру касофатингга қолдирмоқчимисан? Бизниям ўйла! Мени ўйламасанг, ойимларни ўйла!

— Мени қўй, болам! Ойи бўлмай ўла қолай мен, ўла қолай!— Фазилат бошига мусибат тушган қишлоқ аёлларидай тиззаларини муштлаб уввос тортиб йиғлади.— Сени бахти қаро қилгунча, ўла қолганим яхши, қизгинам...

— Ойи!— Қодиржонинг овози тоқчалардаги идиш-товоқларни жаранглатиб юборди.— Тўйни азага айланторманг, ойи! Аҳмоқлик қиляпти қизингиз! Аҳмоқ бўлмаса Ҳайдардай йигит...

— Майли!— Латофат шартта ўрнидан турди.— Майли, оғайнингизга айтинг — мен розиман! Бироқ билиб қўйсин, мен унга... кўнгил қўйиб эмас, зўравонлигидан қўрқиб, отасининг қудратидан қўрқиб... рози бўляпман! Агар у зўравонлик қилиб ўйланишдан уялмаса — майли, бошлайверсин тўйни!— Латофат шундай деди-да, чўрт бурилиб, уйга кириб кетди. Ўртага чўккан узоқ сукутдан ёўнг Қодиржон ер остида ойисига хўмрайиб қаради.

— Демак, гап шу! Латофатнинг розилигини олдиқ. Тўйни бошлайверасиз! Қўйинг шу обидийдангизни! Тўйни азага айлантирмасиз яна!— У шартта бориб чироқни ўчирди.— Бўлди, ётиб ухланг! Эртадан тўй тараддудини бошлайсиз!..

— Ўғлим!

Қодиржон унинг чақирганини эшитмади ё эшитса ҳам ўзини эшитмаганликка солди, жавоб бермай уйдан чиқди.

«Наҳотки Латофат, ёлғиз қизи, бу ёлғон дунёга келиб кўрган биттаю битта қувончи Латофат унинг ўзидай суймаган одамига турмушга чиқиб, унинг ўзидай бахти қаро бўлса?» Фазилат ўтирган жойига «шилқ» этиб тушди-да, юзини ёстиққа босди.

У қизи олдида ўзини азалдан гуноҳкор сезарди. Қизи тўғрисида ўйласа, доимо одамларнинг: «Опасини кўр-да, қизини ол, арқоғини кўр-да, бўзини ол», деган гапи эсига тушар, назарида, одамлар бу гапни гўё Латофат учун ўйлаб чиқаргандай туюларди. У қизи билан оналарча самимий гаплашгиси, тўйиб-тўйиб ёрилгиси келар, бироқ бунга юраги дов бермас, чунки қишлоқдаги гап-сўзлар қизининг ғурурини букиб қўйганини биларди. Шу мишмишлар сабаб, Латофат ёзги таътил пайтларида бошқа қизлардай кўчаларни тўлдириб юрмас, тўйларни, қизлар базминини кўп хушламас, аксарият уйда бўлар, кечаю кундуз бошини китобдан кўтармас, қандайдир ғамгин, пинҳоний хаёллар оғушидан чиқмас эди. Рост, бу маъюслик унга аллақандай ярашар, кўрган кишининг юрагини жиз эттириб, ўзига ром қилиб олар, бироқ Фазилат бундан чўчир, қизининг тақдирини ўйласа, олам қоронғи бўлиб кетарди унга...

«Демак, гап шу... Тўйни бошлайверамиз!»

Йўқ, Фазилат қизиям унинг ўзидай бахти қаро бўлишини истамайди. Бунга сира йўл қўймайди. Бироқ... кимга боради? Дардини кимга айтади? Отақўзигами? Йўқ, Отақўзи билан бу тўғрида гаплашишни ўйлашининг ўзи даҳшат! Ё бўлмаса... домла Шомуродовга борсамикан? Дилидаги дарду ҳасратларини унга тўкиб, ёрдам сўрасамикан?

Нормурод Шомуродовни эслаши билан кўнглининг қаърида ётган машъум хотиралар яна хуруж қилиб келди-ю, хаёллари тўс-тўс билан бўлиб кетди.

3

Фазилат ҳар сафар Жаббор тўғрисида ўйлаганида илк танишган масъуд онлари, қишлоқ боғларида ўтган пинҳоний висол ва пинҳоний бўсалар эмас, уруш бошлангандан кейин Тошкентда, Комсомол кўлида бўлган ва аллақандай таҳдидли руҳ билан йўғрилган ғамгин учрашув ёдига тушади.

Уруш бошланганига бир ҳафтадан ошди, ўша куни радио орқали Сталин гапирган, катта хатар ва кутилмаган бир самимият билан сўғорилган бу нутқ юракларни ларзага солган...

У маҳалда ҳозирги Комсомол кўли энди очилган, ҳар куни кечқурун унда улкан халқ сайли бўлар, ноғоралар тарақлаб, карнай ва сурнайлар янграр, кўл бўйига тикилган дорларда дорбозлар томоша кўрсатишарди.

Фазилат ваъдалашган жойларига, чойхона рўпарасидаги маж-пунтоллар тагига одатдагидан бир соат олдин борди. Паркда гўё ҳеч нарса ўзгармаган — ҳар кунгидай одам гавжум, ҳар кунгидай ногоралар гумбурлар, карнай ва сурнайлар наъра тортар, дорлар остида бетоқат болалар тўполон қилишарди. Бироқ Фазилатга ҳамма нарса ўзгаргандай, карнай ва сурнайлар дам кўз ёши ара-лаш нола қилаётгандай, дам халқни зафарга чорлаб, наъра тор-таётгандай туюларди. У Жабборни кўриб юраги орқасига тортиб кетди. Жабборнинг эгниси қора гимнастёрка, оёғида фарч-гурч хром этик, белида камар, фақат яланг бош, қалин, хиёл жипгалак сочлари ҳурпайган, ўзиям қандайдир салобатлашган, няғи сал-сидинга туртиб чиққан от юзида Фазилатга нотаниш, шиддатли бир ифода пайдо бўлганди.

Фазилат юраги увишиб, унга пешвоз чиқди.

— Сизга нима бўлди? Уруш... урушга кетяпсизми?

— Йўқ, ҳозирча қурилишга кетяпман, — деди Жаббор. — Ле-кин... тезда чақириб олишлари керак. Военком шундай деди! — Жаббор қизнинг кўзларига термилди, унинг қўлини олди. — Сен нима қилмоқчисан?

— Мен... имтиҳон тугаса, қишлоққа кетаман.

— Тўғри! — деди Жаббор. — Сен... мен қайтгунча, урушдан қайтгунимча қишлоқда бўп турганинг маъқул.

Фазилатнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Сиз... худди бугун кетяпгандай гапирасиз?

— Чунки бари бир кетаман! Институт ушлаб турган тақдир-даям... Бари бир кетаман. Ўқиган қизсан, тушунмоғинг керак...

— Энди... энди кўришмаймизми? — деди Фазилат лабларини ирпитиб.

— Ҳозир бир нарса деёлмайман, Фазил. Агар чақириб қолмиса... сени кўриб кетишга ҳаракат қиламан! Бир кун, бир соатга бўлсаям бориб келишга ҳаракат қиламан. Бироқ бунинг иложи бўладими, йўқми — ҳозир бир нима деёлмайман! — Жаббор унинг няғидан ушлаб, ёш билан ювилган юзини кафтлари орасига олди. — Шун билан қўй, Фазил! Қаерда бўлмай, донм ёдимда тура-сан. Агар урушга кетсам... душман билан сени деб олишаман, сени деб жанглардан омон чиқишга ҳаракат қиламан. Сени деб эсон қайтишни орзу қиламан!

Жаббор шундай деб, уни бағрига босди-ю, лабларидан, кўзла-ридан ўлди, эҳтирос ва аламдан ёниб, энтикиб ўлди...

Эртасига у қандайдир қурилишга — Жаббор ўша йили темир йўлчилар институтининг иккинчи курсини тугатган эди — кетди, Фазилат эса сўнгги имтиҳонни топшириб, қишлоққа жўнади.

Уруш нафаси қишлоққа ҳам етиб борган эди.

Ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта қишлоқ йигит-лари урушга кетарди. Одатда йигитлар қишлоқ ўртасидаги тепа-ликка, гумбазли мачит олдидаги майдонга йиғилишар, уларни

жўнатгани тумонат одам тўпланар, кўҳна девор билан ўралган қадимий қалъа хотин-халажнинг йиғиси, оқ йўл тилаб, дуо қилган чолларнинг «илоҳа омин»и, бола-чақаларнинг қий-чуви, аравакашларнинг ҳайқиригидан ларзага келарди... Айни замонда деярли ҳар кун, ҳар оқшом қишлоқда тўй бўлар, урушга кетаётган ё кетишн муқаррар бўлган йигитлар ўз танлаганлари билан қовушинишга шошиллар, бир кун, бир кеча бўлса ҳам бирга бўлишни исташар эди. Тўйдан сўнг, чилдирманинг гижбанглари, карнай-сурнай наъраси, қиз-келиндчакларнинг кўз ёши аралаш айтган ёр-ёрларидан кейин, йигитлар яна ўша тепаликка, эски қўрғон деворларига чиқишиб, тонг отгунча қўшиқ айтишар, хиёл ширакайф овозларда айтиладиган ва келгуси ҳижрон доғлари билан йўғрилган, чексиз мунг билан суғорилган бу қўшиқларни эшитганда йиғламаган бирор қиз, урушга кетган ё эрта-индин кетадиган, ёрини ўйлаб зир титрамаган бирор-бир келинчак бўлмас эди!

Фазилат ҳам ва жудолнк шарпаси ҳоким бўлган бу тўйларга кўп боравермас эди. Лекин кечалари амакисининг уйида, бу мунгли ёр-ёрларга, тепадан тараладиган йигитлар қўшиғига қулоқ солиб ётаркан, Жабборни ўйлаб юраги зирқирар, назарида, у ҳам аллақачон урушга кетгандай бўларди.

Жаббор ҳамон темир йўл қурилишида ишларди. Ундан ҳар кун бўлмаса ҳам икки кунда бир хат келар, унинг бўсаларидай қайноқ, конвертидан чиқадиган дашт гиёҳларининг ҳидидай ҳазин, висол орзусига тўла бу хатларни Фазилатга яширинча Отақўзи олиб келиб берар, чунки амакиси уни жуда қаттиқ тергар, ҳар бир қадамини кузатарди.

Октябрнинг охирлари эди шекилли, бир кун кечаси Фазилат юраги ғаш, уйқуси қочиб, еттинчи лампа шуъласида китоб варақлаб ўтирган эди, ногаҳон кимдир деразани чертди.

Китобни отиб юбориб, деразага интилган Фазилат қоронғида ойнага юзини тираб турган Отақўзини кўрди.

— Акам келдилар! Сизни кутяптилар...

Фазилат ёруғ уйда ҳеч нарсани кўрмай, дам қознқдаги рўмоли, дам сандиқдаги камзулига югуриб, уни елкасига илди-да, яланг оёқ, яланг бош ташқарига отилди.

Жаббор уни ҳувиллаб қолган яримьялангоч боғининг ортида, ариқ ёқасида кутиб турарди. Улар бир-бирларига қараб талпиндилару унсиз қучоқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

Бир парчагина совуқ ой кўкдаги сийрак қора булутлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ йўқолар, тоғдан ёқимсиз изгирин эсар, ярим-ялангоч боғ нотинч гувилларди. Ниҳоят, Фазилат бошини Жабборнинг кўксидан узиб, унинг соқол босган, қоронғида қандайдир нотаниш ва таҳдидли туюлган юзига тикилди.

— Нима бўлди? Қастяписизми? Ахир темир йўлчилар...

— Йўқ!— деди Жаббор уни кучоғидан қўйиб юбормай.— Мен... қолдиришсаям қололмайман. Ақлинг етади-ку!..

— Қачон? Қачон кетяпсиз?

— Эртага. Лекин бу ердан... ҳозир, дарҳол жўнамоғим керак. Соат ўн иккида ўтадиган поездга етиб бормасам бўлмайди...

Фазилат гўё жудо бўлишларига эндигина кўзи етгандай, унинг бўйнига осилиб, ўкириб юборди.

— Фазил!— деди Жаббор.— Фазил! Мени қийнама! Мен ҳозир... дарҳол жўнашим керак. Дарҳол. Мен сени бир кўрай деб келдим, бир он, бир дақиқа бўлсаям дийдорингни кўрай деб келгандим, мана, кўрдим. Розиман. Минг марта розиман сендан!— У Фазилатнинг янгидан ушлаб, ўзига қаратди, яна ёздагидай юзини кафтлари орасига олди.— Тунов куни кўлда айтган гапларим эсингдами? Уша гапим гап! Мен сени деб жанг қиламан. Сени деб омон қайтишга ҳаракат қиламан! Кутасанми? Токи бир гап бўлгунча...

— Жаббор ака!— деди Фазилат ўпкаси тўлиб.— Жаббор ака...

— Бошқа гапим йўқ!— Жаббор бутун йигитлик кучи, йигитлик эҳтироси билан уни яна бағрига босди, кўз ёшидан нордон бўлган юз-кўзларидан ўпди. Ўпкасини зўрға босиб ҳансираб гапирди:— Хайр, Фазил! Жонгинам, азизим, ёлғизим, сабр қил! Сабр-тоқат билан кутгин. Қайтаман. Албатта қайтаман!.. Отақўзи! Қайдасан? Қеинойингга қара!— Жаббор шундай деб, Фазилатнинг қўлларини куч билан ёзди-да, бир ҳатлашда ариқдан ўтиб, қоронғида кутиб турган отлиқ дўстлари томон чолиб кетди.

Орқасидан югураман деб йиқилиб тушаёзган Фазилатни Отақўзи ушлаб қолди...

Жаббор аввал Қозоғистоннинг шимол томонидаги бир шаҳарда, танкчи командирлар тайёрлайдиган курсда ўқиди. Сўнг, қирқ иккинчи йилнинг февраль ойларида, фронтга жўнади...

Беш ой давомида ундан келган хатлар салкам бир сандиқ бўлди. Бирда оддий қора қалам билан ёзилиб, сўзлари хиралашиб қолган, бирда хотиржамлик билан сиёҳда ёзилган бу уч бурчак мактублар Фазилатнинг ташна қалбига худди ёзги ёмғирдай таъсир этар, бир йиғлатиб, бир кулдирар эди... Лекин Жаббор жангга кирди-ю, бир ойча хат узилиб қолди. Қайгадир ғойиб бўлган, Фазилатни кўрса қочадиган бўлган Отақўзи роппа-роса бир ой дегайда яланг оёқ, яланг бош, қўлида уч бурчак хат, Фазилат дарс бераётган синфга отилиб кирди.

— Акам тирик! Ярадор бўпти. Госпиталга тушибди!

Фазилат, гапиришгаям мажол етмай, Отақўзининг устарада қирилган тақир бошини кўксига босиб, йиғлаб юборди.

Жаббор жангда оёғидан яраланиб госпиталга тушган, хатига қараганда руҳи тетик, «насиб қилса кўришиб қолармиз», деган гаплари ҳам бор эди.

Насиб қилса кўришиб қолармиз!

Шу умид билан яна бир-икки ой ўтиб, ёз келди. Қишлоқда ҳамма соғлом йигитлар урушга кетган, меҳнатнинг оғири хотин-халасга, колларга, мактаб болаларига қолган эди.

Бу орада колхоз раиси ҳам кетиб, ўрнига Фазилатнинг амакиси раис бўлди. Бир кун у Фазилатни чақириб:

— Энди мактабингни қўйиб тур, болам,— деди.— Бу аҳволда ҳисобчиям кетадиганга ўхшайди. Унинг ёнига кириб иш ўрган, болам...

Фазилат итоаткорлик билан идорага бориб, ҳисобчидан иш ўргана бошлади. Худди ўша маҳалда тўсатдан қишлоқда Жамол Бўрибоев пайдо бўлиб қолди.

Бир кун Фазилат идорада ёлғиз чўт қоқиб ўтирган эди, от туўқларининг дупури эшитилди. Фазилат ўрнидан туриб, деразани очди. Идора олдида қўш от қўшилган катта файтон турар, ундан сакраб тушган барваста, хушқад бир йигит унга томон шахдам қадам ташлаб келарди. Худди ҳозиргина фронтдан қайтган командирдай, энига гимнастёрка, бошига фуражка, оёғига хром этик кийган бу одамни кўрганда, Фазилатнинг хаёлига: «Жаббор!»— деган фикр келди-ю, оёқ-қўллари бўшашиб кетди.

Файтондан тушган хушқад одам дераза рўпарасида тўхтаб, Фазилатга тикилди.

— Идорада ким бор?

— Ҳеч ким...— зўрга жавоб бера олди Фазилат.

— Раис қани?

— Даштда. Уроқда...

— Сиз ким бўласиз?

— Мен... ҳисобчига ёрдамчи...

— Ҳисобчига ёрдамчи...— жангчига ўхшаган одам бошидан фуражкасини олиб, худди ҳозиргина сувга шўнғиб чиққандай сип-силлиқ, ялтироқ сочларини силаркан, Фазилатга бошдан-оёқ разм солиб, мийиғида кулимсиради:

— Бало чиқди-ку бу раис! Одам танлашни биларкан!

Фазилат бир қизариб, бир бўзарди.

— У киши... амаким бўладилар...

— Э, шунақами? Шундай жиянлари бор экан-у, биздан яшириб юрган эканлар-да! Истингиз нима, гўзал қиз?

— Фазилат...

— Фазилатхон денг? Ҳмм... қани бўлмаса, қоғоз-қаламларингизни йиғиштириб, файтонга чиқинг, Фазилатхон...

Фазилат негадир юраги орқасига тортиб:

— Вой, нима қиламан файтонда?— деб юборди.

— Бир ўйнатиб келаман!— Ҳарбий киши хохлаб кулди-да, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди.— Мен,— деди салмоқлаб.— Бўрибоев бўламан. Жамол Бўрибоев. Эшитганмисиз?

— Вой, райижрохом раиси...

Бўрибоев мамнун жилмайди:

— Билар экансиз-ку! Қани бўлмаса, даштга йўл кўрсатиб қўйинг, Фазилатхон. Тезроқ бўлинг. Вақт зиқ!— Бўрибоев шундай деди-да, ҳарбийчасига ерни тап-тап босиб, файтонга қараб кетди.

Усти соябондай кўтарилиб, оқ мато билан қопланган кенг файтонда Бўрибоевдан бошқа ҳеч ким йўқ, олдинги баланд ўриндиқда ўтирган мўйсифид отлар билан банд эди. Бўрибоев унга томон сурилиб ҳазиллашди:

— Менинг фамилиям Бўрибоев бўлсаям, ўзим бўри эмасман, Фазилатхон. Кўрқманг, агар ўзингиз илтимос қилмасангиз, сб қўймайман!

Бўрибоев йўл-йўлакай ҳар хил ҳангомаларни гапириб, Фазилатни кулдиришга, уни суҳбатга тортишга ҳаракат қилиб кўрди. У бирда шарақлаб кулар, бирда кўзларига маъюслик чўкиб, овози самимий титрар, Фазилат жавоб бермаса, гўё қаттиқ таҳқирлангандай қовоғини уйиб оларди.

Фазилат уни зимдан кузатиб, ҳамон алланимадан сесканиб ўтираркан, дам: «Катта одам-ку, мунча титрамасам», деб ўзини-ўзи койир, дам ёмон йўлга кириб қолгандай туюлиб, ваҳима босарди. Лекин Бўрибоевнинг гапига кириб хато қилганини ўроқчи хотинларининг уларни кўриб шивирлашиб қолишганини пайқаганда, айниқса, хирмонда Отақўзи билан учрашганида тушунди.

Кўйлаги ёқавайрон, шимининг почалари тиззасигача шимирилган, бошига алмисоқдан қолган кигиз қалпоқ кийиб олган Отақўзи хирмонда хўпир ҳайдарди. Бўрибоев билан файтондан тушаётган Фазилатни кўрганда Отақўзи қўлидаги хипчини ерга тушиб, бир он анграйиб қолди, кейин кўзлари қаҳр билан ёниб, чўрт бурилиб кетди.

Ушанда, қиз-келиндчакларнинг шивир-шивирини эшитиб, Отақўзининг қаҳрли нигоҳи билан тўқнашганида, Фазилат иккинчи марта Бўрибоевни ёнига йўлатмасликка аҳд қилди. Бироқ Фазилат Бўрибоевдан ўзини қанчалик олиб қочса, Жамол Бўрибоев унга яқинлашишга шунчалик уринаверди. У тўсатдан қишлоққа серқатнов бўлиб қолди, ҳар келганда идорага кирмай кетмас, идорага кирганда эса Фазилат билан учрашмай, ундан ҳол-аҳвол сўрамай, ҳазиллашиб бир кулдирмасдан кетмас эди. Сал кейинроқ эса у «ишга қарашвориш» баҳонасида Фазилатни тез-тез районга чақиртириб оладиган, ҳар хил, кўпинча арзимас топшириқлар билан бир ҳафта-ярим ҳафта ижрокомда ушлаб қоладиган бўлди. Уша кунлари у бир неча марта Фазилатга «бирга бўлиш» ҳақида шама қилди, зиёфатларга олиб боришга уриниб кўрди. Аммо Фазилат кўнмади.

Фазилат ҳар куни бўлмаса ҳам ҳафтада бир-икки марта Жаббордан хат олар, унинг отпусकाга келишини орзиқиб кутарди. Лекин Жаббор келмади. Уч ой госпиталда ётгандан кейин, «фронтга кетяпман», деган хат келди. Ундан кейин эрта-инди жангга қирамиз деган маънода яна битта хат келди. Бу унинг сўнгги хати

бўлди... Икки ойдан кейин, октябрнинг охирларида, бир кун вақтинча раислик қилаётган амакиси уни бир четга чақириб, узоқ суҳбатлашди. Амакиси гапни айлантира-айлантира яна ўша Бўрибоевга олиб бориб тақади, унинг нияти пок эканини, Фазилатни деб ҳатто биринчи хотинидан ажрашишга ҳам тайёр эканини айтди.

Фазилат ўзини каравотга отиб йиғлади, йиғи аралаш кўнглидаги бор гапни айтди. Жабборни деганини, икки ой тугул, икки юз йил ўтса ҳам уни кутажанини, ўлиб қолса ҳам Бўрибоевга тегмаслигини айтди. Амакиси эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Яна бир ой ўтди. Ноябрнинг охири, декабрнинг бошлари эди. Бир кун эрталаб ишга борган Фазилат столда ётган конвертни кўрди. Бу одатдаги уч бурчак хатлардан эмас, катта муҳр босилган, тўрт бурчакли чинакам конверт эди!

Фазилат совуқ тер босиб, конвертни очди, очди-ю, хатни яхшироқ ўқишга ҳам мажоли етмай, стулга, стулдан ерга ағанаб тушди. У янглишмаган, тўрт бурчакли бу конверт — қорахат, Жаббор ҳақида, унинг жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида эди!

Биринчи даҳшатли кунлар ўтиб сал ҳушига келганидан кейин Фазилат бу машъум қорахат Жабборнинг қариндошларига ёки Тошкентдаги ота-онасига эмас, унга келганини ўйлаб ҳайрон бўлди, бироқ почтадагилар тушунтириб қўйишди: «Жабборнинг чўнтагидан сенинг суратинг билан сенинг адресинг чиққани учун сенга юборишгандир-да!» — дейишди. Отақўзидан эса ҳамон дарак йўқ, хирмондаги тўқнашувдан кейин у Фазилат билан саломлашмас эди.

Бир ой ўтди. Бир ойдан кейин Фазилат амакисининг қистовларига ён берди. У энди ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган бўлиб қолганди.

Бўрибоев Фазилатни шаҳарга олиб кетмади, қишлоқда уюштирилган линҳоний энёфатдан кейин уни идора ёнидаги икки хонали бир уйга кўчириб олиб бориб қўйди.

Бўрибоев олдин ҳар кун қатнаб юрди. У келган кунлари аксарият «активлар» ҳам йиғилар, бу йиғинлар гоҳо тонготар базмга айланиб кетарди. Бу ҳол бир-икки ой давом этди, кейин Бўрибоевнинг келиши сийраклаша бошлади. У одатда кечалари, кўпинча тул яримдан ошганда, фарч-ғурч қор босиб, қамчиси билан этигини, эғнидаги почапўстинини чарс-чурс саваб, эшик зулфинларини батоқат шарақлатиб кириб келарди.

Унинг Фазилатга айниқса қаттиқ ботадиган битта одати бор — кўз ёшини, хафагарчиликни жини суймасди. Агар ер тепсиниб кириб келганда Фазилат кулиб қарши олмаса ё кейинроқ бир нарсадан ўқсиб кўзига ёш олса, туклари тиг бўлиб:

— Мотам тутманг, хоним! — деб ўшқириб берарди. — Шу кечакундузи не-не одамлар жанг майдонларида ўлиб кетяпти! Не-не

қиз-келинчаклар тул қоляпти. Сиз билан биз эсон-омон юрибмиз, ўйнаб-кулиб қолмоқ керак. Қани, овқатни опкелинг. Мана шу но-
зик қўлларингиз билан бир пиёла шароб тутинг, кўзидан акаси!..

Фазилат унга гап-сўзсиз итоат қилар, ҳамма талабларини ун-
сиз бажо келтирар, у Бўрибоевдан бўридан қўрққандай қўрқар
эди. Кўзига ёш олиш уёқда турсін, ҳафталаб йўқ бўлиб кетган
пайтларида ҳам ақалли гинахонлик қилишгаям қўрқар, зотан,
ундан ўпкалаш фикри хаёлига ҳам кириб чиқмас эди. Баъзан унга
қандайдир бош-кеги йўқ бир туш кўраётгандай, туман орасида
ҳадсиз бир саҳрода адашиб юргандай туюларди...

Январнинг бошлари эди. Қирқ учинчи йил январи. Қишлоқни
қалин қор босган, уйлар, кўчалар — ҳаммаси қор тагида қолиб,
аллақандай чўкиб, жимиб қолган. Бутун қишлоқда фақат бир
жойда, колхоз идорасида радио бор, у ҳам бор-йўғи бир соатгина
гаширар, газеталар ҳафтада бир марта келарди. Лекин икки одам-
нинг боши қўшилса фронт тўғрисида, Сталинград тўғрисида гап
кетар, ҳамманинг оғзида шу бир сўз — Сталинград эди!..

Уша кунин Фазилат совуқ идорада бир ўзи чўт қоқиб ўтирарди.
Тўсатдан ҳовли томондан югуришиб ўтган уч-тўртта болалар кў-
ринди, сўнг эшиклар тарақ-туруқ очилиб, болалар хонага ёпири-
либ киришди. Олдинда Отақўзи! Қўлида «Қизил Ўзбекистон» га-
зетаси, кўзларида ҳам ҳайрат, ҳам нафрат!

— Мана! — Отақўзи қўлидаги газетани боши узра айлантир-
ди. — Акам тирик! Акам Совет Иттифоқи Қаҳрамони! Кўриб қў-
йинг — бутун Тошкент кутиб опти уни! Сиздан ўн марта яхши, юз
марта чиройли қизлар... гуллар билан кутиб опти!

Отақўзи ўтирган жойида тош бўлиб қотиб қолган Фазилатнинг
олдига газетани отиб юборди-да, эшикдан мўралаб турган дўст-
ларини боши билан сузиб, ташқарига отилди.

Унинг гапи тўғри — газетада вагондан тушаётган Жаббор ва
уни гуллар билан қарши олаётган қизлар сурати босилган, сурат
тепасига йирпик ҳарфлар билан: «Ўзбек халқи қаҳрамон фарзан-
дини кутламоқда!» — деган сўзлар ёзилган эди...

Уша кун кечқурун қош қораяр-қораймас Жамол Бўрибоев ки-
риб келди. Ширакайф. Юришлари алпонг-талпонг. Кўзлари бежо.

Пиглайвериб ҳолдан тойган Фазилат, бир уйда бир ўзи, кара-
вотда шифтга тикилиб ётарди, уйга қор аралаш бир қоп совуқ
олиб кирган Жамол Бўрибоев пўстинини ҳам ечмасдан:

— Эшитибдилар-да, хоним? — деб сўради.

Фазилат жавоб бериш ўрнига кўзига жиққа ёш олди. Бўрибоев
қорни қоқилмаган пўстинини бир силташда ечиб, четга иргитди,
пўстинининг устига қундуз телпагини отиб, мушти билан столни
қарсиклатиб урди.

— Бас! Улмасимдан бурун аза тутманг! Меҳрингиз тошиб кет-
ган бўлса... ўлганимдан кейин йиғлайсиз! Қорахат қани?

— Қорахат?

— Бу йигит тўғрисида келган қорахатни олганмидингиз ахир? Ушани айтяпман — қани?!

У машъум хат Фазилатнинг ёдида ҳам йўқ, уни ўша заҳотиёқ ғижимлаб қаёққадир отган эди...

— Яхши! — деди Бўрибоев. У қўлларини орқасига қилиб, уйни бир айланиб чиқди. — Гап бундай, хоним! Бунақа воқеалар, яъни, олдин қорахат келиб, кейин тирик бўп чиқаётганлар битта бу йигит эмас! Жуда кўп бўляпти бунақа воқеалар. Сабаби уруш! Бунинг учун бировни айблаб бўлмайди. Сиздан илтимос. Бу одам отпусказга келганмиш. Мабодо Тошкентдан буёққа ўтса... сиз мени танимасиз, мен сизни! Қўрқманг! У кетгунча, холос! Агар, мабодо гап кавлаштирадиган бўлса... сиз мени яхши кўриб теккансиз! Қаттиқ муҳаббат қўйиб теккансиз. Тушундингизми гапимга?

Негадир бурчакка қисилиб, мум тишлаб олган Фазилат ортиқ чидаб туролмади. Бирдан овозининг борича уввос тортиб йиглаб юборди...

Бўрибоев унинг тепасида ҳайкал бўлиб қотиб турар, Фазилат кўз ёши аралаш унинг қаттиқ сиқилган муштларини, қор кечиб ялтиллаб кетган этигини кўриб турар, ойнадай ялтиллаган шу этиклари билан тепиб юборишини кутар, лекин бундан қўрқмас, аксинча, унинг уриб йиқитишини, устига чиқиб тепкилашини, шафқатсиз тепкилаб, бўғиб ўлдиришини истарди! Аммо Бўрибоев одатдагидай бақириб-чақирмади, аксинча, қўлини унинг елкасига қўйиб, тўзғиган сочларини тузатмоқчи бўлди, ҳатто Фазилат, худди илондан сескангандай сесканиб, четга сурилганда ҳам ўшқирмади. Тепасида анчагача сукутга чўмиб тургач:

— Қўрқманг, азизим, — деди оҳиста. — Бунинг ҳаммаси — вақтинча бир нарса. Биз... у одам қайтиб кетгунча шундай қилишга мажбурмиз. Кейин... кейин ҳаммаси ўрнига тушади. Мен... муносабатларимизни расмийлаштираман. Сизни шаҳарга кўчириб опкетаман. Ахир биласиз-ку, сизсиз туролмайман. Фақат, битта илтимос: ҳалиги гап эсингизда бўлсин! Биз бир-биримизга муҳаббат қўйиб қовушганмиз. Тамом-вассалом! Акс ҳолда иккимизгача яхши бўлмайди. Мен-ку, эркакман. Бир йўлини топарман. Сизга яхши бўлмайди. Кўз ёшидан фойда йўқ. Ақл билан иш тутайлик, жонгянам! — Бўрибоев бир нуқтага тикилиб қолган Фазилатнинг елкасини силлаган бўлди-да, пўстинини кийиб, уйдан чиқди.

Бўрибоев кетгандан кейин бир-икки соат ўтмасданоқ эшнк яна тақиллади. Фазилат эшикни очмасданоқ билди, аёлларга хос қандайдир ички бир туйғу билан сездн — Жаббор!

Олдин даҳлиз, сўнгра меҳмонхона эшиги шитоб билан очилиб, остонада... эғнида заррин погонли яшил шинель, бошидаги фуражкаси шифтга тегай-тегай деб турган... Жаббор, унинг кетида Отақўз кўринди.

Қошлари бир-бирига туташган, қисилган нўзлари тўрда сурат бўлиб қолган Фазилатга қадалган, лунжлари ичига ботиб кетган

қорамтир юзида ғазаб эмас, йўқ, қандайдир чексиз бир алам муҳрланган.

— Мен ҳаммасини эшитдим!— Жаббор кўзларини Фазилатдан узиб, яхлаб қолган деразага қаради.— Сиз... уч ой мендан хат олмабсиз.

«Тўрт ой! Уч ой эмас, тўрт ой!»

Фазилат буни овоз чиқариб айтди ми ё фақат хаёлидан ўтказди ми — ўзиям билмайди. Фақат хаёлидангина ўтказган бўлса керак. Чунки Жаббор деразага қараганча бўғиқ овозда давом этди:

— Мен бунинг сабабларини суриштириб биламан. Эртагаёқ ҳаммасини аниқлайман. Чунки... Сизга хат ёзмаган куним бўлмаган эди! Ҳар кун хат ёзар эдим сизга, ҳар кунини!..

— Мен-чи? Менинг хатларим-чи?

— Йўқ, олганим йўқ! Мен буниям суриштириб биламан. Лекин гап бу хатларда эмас. Сиз гўё... менинг қисимдан қорахат олган эмишсиз! Қани ўша қорахат?

Фазилат жавоб бериш ўрнига ерга тиз чўкиб, юзини кафтлари орасига яширди.

— Қорахат!.. Боя у сўраган эди бу хатни, энди сиз!

— «У» деганингиз ким? Бўрибоевми?

— Ҳа...

— Бериб юбордингизми унга?

— Йўқ!— деди Фазилат инграб.— Мен уни... мен уни ўшандаёқ йиртиб ташлаганман! Парча-парча қилиб йиртиб ташлаганман. Сиз нимани ҳам биласиз?— Фазилат юзтубан тушганича ерни муштлаб фарёд чекди.

Анчадан кейин унинг қулоғига Жабборнинг, «хўп, майли», деган овози, сўнг этикларнинг бири оғир, бири енгил ғарч-ғурчи эшитилди.

Фазилат кечаси билан мижжа қоқмади, келгуси кун ҳам эрта-лабдан кечгача каравотда шифтга тикилиб ётди, ҳатто чироқни ҳам ёқмади. Кечаси алламаҳалда ҳовли эшиги тарақлаб, кимдир кирди.

— Фазилат, қайдасан, болам? Нега лампани ёқмадинг?— амакиси қоронғида тимирскиланиб юриб, лампани ёқди, уни боши узра кўтариб, каравотда юзтубан тушиб ётган Фазилатнинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, болам? Ўрнингдан тур. Кийин. Уйга бори-миз. Кенвойнинг овқат қилиб кутиб ўтирибди.

Фазилат индамай ўрнидан турди, индамай студентлик чоғларидан қолган пальтосини кийди, индамай амакисининг кетидан ташқарига чиқди.

Кўчада қўш от қўшилган Жамол Бўрибоевнинг таниш файтони турарди. Амакиси олдинга, файтон ҳайдайдиган чолнинг ўрнига, Фазилат эса орқасига ўтирди, ўтираркан, муюлишдан чиқиб келган икки кишининг қорасини кўрди.

— Ўртоқ Бўрибоев! Шошманг, бир оғиз гап бор!

Бу Жаббор эди! Уни амакиси ҳам таниб қолди чамаси, совуқ ҳавони чарс-чурс кесиб, отларга уст-устига қамчи босди-ю, қордан тўфон ясаб, файтонни суриб кетди...

Фазилат, тўғрироғи, унинг сояси етиб борганида, Жамол Бўрибоев шифтига ўттизинчи лампа осилган меҳмонхонада, лаблари ниманидир пичирлаб, бетоқат айланиб юрар, ўртадаги хонтахтада оғзи очилган бир шиша арақ, нон, олма-анор, бир чойлақ чой турарди.

Эшикда Фазилатни кўриб, Бўрибоев тез юриб унинг ёнига келди, аммо кетма-кет даҳлизга кирган амакиси уни имлаб чақирди. Ғира-шира даҳлизда бир дақиқа гангир-гунгур гаплашиб тургандан кейин Бўрибоев қайтиб кирди-да, каравотда ётган пўстинини кийди, камарини боғларкан, Фазилатга яқинлашди.

— Менга қаранг, азизим. Ҳалиги одам бугун райкомга кирибди. Почтани текширибди. Эҳтимол, эртага сизни райкомга чақириб қолишар. Агар мабодо чақириб қолишса, ўша гап — гап!

Унинг сўзи оғзида қолди, чунки шу пайт эшик шарақлаб очилиб, даҳлизда Жаббор билан яна бир нотаниш йигит кўринди.

Бўрибоев худди қафасга тушган қушдай питирлаб қолди. Жаббор қўли билан амакини четга суриб, ичкарига кирди-да, гавдаси билан эшикни тўсиб олди.

— Ҳа, ўртоқ Бўрибоев! Кўнбуйи қидириб юрибмиз, қорангизни кўрсатмайсиз? Бир оғиз гапимиз бор эди сизга!

Бўрибоев титроқ бармоқлари билан камарини тўғриларкан, ҳаяжонданми, кўрқувданми, дудуқланиб:

— Г-гапингиз бўлса... идорага б-боринг,— деди.— Мени дуч келган жойда гаплашадиган одатим йўқ.

— Йўқ, кечирасиз. Бошқалар билан бўлмасаям, мен билан гаплашасиз!.. Мен бултур октябрдан бошлаб урушда, фронтда қон кечиб юрганда ёзган хатларим қани?

— Ие, сиз... сиз жуда ғалати экансиз-ку! Мен қаёқдан билай сизнинг хатларингизни!

— Шунақа денг? Бу гаплардан беҳабарман денг? Менинг хатларимни, ҳар кун и ёзган хатларимни йўқ қилган бошқалар денг! Бировга келган қорахатдан фойдаланиб, менинг номимга қорахат уюштирган ҳам бошқалар денг? Тўхта! Гапимни бўлма, аблаҳ! Ахир мен... биз уёқда, фронтда, Ватан учун, халқ учун тиззадан қон кечиб юрсанг-у, сенга ўхшаган иблислар бу ерда қиз-жувоқларни йўлдан уриб, энг разил ишлар билан шуғуллансаларинг! Тирик офицерни ўлдига чиқариб қорахат уюштириш!.. Бу... энг қабиҳ... палидлар ҳам қилмагандир бу ишни!— Жаббор бошини буқадай эгиб, Бўрибоевга қараб юрди.

Бўрибоев қўллари билан деворни пийпаслаб дераза томон ўтди.

Аммо деразага ёпишиб ўрнига чапдастик билан хонтахтада турган шишани олиб, шифтдаги ўттизинчи лампага отди-да, бир тепишда деразани очиб, ўзини ташқарига отди.

— Тўхта, хоин!— қоронгида ўртадаги хонтахтани ағдариб, деразага сакраган Жаббор Бўрибосовни оёғиданми, пўстинининг этагиданми ушлади шекилли, қочоқ боққа гумбурлаб қулади.

— Тўхта, отаман!— юлдузлар кўринган дераза бўшлиғида Жабборнинг новча қомати бир дақиқа кўринди-ю, зимистон бўшлиққа сакради. Тапур-тапур оёқ товушларидан кейин зулматга чўмган боғ ортида «қарс-қарс» этган тўппонча овози янгради...

Фазилат пойгакка беҳуш йиқиларкан, амакисининг:

— Тамом, уйим куйди, хотин!— деб инграганини эшитди.

У ўзига келиб кўзини очганида... еттинчи лампа шуъласида ерда тиз чўкиб ўтирган амакисини ва унинг рўпарасида, ағдарилган хонтахтанинг теппасида турган Жабборни кўрди. Овлоқдан, жуда овлоқдан Жабборнинг зил-замбил сўзлари қулоғига кирди:

— Ажали етмаган экан, қочиб қутулди! У-ку виждонсиз бир малъун экан. Лекин сиз... кўз олдингизда бўлган бу ёвузлиққа қандай чидадингиз, амаки? Инсофу диёнат дегандан зигирча борми сизда ё ҳаммасини жиғилдонга урганмисиз?

— О, ука! Билмайсиз! Кўп нарсани билмайсиз!

— Биламан! Сиз ўз бошингизни асраш пайдасиз! Аммо бундай қилиб асраган бошни эл-юрт орасида қандай кўтариб юрасиз? Майли! Менинг гапим тамом. Бироқ билиб қўйинг: бу разолатни менга нисбатан қипсиз, бошқа йигитларга қила кўрманг. Эсингизда бўлсин — қасосли дунё бу!

Жаббор ағдарилиб ётган хонтахтани айланиб ўтиб, уйдан чиқа бошлади-ю, Фазилатнинг секин инграганини эшитиб, тўхтади, унга қарамай, зимистон даҳлизга тикилганича деди:

— Майли, омон бўлинг! Омон бўлинг, Фазилатхон!

Бу унинг сўнгги сўзи бўлди. Эртасига Фазилат унинг урушга кетганини, ҳатто Тошкентга ҳам тушмасдан тўғри фронтга жўнаб кетганини эшитди... У бир ойгача уйдан чиқмади, тўшак ёзиб ётиб олди. Бир ойгача Бўрибосовдан ҳам дарак бўлмади, бир ойдан кейингина қишлоқда миш-миш гап тарқалди: юқоридан бу ишларни текширгани одам келганмиш, Жамол Бўрибосов қамалган эмиш... Бу миш-мишлар ростми, ёлғонми — бунни суриштириб ўтиришнинг ҳожатиям бўлмади. Худди ўша куни, «Жамол Бўрибосов қамалибди», деган гап тарқалган куни кечқурун у ўз оёғи билан кириб келди.

Бўрибосов деярли ўзгармаган, фақат почапўстинининг ўрнига шинель, қундуз қалпоғининг ўрнига фуражка кийгану салгина ранг олинган эди, холос.

Жамол Бўрибосов кўп ўтирмади, майда-чуйда буюмларини йиғиштирди-да, ўрнидан турди.

— Урушга кетяпман,— деди у ҳамон тўшакда ётган Фазилатга.— Билмадим... агар сизга муҳаббат қўйиб гуноҳ қилган бўлсам... бу гуноҳимни қоним билан ювмоқчиман. Омон бўлсан, кўришармиз ҳали!..

Фазилат Жамол Бўрибоевнинг фронтга кетиш тарихини кейинроқ эшитди.

Жаббор жўнаб кетгандан кейин Бўрибоевнинг иши обком бюросида муҳокама бўлибди. Муҳокамада Бўрибоев Фазилатга айтган гапини таъкидлабди: қизни йўлдан уриш хаёлимда ҳам йўқ, биз бир-биримизни қаттиқ севиб қовушганмиз, агар севги жиноят бўлса, мени фронтга жўнатишларингизни сўрайман, гуноҳимни жангда юваман, деб арз қилибди. Бюро унга қаттиқ ҳайфсан эълон қилиб, илтимосини қондирибди.

Бу дунё ўзи шундай тескари дунё экан. Сал ўтмай, Жабборнинг Харьков оstonасидаги шиддатли жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги тўғрисида қариндошларига қорахат келди. Надоматлар бўлғайким, бу машъум хат бу сафар қалбаки эмас, рост бўлиб чиқди. Жамол Бўрибоев эса... қирқ бешинчи йилнинг ёзида эсон-омон қайтиб келди. Унинг урушда нималар қилгани Фазилатга қоронғи, бироқ «гуноҳларимни қоним билан юваман» деган гапининг устидан чиққан бўлса керак, елкасида старший лейтенантлик погони, кўсида қўша-қўша орден ва медаллар, энг муҳими — икки марта яраланганлигини кўрсатувчи белги бор, мардона кўкрак кериб кириб келди...

Фазилат бўлса... Жамол Бўрибоев урушга кетгандан кейин бир-икки ойгача одамларнинг кўзига кўринолмай, уйдан чиқмай ётди. Бир-икки марта ўзини ўлдириш хаёлига ҳам борди, бироқ кўкси тагида питирлаган фарзанд уни чоҳ лабидан қайтарди. Ногирон бўлиб туғилган бу тўнғич фарзанд бари бир турмади, уч ёшга тўлар-тўлмас вафот этди. Бироқ шу фарзанд туфайли у ўлимдан қолди, шу фарзанд туфайли Фазилат кейинчалик, Жамол Бўрибоев фронтдан эсон-омон қайтиб келгандан кейин унинг инонихтиёрига бўйсунди...

Одам лойдан яралган, деганлари ёлғон экан, тошдан яралган экан одам! Фазилат бошига тушган ҳамма кўргиликларга дош берди. Усти бутун, ичи тутун. Фазилат икки фарзандини не ҳасратда боқиб катта қилди. Фарзандлари, шукр, ёмон бўлишмади, қилғир-қийшиқ йўллардан кетишмади, илмли-билимли бўлишди. Рост, ўғли Қодиржон — боши тошдан бўлсин, плойим! — хиёл отасига тортди, бироқ қизи Латофат! Латофат, худо умрини берсин, ақли-ҳуши жойида, меҳрибон, жонкуяр, инсофли қиз бўлди.

Наҳот суюкли қизи ҳам унинг ўзига ўхшаган бахти қаро бўлса? Наҳот унинг бошига тушган мусибатлар қизининг ҳам бошига тушса? Тушмасин деса... кимга боради? Беадад ҳасратларини кимга айтади?.. Биттаю битта борадиган одам — домла Шомуродов бўлса... бўлиб ўтган шунча ишлардан кейин Фазилат қайси юз, қайси виждон билан ундан мадад сўраб боради? Чолнинг юзига қандай қарайди?

Фазилат тонг отгунча мижжа қоқмади.

Домла уйғонганида хона ҳали қоронғи эди. Очиқ деразадан гуж-гуж юлдузга тўла бир парча осмон кўриниб турар, қасердадир олисда, афтидан сой томонда бўлса керак, эшаклар ханграр, бир-бирлари билан баҳслашиб хўрозлар қичқирарди.

Домла инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди, эгнига эски йўл-йўл пижамасини ташлаб, оёғига латта шиппагини илди-да, чироқни ёқди. Хонадаги буюмлар кечаси қандай бўлса шундай, жой-жойида турарди: алмисоқдан қолган катта, бесўнақай столнинг ўнг томонида чумоли изидай майда араб алифбесига ёзилган бир даста қороз, чап томонда экспедициялар ҳисоботи, улкан мутахассисларнинг хулосалари солинган қалин папкалар, керакли китоблар. Стол рўпарасидаги девор Ўрта Осиёдаги ҳамма йирик суғориш тармоқларининг сурати солинган улкан харита билан қопланган, унинг ёнига бўлғуси Сибирь — Ўрта Осиё каналининг йўли чизилган ва савол аломатларига тўлиб кетган ўша таниш харита осилган.

Сўнгги пайтларда домла бирдан икки қўлёзма устида ишлар, бири тоғ арчаси ва унинг аҳамияти тўғрисида, бири — республикадаги барча суғориш тармоқларини янгилаш ҳақидаги илмий иш эди. Лекин яқинда Гулсара аянинг таъзиясига келиб кетган институт директори Артём Поликарпов янги бир гапни айтиб қолди. Гуё домланинг Шимол дарёларини Жанубга буриш билан бир қаторда Ўрта Осиёдаги барча сув тармоқларини янгилаб чиқиш ва уларни тартибга солиш шарт деган маънода Ҳукумат раҳбарларига ёзган шахсий мактуби энг юқори донраларда ўрганилаётган эмис. Шу боисдан институт директори ундан шу масалага бағишланган илмий ишини тезроқ тугатишини илтимос қилди. Сабаби, Поликарповнинг айтишича, юқори донраларда бўлган гап-сўзлардан кейин, сув хўжалиги раҳбарлари ҳам домланинг илмий ишини суриштира бошлашибди...

Одамлар қизиқ. Кошкниди домла бу гапни бугун айтяпган бўлсал У ўз фикрини исботлаб қанча-қанча мақолалар ёзди, илмий анжуманларда гапирди, лекин «энг юқорилар» қизиқмагунча ҳеч ким унинг гапларига эътибор бермаган эди, юқорилар қизиқиши билан ҳамма питирлаб қолибди!..

Домла бу гапни Артём Поликарповга айтмоқчи бўлди-ю, баъзи мулоҳазаларга бориб айтмай қўя қолди. Биринчидан, Артём Поликарпов унинг эски оғайниси Прохор чиноқнинг ўғли, ўз қўлида ўсиб катта бўлган олим. Иккинчидан, Поликарпов домлага бу гапларни хурсанд бўлиб гапирди, катта ёрдам ваъда қилди. Ваъдасининг устидан чиқди ҳам. Бир ҳафтадан кейин сув баланси бўлимининг кичик илмий ходими орқали ҳозир столда қаланиб ётган

мана шу папкаларни, домла истаган ҳамма китобларни етказиб берди.

Домла эски креслосига ўтириб, папкаларнинг боғичини ечди. У бир соатча қимир этмай ишлади, кейин бутун аъзойи бадани увишиб қолганини сизди-да, ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди.

Боғдай катта, сердарахт ҳовли ҳануз ғира-шира қоронғи, лекин қишлоқ уйғонмоқда, қўшни ҳовлида чақалоқ йиғлар, сигир-бузоқларнинг мў-мўлаши, қўй-қўзиларнинг маъраши эшитиларди.

Домла Шомуродов кўнгли бир хил бўлиб, қўш қанотли дарвоза ёнидаги эшикни очди. Кўча кимсасиз, жимжит эди. Бироқ... ажабо! Дарвоза ёнидаги супада кимдир бошига эски чопонини буркаб, ёнига шляпасини қўйиб ухлаб ётарди.

«Ким экан бу, кечаси унинг уйини қўриқлаб ётган?» Домла бир ўйи индамай қайтиб кириб кетмоқчи бўлди-ю, эшигида нотаниш одамнинг ётиши ғалати туюлиб, секин турди. Чопонига буркалиб олган одам, худди шунни кутиб ётгандай, дик этиб ўрнидан турди.

Қудратхўжа!

Сийрак сочлари тўзғиган, лунжлари ичга ботиб, кампирдаҳан бўлиб қолган Қудратхўжа уйқули кўзларини қисиб, ишшайиб турибди.

— Ие, сенмисан, Қудратхўжа?

— Офарин! Танидинг!— Қудратхўжа бошига шляпасини қўндириб, мамнун илжайди.— Кечаси кампирингга бир фотиҳа ўқиб кетай деб келсам, дарвозангда отнинг калласидай қулф. Ухлаб қолган бўлса безовта қилмай деб шўтта ётиб қола қолдим.

Нормурод Шомуродов нима дейишини билмай гўдайиб турарди. Уйга таклиф қилай деса, Қудратхўжанинг «фалсафа сўқиб» миясини қоқиб қўлига бернишини билар, таклиф қилмай деса... фотиҳага келган одамни эшикдан қайтариш одобдан эмас.

— Фотиҳага келган бўлсанг... уйга кир!

— Худога инонмас эдинг, қуръон ўқисам қаҳринг келмайдими?

Домла рўпарасида дилдираб турган бу муштдеккина одамга ўқрайиб қаради.

— Менга қара, Қудратхўжа! Ҳозир сен билан сафсата сотиб ўтиришга на вақтим бор, на тоқатим! Хоҳласанг кир, хоҳламасанг туёғингни шиқиллат!

Қудратхўжа бошидаги қимматбаҳо шляпасини тўғрилаб:

— Тарки одат амри маҳол!— деди.— Профисор бўлсанг ҳам қоматпи-да беодоблигинг! Фотиҳага келган одамга ҳам туёғингни шиқиллат дейдиларми? Хўп, Гулсараббинини арвоҳи учун кираман, аммо шишанинг тагида бўлсаям борми қолган-қутгани? Бор бўлса, жиндак қуйиб бер. Маза йўқ, профисор...

Домла Шомуродов: «Ичмасам қаёқдан келсин қолган-қутгани?»— деб койиб бермоқчи бўлди-ю, кўчиб келган кунни юк таши-

ган ёшлардан қолган шишалар эсига тушиб: «Юр», деб ҳовлига бошлади.

Қудратхўжанинг бахтига ошхонадаги шишаларнинг бирида озгина арақ, патнисда қаттиқ нон, қуш чўқилаган бир-икки бош чиллаки узум бор эди.

Қудратхўжа иродасига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан шишага ёпишди, «банияти шифо», деб пичирлади-да, пиёлага қуйишга ҳам сабри чидамай, шишанинг оғзидан қултуллашиб ича бошлади.

Нормурод Шомуродов Хўжанинг хатти-ҳаракатларини ижирганиб кузатаркан, кўз олдига лоп этиб бошқа бир манзара келди-ю, галати бўлиб кетди.

Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилнинг совуқ куз кунларидан бири, қишлоқ ўртасидаги бозор майдонида, машҳур гумбазли маҷит олдида, одам тирбанд: қишлоқ қулоқлари сургун қилинмоқда!

Қол-хуржулари араваларга ортилиб, жўнатилишга шайланган бир гуруҳ бойлар, қулоқлар, руҳонийлар орасида Қудратхўжа ҳам бор. Бошида чақмоқ телнак, эғнида оғир почанўстин, оёғида хром этик, қотма, шопмўйлов Қудратхўжа шерикларига ўхшаб обидийда қилаётгани йўқ, йиғилган оломонга, бири юрак ютиб, бири ҳадиксираб келган қариндош-уруғларига нола қилаётгани йўқ, гўё сургунга эмас, кўпдан орзу қилиб юрган саёҳатга кетаётгандай, мўйловини диққайтириб кўкрак кериб турибди. Рўпарадаги оломонга, майдонни қўршаб олган отлиқ милиционерларга, Нормуродга ўхшаган қишлоқ активларига гўё: «Шошманглар, кўрамиз ҳали, оқибати нима бўлади бунинг!»— дегандек, кўзларини қисиб, жағ пайларини ўйнатиб ёвқараш қилади...

Тўсатдан бозор майдонини аёл кишининг аччиқ фарёди зир титратди. Сўнг чекиниб йўл берган оломон орасида... паранжиси бир томонга оғиб кетган, бечачвон очиқ юзи ёш билан ювилган бир қиз... йўқ, гўзалликда тенгсиз бир ёш жувон кўринди. Жувон наришон сочларини ҳавода қора бахмалдай хилпиратганича қушдай учиб келиб, Қудратхўжанинг бўйнига осилди.

Юзи офтобдай тиниқ, тимқора сочлари тўпиғига тушган, ҳусн-малоҳатда тенгсиз бу жувон — Ойниса эди.

Қудратхўжа уни қулоқ бўлишидан бир йил олдин, қўлидаги уч-тўрт яшар қизчасини чирқиратиб, бир камбағал йигитдан тортиб олганди, унинг қулоқ қилиниб, қишлоқдан бадарга бўлишига шу айби — камбағал йигитнинг ёш хотинини тортиб олгани ҳам сабаб бўлганди. Ойниса эса... қишлоқ аҳлининг фикрича, Қудратхўжанинг тузоғига тушиб, азият чеклаган Ойниса эса уввос тортиб, унинг бўйнига осилиб йиғларди!

Бу галати манзаранинг шоҳиди бўлган бозор майдони ғала-товур бўлиб кетди. Ойнисанинг қилигидан туқлари тиг бўлиб кетган Нормурод милиционерларга: «Ҳайданг бу ёт унсурлар-

ни!» — деб буйруқ берди, буйруқ бераркан, Қудратхўжа ақалли эди, фарёд чеккан гўзал хотинини кўрганида ўзгарар, дод деб юборар, деб ўйлади. Аммо юзи чўяндай қорайиб кетган Қудратхўжа, хотинининг оппоқ қўлларини бўйнидан шартта узиб, ўзидан итариб юборди-да, биринчи бўлиб отлиқ милиционерлар олдига тушди. Эри силтаганида ерга йиқилиб тушган Ойниса эса... қушдай питирлаганича, мозор майдонида ер тишлаб қолди. Шундай бўлса ҳам Нормурод Қудратхўжанинг фирибгарлигига учган ёш жувонининг кўзини очиб, уни тарбиялаш керак, деб унга ёрдам қўлини чўзди, олдин фаола хотин-қизлар сафига тортди, кейин Тошкентга ўқишга олиб тушди, ҳатто ошнқ бўлиб Гулсара бечорадан ажралиш фикригача борди. Яхшиям Ойниса рўйхушлик бермади. Бироқ қишлоққа ҳам қайтиб келмади. Биринчи эридан қолган Фазилатни, ўша, уруш йиллари Жабборнинг юрагига чўғ солиб, кейин айниб кетган қизи Фазилатни қариндошларига қолдириб, бошқа эр қилди. Аммо бу сафар ҳам бахти чопмади: эри билан Хоразм томонларга кетди — у маҳалда Хоразмга поезд ҳам бормас эди — шу кетганича ном-нишонсиз йўқолди.

Ҳа, тақдирнинг тагига етиб бўлмас экан киши. Ойниса-ку домдараксиз кетди, бу эса, не балоларни кўрмаган, қулоқ бўлиб бадарга қилинган Қудратхўжа эса тегирмондан бутун чиқиб, ҳамон судралиб юрибди. Балки унинг бу юришида, «юз грамм»нинг бандаси бўлиб, бунчалар паст кетишида маъно йўқ бўлса йўқдир, аммо не-не одамлар аллақачон оламдан ўтиб кетганда бу бадбахтнинг ҳамон оёқ остида ивирсиб юриши ҳам телба тақдирнинг ғалати ўйинларидан эмасми?

Гўё бир қултум арақ эмас, бир пиёла обизамзам ичгандай жонланган чувак юзига ҳов югуриб, хира кўзлари муғамбирона қисилган Қудратхўжа сийрак мўйловини артиб, битта қурутни оғзига олди:

— Ҳа, нега қоққан қозиқдай қаққайиб турибсан? Утир! Ё бу оламга устун бўлмоқчимисан, профисор?

Домла Шомуродов, мийиғида кулиб, каравот ёнидаги тўқима креслога чўкди. Бир қултум арақ билан тирилиб қолган Қудратхўжанинг ширакайф хатти-ҳаракатлари уни қизиқтира бошлаган эди.

— Бошқа нарсаса ақлим етмаса ҳам, бу дунёга ҳеч ким устун бўлолмаслигига ақлим етади, Қудратхўжа!

— Ё тавба! — деди Қудратхўжа, оғзидаги қурутни лунжларида айлантириб. — Сенгайм ақл кирибди-да бўлмаса!

Нормурод Шомуродов гапнинг нишаби қай томонга оғаётганини сезса ҳам кулиб жавоб берди:

— Ақл... ҳеч кирмагандан кўра, кеч кирганиям яхши, Хўжа!

— Ҳа, бу дунё ўзи шунақа экан, профисор! Бани одам аввал кўзи кўр, ақли ноқис бўлиб туғилар экан. Кўзи очилиб, оқу қора-

ни таниб, бундоқ ён-верига қараса... гўр тепасида турибди! Гўрни кўрганда ақли кираркан, осий банда!

Нормурод Шомуродов Сукротнинг бошидай улкан бошини силаганича бир дақиқа жим қолди. У Қудратхўжанинг нима демоқчи эканини гўрдан гап очишиданоқ илғаб олди. У ўлимни рўкач қилиб, кишилар дилига ғусса солишни яхши кўрадиган, бу билан ҳам ўзига таскину тасалли бериб, ҳам ғурури голиб рақибларига таҳдид қилишни хушлайдиган «файласуф»ларни кўп кўрган, кўп учратган. Бу «фалсафа»нинг бутун чиркинлигига ақли етгани учун ҳам Нормурод Шомуродов одатда бу одамлар билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришни ўзига муносиб кўрмас, уларнинг «улуғ фалсафа»сига ичида бир кулиб қўя қоларди. Лекин ҳозир «эски қадрдон»нинг илмоқли гаплари қалбининг аллақандай новик жойларига тегиб кетди-ю:

— Менга қара, Қудратхўжа!— деди ҳансираб.— Бу сийқаси чиққан гапларни қўзғашдан муродинг нима? Инқилоб қилиб, бизга ўхшаган бой-қулоқларнинг илдизига болта уриб нима орттирдинг, демоқчимисан? Бари бир сен ҳам гўр оғзида турибсан, демоқчимисан?

Қудратхўжа ғалати ишшайганича, пўрим шляпасини бир кўтариб қўйди.

— Йўқ! Бу гапингга қараганда сен ўлмайсан! Сен абадулабад устун бўлиб қоласан бу дунёга!

— Балки сендан олдин мен ўларман. Аммо-лекин...

— Во дариғ! Ашаддий большевик ҳам ўлимга иқрор экан-да?..

— Ҳа, иқрор! Ҳаёт ҳам, ўлим ҳам табиат қонунидир. Аммо сен менн ўлим билан кўрқитиб, пушаймон қилдираман, деб ўйласанг... номаъқул бузоқнинг гўштини ебсан, Хўжа!— Домла Шомуродов ҳаяжонланганидан ўрнидан бир туриб, қайта ўтирди, хаёлидан: «Менга нима керак бу субутсииз банги билан сафсата сотиб ўтириш?»— деган фикр ўтди.

— Э, ақлим қурсин!— деди Қудратхўжа пешонасига бир уриб.— Метин иродали большевик юрагидаги дардини очмаслиги керак эди-ку, ахир! Айниқса, каминга ўхшаган ёт унсурлардан пинҳон тутмоғи керак эди-ку дардини!

— Тўғри!— Нормурод Шомуродов беихтиёр кулиб қўйди. У Қудратхўжанинг «фалсафа сўқишга» мойиллигидан воқиф бўлса ҳам, унинг анча «саводли файласуф» эканидан беҳабар эди.— Чин большевик, айниқса, сендай ашаддий душманлардан пинҳон тутмоғи керак юрак дардларини!

— Вой тавба!— деди Қудратхўжа ёқасини ушлаб.— Одам деган ҳам шунақа бўладими?

— Қанақа бўпман?

— Эллик йил олдин қандай бўлсанг, ҳануз шундайсан! Тўнка бўш кет-э!

— Қудратхўжа, гўё аскияни қойиллатиб қўйгандай, тиззаларига

шапатилаб ҳиринглаб кулди. Лекин унинг кулгиси, ҳатто «тўнка» деган ҳақоратомуз сўзи ҳам бу сафар Нормурод Шомуродовнинг қаҳрини келтирмади, аксинча, қандайдир шўхлигини қўзғатди.

— Сен-чи? Сен ўзгардим деб ўйлаясанми, Хўжа?

— Ўзгармабманми? Елирай, а?..

— Йўқ... афти башаранг-ку, ўзгармоқ тугул ғажилган ошиқ бўп кетибсан-у, аммо фикр-зикринг, дилинг!.. Ё тавба! Инқилобдан кейин Шўро ҳукуматига қандай кек сақласанг, ҳануз шундай...

— Тўхта!— Қудратхўжа столдаги патнисни нарироқ суриб, олдинга энгашди, ўлакса товуқнинг бўйнидай ингичка кекирдагини чўзиб:

— Сен мени бунақа сиёсий гаплар билан қўрқитма!— деди ўқрайиб.— Сендақалар қулоқ қилган бўлсаям, Совет ҳукумати озод қилди мени!

— Тўғри, Совет ҳукумати сени озод қилди, эрк берди-ю, аммо сен ҳамон дилингда кек сақлайсан, ҳамон...

— Совет ҳукуматига гинам йўқ маним. Аммо сен... Эсдан чиқадиган иш қилдингми ўшанда сен? Ёдингдами, мени қишлоқдан бадарға қилган кунн тепада, гумбазли мачит майдонида... бечора Ойниса дод солиб келиб бўйинимга осилганда...— Қудратхўжа кўзлари пирпираб ўрнидан турди, чувак юзининг қат-қат ажинларига, чуқур ботган лунжларига қуйилган кўз ёшларини артди.— Қон йиғлаб келиб бўйинимга осилганда... эсингдами, жиндак раҳм-шафқат ўрнига... шафқат ўрнига: «Ҳайданг бу унсурларни!» деб ҳайқирганинг ёдингдами, Нормурод?!

Домла Шомуродов ўз кўзларига ишонмай қолди. Назарида, ҳозир унинг олдида боя супада гадога ўхшаб ғужанак бўлиб ётган, бир қултум шароб учун тиз чўкиб, ер ўпишга ҳозир, маст-аласт Қудратхўжа эмас, ўша, бундан қирқ йил муқаддам бозор майдонида ҳуснда тенгенсиз ёш хотини бўйнига осилиб йиғлаганда ҳам пинагини бузмаган, отдан тушса ҳам, эгардан тушмаган, калондимоғ бойвачча Қудратхўжа тургандай туюлди. У ўзидаги бу ғайритабиий туйғунни аранг енгиб:

— Хўш?— деди.— Сенинг фикрингча, биз нима қилишимиз керак эди ўшанда? Халқининг қонини канадай сўрган сендай бой-қулоқларга меҳр-шафқат қилишимиз керакмиди ўшанда? Хотин-часи йиғлаб келди деб, биз ҳам обидийда қилиб, қўйиб юборишимиз керакмиди сени? Биз шафқат қилсак...

— Шафқат! Шафқат нима қилсин сенда?

— Тўғри! Сендайларга шафқат қилганимизда, сен... сенлар бизни нима қилардиларинг?

— Менми?

— Ҳа, сен?

— Отар эдим!— деди Қудратхўжа. Унинг ёшли кўзлари туй-қусдан қандайдир ҳайрат аралаш бир нафрат билан чарақлаб

кетди.— Гумбазли мачитнинг меҳробига тираб, бешотарининг типини мана шу хумкаллангга тўғрилаб... отар эдим қарсиллатиб!

Домла Шомуродов бенхтиёр бир сапчиб тушди-ю, пешонасидан чиққан совуқ терни артиб, зўрма-зўраки жилмайди.

— Мардона тан олдинг, қойилмаи сенга! Аммо сўзингда мантиқ йўқ-ку, Хўжа! Сен мени меҳробга тираб отсанг, мен сенинг пешонангни силаб, меҳр-шафқат қилмоғим керакмиди ўшанда?

— Тўхта! Гапдан чалғитма мени, профисор!— Қудратхўжа қалтироқ қўллари билан шишани оғзига тутди, тутди-ю, унинг бўш эканини кўриб, газаб билан бошидан ошириб отди, олма шохларини шатирлатиб ўтган бўш шиша деворга тегиб чил-чил сниди.— Нима демоқчи эдим? Ҳа! Бу дунёда арши аълога етганингни кўриб турибман. Аммо-лекин билиб қўй, профисор, борадиган жойимиз битта! Ал қасосил минал ҳақ! Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўлурсан мендек! Тонгла маҳшарда учрашамиз ҳали! Пулсиротдан бирга ўтамиз ҳали, Нормурод эшон! Ҳа!

«Тағин эски ҳаммом, эски тос! Мискину мажруҳлар, ғарибу ғураболарга мўлжалланган диний-мистик сафсата!»

Домла Шомуродов бор-будини бой бериб, адоин тамом бўлган бу дайди-девона билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг бутун бачканалигини яна бир бор ҳис этди, лекин унинг пулсирот тўғрисидаги гапи яна ғашига тегиб:

— Ҳей, Хўжа!— деди тўсатдан таҳдидли ўқрайиб.— Биласанми, мен сенинг бу чиркин сафсаталарингга инонмайман. Агар-чи, сен пулсирот деб, инсофу адолатга шама қиялган бўлсанг, шуни билиб қўй — менинг виждоним пок! Менинг пулсиротим имону эътиқодимда! Ўзим инонган улуг ғояларда! Мен ҳеч қачон бу ғояларга, имону эътиқодимга хиёнат қилган эмасман! Ҳеч қачон виждонимни сотган эмасман, инсофу адолатни унутган эмасман! Агар сен айтган пулсирот кўприги бор бўлса, агар ундан гуноҳсиз бандалар ўтиб, гуноҳкорларни жаҳаннамга йиқиладиган бўлса... мен ундан сен билан баробар ўтишга розиман! Ким ўтиб, ким йиқилади — кўрамиз ҳали!— Нормурод Шомуродов бунинг ҳаммасини нафас олмай жўшиб гапирди-ю, ўрнидан туриб кетди. У Қудратхўжага қараб: «Бас! Бўлди! Кўтар жийда халтангни!»— демоқчи эди, бироқ шу пайт беш-олти яшар ўғилчасини етаклаб дарвозадан кириб келган ёш жувонни кўриб, тилини тишлади.

Ҳовлига кирган ёш жувон, қўлидаги саватини ерга қўйиб, бош ғиёб салом берди.

— Келинг, қизим...

— Ошхонада майда-чуйдаларим қолганди, олсам майлими, отахон?

Домла Шомуродовнинг хаёлидан: «Шу уйнинг эгаси!»— деган фикр ўтди.

— Бемалол, қизим, бемалол.

Ёш жувон ўғилчасини етаклаганича, ўдагайлашиб турган икки чолнинг енидан ёзги ошхона томон ўтиб кетди.

Қудратхўжа қандайдир маъноли тиржайиб:

— Уроққулди келини, танидингми, профисор?— деб сўради.

— Қайси Уроққул?

— Э, ўша, фақирдан юзбошиликни тортиб оберган ораининг Уроз хўроз бор-ку, хотирингдан кўтарилдими? Ушанинг келини. Эри механизатор. Бу жой шуларники эди. Жиянинг Отақўзининг битта писандаси билан шундоқ жойларини сенга бўшатиб беришди! Тенглик-да, тенглик!

Домла Шомуродов негадир бирдан бўшашиб, бошини ҳам қилди. У жияни Отақўзидан бунақа данғиллама уй-жой сўрамаган, зотан унга, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турган қарияга ўрдадай ҳовли-жойнинг зарурати ҳам йўқ, хусусан, бировларни ўқситиб, иссиқ жойидан кўзгатишнинг ҳожати йўқ эди!..

Ошхонанинг эшигида ўғилчасини етаклаб олган ёш жувон кўринди. Ўғилчаси оёғини ерга тираб гингшир эди.

— Ойижон! Боғимиз яхши! Кетмаймиз боғимиздан!..

— Жим бўл, зумраша! Ана, раис буванг келяпти! Нақ ўлдиради эшитиб қолса!

Қудратхўжа яна ёқимсиз ҳиринглаб кулди:

— Раис бува! Ҳи-ҳи... Бурунда: «Ана олабўжи!» деб қўрқитишарди. Энди мана... тақсиримнинг жиянларини айтиб қўрқитишадиган бўлишди одамлар!..

Домла Шомуродов индамай ўрнидан турди. У титрар эди.

Ёш жувон кўзлари аллақандай чақнаб, катта, сердарахт ҳовлига, оқланган деворларга, ҳаворанг бўёқлари нафис товланган ойнабанд айвонга қаради.

— Яхши ремонт қилсизлар. Биз ҳам бу йил ремонт қиламиз деб режалаб қўювдик...

Қудратхўжа бошини мастона ликиллатиб:

— Хафа бўлма, қизим Нодира!— деб гўлдиради.— Бари бир борадиган жойимиз битта...

Нодира унга жавоб бермай, Нормурод Шомуродовга юзланди:

— Майли, буюрсин, домла! Мен шунчаки... ўн йил туриб, ўрганиб қолган жойимиз эди. Бу ҳовлидаги ҳар бир дарахт, ҳар бир гулни ўз қўлим билан парвариш қилгандим. Шунга... кўнгил ўлгур...

Домла Шомуродов хижолат чекиб, томоқ қирди:

— Мен тушуниб турибман, қизим, ҳаммасига тушуниб турибман...

— Майли, буюрсин...— Нодира бир қўлига саватини олиб, бир қўли билан ҳамон ҳиқиллаб йиглаётган ўғилчасини етаклаб ҳовлидан чиқди.

Қудратхўжа тилини такиллаб:

— Ана инсофу ана адолат!— деб хитоб қилди.— Адолат қачон бўптики, энди бўлсин...

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Қудратхўжанинг совуқ кулгиси гўё хазон тўзгитган кузги шамолдай, унинг дилидаги барча шубҳаларни тўзгитиб юборди.

— Йўқ!— деди қаддини ростлаб.— Бўлган адолат! Уша, сен қишлоқ ўртасида раста-раста дўкон очиб, камбағалларни шилиб кафангадо қилган маҳалларда бўлган диёнат! Бир бечора яланг-оёқнинг ёш хотинини қўйнидан тортиб олган пайтларингда бўлган адолат! Эсингдами, Хўжа, ўшанда, кечаси ёлланган каллакесарларнинг билан Ойинисани олиб қочганигда, унинг эри... қўй оғзидан чўп олмаган бир мўмин йигит... ўзини қабристон чинорига осиб қўйгани эсингдами, бойвачча?..

— Эсимда, профисор, эсимда. Аммо-лекин...

— Йўқол кўзимдан!— ўшқирди Нормурод Шомуродов.— Энди ҳалиги... ишониб юрган пулспрот кўпригинигда дуч келмагунимизча қорангни кўрмай сенинг!

Унинг вазоҳатида қўрққулик эди. Қудратхўжа ялтоқланиб ишайганича дарвоза томон тисарилди. Нормурод Шомуродов муштини боши узра кўтарганича унинг кетидан бир-икки қадам юрди-да, ҳолсизланиб зинага ўтириб қолди. Гарчи рақибни Қутратхўжага кўнглидаги бор гапи, бор аламини тўккан бўлса ҳам, гарчи уни уйдан ҳайдаб чиқарган бўлса ҳам, дилида қандайдир бир ғубор қолган, у ўзидан норози эди. Домла сўлғин нигоҳ билан сердарахт ҳовлига, куни кеча ремонтдан чиққан ҳаворанг айвон устунларига қаради, қаради-ю, кўнглидаги ғуборга сабаб шу ҳовли-жой эканини тушунди. Боя хаёлидан ўтган ўй: «Ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлганимда мен нима қилардим бу шоҳона уй-жойни?»— деган фикр яна кўнглига келди. У юраги қаттиқ санчиб, деворга суянди. Хайрият, шу пайт Отақўзининг боғ эшиги очилиб, келиши Олия кўринди. Олия чолнинг аҳволини кўриб, чопқиллаб ёнига келди.

— Юрагингиз санчяптими? Дори берайми, тоғажон?

— Йўқ, йўқ, ҳозир босилиб қолади... Отақўзи уйдами?

— Йўқ, тонг палла чўлга кетувдилар.— Олия Нормурод отага азалдан хушқадиган қандайдир жуда табиий бир ибо билан бошини бир томонга сал эгиб, меҳр билан тикилиб турарди.— Сиз ташвишланманг, тоғажон, Отақўзи акамлар китобларни тартибга солишни парткомга топшириб кетдилар. Ҳозир клубдан одам келиши керак. Қизлар ҳам бўш. Бугун ҳаммасини тартибга солимиз.

— Мен китобларни ўйлаяпганим йўқ! Отақўзини айтаман... Бу уйнинг эгаларини рози қилганмиди ўзи?

Олиянинг боши пастроқ эгилди.

— Ҳа, бошқа ердан... худди шундай уй-жой олиб берганлар. Фақат... янги жой бўлгани учун водопровод ўтмапти ҳали.

— Утмаган бўлса... иссиқ жойларидан қўзгатиб нима қиларди буларни?

— У киши... сизни ўйладилар...— Олия кўзини ердан узиб домлага қаради. Домлага жуда ёқадиган иболи озгин юзига қизиллик югуриб:— Ахир сизга ҳам осон эмас-да,— деди «қулт» ютиниб. Унинг бу сўзину «қулт» этиб ютиниши чолнинг юрагини «шиғ» эттирди.

— Сизга раҳмат, қизим,— деди у кўнгли эриб.— Сиз ўйламанг-ки, мени қилган яхшиликларингизни қадрламайди, деб! Қадрлайман. Жудаям қадрлайман, болам. Аммо мени деб Отақўзининг гап-сўз бўлишини хоҳламайман! Майли, болам, сизга айтадиган гап эмас бу. Отақўзи билан ўзим гаплашарман.

Олия «яхши» дегандай бош ирғади-да:

— Чойга чиқасизми, тоғажон?— деб сўради.— Уёқда Урозқул отамлар келиб, кутиб ўтирибдилар.

— Э, шунақами?

«Буям уй тўғрисида келган! Отақўзидан арз қилиб келган... Қўчиб келмасимдан туриб, бошим гавғага қолди...»

— Хўп, болам,— деди домла Шомуродов.— Ҳозир чиқаман.

2

Домла Урозқулни яхши кўрарди. Қишлоққа келганда уни курмай, бир-икки кун унинг боғида бўлиб, тонготар суҳбатлар курмай кетмас эди. Киши ўз тенгдошларининг, ёшликда бирга ўсган ёр-биродарларининг қадрини кексайганда билар экан. Бу тенгдошлардан бири шу Урозқул, бири мардикорликда тилмочлик қилган, ҳозир тоғда, ўрмон хўжалигида ишлаётган Прохор Поликарпов, эскича айтганда Прохор чиноқ. Яна бири... ҳалиги пияниста — файласуф Қудратхўжа. Бор-йўғи тўрт киши қолибди!..

Домла Шомуродов қишлоққа келганида Урозқул ҳам уни албатта йўқлаб келар, аксарият, эски қадрдонларнинг бошини қўшиб, кўрган-кечирганлардан гурунглашиб ўтиришни яхши кўрарди. Умри меҳнат билан ўтган бу чолнинг аллақандай шўх кўзларида, жоноқи олмадай қип-қизил юзиди, ҳалиям оқидан қораси кўп муртининг четларида гўё «парр» этиб учишга тайёр қушчадай муғамбирона бир ифода доим яшириниб турарди.

Мана, ҳозир ҳам айвонда чой ичиб ўтирган Урозқул уни кўрди-ю, тақасимон муртини қимирлатиб, сийрак қошларини учириб, шўх кулимсиради.

— Қадингизни сал ростлаб юринг, мулла Нормурод! Бу аҳволда ким тегади сизга?

— Лаббай?— деди домла, унинг қочирғига тушунмай.

— Қулоғига сариеғдек ёқади-ю, гўлликка олади-я ўзини! Сал

қаддингизни тутиб юринг деяпман сизга! Ҳозир кампирлар ҳам мол-дунёга эмас, қадди-қоматга қараб тегадиган бўлишган, ҳа!

Домла ҳадиксираб ошхонага қаради. Олия газ плитада жаз-бузга киришган эди.

— Қариганда топган ҳазилингни қара-ю!

— Нима? Умидинг йўқми бу дунёдан?

— Умидим... тезроқ кампиримнинг ёнига борсам.

— Бу аҳволда Гулсарабини бошига урадим сени? Сал тетикроқ чол керак унгаям!— Урозқулнинг сал қийғоч кўзлари шўх қисилиб, қадрдонига бошдан-оёқ разм солди-да, туйқусдан:

— Қани, бўлмаса лаш-лушингди йиғиштир!— деди.— Уйда Гулсарабини дардини чекавериб, адоий тамом бўлсан! Тоққа чиқиб шамоллаб келамиз...

Домла ғамгин жилмайд.

— Ҳамма кампирлар тоққа чиқиб кетибдими?

Урозқулнинг офтобда хўп пишган, қорамағиз юзига яна табас-сум югурди:

— Гулсара, Гулсара дейсан-у, ўзинг ҳам тополмай турган экансан-да бунақа гапларни! Оғайнимиз Прохорникка қаймоқдай оппоқ ўрис кампирлар кепти. Прохор айтди, опкел, кўрсин шуларни, деди!

— Ҳазилингни қўй!

— Ростим шуки, Прохор шўрликнинг тоби қочиб қопти. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат. Кўриб келамиз. Шояд кўнгли кўтарилиб, ўрнидан туриб кетса...— Урозқулнинг лабларидаги шўх учқунлар сўниб, кўзига маъюслик чўкди.— Мардикорликда бўлган ёр-бироларлардан кимлар қолди? Ана у бангини ҳисобга олмаганда, бор-йўғи учовимиз қопмиз. Бир-биримиздан хабардор бўп турайлик!

— Нимада чиқамиз тоққа? Кўлик борми?

— Бор. Иккита «Волга» шай бўп турибди.

— «Волга»да чиқса бўладими?

Урозқулнинг мунчоқ кўзлари яна муғамбирона қисилди.

— Бошқа «Волга»ларни билмадим-у, аммо Урозқулди «Волга»си чиқолмайдиган тоғ бўлмайди, оғайни!

У уй тўғрисида лом-мим демади. Шундай бўлса ҳам қадрдонлар орасида ғубор бўлишини истамайдиган одам, домла уй тўғрисида ўзи гап очгиси келди-ю, Урозқулнинг дастурхонга фотиҳа ўқиганини кўриб, индамай қўя қолди. «Қанча гап бўлса йўлда гап-лашармиз», деб ўйлади у.

Домла уйдан майда-чуйдаларини олиб, кийиниб чиққанида Урозқул хачирдай келадиган иккита кулранг ҳангини шай қилиб, дарвозада кутиб турарди.

Эшакларни кўрган Нормурод Шомуродов профессорлиги эсига тушиб, бир лаҳза иккиланиб қолди, кейин ичида ўздан кулиб («Энди профессор бўлдинг нима-ю, бўлмадинг нима!»), жиловни қўлига олди.

— Қойилман «Волга»ларингга! Аммо тоққа қачон етиб бора-
миз бу «Волга»ларда?

— Мин, минавер!— деди Урозқул.— Нарн борса ўн чақирим
йўл, бирпасда борамиз!

Офтоб терак бўи кўтарилган, эрталаб машинада сув сепил-
ган асфальт йўллар сақичдай ялтиллаб турар, кўчанинг икки юзи-
даги учлари чирманиб кетган чинор ва оқ тераклар ерга тангадек
ҳам нур ўтказмас эди.

Икки чол, кўчада физ-физ учган машиналарни, кучаниб ўкир-
ган самосваллар, унсиз сирпанган енгил «Москвич»ларни четлаб,
йўл ёқасидан йўртиб борарди. Бир маҳаллар машина ўтганда анг-
райиб қарайдиган одамлар энди эшак минган бу икки мўйсафидга
ажабланиб қарашар, ёшлар бир-бирларини туртиб қўйишарди.

Қариялар эски қалъа ўрнидаги тепага чиқиб, чапга бурилди-
лар. Эски қалъадан асар ҳам қолмаган, ҳозир бир томони парк, бир
томонида ойнабанд мактаб қад кўтарган бу тепаликдан тоғ то-
монга чўзилган сердарахт улкан қишлоқ, ҳатто хийла йироқдаги,
қишлоқ билан тоғ ўртасидаги Мингбулоқ толзорлари ҳам кўзга
аниқ чалинардн.

Домла бодалик чоғларида кўҳна қалъа деворига миниб, қиш-
лоқ боғларига, ўзан бўйидаги тегирмонларга, тегирмон бўйидаги
оқ теракларга уя қўйган лайлақларнинг кўк қаърида оқ елкандай
оҳиста сузишига тикилиб, хаёл суришни яхши кўрарди. Ҳатто
анча кейин, олим бўлиб шаҳарга кўчиб кетгандан кейин ҳам ора-
сира қишлоққа келган пайтларида, тепага чиқиб, танҳо ўтиришни
севарди. Энди қишлоқ тамом ўзгариб кетган, бир-бирига туташган
пастқам уйлар, дўконлар, тепаликдаги раста ва мачитлар, қўқон-
арава зўрға ўтадиган тор кўчалардан ном-нишон ҳам қолмаган.
Ҳозир қадимги қалъа ўрнидаги тепаликдан тўрт томонга ўқдай
тўғри кўчалар ўтган, асфальт билан қопланган бу кенг, чиройли
кўчаларнинг икки ёнида оппоқ, муҳташам уйлар саф тортган. Би-
роқ ажабо! Янги қишлоқ отанинг қалбида ғалати ҳислар уйғот-
моқда эди. У ақлан бу ўзгаришлар яхши бўлганини тушунар, тор
кўчалар, пастқам ва зах уйлар, кўримсиз расталар, эски мачитлар
ўрнида қад кўтарган бу муҳташам биноларнинг қадрига етар.
Лекин қалби... қалби гўё азиз бир нарсасидан айрилгандай бети-
ним ачишар эди... Кўнгил тушмагур болалик йиллари ўтган жой-
ларни, баҳор кунлари варрак учирган томларни, кечалари алла-
маҳалгача бекинмачоқ ўйнаб, яшириниб юрган кўҳна уйлар,
сомонхоналар, умбалоқ ошиб ўйнаган Қўштегирмон соҳилларини
қўмсар, уларни яна бир кўргиси келарди... Қизиқ нарса экан ин-
сон! Болалик чоғлари қанчалик ғариб, қанчалик юпун бўлмасин,
кексайганда уни қўмсайверар экан киши!

Асфальт йўл, кечаси ота ўтган эски тегирмон яқинидан ўтиб,
ўзан ёқасида узилди. Икки қария тагида бир ҳовучгина сув жил-
дираган ўзан бўйлаб ўнгга, тоққа қараб кетишди.

Нормурод Шомуродов, лоақал қишлоқдан чиққач машина ка-
маяр, чапг ва бензин ҳидидан қутулиб, сал эркин нафас олармиз,
деб ўйлаган эди. Йўқ, акси бўлди. Шағал юкланган самосваллар,
қандайдир қурилиш материаллари ортилган оғир «Маз»лар Минг-
булоқ томон узлуксиз, жўрттага қилаётгандек ўкириб, эрта-
лабки соф ҳавони бензин ва қора дуд ҳидига тўлдириб ўтарди.

Домла Шомуродов бошини асабий сараклатиб:

— Бу нима гап ўзи?— деди.— Тоғда кон-пон топилган эмас-
ми, Урозқул?

Кўк ҳангисини хих-хихлаб сал олдинда кетаётган Уроз хў-
роз ўгирилиб қаради.

— Ие, Мингбулоққа улкан молхона тушяпти-ю, хабаринг йўқ-
ми ҳали?

Домла қишлоқ билан тоғ оралиғида катта чорва комплекси
қурилмоқчи бўлаётганини эшитган, ҳатто бориб кўрмоқчи ҳам бўл-
ган, бироқ кейинчалик ўз дарди билан бўлиб, бу гаплар хаёлидан
кўтарилган эди.

«Ё тавба. Бу осмон тагида бошқа жой қуриб қолдимиз?»— де-
ди у, ичида кимдандир астойдил ранжиб.

Унинг ранжиши бежис эмас, Нормурод Шомуродов учун энг
азиз болалик эсдаликларидан бири суюкли Қўштегирмон соҳилла-
рига боғлиқ бўлса, бири мана шу Мингбулоқ жийдазорларига
боғлиқ эди.

Инсон қўли билан эмас, табиат ўзи яратган бу ярим ёввойи
тўқайзорнинг бир томони адирларга, бир томони тоққа туташиб
кетарди.

Унинг чор атрофи тол ва терак, қайрағоч, арча ва жийда билан
ўралган, ичида эса беҳисоб булоқлар, кўзгудай тиниқ, мусаффо
чашмалар қайнаб ётарди. Сувни тишин кесадиған бу булоқлардан
оқиб чиққан ариқчалар бир-бирига қўшилиб, серкамар ҳовузчалар,
сербалиқ тўғончалар ҳосил қилар, атрофи жийда ва тол билан
ўралган бу ҳовузчаларга бир шўнғиб чиққан одам саратонда кун-
бўйи дилдираб юрарди. Беҳисоб булоқларнинг ораси эса тизза-
дан келадиған ва ҳеч қачон, ҳатто ёзги жазирамада ҳам сарғай-
майдиған ям-яшил ўтлоқ бўлар, колхоз бу ўтларни ёз бўйи ўриб
тугатолмас эди...

Домла Шомуродов болалик пайтларида Воҳидхўжага ўхшаган
казо-казолар ёзда Мингбулоққа кўчиб чиқар, энг катта, энг сер-
сув булоқ бўйларига қўшни қирғизлардан сотиб олган оқ ўтовла-
рини тикиб, бўлиқ пичанзорларга оқ биялар боғлаб, қимизхўрлик
қилишар, кечқурунлари эса, айниқса, куз фаслида, Мингбулоқ ор-
тидаги қирларда улоқ чопилар, отлар дупури, чавандозлар қийқи-
риғи еру кўкни ларзага соларди...

Мингбулоқдаги қушлар-чи? Теракларга уя қўядиған лайлак-
лар, пичанзорларни тўлдириб юрадиған беҳисоб беданалар, ҳар
жийда, ҳар чапгал тагига яширинган булбуллар, энг хилват

жойлардан, қамишзорлар орасидан пар-пар учадиган ўрдаклар, гозлар, адирлардан, шивоқзорлардан чақнаб тушадиган тустовуқлар, булдуруқлар, қўйингки, оламда қуш зоти йўқ эдики, Мингбулоқда бўлмасин, Мингбулоққа уя қўймасин!.. Мингбулоқ жийдаларининг ҳиди-чи? Бу оппоқ кумушранг жийдалар ёз арафасида қийғос гуллар, шунда фақат Мингбулоқ эмас, бутун қишлоқ, бутун рўйи заминни бошқа ҳеч бир дарахт, ҳеч бир гул ҳидига ўхшамайдиган, хушбўйликда тенгсиз жийда атри тутиб кетарди!

Домланинг эсида: йигирманчи йилларнинг охирида, ер ислохотидан сал кейинроқ, қишлоқда камбағаллар уюшмаси ташкил бўлган пайтларда, Қўшчи союзининг раиси бўлган Нормурод ёзда ўтов тикиб, Мингбулоққа кўчиб чиққанди. Рост, бу иш учун, Мингбулоққа ўтов тикиб, бурунги замон бойларидай «гердайнб юргани учун» кейинчалик у кўп маломатларга қолганди. Лекин Мингбулоқда ўтган ўша ёз, ҳар субҳидам шудринг билан ювилган бўлиқ ўтлоқларда бия етаклаб юрган онлари, ўғилчаси Жаббор билан пичанзорларга тузоқ қўйиб, бедана тутган дамлари, тушда, бугдой ўроғидан ҳориб қайтганда ўзини муздай булоқларга отиб, унинг шакар деса шакардек тиниқ сувларини ҳовучлаб ичган дақиқалари ҳали-ҳали эсида турибди! Ёлғиз Нормурод эмас, бу айланада унинг булоқларидан дўппи-дўппи сув ичмаган, ёзда жийда ҳидидан яйраб, кузда қўйинларини тўлдириб жийда териб емаган, саратонда унинг соя-салқин жойларида арча ҳидидан маст бўлиб ухламаган, қушлар нағмасидан завқланмаган тирик бир жон йўқдир! Наҳот молхона қўрмоқчи бўлган донолар табият ўзи яратган бу сўлим жойдан бошқа жой тополмаган бўлсалар?

Домла Шомуродов тўсатдан қаттиқ санчиган кўксини аста силаб, бошини кўтариб ён-верига қаради. Ўзан тугаб, Мингбулоқ толзорлари бошланган эди.

Ўрозқулнинг гапи лофми ё теварак-атрофда одам қораси кўринмагани учунми, Мингбулоқ ҳеч ўзгармагандай туюлди отага. Терак бўйи кўтарилган офтоб шуъласида бир томони дашт адирлари, бир томони тоғ арчазорларига туташиб кетган бу ҳудудсиз чакалакзор худди баҳордагидай яшнаб ётарди. Гўё ёз бўлмаган, гўё дашт томондаги қир ва адирларини куйдириб кул қилган саратон офтобининг тиги Мингбулоққа тегмаган. Баъзи жойлари ўрилган, баъзи жойлари ўрилмаган пичанзорлар, кўзгудай ярқираган чашмаларини қўраб олган мажнунтоллар, кумушранг жийдалар, қўл билан қайчилангандай бежирим туюлган садақайрағочлар, хушбўй арчалар гўё ҳозиргина булоқ сувига шўнғиб чиққандай яшнаб кетганди.

Йўл Мингбулоқни четлаб, тоққа ўрлаб кетди. Шу пайт олдинда бораётган Ўрозқул тўхтаб, орқаенга қаради:

— Кўрдингми?

Домла эшагининг жиловидан тортиб, Ўрозқул айтган томонга қаради. Машина қатнаётган шағал йўл Мингбулоқни тикка кесиб

Ўлиб, гарбдаги адирларга уланиб кетган, у ерда, қирда қатор тизилган машиналар, гимирлаб юрган одамлар кўзга чалинарди.

Пастда, Мингбулоқни қилчдай кесиб ўтган шағал йўлининг икки томонида қирқилган дарахтлар ўйилиб ётар, бу дарахтлар кўп бўлмаса ҳам, отанинг назарида, гўё бутун Мингбулоқ оёқости бўлгандай, гўё ҳаммаёқ қийратилган, майсалар топталган, булоқлар булгангандай туюлди.

Домла Шомуродов шағал йўл четида қулаб ётган бу дарахтларга кўзи тушиши билан узоқ йили Прохор берган бир тарихий ҳужжат ёдига тушди, тушди-ю, худди эгарда эмас, тиканда ўтиргандай питирлаб қолди.

Аслини олганда, Прохор берган бу ғалати ҳужжат бор-йўғи 30—40 сўздан иборат қисқагина телеграмма эди, бироқ узоқ-юлуқ телеграф тили билан битилган бу машъум ҳужжат замирида Ўрта Осиё табиатиغا нисбатан ёвуз бир муносабат ётарди.

Николай пошшога аталган бўлиб, андижонлик машҳур Миркомилбой билан миллионер заводчи Морозов жаноблари имзо чеккан ва Туркистон генерал-губернатори оқ фотиҳа берган бу телеграммага подшо ҳазратлари эндиликда темир йўлни тошкўмир билан таъминлашдек оғир вазифадан ўзларини озод деб ҳисоблайверишлари мумкин эканлиги эътироф этилган эди. Токи рус ишчилар синфининг тинимсиз забастовкалари сабаб, империяда кўмир танқислигини ҳисобга олган унинг садоқати зоҳир фуқаролари бўлмиш Миркомилбой билан Морозов жаноблари тоғ арчаларидан миллион-миллион кубометр кўмир тайёрлаш чорасини кўрмишларким, қуввати жиҳатидан энг олий нав тошкўмрдан қолншмайдиган бу арча кўмири оташараваларини ўн йиллар давомида таъмин этишга қодирдур!..

Прохор ўрмон ҳўжалигининг қайси бир ковагидан топиб олган бу телеграммани домлага бераркан, тез орада ўткир бир мақола ёзиб, ўтмишда кўп қирғинларга учраган «шўрлик тоғ арчаси»га нисбатан одамларда яхши бир меҳр-муҳаббат уйғотишга ёрдам бер, деб тайинлаган эди. Чунки ўшанда ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаган Миркомилбой билан Морозовга ўхшаган заводчи бойлар чиндан ҳам арча бечорани бешафқат қириб, бутун қурама тоғларини шипшйдам қилиб чиққан экан.

Домла бу мудҳиш телеграммани кўрганида ўзиям ларзага тушиб, катта мақола ёзишга чоғланган эди, бироқ олим сифатида бу ҳужжатнинг оқибатларини ўрганаркан, тоғ арчаларининг «бошига тушган бошқа кўп қатлу қирғинлар»га дуч келиб, оддий мақола эмас, бутун бир китоб ёзишга жазм этганди. Чунки бу қирғинларнинг тарихи жуда узоқ, унинг бир учи ҳатто машъум Чингизхон истилосига бориб тақаларди. Ҳақиқатан, Чингизхон лашкарлари бу тупроққа қора тўфон, йўқ, қора чигиртқа янглиғ бостириб қирганда нафақат кўркам шаҳарлар, обод қишлоқлар, ҳатто табиат, айниқса, тоғ арчалари аёвсиз қирилган экан.

Домла бу ҳужжатларни ипидаи-иғнасиғача ўрганаркан, тоғ арчаларининг сув муаммолари билан чамбарчас боғлиқ томонларини ҳам аниқлади-ю, мақолани йиғиштириб қўйиб, китоб ёзишга ўтирди. Бироқ у бўлиб, бу бўлиб китоб чўзиниб кетди. Ҳозир борганда Прохор ундан мақолани сўрайди, албатта, тунов кун аянинг фотиҳасига келганида ҳам шама қилганди. Домла бўлса...

— Ё тавба!— деди Ўрозқул, худди унинг ўйларини илғаб олгандай.— Бу дунёда нима кўп — ер кўп! Бошқа жой қуриб қолдими молхона қураман дейишса?

«Ҳа, зараркунандалик бу! Душманининг иши бу!— деди домла, кесилган дарахтларга тикилиб, лекин шу заҳотиёқ бу мудҳиш айблар бир маҳаллар унинг ўзига ҳам тақалгани эсига тушиб, ўзини койиди.— Йўқ, душманга бало борми бу ерда? Қалтабинларнинг: ўз юрти, она табиаи, ер-сувининг қадрини билмаган бефаросат подонларнинг иши бу!»

Домла Шомуродов юраги яна бояғидай қаттиқ санчганини сезиб ўзини койиди: «Беш кунлик умринг борми, йўқми, билмайсан-у, Мингбулоқни қуюнасан! Мингбулоқни ўйлайман деб, эшакдан йиқилиб, ер тишлаб қолмагин тагин, Нормурод чол!»

— Қани, аргумоғингга «чуҳ» де, оғайни!— деди Ўрозқул.— Ана, кеп қолдик оғайинимизнинг уйига!

Прохорнинг турадиган жойи Мингбулоқдан узоқ эмас, ўртада фақат битта қир бор. бу қирнинг у томони ҳам кўм-кўк сой бўлиб, бу сой тоғ ёнбағридаги бодомзорларга туташиб кетар, Прохор яшайдиган ўрмон ҳўжалигининг икки-уч уйдан иборат маскани шу бодомзор ва арчазорлар қўйнида эди...

Икки қария ҳар жой-ҳар жойига ўтов тикилган, биялар тушовланган кўкаламзор сойни кесиб ўтиб, бодомзорга яқинлашганларида, пастда шарқираб оқаётган ирмоқ бўйида турган иккита «Газик»ка кўзлари тушди. «Газик»лар теварагида уч-тўрт зиёли-намо одамлар гаплашиб туришарди.

Шу пайт бодомзор ортида кимдир қаттиқ сўкинди, кейин: «Йўқ, раҳмат. Ўлсам ўлигимгай келмай қўя қол!» деган чийилдоқ овоз эшитилди-ю, сўқмоқ йўлда... Артём Поликарпов кўринди. Бир нимадан саросимага тушган, гўё ҳозиргина ҳаммомдан чиққандай қизариб кетган Артём Прохорич машҳур профессорни эшак минган ҳолда кўриб, бир зум анграйиб қолди, кейин жадаллаб келиб кўринди.

— Э, саломатмисиз, бардаммисиз, Нормурод Шомуродович?

— Раҳмат, ўғлим... Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, тинчлик,— деди Поликарпов шошиб.— Оғайинигизни биласиз-ку, феъли тез. Бир нарсани сўраган эдилар, иложи йўқ десам, қайнаб кетдилар.

— Нима гап ўзи?

— Майли,— деди Поликарпов хижолат чекиб.— Оғайинигиз

Ўзи гапириб берар. Айтмоқчи, айтган материалларингизни юбортирувдим. Олдингизми?

— Олдим, олдим. Раҳмат, ўғлим. Бир гаплашиб олсак бўларди.

— Кечирасиз, Нормурод Шомуродович, чўлни кўргани келувдик. Катта одамлар бор. Кутиб қолишди, кечирасиз...

Институт директорини кўриб, илмий иши тўғрисида яна бир гаплашиб оламан, деб турган домлага Поликарповнинг муомаласи, айниқса, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, кутиб қолган «катталар» ёнига чопиб кетиши анча малол келди. У кўнгли ўқсиб, эшагини секин хихлади.

Бодомзорнинг орқасида, арча, ёнғоқ, дўлана ва ёввойи олмалар чирмашиб кетган тоғ ёнбағрида ўрмон хўжалигига қарашли учтўртта уй оқариб кўринар, биринчи уйнинг олдидаги улкан сада тагида... малларанг сочлари стильгаларнинг сочларидай патак бўлиб кетган, ўрта бўйли, қоқсуяк бир чол қўлларини белига тираб, гўдайиб турарди.

— Ҳа, Прохоровой!— деди Ўрозқул.— Биз сени бетоб деб, ҳолаҳвол сўрагани келсак, отдай кишнаб юрибсан-ку, оғайни!

Прохор Ўрозқулнинг аскиясига жавоб бермай, қўлини бир силтади-да, оғир кирза этигини гурсиллатиб келиб, меҳмонлар билан кўришди, кўришаркан, кемтик қулогини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, бунақа хуноб бўлиш одатинг йўқ эди-ку!— деди домла Шомуродов.— Тинчликми ўзи?

Поликарпов: «Ке қўй, шу гапни», дегандек қўлини силтаб, сада тагидаги сўрига томон юрди-да, тўсатдан тўхтаб:

— Мингбулоқни кўрдингми?— деб сўради.

— Хўш?

— Кўрсанг... ўғлимга шунини айтувдим. Шу иш бекор бўляпти, молхона учун бошқа жой қуриб қолдими, девдим. Катта одамсан, юқориларга айт, десам...

— Энди фойдаси йўқ, дедими?

Прохор кемтик қулогини ушлаганича оғайинисига таажжуб билан тикилди.

— Сен қадқдан билдинг?

— Биламан-да!

— Йўқ, билмайсан!— Поликарпов кўкимтир кўзлари чақчайиб, сарғиш мўйлови дикрайди.— Фойдаси борми, йўқми, аммо мен бу ишни шундоқ қўймайман. Ёзаман! Москвагача ёзаман. Айтмоқчи...— Прохор тўсатдан кемтик қулогини силаганича домлага қадалиб қолди.— Айтмоқчи, мақола нима бўлди?

— Мақола,— деди домла чайналиб,— бўляпти мақола.

— Битта мақолани икки йил ёзасанми? Буёқда, Мингбулоқ устидаги арчалар қирғин бўляпганда-я? Балли сендақа профессорга! Ундан кўра, ўртада жияним бўлгани учун ёзолмаяпман мақолани, деб қўя қол!

— Менга қара, Прохор.

— Қараб бўлдим, раҳмат. Аммо лекин... бурунги Нормурод ўлибди-да бундан чиқди! Бурунги Нормурод индамай турмас эди! Жияни тугул, ўгли бўлсаям индамай турмас эди. Аммо Отақўзига ҳам ҳайронман. Шундай ақлли одам...

— Кимни айтяпсан? Отақўзининми?— эшакларни тушовлаб келган Урозқул қандайдир ёқимсиз ҳиринглаб кулди.— Ҳа, топибсан арзингга қулоқ соладиган ақлли одамни!

Нормурод Шомуродов ялт этиб қаради. Унинг хаёлидан: «Коса тагида нимкоса бор. Ўғлининг уйига шама қиляпти», деган фикр ўтди. Гарчи Урозқулнинг ранжишга ҳаққи бор эканига иқдор бўлса ҳам оғайнисининг гапи, айниқса ҳиринглаб кулиши унга оғир ботди.

— Хўш, нима демоқчисан?— деди у, тўсатдан кўзлари ўқрайиб.— Дардинг бўлса кесатмасдан очигини айт!

Урозқулнинг ияги, ияги билан бирга оппоқ чўққи соқоли қаҳр билан дикрайди.

— Намунча жиниллаб қолдинг, Нормурод? Жиянинг Отақўзи бурунги Отақўзи эмас, десам, ёлгон бўптими? Мана, Прохор ҳам айтяпти-ку!

Нормурод отанинг кўз олдига негадир ҳозиргина кўрган қишлоқ кўчалари, кўча юзандаги оппоқ уйлар келди, келди-ю, иккала оғайнисидан ҳам ранжиб:

— Инсоф йўқ экан сенларда!— деди.— Жияним шўрлик шу қишлоқни деб бир кун тиним билмаса, ҳаммаёқни обод қилса-ю...

— Обод қилдим деб, одамларни оёқ ости қиладими?

— Оёқ ости деб, нимага шама қиляганингни биламан!— домла Шомуродов қалтироқ босиб қадрдонига юзланди.— Қўрқмай қўя қол, қайтариб бераман ўғлининг уйини!

Урозқул уришқоқ хўроздай хезланиб олдинга талпинди. Прохорнинг «ҳай-ҳай»лашига қарамай, бир тутам соқоли қалтираб:

— Қонийиди гап шу битта уйда бўлса!— деди.— Ўғлимни ншдан ҳайдагани-чи? Хотиннинг шаллақилик қилди деб ўз ўрнидан олиб, қўлга сургун қилгани-чи? Кўзининг кўп олайтираверма, Нормурод. Кечирасан, Отақўзи сенга жиян экани ёдимдан кўтарилибди!

Урозқул чопонининг этагини бир силтаб, эшаклар боғланган бедазорга қараб кетди. Бу кутилмаган жанжалдан гаранг бўлиб қолган Прохор бир ўртада лол бўлиб турган Нормурод Шомуродовга, бир оқсоқланиб кетаётган Урозқулга қаради.

— Ҳой Урозқул, ақлиниги едингми қариганда?

— Йўқ! Қуллуқ!— деди Урозқул эшагининг тушовини ечаркан. Домла Шомуродов оёқлари қалтираб, секин ерга чўккалади, кўзлари аянчли жавдираб, оғайниси Прохорга қаради.

— Энди бир кам... қариган чоғимизда уришиб, юз кўришмай кетишимиз қолувди. Тўхтат у тажани, Прохор, тўхтат...

Қўча эшингини энди очган Шукуров орқадан хотинининг:

— Ўртоқ Шукуров!— деб чақирганини эшитиб қолди. Маҳбуба илк бор турмуш қурган пайтларида эрини ҳазиллашиб шундай деб атаганича, ҳалиям гоҳи-гоҳида, айниқса, эрига ёққиси келган пайтларида шундай деб чақирарди.

Шукуров ўгирилиб қаради. Ҳозиргина ўрнидан турган Маҳбуба, эгинда нафис ипак халат, оёғида ҳошиясига зар тикилган бах-мал шиппак, тўзгиган сочларини тузатиб, бўлиқ қадди-қоматини енгил тебратиб, зипиллаб келарди.

— Ҳа, ўртоқ Воҳидова!— деди Шукуров ҳам кулимсираб.— Нимани йўқотдилар?

— Сизни!— Маҳбуба теграсига кўкимтир буёқ суртилган кўзларини ўпкалангансимон сузиб, эрининг ёнида тўхтади.— Илгариларини кечаси қачон келганингизни билолмай доғда қолардик, энди кетганингизниям билдирмайдиган бўлдингизми?

Маҳбубадан иссиқ тўшак нафаси, атир-упа аралаш қандайдир поэтик гулларининг тиниқ бўйи келар, ўзиям ҳозиргина уйқудан турган оппоқ гўдакдай ёқимтой эди.

— Ноз уйқунгизни бузгим келмади-да, хоним!

— Раҳмат!— Маҳбуба отасига ўхшаб, тилла тишларини ярқ этказиб жилмайди. Бироқ унинг оғзи тўла олтин эмас, фақат пастки тишларининг ўртасию юқори тишларининг четларигагина тилла қоплангани учун ўзига жуда ярашган, кулганда сал юмалоқ, оппоқ юзи жуда очилиб кетарди.

Маҳбуба ҳамон гинахонлик билан термилиб, юзига, пешонасига тушган соч толаларини тузатди. Унинг бу ҳаракати ҳам, кўзларини хил сузиб, ўпкалаб туриши ҳам, оппоқ қўллари, сийнаси, бутун вужудидан келаётган аллақандай маъсумлик ҳам Аббор Шукуровичнинг юрагини «жиз» эттирди-ю:

— Кечирасиз, хоним!— деди кўнгли эриб.— Яна беш-ўн кун сабр қиласиз. Бу долзарб кунлар ўтиб кетади. Кейин... ҳар бир минутимизга ҳисобот берамиз!

— Майли, биринчи секретарининг рафиқаси бўлиш осон эмас. Ўқиганмиз. Тушунамиз.

— Балли! Мана бу бошиқа гап!— кулди Шукуров.

— Меҳмонингиз нима бўлди?

— Қайси меҳмон?

— Обком секретарини айтяпман. Қеладиган бўлдим ахир?

— Келиши керак. Бироқ, тўғри даштга кетамиз!

— Кетсаларингиз... даштда қишлаб қолмассизлар ахир?—

Маҳбуба ўз гапидан ўзи яйраб, хандон отиб кулди.— Буёқда Жамол акаям кептилар. Собиқ бўлсаям замминистр...

— Сиз қасқдан биласиз у кишини?

— Ие, нега билмас эканман?— деди Маҳбуба ингичка қошларини чимириб.— Дадамларнинг эски қадрдонлари...

Тошкентда бўлган эски учрашув эсига тушган Шукуров қовоғини уйди. Ўша кун у қайнотасининг уйдан чиққанида Жамол Бүрибоевнинг олдида кираман деб ўйламаган эди. Бироқ уни қабул қилган «Ўзсельхозтехника» раиси ишни Бүрибоевга оширди-ю, истасин-истамасин киришга мажбур бўлди. Отақўзининг ҳикояси эсида турган Шукуров ўшанда турқи совуқ, калондимог бир одамни кўраман деб ўйлаганди. Бунинг ўрнига сал қорин сола бошлаган бўлса ҳам ҳануз бўй-баста келишган, вазмингина бир одамни кўрди. Агар катта-катта кўкмтир кўзларининг сал чақчайгани бўлмаса, бу оппоқ, буриш узун одамни чиндан ҳам хушсурат дейиш мумкин эди.

Жамол Бүрибоев ўшанда министр бўлмаса ҳам министр даражасига яқинлашиб қайтган одамларга хос бир салобат ва вазминлик билан муомала қилди, гарчи Шукуровнинг ҳамма илтимосларига: «Хўп бўлади, ёрдам беришга ҳаракат қиламиз», қабилидаги умумий гаплардан нари ўтмаган бўлса ҳам, жуда яхши қабул қилиб, яхши кузатиб қўйди. Шукуров ҳозир унинг қуруқ ваъдалари эсига тушгани учунми:

— Хўш,— деди, хотинининг гапини хушламай.— Дадангиз билан қадрдон бўлсалар нима бўпти?

— Мен бир нима бўпти дедимми?— деди Маҳбуба хиёл ранжиб.— Шунчаки, баҳона билан район катталаридан бир-иккитасини таклиф қилайлик деяман. Кўчиб келганимизга бир-икки ой бўпти ҳамки, бир одам билан борди-келди қилмаймиз. Раҳбар ходимлар шама қилишяпти!

Шукуровнинг юрагига қўйилиб келган илиқ меҳр ноҳуш бир туйғу билан алмашинди.

— Қачондан бери раҳбар ходимлар бу масалада сизга мурожаат қиладиган бўп қолишди?

Маҳбуба «ошириб» юборганини сезиб, ҳазилга бурди:

— Қўрқмай қўя қолнинг. Раҳбар ходимларнинг ўзлари эмас, хопимлари шама қилишяпти!

— Нега энди улар сизга шама қилишади? Керак бўлса улар сизни чақиринсин!

— Улар бизни... биринчи бўлиб чақириншолмайди!

— Нега?

— Чунки...— Маҳбуба «шунгаям ақлингиз етмайдими» дегандай, кўзларини катта очди.— Чунки сиз ҳаммадан каттасиз. Районда биринчи кишинсиз. Истиҳола қилишади сиздан!

— Жуда соз-да! Баъзан шунақа истиҳола қилиб туришганим яхши! Ҳамма билан апоқ-чапоқ бўлаверининг ҳам хосияти йўқ!— Аббор Шукурович шундай деди-да, шартта бурилиб, ҳовлидан чиқди.

Кўча юзидаги мирзатераклар учига эндигина офтоб теккан, лекин садалар, толлар, кўкламда каллакяниб, энди қайта барг ёзётган тутлар ҳали сояда, кўчада одам сийрак, фақат у ер-бу ерда хиёбонларни супуриб, гулзорларга сув сепиб юрган қоровуллар, фаррошлар учрарди.

Райком биноти уйдан олис эмас, қишлоқ кўчаларига ўхшаш бир-иккита камқатнов, серсоя кўчаларни кесиб ўтилса, йўл ярим чақирим ҳам келмас, шу боисдан Шукуров аксари ишга яёв борарди.

Аброр Шукурович таниш кўчалардан ўтиб, янгича қурилган икки қаватли ойнабанд бинога етиб боргунча бутун олам офтоб селига гарқ бўлиб, райком олдидаги гулзор ловиллаб кетди...

Шукуров қоровулдан калитни олиб, иккинчи қаватдаги ўз кабинетига чиқди.

Обком секретари Холмуродов соат 9—10 ларда келиши керак, иккиси бирга чўлга боришлари, у ерда қурилиш ташкилотларининг раҳбарлари иштирокида летучка ўтказишлари, летучкадан кейин бир неча колхозларни айланиб чиқишлари лозим эди. Обком секретарининг келишига ҳали бир-икки соат бор, унгача Шукуров баъзи ташкилот раҳбарлари билан гаплашиб олмоқчи, баъзи қозғоларни тайёрлаб қўймоқчи эди. Лекин фикр-хаёли ҳамон Маҳбубанинг гапларида, анчагача қўли ишга бормади.

Ҳа, яхши бўлмади. Эркак кишига номуносиб бир қўрслик қилди. Ёш жувон меҳмон чақиргиси, ёр-дўст орттиргиси, одамлар билан борди-келди қилгиси келса бунинг нимаси ёмон? Бунинг нимасига дарғазаб бўлади у? Ёш, кўҳлик, илмли хотини бор. Унинг, эрининг турмушига чидаб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дегандек, орқасидан эргашиб юрибди. Ҳозир-ку, яхши, обод районга келишди. Дашт жойларда, энди ўзлаштирилаётган чўли биёбонларда ишлаганида ҳам баъзи хотинларга ўхшаб қовоқ-тумшук қилиб, ота-онасининг ишига кириб, «қочиб юрмай», унинг ёнидап жилмади-ку? Иссинига ҳам, совуғига ҳам, борига ҳам, йўғига ҳам чидаб келяпти-ку? Борингки, Маҳбубада унга ёқмайдиган баъзи қилиқлар пайдо бўлаётган бўлсин, борингки, район раҳбарлари орасида, айниқса, шу доира аёллари орасида ажралиб туришни хоҳлаётган бўлсин, борингки, унинг бу хоҳишларини рағбатлантириб бўлмасин, лекин бунинг унга қўрслик билан эмас, аста тушунтириш лозим эди-ку? Ахир у ёш-ку. Бир маҳаллар унинг қилиқлари, ҳамма эркаликларини кўтаришга, ҳозирги ҳамма камчиликларини фазилат деб қабул қилишга тайёр одам, нега энди уни сал нарсасига силтаб ташлайдиган, унинг кўнглига қарамайдиган бўлиб қолди?

Қизик, Аброр Шукурович сўнгги пайтларда мана шунақа ғалати одат чиқарди: олдин хотинига дағаллик қилиб, Маҳбубанинг дилига озор бериб қўяди-да, сал «совиб», бир оз ўйлаб кўргандан кейин, қилмишига пушаймон еб, эзилади. Шундай пайтларда нега-

дир доим ёшлик чоғлари, Маҳбубага кўнгил қўйиб, унинг битта табассуми, бир кулиб боқишига зор бўлиб юрган пайтлари эсига тушади. Эсига тушганда эса кўнглидаги ҳамма ғубор тўзғиб, худди болаликда яхши тушлар кўриб уйғониб кетган пайтларидагидай ғалати бўлиб кетади... Мана ҳозир ҳам Маҳбуба билан илк бор танишган чоғлари, ўшанда унинг курсдош йнгитлари билан кулиб турганини кўрсаёқ рашки қўзғаб, «ёниб кетган» дамлари, учрашувга келмай қолганида чеккан изтироблари ёдига тушиб, ўзича кулиб қўйди...

Ҳа, сўнгги йилларда нимадир бўлди. Ёз оқшомидай беғубор муносабатларига қандайдир ғубор тушди. Айниқса, Тошкентга бориб келганларидан кейин бир нима бўлди уларга! Домла Шомуродовнинг ҳангомасидан кейин... Лекин домла гапирган бўлса, қайнотаси тўғрисида гапирди. Бу гапларнинг Маҳбубага нима дахли бор. Йўқ, домланинг ҳикоясида эмас, гап Маҳбубанинг ўзида! У ҳам бурунги Маҳбуба эмас. У ҳам ўзгарди, илгари унга ёт бўлган янги одат — ҳаммадан яхшироқ бўлиш, боя ҳазиллашиб айтганидек, «биринчи бўлиш» истаги пайдо бўлди унда.

Маҳбуба аёллар касаллиги бўйича туппа-тузук мутахассис. 7 ҳамма жойда ўз мутахассислиги бўйича оддий врач бўлиб ишлаб келарди. Бу ерга кўчиб келганларидан кейин ҳам район касалхонасига ишга кирди. Туппа-тузук ишлаб юрган эди, бундан бир ой аввал, бир кун эрининг кабинетига кириб келди. Ақинчоқ-тақинчоқларини тақиб, ясаниб олган, ўзиям қандайдир ички ҳаяжондан юзлари ёниб, кўзлари чақнаб кетган. Қабул куни эди. Райкомда одам кўп, Шукуров қабулига келганлардан узр сўраб, бошқа хонага ўтди-да, хотинига юзланди:

— Келинг, тинчликми?

— Тинчлик,— Маҳбуба ингичка қошларини чимириб, эрининг кабинетигаги буюмларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ўзим келиб, кабинетингизни тузатиб бермасам бўлмас экан.

— Ҳа, бир ками шу эди! Хўш, нима гап ўзи? Кўриб турибсизки, вақт зиқ...

— Хўп, хўп, ўртоқ секретарь, жаҳлингиз чиқмасин. Битта илтимос билан келдим. Фақат...— Маҳбуба қизариб кулди.— Жаҳлингиз чиқмаса айтаман.

— Олдин илтимосингизни эшитайлик, ўртоқ Воҳидова...

— Йўқ, йўқ, аввал ваъда берасиз, кейин айтаман, ўртоқ Шукуров.

— Хўп, ана, ваъда бердим дейлик!

— Ваъда берсангиз... Бизни бош врачимиз ишдан кетадиган бўпти-ку? Хабарингиз борми?

— Хўш?

— Ўрнига ким бўлмоқчи?

— Нима, бировни таклиф қилмоқчимисиз?

— Ҳа...

— Шунақами!— деди Шукуров.— Ҳмм... наҳот сизни ўртата солган одамлар бош врач тайинлаш райком эмас, область соғлиқли сақлаш бўлимининг иш эканини билишмаса? Лаббай? Билишсаям юборишдими? Ҳўл, юборишган бўлса... кимни таклиф қилмоқчисизлар?

— Мени!

— Нима?— Шукуров бепхтиёр хохолаб кулиб юборди-да, дарҳол кулгисини тийди. Маҳбуба кўзларини сал қисиб, ҳаяжондан ранги оқариб, тез-тез нафас оларди.

— Ҳазилингизни қўйинг, ўртоқ Воҳидова!..

— Нега ҳазил бўларкан?— деди Маҳбуба ва тўсатдан кўзига ёш олди.— Нима, мени эплаб кетолмайдн деб ўйлайсизми?

Хотинининг райкомга катта лавозим сўраб келиши Шукуровга шунчалик ғайритабиий туюлдики, у бу гапларни ҳамон ҳазил деб ўйларди.

— Менга қаранг, хоним,— деди у ниҳоят ўзини босиб.— Қачондан бери сиз бунақа... баланд мансабларга қизиқиб қолдингиз?

— Мансабга қизиқаётганим йўқ. Шунчаки... бошқалардан нима кам менинг? Ақлим пастми? Илмим йўқми?

Шукуров гапни яна ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Йўқ, аксинча, хоним!— деб кулди.— Сиз бошқалардан минг чандон баланд, минг чандон ақлли, гўзал, доно хотин бўлганингиз учун ҳам...

— Пичинг қилманг!

— Пичинг қилмасам... Сиз ҳам беҳазил гапиряпсизми ўзи?

— Нега энди ҳазил бўларкан?

— Чунки... мен бу ерда райком секретари бўп турганимда сиз бош врач бўлолмайсиз! Наҳот шунн тушунмасангиз?

— Нега бошқаларга мумкин-у, менга қолганда...

— Ким, масалан?

— Масалан, исполком раисининг хотини. Сизнинг принципингиз бўйича оддий ўқитувчи бўлсаям бўларди. У бўлса ўрта мактабга директор!

— Менга қолса нега министр бўлмайди!— туйқусдан бақириб юборди Шукуров.— Мен бу ерда... райкомда ишлаб турганимда, бу гапни иккинчи кўзгаманг! Умуман, қай гўрдан топдингиз бу машмашани? Бош врач бўламан деб райкомга, менинг олдимга келиш!.. Одамлар эшитса нима дейди? Уят эмасми? Сизга нима бўлди ўзи?

Маҳбуба лаблари пиррираб ўрнидан турди.

— Бундан чиқди, сиз райком бўлганингиз учун мен фақат сизнинг хизматкорингиз... сизнинг чўрингиз бўлишим керак экан-да?

— Ким айтди сизни чўри деб? Бас қилинг бу бемаъни савдогарчиликни!— Шукуров тоқати тоқ бўлиб, столга мушт урди.— Иккинчи марта бундай гаплар билан бу останага қадам қўйманг!

Маҳбуба бир нима демоқчи бўлди-ю, деёлмади, рўмолчасини

кўзларига босганича кабинетдан югуриб чиқиб кетди. Шукуров бир неча кунгача одамлардан хижолат бўлиб юрди. Уша куни кечқурун у хотини билан гаплашмоқчи эди, бироқ Маҳбубанинг даъвоси, айниқса, бу даъвои айтиш учун райкомга келгани шуни-чэлик ғашини келтирдик, самимий гаплаша олмади... Маҳбуба ҳам бир неча кунгача қовоғини уйиб юрди, бироқ табиатан дадасига ўхшаш хушчақчақ жувон, кейинроқ орада ҳеч нарса бўлмагандай бўлиб кетди...

Унда айб Маҳбубада эди. Бу сафар...

Аброр Шукурович негандир, эҳтимол, ўшанда ижроком раисининг хотини тўғрисида гап кетгани учундир, исполкомга телефон қилмоқчи экани эсига тушди-да, трубкага қўл чўзди.

Исполком раиси ишга келмаган шекилли, аввал ҳеч ким жавоб бермади, кейин нимадир бўлиб, телефон «шақ-шуқ» қилди-ю, бир аёл билан эркекнинг хандон отиб кулишгани эшитилди. Одатдаги гап!

Шукуров ғашни келиб, трубкани «шақ» этиб қўймоқчи эди, бироқ шу пайт Маҳбубанинг овозини танигандай бўлиб, трубкани чангаллаганича қотиб қолди.

— Қўйинг, унақа ўзингизни четга олаверманг, Маҳбуба Вохидовна!— дерди эркек киши, қандайдир хиёл бачкана, ўйноқи овозда.— Агар биздан ўтган жойи бўлса айтинг, гуноҳимизни ювайлик!

Трубкани отиб юборай деган Шукуров яна хотинининг хандон отиб кулганини эшитиб, тўхтади. У ўта беъмани бир вазиятга тушиб қолганини англади, лекин бу вазиятдан чиқиш йўлини билмас, унинг иродасидан зўр бир куч гапни эшитишга мажбур этарди.

— Йўқ, рост, эндиликда янги тартиб ўрнатамиз!— дерди эркек киши аллақандай сирли, хушомадгўй овозда.

— Қанақа тартиб?

— Эндиликда бизга келган ҳамма яхши мол авваламбор сизнинг кўрингизингиздан ўтади, нстаган нарсангизни танлаб оласиз, ана ундан кейин савдога чиқади.

— Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар... нақ термини шиладилар!

— Эшиттирмаймиз-да ўртоқ Шукуровга!.. Туя кўрдингми— йўқ, бия кўрдингми— йўқ... Эшитганмисиз?... Йўқ, рост айтаман, базанинг эшиги сиз учун доим очиқ. Кўзимиз йўлингизда, Маҳбубахон...

Шукуров трубкани қандай отиб юборганини ўзини билмай қолди. Трубка телефон илмоғидан сапчиб, столдаги ойнага тушди-ю, хона янграб кетди. Эшик очилиб, секретарь қизининг боши бир кўринди-да, яна гойиб бўлди...

Шукуров вужудидаги титроқни босолмай, дераза олдида узоқ турди. Пастда богбон чол гулзордаги гулларни қайчиламоқда, шо-

фёр йигит янги «Волга»нинг капотини очиб, бир нималарни тузат-моқда эди.

Шукуров Маҳбуба билан гаплашган одамни таниди. Шаҳарда районлараро катта база жойлашган, бу одам ўша базанинг директори. У элликларга бориб қолган, кўринишдан жуда мулойим, камгап, салобатли одам. Бу салобатли одамнинг қилаётган ишини қаранг! Ҳатто овози ҳам ўзгариб, тилидан бол томяпти... Бироқ Маҳбубаям қолишмайди. Наҳот шу ақл-фаросати билан бу фирибгарнинг мақсадига тушунмаса? Унинг ҳийла-найрангларини сезмаса? Наҳот уни, ўз эрини ноқулай аҳволга соляпганига ақли етмаса?..

«Қўйинг, ўртоқ Шукуров эшитиб қолсалар, нақ теримни шиладилар».

Аброр Шукурович туклари тиг бўлиб трубкани олди, оларкан, хаёлидан: «Телефон қилганда нима дейман? Ҳозир база директори билан гаплашган гапингни эшитдим дейманми? Пойлаб юриб тутиб олдим дейманми?»— деган фикр ўтди, бироқ иродасига бўйсунмаган қўллари уй номерини териб бўлган эди. Трубкадан Маҳбубанинг ҳамон қувноқ, мамнун овози эшитилди:

— Алло, ким бу?

— Бу мен, хоним,— деди Шукуров ҳаяжонини яширишга тиришиб.— Ҳозир ким билан гаплашдингиз?

— А?— Маҳбубанинг товуши бирдан ўзгарди.

— Мен сиздан сўраялман — ҳозир ким билан гаплашдингиз даялман?

Маҳбуба индамас, фақат унинг ҳансираб нафас олиши эшитилиб турарди.

— Менга қаранг, хоним! Бу нима қилиқ? Бу қанақа... бемаънилик? Сиз нима қилялганингизни биласизми ўзи? Сизга нима етишмаяпти? Латта-путта керак бўлса нега менга айтмайсиз? Нега ўша... илонинг ёғини ялаган юлғичга мурожаат қиласиз? Сизга айтиялман, нега индамайсиз?

— Ахир мен...— деди Маҳбуба йиғламсираб.— Ахир сиз... у одам билан гаплашганимни қаёқдан билдингиз?

— Менми?— деди Шукуров, деди-ю, ўзидан гижиниб тишини тишига босди.

— Ҳа, сиз!— Маҳбубанинг овозидаги саросима таҳдид билан алмашинди.

— Мен бунни қандай билганимни кечқурун борганимда айтиб бераман! Аммо...— Шукуров гап қидириб, трубкани қаттиқроқ чангаллади.— Аммо сиз ҳам нима сабабдан бунақа... ўзингизга номуносиб, бачкана ишлар билан шуғулланиб юрганингизни бир ўйлаб кўринг! Яхшилаб ўйлаб кўринг — кечқурун гаплашамиз сиз билан!— У трубкани «шақ» этиб қўйди-да, ўзини креслога ташлади, у ҳамон титрар эди.

Шукуровнинг эсида: у районга тайинланган пайтларда областда бошқа бир райком секретари тўғрисида ғалати гаплар тарқатган эди. Гўё янги жойга юборилган бу секретарь ҳар хил нопоклар, юлғич савдо ходимларини шафқатсиз фош қилиш мақсадида ишни бозордан бошлаганмиш. Ишга борган куни эртасига одмироқ кийиниб, гўшт дўконига кирганмиш. Кирса, навбат катта эмиш. Қассоб, дағал, сурбет одам, харидорларни ҳақорат қилиб, гўшт ўрнига суяк-саёқ тортиб бераётган эмиш. Янги секретарь буни сабр-тоқат билан кузатиб турибди-ю, индамабди, навбат билан бориб, икки килограмм гўшт сўрабди. Қассоб унга ҳам палапартиш қилиб, чандир-чундир аралаш сўнграк тортиб берибди. Секретарь қоғоз сўраса: «Меннинг қоғоз фабрикама йўқ, менга қолса шляпангизга солиб олинг!»— дебди. Секретарь ҳам лом-мим демай шляпасини чўзган экан, қассоб тап тортмай, гўштни шляпасига солиб берибди... Секретарь шляпасидаги гўштни кўтарганича тўғри савдо ташкилотларининг бошлиқлари олдига кириб борибди-ю, ўша куниёқ мажлис чақириб, ҳамма юлғич-пулғичларнинг домини берибди.

Бу гап қанчалик рост, қанчалик ёлгон — буни айтиш қийин. Аммо, дастлаб ишга келган кунлари Шукуров ҳам шунга ўхшаш бир иш қилишни кўнглидан ўтказган эди. Лекин ўйлаб кўриб, бу фикридан қайтди. Чунки бу тарзда иш бошлашда қандайдир ҳам бачканалик, ҳам эл орасида сохта обрў орттириш нтагидан далолат берувчи бир нарсаси бор, умуман, раҳбар ходимга номуносиб эди!.. Кейинроқ эса катта муаммолар билан банд бўлиб, бу ишларга эътибор беришга фурсати ҳам бўлмади...

Шукуров ишга келган район ўз майдони, аҳолиси, саноати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўлами жиҳатидан катта бўлишидан ташқари, районнинг чўл қисмида бир нечта янги совхозлар ташкил бўлмоқда, у ерга суя келгандан кейин катта қурилишлар бошланиб кетган эди. Шукуров келгандан бери ўтган фурсат колхоз ва совхоз раҳбарларини чўлдаги ишлар билан танишишга кетди. Бу жараён давомида Абдор Шукурович биринчи навбатда қилиниши лозим бўлган бир нечта муҳим масалаларни белгилаб чиқди. Бу масалалар кўпроқ чўлни ўзлаштириш, қишлоқ қурилиши ва маданияти, умуман, ободончилик масалаларига боғлиқ бўлгани учун майда-чуйда нарсаларга кўп эътибор беролмаяпти. Лекин энди ўйлаб қараса, майда-чуйда деб юрган бу ишлар ҳам майда-чуйда эмас, балки энг муҳим, энг ҳаётий муаммолар экан...

Шукуров Маҳбубанинг йиғламсираган овозини эслаб, ўрнидан туриб кетди.

«О, Маҳбуб, Маҳбуб! Сенга нима бўлди ўзи? Наҳот бу қаллоблар сени қўлга олмоқчи эканини тушунмасанг? Наҳот эринг ҳаманинг диққат-эътиборида турган нозик бир ишда эканини билмасанг?»

Эшик секин очилиб, секретарь қиз кирди.

— Мумкинми?.. Бир одам... Бир қиз билан...— секретарь негадир дув қизарди.— Кутиб ўтиришибди. Тошкентдан келишибди.
— Тошкентдан?— деди Шукуров.— «Қайнотам!»— хаёлидан ўтди унинг.— Марҳамат, киришсин.

2

Кабинетга новча, бўйни чўпдай қоп-қора одам, унинг кетидан сочларини баланд қилиб турмаклаган, одмигина кийинган, ниҳоятда кўҳлик бир қиз кириб келди.

— Мумкинми?!— деди бўйни чўпдай одам, деди-ю, тез келиб кўришди.— Обидов. Доцент!

Қиз эшикдан кирган жойда бошини бир томонга сал эгиб ерга қараб турарди.

— Марҳамат, ўтирсинлар... ўтиринг,— деди Шукуров қизга қараб. Қиз калта, енгсиз чит кўйлагининг этагини тўғрилаб, эшикдан кирган жойдаги стулга оҳиста ўтирди.

— Марҳамат, эшитаман, домла...

— Раҳмат. Сизга битта илтимос билан к-келдик...— доцент Обидов нимагадир ҳаяжонланиб, сийрак бўлса ҳам аллақандай шовирона ҳурпайган майин сочларини силаб қўйди. Унинг шу ҳаяжони сабабми ё шошиб сал дудуқланиб гапиргани учунми, Шукуров анчагача унинг сўзларини яхши илғаб ололмади.

Маълум бўлишича у, яъни университет домласи доцент Обидов, бир неча йиллардан бери биологик кураш методи устида иш олиб бормоқда экан. Ёўза зараркупандаларининг кушандаси бўлган ҳашаротларни ўз лабораториясида урчиtib, кўпайтиришга муваффақ бўлибди. Энди бу кушандаларни машҳур миллионер раиснинг («миллионер» деганда у қизга қараб кулимсираб қўйди) машҳур колхозида синаб кўриш ниятида келибди. Унинг миллионер колхозни танлашига эса... университетни шу йил битирган Латофатхон деган мана шу қиз сабаб бўлибди, чунки Латофатхон шу ерларда туғилиб-ўсган экан.

Домла «миллионер» сўзини қандайдир кесатиб айтгани учунми, Шукуровнинг ёдига бундан уч-тўрт кун аввал обкомнинг биринчи секретари билан бўлиб ўтган бир гап тушди.

Биринчи секретарь телефон қилиб, анча гаплашгандан кейин тўсатдан:

— Отақўзи Умаров қалай?— деб сўраб қолди.— Ишлари тузукми?

— Тузукка ўхшайди...

— Ҳмм...— биринчи секретарь бирпас ўйланиб қолди-да,— бундай, Аббор Шукурович,— деди.— Бу одамнинг устидан бир ваз тушди. Эрта-индин Бекмурод Холмуродович борадилар. У виши ҳаммасини айтиб берадилар. Сиздан илтимос: у одам билан

яхшилаб гаплашинг. Катта ишлар қияпти, катта одам. Буни биламиз. Ишнинг қадрлаймиз. Аммо... Ҳовлиқмасин! Айтиб қўйинг!..

— Кечирасиз, ўртоқ Шукуров,— деди домла Обидов.— Агар бу ишимиз сизга м-маъқул бўлмаса...

— Йўқ-йўқ, маъқул,— деди Шукуров шошиб.— Бу ташаббусингизни қўллаб-қувватлаймиз. Нима ёрдам керак бўлса, берамиз! Истасангиз, район ўсимликни муҳофаза қилиш бўлимининг ходимлари билан таништириб қўяман.

— Раҳмат!— домла Обидов тиртқ лаби пирпираб, яна кинояли кулимсиради.— Бу ваҳма ташкилотингиз билан кўн г-гаплашганмиз!

— Ваҳма ташкилот?

— Ваҳма бўлмай нима? Далада тўртта ўргимчак кана кўринса... оламин кана босди, деб жар солишади. Уйлайдиларки, бу ваҳманинг сабабини ҳеч ким билмайди деб!

— Хўш?

— Сабаби... бу ташкилот планини бажариши керакми? Керак! Планини бажариш учун дори сепиш керакми? Керак! Дори сепиш учун ўзани кана босди деб жар солиш керакми? Керак! Тамом. Вассалом!

Қизиқ, домла қизишганда тиртқ лабининг пирпираши ҳам тўхтар, дудуғи ҳам қолар, қорача, озғин юзига қизиллик югуриб, кўзлари илҳом билан порлаб кетарди.

Аброр Шукурович ихтиёрсиз суръатда унга ҳайрат билан тикилиб қолди. Бу галати одам кўпларни, шу жумладан, унинг ўзини ҳам анчадан бери ўйлантириб юрган, ҳали ҳеч ким айтмаган гапни топиб айтган эди... Ногаҳон унинг кўзи қизга тушди. Қиз домласига қандайдир чексиз бир меҳр билан тикилиб қолган, унинг хиёл чўзинчоқ тиниқ юзи ловиллаб ёнар, гўё бу дудуқ домла қиз қалбига энг нозик торларни чертган эди...

— Майли,— Обидов кимгадир писанда қилиб қўлини силтади.— Мен сизга ҳозир бошқа бир масалада келдим... Мана шу яхши қиз... бу йил университетни битирди. Ўзи ниҳоятда истеъдодли, келгусида истаса катта олим бўладиган қиз-у, аммо-лекин...

Шукуров Латофатнинг ўтирган жойида питирлаб қолганини кўриб, гапни ҳазилга бурди:

— Нега лекин дейсиз? Истаса ҳалиям бўлади!

— Йўқ!— деди Обидов кескин.— Бу киши... Уқини йиғиштириб қўйиб, турмушга чиқмоқчилар... Ҳалиги...

— Домлажон,— деди қиз ёлвориб...

— Ҳалиги... энг илғор, энг онгли миллионер раисга к-келин бўлмоқчилар!

Шукуров ер остидан Латофатга қаради. Уятдан ёниб кетган қиз узун киприкларини пастга қадаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, гўё домласига сўз қотинига ҳам мажоли қолмаган эди.

Шукуров домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гапни яна

эслади. Демак, ўшанда Отақўзи айтган қиз шу!.. Ўшанда Отақўзи бу қизнинг йўқ ойисининг тарихини гапириб берган, бу тарих Шукуровни титратиб юборганди. Агар ойиси ҳам ёшлигида қиздай кўҳлик бўлган бўлса, у йигит (исми Жаббор эди шекилли)... у йигитнинг изтиробларини тасаввур қилиш мумкин!

— Майли, н-нима ҳам деймиз!— деди домла Обидов. Унинг овозидаги аллақандай пинҳоний дард Шукуровни ялт этиб қарашга мажбур қилди.— Майли, турмушга чиқсин. Қарши эмасмиз. Лекин... бу қизнинг катта истеъдодини ҳисобга олиб, баъзи имкониятлар яратиб берсангиз деб илтимос қилиб келдим.

— Масалан?

— Масалан... 6-битта лаборатория очиб беришнинг иложи бўлмасмикин?

— Қанақа лаборатория?

— Қанақа бўларди? Ўша... ғўза зараркунапдаларининг к-кушандаси бўлган ҳашаротларни кўпайтирадиган, яъни, сунъий равишда кўпайтирадиган лабораторияни кўзда тутяман... Албатта, бу райкомнинг иши эмас, аслини олганда Қишлоқ хўжалик министрлигининг иши бу! Сизда маблағ ҳам йўқ. Буням биламан. Аммо... жуда савобли иш-да бу! Балки хабарингиз бордир, ҳозир бутун дунёда, жумладан, бизнинг мамлакатимизда ҳам дори ишлатмасдан биологик услубга ўтиш муаммолари кўтарилляпти...

Шукуров қизнинг кўзлари яна чарақлаб кетганини кўриб:

— Албатта, — деди. — Келгусида биз ҳам шу услубга ўтамиз. Аммо ҳозирча...

— Келгусида қиладиган ишга ҳозир пойдевор қўйиш керак-да, ахир!— хитоб қилди Обидов.— Сиз ўйламагнки, бу ишга жуда катта маблағ керак деб!

— Масалан?

— Масалан... кўп бўлса уч-тўрт киши ишлайди. Латофатхон, мисол учун, лаборатория бошлиғи. Битта лаборант-методист, битта агроном-этимолог... Маошлари... қоровул-поровулни қўшиб ҳисоблангандаям... борингки, ўн минг бўлсин...

— Асбоб-ускуна-чи?

— Э, кўп нарса керак эмас буларга! Битта холодильник, бир-иккита тухум очтирадиган печка, қолба-полба, шкаф-пшкаф дегандек, борингки, бўғи ҳам ўн минг бўлсин!

Шукуров яна ҳайрон бўлди. У биологик лаборатория деганда, гарчи ўзи биолог бўлса ҳам, анча-мунча асбоб-ускуна, анча одам ва жуда катта маблағ керак, деб ўйларди.

— Сиз бу масалада министрликка кирмадингизми, домла?

— Районда нечта колхоз бор?— деди Обидов, унинг саволига жавоб бермай.

— Тўққизта колхоз, бешта совхоз...

— Наҳотки шунча хўжалик бу улуг... бу савоб ишга йигирма минг сўм ажратиб беролмаса?

— Дадамлар...— деди қиз ва қизариб кетди.— Отақўзи акамлар ёрдам беришлари мумкин!

— Шунақами? Лекин бари бир бу масалада министрлик билан гаплашиш керак...

— Гаплашинг-да бўлмаса!— деди Обидов.— Сиз, энг илғор райком секретари сифатида ишга бош бўлинг-да!

— Ким айтади мени илғор секретарь деб?

Обидов тиртиқ лабини ҳимариб ишшайди.

— «Илғор» сўзи ёқмайдиган одамни биринчи кўришим!

Шукуров унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб бераман деганда телефон жиринглади. Бекмурод Холмуродович йўлдаги «Ленинизм» колхозига келиб, уни кутаётган экан. Шукуров трубкани қўйиб, ўрнидан турди.

— Бўлмаса бундай қилайлик, домла. Агар малол келмаса, эрта-индин яна бир келсангиз.

— Яхши,— деди Обидов.— Аммо-лекин улуғ иш бўлади-да шу масалани ҳал қилиб берсангиз, ўзингиз ҳам...

— Тарихга кирасиз, демоқчимисиз?— кулди Шукуров. У Обидов билан Латофатни кузатиб қўйиб, қайтиб кирди, кираркан, ҳозир Холмуродов билан кўришаётгани ўйлаб, кўнгли ғам бўлди. У Бекмурод Холмуродович билан бундан бир ой олдин обкомда учрашган, учрашувда қурилиш материаллари тўғрисидаги ўша машғум хат масаласи кўтарилиб, улар бир оз қизаришиб қолишган эди. Шунинг учунми, бошқами, ҳозир Бекмурод Холмуродов билан кўришишга унча хуши йўқ эди.

3

Бугун Отақўзи ниҳоятда мумнун. Мамнунлигига сабаб — обком секретари бошқарган «летучка» унинг штабда ўтди. «Летучка»дан олдин обком секретари қурилиш ташкилотлари ва бошқа идора бошлиқлари қуршовида Отақўзининг пахта далаларини, бедазор ва экинзорларини айланиб чиқди. Шундан кейингига бошқа совхозларга ўтди.

Отақўзи ўтқазган кўчатлар, айниқса, тол ва терак ниҳоллари одам бўйи кўтарилиб қолган, бу ниҳоллар билан ўралган ва қум бўронларига ҳам, ёзги гармселга ҳам дон берган пахтазорлар ҳозир кўрган кўзини қувонтириб, яшнаб турарди. Отақўзининг ишлари — фақат пахтазорлари эмас, йўл ва ариқ бўйларига эккан дарахтлари, маккаси, серпалак қовун полизлари янги совхозларнинг ғариб экинзорлари ёнида айниқса яхши кўринарди! Худди хунук олдида ўртачагина қиз ҳам кўҳлик туюлгани каби, Отақўзининг далалари ҳам нариги совхоз далалари олдида мисоли бир жаннат бўлиб кўринарди. Рост, нариги совхозлар ундан анча кейин, асосан шу йил баҳорда иш бошлашган, Лекин танқид қилиш

херак бўлган пайтда бунақа «майда-чуйда нарсаларнинг» аҳамияти бўлмайди.

«Летучка»га қурилиш ташкилотларидан ташқари райондаги ҳамма колхоз ва совхоз раҳбарлари таклиф қилинган эди, штаб биносининг соясига одам сиғмай кетди.

Обком секретари Холмуродов президиум столнга ўтаётиб, Отақўзини қўлтиқлаб олди. Ўзиям президиумга фақат райком секретари Шукуров билан Тошкентдан келган «Сельхозтехника» вакили Жамол Бўрибоев таклиф қилиниб, ҳатто область миқёсидаги баъзи раҳбарлар ҳам «пастда» қолишди.

Холмуродовнинг обкомда қишлоқ хўжалиги бўйича секретарь бўлиб ишлаётганига уч-тўрт йил бўлди, Отақўзи у билан жуда қадрдон, шу сабабдан ҳам унинг қўллаб-қувватлашига шубҳа қилмас эди. Лекин Бекмурод Холмуродович Отақўзи кутганидан ҳам «ошириб юборди».

Холмуродов ҳам Аббор Шукуровнича ўхшаган ёш, аммо унга нисбатан бир оз тўлароқ, басавлатроқ, гап-сўзлари, юриш-туришлари ҳам шиддатлироқ, ўзиям жуда нотик эди.

У чўлқуварлар тўғрисида, хусусан, «Ленин йўли» колхозининг азамат пахтакорлари тўғрисида қандайдир ички бир ҳаяжон билан гапирди, кейин бу чинакам заҳматкашларга ғамхўрлик қилиш, уларга шарт-шаронт яратиб бериш ўрнига ишни пайсалга солаётган айрим хўжалик ва қурилиш раҳбарларини шундай «савалаб бердики», баъзиларга сиқоннинг ини минг танга бўлиб кетди. Айниқса, область «Ирсовхозстрой» деган ариқ ва зовурлар қурувчи ташкилотнинг бошлиғи билан область маиший хизмат бошқармасининг бошлиғига қаттиқ тегди.

Отақўзи область «Ирсовхозстрой»нинг бошлиғи билан кўп олишган, бу ўта манман, қўрс, тепса-тебранмас одам уни қон қилиб юборган эди, шундай бўлса ҳам, ҳозир унинг шошганидан лаббай тополмай, ёўдираб қолганини кўрганида юраги ачишиб кетди. У ҳамма саволларга фақат бир гапни такрорлар, қўлини кўксига қўйиб, ҳадеб: «Бажарамиз, ўртоқ секретарь! Хўп бўлади, ўртоқ Холмуродов!»— деб бидирлар эди. Охири обком секретари энгаси қотиб:

— Бунақа экан, ишни пайсалга солиб нима қилардингиз?— деган эди, «Ирсовхозстрой» бошлиғи яна қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, бажарамиз!— деб юборди-ю, зўр қаҳқаҳа кўтарилди.

Область маиший хизмат бошқармасининг бошлиғи ҳам бўларича бўлди. Ёши қирқларга бориб қолган бўлса ҳам ўзини яхши сақлаган, пардоз-андозни жойига қўйган, кўҳликкина бир аёл олдин обком секретаридан тап тортмай, анча дадил гапирди, кейин, исканжага тушганда эса, ўз министрлигидан шикоят қилиб кетди.

Отақўзи ўз қулоқларига ишонмай қолди. Бултур кўкламда, маиший комбинат пойдеворига гинит қўйилаётган маҳалда, ўзига

кўп бино қўйган бу жонон оташин нутқ сўзлаб, чўлқуварлар олқини-
шига сазовор бўлганди. Аммо ўша-ўша қорасини қўрсатмай кетган
бу париваш энди ҳамма айбни маиший хизмат министрилигига тўн-
каб, ўзи сувдан қуруқ чиқишга уринмоқда эди.

Отақўзи, азбаройи ёниб кетганидан, ўрнидан сапчиб турганини
ўзини билмай қолди.

— Бу кишига битта саволим бор, мумкинми, ўртоқ обком сек-
ретари?

— Марҳамат, марҳамат...

— Мен билмоқчи эдим... область шаҳарларидаги, шу жумла-
дан, область марказидаги қурилишларингиз қай аҳволда? Улар
ҳам мана шунақа... пойдеворига ғишт қўйилганича ётиптими?

Аёл, коса тагида нимкоса борлигини сезмай қолдими ё сезса
ҳам бошқа гап томолмадими, ҳайтовур:

— Йўқ, нега?— деди уланган киприкларини пирпиратиб.—
Ёмон эмас. Ҳар қалай, планимизни бажаряпмиз.

— Шунақа дегр? Уёқда планингизни бажарасиз-у, буёқда ҳам-
ма ишни пайсалга соласиз! Сабаб бундай қиласиз, ўртоқ Шокиро-
ва?

— Сабаби... Шокирова кафти билан чаккасига тушган соч
толаларини тузатмоқчи бўлди-ю, юзидаги буёқлари ҳам суртилиб,
одамларнинг лабиди табассум уйғотди.— Сабаби...

— Сабабини мен айтиб бера қолай,— деди Отақўзи ва рухсат
сўраб обком секретарига юзланди. У ҳозир областга машҳур, қан-
дайдир хизматлари учун эркатой бўлиб қолган бу жононга қаттиқ
зарба бераётганини тушуниб турар, бироқ шафқатсиз бўлмасдан
иложи йўқ, чунки сўнгги пайтларда бу аёл уни хун қилиб юборган-
ди.

— Марҳамат,— деди Бекмурод Холмуродович ер остидан
Шокировага кўз ташлаб.

— Сабаби, у ерда, область марказида ишлаш осон, соя-салқин-
да плани бажариш осон! Аммо-лекин мард бўлсангиз...— Отақўзи
аллақандай питирлаб қолган қурилиш ташкилотларининг бошлиқ-
ларига бир-бир қараб чиқди.— Мард бўлсаларингиз мана бу ерда,
бу саҳройи жизгинида бажаринг планларингизни!.. Ана!— У қад-
дини ростлаб, теварак-атрофдаги қум уюмларига тикилди.— Сал-
кам элликта қиз, ҳуснда сиздан кам бўлмаган элликта қиз бола,
ўртоқ Шокирова, эртаю кеч мана шу чўли биёбонда кабоб бўлиб
меҳнат қиляпти! Пахта ўстиряпти! Сиз уёқда.. мени кечирасиз,
ўртоқ Шокирова, сиз уёқда соя-салқинда планин осон дўндириб,
айшингизни қилиб ётинг-у, булар буёқда... гуноҳи нима буларнинг?
Ё яхши турмушга ҳаққи йўқми бу қизларнинг?

— Мен ҳаққи йўқ демадим шекилли?

— Демасангиз, юз марта бордим олдингизга! Оёғингизга бош
уриб, сажда қилиб бордим олдингизга! Сиз...— Отақўзи Шокиро-
ваининг тўсатдан кўзига ёш олганини кўриб, бўғзига келган сўзни

ичига ютди.— Инсоф керак, ўртоқ Шокирова! Инсоф!— деди-да, ҳансираб жойига ўтирди. Шокированинг кўз ёши унинг жонига ора кирди. Отақўзининг сўзини давом эттирган Бекмурод Холмуродовичнинг лабларига табассум югурди.

— Сиз хафа бўлманг,— деди у Шокировага юзланиб.— Ҳурматли раисимиз сал қаттиқроқ гапирдилар-у, аммо... сиз ҳам тушунмоғингиз керак... Ахир бу ёшлар ҳам яхши яшагиси, ўйнаб-кулгиси, бугунги маданий ҳаётнинг ҳамма имтиёзларидан фойдалангиси келади...

Шокировадан кейин танқид навбати йўл қурилиши, ундан кейин алоқа бўлимининг бошлиғи, алоқачилардан кейин коммунал хўжалиғи раҳбарларига келди. Улар ҳам аксарият ғоз туриб:

«Бажарамиз! Хўп бўлади, бажарамиз!»— деган битта гапни юз марта такрорлаб чиқишди.

Отақўзи ўз ҳаёт тажрибасидан яхши билади — бу ваъдалар, бу «бажарамиз»ларнинг фойдаси кам бўлади. Лекин, бирламчи, кам бўлса ҳам нимадир бўлади, иккиламчи, ваъдабоз туллакларнинг чўлда, унинг штабда аскардай ғоз туриб: «Хўп бўлади, бажарамиз!»— деб тўтиқушдай сайраб туришларининг ўзи катта гап! Вақти келганда Отақўзи бундан яхши фойдаланади, ишни пайсалга солишда устаси фаранг бу ваъдабозларга чўлдаги бу гапларни эслатиб қўяди. «Агар даштда тик туриб: «Хўп бўлади, бажарамиз!»— деб честь берганларингиз ёдингиздан кўтарилган бўлса, энди обком бюросида ғоз турасиз!»— дейишга асос бўлади унга!

Обком секретаридан кейин Шукуров сўзлади. У гапга чечан эмас, жуда секин гапирар, баъзан сўз тополмай туриб қолар, бироқ умуман нутқи бамаъни, фикрлари салмоқли эди. Энг муҳими, у ҳам Отақўзини ёқлаб, анча кўтариб гапирди, чўлдаги ишлари, дарахт ихоталарини барпо қилиш соҳасидаги тажрибаси бу ерда ташкил бўлаётган янги совхоз раҳбарлари учун бебаҳо сабоқ эканини бир эмас, бир неча марта таъкидлаб ўтди. Лекин нафсиламрнин айтганда, гапнинг ўғил боласини Жамол Бўрибоев айтди.

«Летучка»нинг охирида сўзга чиққан Жамол Бўрибоев, Отақўзининг ишлари нафақат шу район, шу область, балки бутун республика, барча чўлқуварлар учун ибрат эканини таъкидлаб, «Узсельхозтехника» номидан қўшимча ёрдам ваъда қилди.

Отақўзи президиум столида, Бекмурод Холмуродовичнинг ёнида камтарона бош эгиб ўтираркан, ҳаяжонини ошкор қилишдан қўрқиб, ҳадеб қогоз титқиларди. У бошини баланд кўтариб, рўпасида ўтиргач, унинг улғу режаларига тўғоноқ бўлаётган қурилиш ташкилотлари бошлиқларининг кўзларига қадалиб қарагиси келар, бироқ ҳозир пайти эмаслигини сезиб, ғолиб ғурурини жидовлашга ҳаракат қиларди. Айни замонда уч-тўрт кундан бери хўнглини хира қилаётган бир гашлик хаёлида маъюс ўйлар уйғотарди.

«Ҳа, бу саҳрода умри бекор ўтмади унинг! Гоҳ қора бўронлар, гоҳ қора тўфонлар орасида қолиб, гоҳо жазирама офтоб тагида жизгинак бўлиб қилган ишлари, барпо қилган пахтазор ва экин-зорлари, хулласи калом, қилган меҳнат эе кетмади. Мана, бу меҳнатининг илк меваларини тотяпти. Инсон боласи борки, ширин сўзнинг гадоси экан. Бир оғиз яхши сўз билан чеккан ҳамма азоб-уқубатлари эсдан чиқиб кетаркан. Ишқилиб, дор тагидан қочган бир ғаламиснинг фисқи фужур гапларига ишониб, уни бадном қилишмаса, бу чўли биёбонда ўтиб кетаётган умри ҳурмати, комиссия устига комиссия юбориб, унинг асабларини қақшатилмаса бўлди!»

Ҳақиқатан, икки-уч кундан бери кўнгли ғаш бўлиб юргани бежиз эмас экан, «летучка»дан кейин Отақўзи обком секретарини «бир пиёла чойга» таклиф қилган эди, Холмуродов қовоғини уйиб: «Шошманг, раис», деди-да, Шукуровни қўлтиқлаб, четроққа олиб кетди. Бир оздан кейин обком вакили келиб, кўнглига гулгула туша бошлаган Отақўзини ҳам таклиф қилди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродович тепаси ёпилган икки қаватли уйнинг соясиди суҳбатлашиб ўтиришар, иккиси ҳам сал қизаришган, қовоқлари солиқ эди. Холмуродов Отақўзига «ўтиринг» деб ёшталарга ишора қиларкан:

— Чой тайёрми ўзи, раис?— деб кулимсиради.

— Ҳаммаси гатоп-да, ўртоқ Холмуродов!— Отақўзи ғоз туриб шундай деди-ю, ўздан хафа бўлиб кетди: «Намунча артистлик қилмасам!»

— Жуда соз. Тайёр бўлса бирров кириб ўтамиз... Аммо бяр гап бор... Қани, бирпас ўтиринг-чи!— Холмуродов Отақўзининг таралдудланиб қолганини сезиб ингоҳини четга олди.

— Биз сиздан, сизнинг ишларингиздан жуда мамнунимиз, раис. Сиз қишлоқдаям, бу ердаям катта ишлар қиляпсиз... Шунинг учун биз сизни эҳтиёт қилишимиз керак...

— Мен нима гувоҳ қилган ўзи?— деди Отақўзи зўрма-зўраки кулимсираб.

— Бу ҳалиги... ҳовли-жой масаласида нима жанжал бўлган?

— Қанақа ҳовли-жой?

— Қайси бир механизаторни кўчириб, жойини тоғангизга олиб берибсиз... Ўзини ишдан олиб, чўлга юборибсиз...

«Ҳа-а, Нодирахон арз қилти-да!— Отақўзи бирдан енгил тортди.— Битта уйга шунча ваҳимами?»

— Авваламбор, мен у жойни тортиб олганим йўқ. Олган бўлсам... ўша сиз айтган механизаторнинг розилиги билан олдим. Ўзини чўлга юборган бўлсам... бу ерга яхши механизатор керак эди — юбордим! Ё ҳаққим йўқми юборишга!

— Ҳеч ким ҳаққингиз йўқ деягани йўқ! Лекин... хотини арз қилти. Кўп болали она экан. Умуман... ҳовли-жой керак бўлса... Бошқа жой қуриб қолганимиди!

Отақұзinning қорамтир юзи чўяндай қорайиб кетди, уч бурчак мўйловн галати қимирлаб:

— Бошқа жой тўғри келмас эди!— деди.

— Нега?

— Негаки... мен ҳайронман, ўртоқ Холмуродов!— Отақұзининг овози тўсатдан ички бир алам билан янгради.— Мен бу жойни олиб берган бўлсам... шу қишлоқда ниқилоб қилган, колхоз тузган, ёлғиз ўғли Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган унвон олиб, урушда ҳалок бўп кетган... кекса коммунистга олиб берибман. Наҳотки шу жиноят бўлса?

— Ҳеч ким жиноят деягани йўқ,— деди Аброр Шукурович.— Бироқ... у кишига бошқа жойдан уй берсангиз...

— Айтяпман-ку, бошқа жой тўғри келмайди деб!

— Сабаб?

— Сабабини билмайдиган одамдай гапирасиз-а?— деди Отақўзи ранжиб.— Биласизки, у кишига қарайдиган бир одам йўқ. Ёлғиз ўзи! Яқинда кампириям вафот этиб, сўққабош бўлиб қолган! Ҳайронман, Аброр Шукурович! У киши... катта олим бўлса. Салкам ўн минг жилдлик кутубхонасини колхозга инъом этган бўлса-ю, шундай бебаҳо одамга жиндак шарт-шароит яратиб беролмасам. Ҳамма нарсани кўриб-билиб туриб тағни бундай дейсиз! Сиз у киши билан ҳамсуҳбат бўлиб, кутубхонасини бир кўриб қўйинг, Бекмурод Холмуродович!..

— Э, шунақами?— деди Холмуродов бирдан қандайдир енгил тортиб.— Биз бу томонини ўйламаган эканмиз. Бўлмаса сиздан илтимос,— обком секретари Шукуровга юзланди,— шахсан ўзингиз ўша аёлни чақириб, бир гаплашсангиз. Умуман, уни рози қилмоқ керак, ранс...

Отақўзи: «Э, рози бўлмай ўлсин у!»— деб юборишига оз қолди-ю, ўзини босиб:

— Хўп бўлади, ўртоқ Холмуродов,— деди.— Биз уни рози қиламиз, аммо-лекин...

— Хўш?

— Лекин наҳот қадримиз шунчалик бўлса? Кечаю кундуз, қишин-ёзин тиним билмай пшласак, умримиз мана шу чўли биёбонда ўтиб кетяпган бўлса-ю, қаёқдаги ордда қолган бир... шаллақи хотин устимиздан арз қилдими, бас, қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул бўлса!..

— Қўйинг, ранс, обидийда қилмаиғ! Сиз бировдан таёқ ейдиганлардан эмассиз. Биламиз!— Холмуродов кулимсираб, ўрнидан турди.— Хўш, чойингиз тайёр бўлса— кетдик! Тоғангиз уйдадилар? Уйда бўлсалар баҳона билан танишиб олар эканмиз... Айтмоқчи, Жамол ака қанилар? У кишини ҳам таклиф қилганмисиз? Жуда соз. У кишиям танишиб қўйсиналар тоғангиз билан...

Шукуров ялт этиб Отақўзига қаради. Отақўзи мийиғида кулиб қўйди-ю, машинасига қараб кетди.

Аброр Шукуров ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбатдан ҳам, ўзидан ҳам норози эди. У-ку, тушган шикоятнинг мазмунини билмагани учун дабдурустдан қатъий бир фикр билдиришга ожизлик қилди, лекин Холмуродов-чи? Отақўзи билан қанчалик яқин бўлмасин, бунчаликка бориши тўғрими? Оғайнисининг жиловини тортиб қўйиш ўрнига баттар шишириб юбормадими?

Холмуродов билан Жамол Бўрибоев Отақўзининг «Волга»сига чиқишди. Отақўзи Шукуровни ҳам таклиф қилди, бироқ Аброр Шукурович, «сиқилишиб қолмайлик», деб ўз машинасига минди.

Машина кулранг қум уюмларини кесиб ўтган асфальт йўлда қушдай учиб кетди. Унг томонда, адирлар ортидан қад кўтарган алп тоғлар қуёш селида элас-элас кўринар, олдинда, қумтепалар ортида илк боғлар кўзга чалинарди. Бу боғларга ҳали узоқ, чор атроф фақат ҳадсиз қумтепалардан иборат, кишини чўчитувчи бу жонсиз дунё орасида Отақўзининг йўл бўйига ўтказган ниҳолларигина тирикликдан, ҳаётдан далолат бериб турарди, холос.

Шукуров ўзини орқа ўрнидиққа ташлаб, кўзини юмди. Унинг хаёли яна Отақўзига кўчди. Районга келганидан бери, тўғрироғи, баҳорда Тошкентга бирга тушганларидан бери у Отақўзи тўғрисида кўп ўйлар, бироқ ўйлаган сайин фикрлари ойдинлашиб ўрнига, баттар чалкашиб борарди.

Дастлабки пайтларда, айниқса, Тошкент сафаридан кейин Отақўзи унга муваффақиятлардан эсанкираб қолган бир тонфа раисларни эслатарди. Бошда ишни яхши бошлаб, қолоқ хўжаликларни оёққа турғазини муваффақ бўлган, аммо қандайдир сабаблар билан аста-секин манманликка берилиб кетган бу одамларга одатда маданият ва чуқур фалсафий тафаккур етишмас, шу бонедан улар ҳаётни чуқурроқ мушоҳада қилишга ожизлик қилиб қолишарди. Бошда камтаргина бўлиб, туппа-тузук ишлаган бу одамлар бора-бора босар-тусарини билмай қолар, маншатга берилар, ҳашаматли уйлар қураб, дабадабали тўйлар қилар, катта маросимлар ўтказиб, юртга ош, нафақат ош, ҳатто улоқ бериб ном чиқаришга уринишар, гўё қонуи-қондалар улар учун эмас, бошқалар учун ёзилгандай, кимки гап қайтарса ё арз қилмоқчи бўлса, ҳар хил йўллар билан янчиб ташлашга ҳаракат қилишарди. Энг ёмони — улар пулнинг кучига жуда ишониб кетишар, ҳар қанақа одамни қўлга олиш, ҳар қанақа қонунни четлаб ўтиш мумкин, деб ўйлашар, шу бонедан бошларига иш тушса фақат пулга суяниб йўл тутишарди. Ва ниҳоят, бу одамларнинг яна бир фожиаси — улар ҳаёт сабоқларини тушунмас, ўзлари янглиғ бошлари тошга теккан одамларнинг тақдирларини ҳисобга олишмас, зотан, турмуш сабоқларидан тўғри хулоса чиқаришга қодир эмас эдилар.

Аброр Шукуров Отақўзи билан дастлаб танишган пайтларида

у ҳам худди шу тоифа одамлардан эмасмикин деган хаёлга борган эди.

Тошкентдаги гаплар, Бекмурод Холмуродовичдан тортиб, «Сельхозтехника» билан Қишлоқ қурилиши министрлигига қадар ошпа-оғайнилари борлиги Шукуровнинг бу фикрини тасдиқлагандай бўлганди. Шу боисдан бир-икки марта қизаришиб ҳам олишди. Лекин кейинроқ бу фикридан қайтди, чунки Отақўзи қандайдир бошқачароқ, мураккаброқ бир одам, счялиши қийин бўлган бир кўр тугун эди!

Шубҳасиз, Шукуров кузатиб юрган машъум касалнинг нишонлари бу одамда ҳам бор, худди ўша касалнинг ўзи бўлмаса ҳам унинг қандайдир белгилари бор. Шукуров бу белгилар нимадан иборат эканини ҳали англаб ололганича йўқ, англаб олишига ҳали имкон ҳам бўлмади, чунки Отақўзи бирда чўрткесар, кўрс туюлса, бирда жуда самимий, оққўнгил, ҳатто ожиз туюлар, бирда ўз манфаати йўлида ҳаммани босиб-янчиб ўтишга тайёр кўринса, бирда иши юришмаганидан ўксиб, ёш боладай зорланиб қоларди...

Умуман, Отақўзининг ишларига, қишлоқдаги қурилишларига, чўлдаги ташаббусига тан бермай илож йўқ, аммо худди шу фазилатлари учун ҳам, тунов кунин биринчи секретарь айтганидек, эҳтиёт қилиш керак уни.

Боя чўлда, уй-жой тўғрисидаги шикоят муносабати билан исканжага оладиган пайт келганди, бироқ Отақўзи усталлик қилиб «қўлдан чиқиб» кетди.

Бироқ ундай деса... Отақўзини айблаш, ҳатто механизаторни кўчириб, ҳовли-жойини тоғасига олиб бергани учун ҳам айблаш қийин. Ахир у домла Шомуродовнинг аҳволини билади-ку! Айни замонда Отақўзининг домлани рўкач қилиб, оғир вазиятдан қутулиб кетишида ҳам қандайдир ноадолатли бир нарса бор эди... Унинг: «Биз тиним билмай ишласаг-у, битта ғаламиснинг арзи билан қилган ҳамма тоат-ибодатимиз бир пул экан-да!» деган гаплари-чи?

Унинг бу гапида ҳам жон бор, албатта, уния «тушунини» мумкин. Лекин шу билан бирга Отақўзининг бу гапида Аброр Шукуровични безовта қилаётган «касал»нинг нафаси ҳам сезилиб турар, бу гапи билан у гўё шарт қўймоқда, «истасаларинг шу, истамасаларинг, тагин ихтиёр ўзларингда, ҳамма эркаликларимни кўтарсаларинг ишлайман, бўлмаса, мен ҳам қўлимни ювиб қўлтиғимга ураман», деган маънода шарт қўймоқда эди.

...Чўл тугаб, кулранг қум уюмлари қорамтир адирларга туташди, адирлар ортидан биринчи боғлар, ям-яшил бедазорлар, одам кирса кўринмайдиган, ўрмондай тиралиб турган жўҳоризорлар кўринди, димоққа қуриган беда, какра ва ёввойи гиёҳларнинг сал тахир ва хушбўй ҳиди гуп-гуп уфурди...

Олдинда кетаётган оқ «Волга» колхоз идораси томон эмас, чапга, тепага қараб бурилди.

Аброр Шукурович етиб борганда, меҳмонлар мактаб бинноси олдида машинадан тушиб, атрофни томоша қилишарди. Бу ердан, кўм-кўк чим билан қопланган баланд тепаликдан пастдаги туташ боғларга кўмилган улкан қишлоқ янаям гўзалроқ, янаям кўркемроқ кўринарди.

Холмуродов қалин, жингалак сочларини сийлаб, чор атрофга ҳайрат билан тикилди.

— Ҳмм... Шаҳар! Чинакам шаҳар!.. Яшанг, раис!— у Отақўзини қўлтиқлаб, машиналардан тушаётган меҳмонлар томон бошлади, кўзлари ички бир мамнуният билан порлаб:

— Қалай, дўстлар?— деб сўради.

Ҳар жой-ҳар жойдан: «Яхши, яхши!»— деган овозлар эшитилди.

— Афсуски, боя ҳамма раисларни меҳмонга чақирмаган экансиз, Отақўзи ака!— деди Холмуродов ва Шукуровга юзланди.— Менда битта фикр бор, Аброр Шукурович. Ҳамма колхоз раисларини йиғиб, қурилиш масаласига бағишланган семинар ўтказиш керак бу ерда. Ниям дейсиз бунга?

Унинг нимага шама қилаётганини сезган Шукуров:

— Жуда яхши бўларди!— деди.— Балки бутун область миқёсида қилармиз бу ишни!

Бекмурод Холмуродович унинг пичингини сезиб қолди шекилли, ялт этиб қаради. Бироқ шу пайт Жамол Бўрибоев:

— Бутун республика миқёсида ўтказилса ҳам арзийди!— деб хитоб қилди-ю, ҳамма бирдан кулиб юборди. Аскияни Холмуродов «илиб» кетди:

— Бутун мамлакат миқёсида ўтказсак ҳам бўларди-ку, бироқ раис талтайиб кетмаса деб кўркеман-да!— деди у ва дарҳол жиддийлашди.— Ҳазиллашяпмиз-у, аммо-лекин бу ишни қилиш керак, Аброр Шукурович!

— Бир гапим бор, айтсам майлими, ўртоқ Холмуродов,— тўсатдан қандайдир жиддийлашиб қолган Отақўзи обком секретарининг юзига дадил қаради.— Мақтовларингиз учун раҳмат! Семинар ўтказилишига қарши эмасман. Аммо битта илтимосим бор.

— Ҳўш?

— Шу ишлардан аввал қишлоқни газлаштириш масаласида бир ёрдам берсангиз!

Аброр Шукурович беихтиёр: «Пайтини топди-я! Бало бу одам!»— деб қўйди ичида.

— Газ йўқми ҳали?

— Суяқ газ бор-у, табиийси йўқ. Районга келган, ўтказиш қийин эмас. Аммо... мана, коммунал хўжалик бошқармаси чўзаяпти..

— Чўзмасаям бўлмайди-да! Сизга қолса, газниям қурилиш материалларига ўхшаб ўмариб кетсангиз! Тўғрими, Аброр Шукурович?— Холмуродов Шукуровга қараб кўзини қисиб қўйди-да, Отақўзига юзланди:— Бўпти. Ёрдам берамиз. Аммо-лекин... сиз

бизни меҳмонга чақирдингизми десам, газ ундириш учун чақирган экансиз-да, раис!

Отақўзи гўё ҳозир учишга тайёрланган улкан қушдай қўлларини кенг ёзди.

— Э, кечирасиз, ўртоқ секретарь, кечирасиз... Қани, кетдик!

Меҳмонлар кириб боришганда ўрдадай катта ҳовлининг ўртасидаги қудуқ ёнида икки аёл гаплашиб туришарди. Уларнинг бири — нозиккина жувон — кулимсираганича меҳмонларга қараб юрди, иккинчиси — сочларига оқ оралаган бўлса ҳам, ҳали жуда мўҳлиқ, қора қош, қора кўз аёл, худди даҳшатли бир нарсани кўрган одамдай қўрқиб, орқага тисарилди-да, апил-тапил юриб, ичкарига кириб кетди.

«Ўша! Фазилатхон!» — хаёлидан ўтди Шукуровнинг. У ер остидан Жамол Бўрибоевга қаради. Бўрибоев, қалин лабларининг четида галати табассум, семиз гоздай кўкрак керганича вазмин одимлаб бориб, нозик жувон билан кўришди:

— Яхшимсиз, Олияхон? Ҳалиям ўша-ўша яшнаб турибсиз-а?

Отақўзи ҳовлини бошига кўтариб хоҳолаб кулди:

— Эр йигит иккита нарсани — оти билан хотинини қаритмайди, дейдилар, эшитганмисиз, ўртоқ Бўрибоев! Ха-ха-ха...

Холмуродов Олияхон билан кўришаркан, ҳалиги хотинга шама қилиб:

— Сиз нега биздан чўчимайсиз-у, у киши нечук бизни кўриб қочдилар, Олияхон опа? — деб ҳазиллашди.

Отақўзи яна ҳовлини бошига кўтариб кулди.

— У киши мана, Жамол Бўрибоевни кўриб ҳурқиб кетдилар!

— Нега?

Отақўзи бу гапни айтишга айтиб қўйиб, энди ўзиям ноқулай аҳволда қолди:

— Ҳа, шу... айб ёшликда... Шунақам, Жамол Бўрибоевич?... Қани, марҳамат, ўртоқ секретарь...

Ҳовли бошида туташиб кетган боғнинг бир чеккасида, шохлари тарвақайлаб ўсган кекса олма тагида, бир неча йигит кабоб пиширмоқда, нарироқда, шарқираб оққан ариқ бўйидаги столларда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё эди.

Домла Шомуродов қаёққадир кетган экан, Отақўзи шуни айтиб, меҳмонларни дастурхонга таклиф қилган эди, Холмуродов чол ўзи бўлмаса ҳам унинг уй-жойини кўриш истагини билдирди.

Домланинг ҳовлиси раисникидан чоғроқ, бироқ сердарахт, салқин, жуда файзли эди. Китоблар, ўша Абдор Шукурович кўрган китоблар, катта меҳмонхонанинг шифтига тегиб, хирмондай уюлиб ётар, жавонлар ҳали жойига қўйилмаган, китоблар тартибга солинмаган эди.

Бекмурод Холмуродович тизза букиб, китобларни кўздан кечираркан:

— Ҳмм...— деди — Бу китобларни ҳозир олтига ҳам топиб бўлмайди-ку!

Отақўзининг чеҳраси ёришиб, лабларига кулги югурди.

— Эрта-индин жавонларни ўрнатиб, кўча томондан эшик очиб берамиз, чол ўзи китоб улашиб...

Отақўзи гапини тугатмаган ҳам эдики, эшикда қорачадан келган, ёқимтойгина бир жувон пайдо бўлди...

— Мумкинми?

— Э, келинг, Холидахон!— Отақўзи нима учундир жуда қувониб кетди.— Бу киши бизнинг парткомимиз, яъни, бошқача қилиб айтганда, комиссаримиз бўладилар, ўртоқ Холмуродов!

Холидахон ўрта бўйли, икки юзида кулгичлари ўйнаб, қопқора кўзлари чақнаб турган ёшгина, юлдузи нисикқина жувон эди. У ёқимтойлигини биладиган ёш жувонларга хос бир эркинлик билан кулиб келиб, олдин обком секретари, кейин Шукуров билан кўришди, кўришаркан, қорача юзида яна ҳам оқроқ кўринган садаф тишларини ярқ этказиб:

— Хуш келибсизлар колхозимизга!— деб қўйди.

— Ҳа, бошимиз осмонга етди!— Отақўзи бошидаги дўпписини тўғрилаб, обком секретарига қаради.— Бу киши, Холидахонни айтаман, яқинда институтни битириб келган истеъдодли агрономлардан. Ўзням комсомолдан чиққан ёш коммунист. Аммо-лекин ёш бўлсаям ўз ишига пишиқ. Бизни ҳамма сиёсий ва маданий ишларимиз шу кишининг қўлида!

Холидахон, худди раис билан олдиндан келишиб қўйгандай, унинг гапини илиб кетди:

— Отақўзи акамлар айтган бўлсалар керак. Бу уйни қишлоқ кутубхонасига айлантirmoқчимиз. Эрта-индин ёшларни сафарбар қилиб, ҳаммасини тартибга соламиз. Отақўзи акамларнинг ташаббуслари билан...

— Колхоз кутубхонаси билан бирлаштириб қўя қолсаларингиз бўлмасмиди?— деди Холмуродов.

— Йўқ!— деди Отақўзи қатъий.— Чол хоҳламаяпти. У киши ўз уйида, ўз қўлим билан китоб бериб, келганлар билан гаплашиб ўтирсам дейдилар...

— Яхши,— деди Холмуродов бир лаҳза ўйланиб турган.— Афсуски, у киши билан ҳамсуҳбат бўлолмадик...

— Одам юбориб, олдириб келаман ҳозир...

— Йўқ, раҳмат, вақт зиқ. Бир пиёла чойингизни ичиб кўзгаламиз. Демак, ҳалиги гап! Кўп болали аёлни чақириб, гаплашмигизлар... Сиз ~~ҳа~~ билиб қўйинг!— Обком секретари Холидахонга юзланди.— Бу уйнинг эгаси обкомга шикоят ёзибди...

Аброр Шукурович ер остида Холидахонга кўз ташлади.

— Биламан. Яхши хотин эмас, ўртоқ Холмуродов!— деди Холидахон, ёқимтой табассумига мос тушмаган бир кескинлик билан.— Яхши бўлса шундай қилармиди? Мен Отақўзи акамларни

ҳурмат қилмаганини айтмай қўя қолай, ақалли бу уйга кўчиб келган кекса коммунистни ҳурмат қилса бўлмасмиди? Шу қишлоқда шикилоб қилган одам бўлса-ю, наҳот шундай улуғ зотнинг устидан арз қилиб юрса у аёл?

Худди шу гапни ҳозир, бундан атиги бир соат олдин, Отақўзи гапирган эди. Шунинг учунми, бошқами, Аброр Шукурович гўё бунинг ўзи гапиргандай ийманиб, Холидахоннинг маъсум кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Майли!— деди Холмуродов.— Бу гаплардан қатъи назар, у хотинни чақириб гаплашинглар, хурсанд қилинглар. Ранжимасин! Холидахон яна бир нима демоқчи эди, Отақўзи:

— Хўп бўлади, ўртоқ секретарь,— деб унинг оғзидан сўзини олди-да, қўлини кўксига қўйди.— Қани, марҳамат. Чой ҳам совиб қолгандир.

Шукуровнинг хаёлидан яна бояги фикр ўтди:

«Нима бўлгандаям бало бу одам! Масаланинг нозиклигини тушунди. Боя чўлда домланинг хизматларини рўкач қилиб бир ютган бўлса, ҳозир яна бир ютди! Мана бу жонини ҳам хўп толибди... Олий маълумотли агроном! Ёш коммунист! Ёш бўлсаям ўз ишига пишиқ. Сиёсий ишлар бўйича комиссар эмиш!.. Аммо бирорта масалада ўз сўзин, ўз фикри бормикан бу «ёш комиссар»нинг? Ҳа, бало бу одам! Ранс-ку бало бўлгани учун бу тўтиқушни ўзига «комиссар» қилиб олибди, райкомдагилар қандай қилиб тавсия қилишди бунинг? Наҳот «Отақўзи акамлар» деб гапирганида оғзидан бол томган бу гўзал жонон унинг қўлида бир қўғирчоқ эканини кўрмаган бўлсалар?»

Аброр Шукуров уйдан ҳаммадан кейин чиқди. У боя йўлда ўйлаган «кўр тугун» яна ҳам қаттиқроқ тугилган эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Ҳайдар бўлғуси қайнотаси Жамол Бўрибоевни район маркангача кузатиб қўйди-да, орқасига қайтди. Дадаси билан Қодиржон мўътабар меҳмон билан бирга Тошкентга тушиб кетишди, Ҳайдар эса орқага қайтди. У машинасини гаражга қўйиб, тўғри ҳовлиларининг этагидан ўтадиган катта ариққа қараб юрди. Бир жом эритилган симобдай кўкда балқиб турган қуёш ҳовлини олов селига кумган, ерни боссанг товонинг жаз-жаз қуярди.

Мингбулоқдан келадиган бир ариқ сув дам офтобда кумушдай арқираб, дам ариқ тагидаги гиёҳлар рангида ажиб товланиб, дарёдай ҳайқириб оқмоқда эди. Ҳайдар ариққа етмасданоқ кийимларини ечиб, безазорга отиб юборди-да, ҳуркак отдай олдиндан дир-дир титраб, ўзини сувга отдн. Муздай булоқ суви аъзойи

баданидан ўт чиқариб юборди, у жонҳолатда сувда ўйпоқлаб, ўзини у қирғоқдан-бу қирғоққа отди, лекин зум ўтмай танаси сувга ўрганиб, аллақандай тинчиб қолди. У тол шохини ушлаб, сувда чалқанча тушиб ётди-да, кўзини юмди. Назарида, гўё сув эмас, кимнингдир мулойим қўли унинг ҳорғин танасини меҳр билан силаётгандай, ҳар бир ҳужайра, ҳар бир асаб толасига ором бериб, севиб силаётгандай туюлди.

Ҳайдар сувдан чиқиб, кекса тут тагидаги бедага чўзилди. Ҳовлида тирик бир жон йўқ. Жимжит. Тиззага урадиган бедазор узра асаларилар визиллар, нафармонранг беда гуллари устида оппоқ капалаклар учиб юрар, тут шохлари орасида беҳисоб чумчуқлар чирқиллашар, мусичаларнинг ғур-ғури қулоққа чалинарди.

Ҳайдар бутун вужуди билан бу мўъжизвор сукунатни ҳис этганича яна кўзини юмди.

Жамол Бўрибоев билан ўтган сўнгги уч-тўрт кун, худди ғалати тушдай, эсида элас-элас қолганди. Бу ерда, қишлоқда бошланган гулгун ўтиришлар тоғдаги колхоз санаториясида берилган зиёфатларга уланиб кетди. Санатория ҳовузларида чўмилишлар, қўшни ўрмон хўжалиги арчазорларида пиширилган тандир кабоблар, шарқироқ тоғ дарёларида баллиқ туткишлар!.. Бу базми жамшидлар, табиний, қўлинг ўргулсин беш юлдузликлардан холи ўтмас, дарёдай оққан олий нав шароблар эса кишининг хаёлидан ҳамма ғам-ғуссани кўтариб, кўнглини сув ичгандай қиларди. Сўнгги пайтлардаги нохуш воқеалардан чарчаган Ҳайдар чиндан ҳам ҳамма нарсани эсидан чиқариб, мириқиб дам олди, фақат гоҳи-гоҳида, унда ҳам санатория хиёбонларида эгнига қимматбаҳо ипак пижамасини ташлаб, ғоздай ғўдайиб юрган қайнотасини кўриб қолган пайтларидагина Латофатни ва унинг дадаси тўғрисидаги гапларни эслаб, кўнгли бир зум ғаш бўларди. Лекин, биринчидан, бу ўтиришларни Ҳайдар эмас, дадаси ташкил қилган, иккинчидан, Жамол Бўрибоев Латофат айтган даражада ёмон эмас эканлигига Ҳайдар яна бир марта амин бўлди. Бу сафар, сўлим арчазорда пиширилган тандир кабобдан кейин, Ҳайдар хушнуд кайфиятда Қодиржонни четга чақириб, Латофатнинг гапларини унга айтган эди, Қодиржон:

— Парво қилма, оғайни!— деб кулди.— Нима бўлгандаям аёл аёллигига боради! Қалта ўйлайди-да, калта!

— Тўғри-ю, бироқ...

— Сенгаям ҳайронман,— деди Қодиржон унинг гапини бўлиб.— Латофат ўз жигарим-ку, лекин... сенинг ўрнингда бўлсам аллақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб қўярдим унинг!

Қодиржоннинг гапи шу қадар ошкора ҳаёсиз эдики, Ҳайдар беихтиёр пжирганиб, тескари бурилиб кетди.

...Қаердадир яқинда қизларнинг шўх қийқириги янгради. Қийқириқ тоғасининг ҳовлисидан келди. Қизиқ, чолнинг уйида нима қилиб юрибди қизлар?

Ҳайдар апил-тапил кийиниб, ариқдан ҳатлаб ўтди-да, паҳса певор бўйлаб ўсган олчалар панасида чолнинг ҳовлисига қаради.

Катта серсоя ҳовлининг ўртасидаги баланд сўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида тоғаси билан доцент Соқижон Обидов чордана қўриб, суҳбатлашиб ўтиришар, қаршидаги деразалари ланг очiq меҳмонхонада Латофат билан Тоҳира ва яна бир-иккита нотаниш қизлар, улар, афтидан, китобларни тартибга солишмоқда эди. Ана, ичкаридан ойиси билан бўлғуси қайионаси Фазилат опа чиқишди ва ўзаро шивир-шивир қилишиб дарвозага қараб кетишди.

Ҳайдар ҳовлига киришга чоғланиб, уст-бошини кўздан кечирди, лекин шу пайт қулоғига Соқижон Обидовнинг сал чийилдоқ, асабий овози чалинди.

— Тўғри, домла, тўғри, мен ҳам шуни айтяпман. Мингбулоқ табиат яратган бир мўъжиза бўлгани учун ҳам унинг ёнида молхона қуришни аҳмоқона бир иш деяпман!

Улкан ялтироқ бошини осилтириб ўтирган домла лом-мим демади, доцент Обидов эса сўридан сакраб тушди-да, қўлларини орқасига қилиб, нари-бери юра бошлади.

— Боя сиз тоғ арчаси тўғрисида г-гапирдингиз. Арча тўғрисида китоб ёзаяпман дедингиз. Ж-жуда тўғри қиласиз. М-мен ҳам ёзаяпман. Лекин Мингбулоқда молхона қ-қуриладиган бўлса ўша ердаги арчалар нима б-бўлади?

Домла бошини қашиб бир йўталиб қўйди.

— Мен Отақўзи билан гаплашаман. Албатта гаплашаман..

Ҳайдар ҳафсаласи пир бўлиб, секин орқасига қайтди.

Дадаси куни кеча Мингбулоқ устидаги гигант чорвачилик комплекси қуриладиган жойларни тошкентлик меҳмонларга кўрсатган, кўрсатаркан, сув ва ўтлоққа яқин бўлган бу молхонанинг халхозга келтирадиган фойдаси тўғрисида мароқ билан, зўр ифтихор билан гапириб берганди.

Дадасининг ҳикояси, айниқса колхоз оладиган даромад тўғрисида келтирган рақамлари ҳаммани ҳайратга солган, ҳатто Ҳайдарнинг ўзи ҳам қойил қолганди. Иқтисод деганда алиф деса таёқни кўрсатадиган бу ҳовлиқма эса, бу ерда дадасини ёмонлаб сафсата сотяпти-ю, тоғаси бўлса унинг сафсаталарини рад қилиш ўрнига, бош ирғаб маъқуллаб ўтирибди!..

Ҳа, бу телба доцент ҳалқумига келди Ҳайдарнинг! Латофат қаёққа борса, бу ҳам ўша ерда ҳозир унозир!.. Ҳайдарнинг қишлоқда бирга ўсган ёр-биродарлари ҳам ҳайрон; бу одам қаллигининг кетида нима қилиб ивирсиб юрибди, деган маънода шама қилишдям Ҳайдарга! Ҳайдар уларнинг гапига кулиб қараса ҳам бўларди, лекин...

Кимдир кўприкдан югуриб ўтди шекилли, шип-шип этган товуш эшитилди.

— Тоҳира!..

Елғизоёқ йўлдан уй томонга чопқиллаб бораётган Тоҳира Ҳайдарни кўриб тўхтади, сўнг, гўё ўз акаси эмас, бегона бир одамни кўраётгандек, аллақандай чўчинқираб яқин келди. Унинг нафис кўк бўёқ суртилган кўзларида қўрқув ва тараддуд аломатлари кўриниб турарди.

— Вой, сизга нима бўлди, акажон?

— Нима қипти?— Ҳайдар негадир уёқ-буёқларини пайпаслаб кўрди.

— Ҳеч нима... Кўзларингиз қонталашиб, шишиб кетибдй.

— Ҳа!— деди Ҳайдар кулиб.— Хабаринг бор-ку, мўътабар меҳмонни кузатдик... Ўзларинг тоғамларникида нима қияпсизлар? Ҳашар бўляптими?

— Ҳа, китобларни тартибга соляпмиз.

— Ҳмм... Чол қалай? Кўришдимиз Фазилат опа билан?

— Кўришдилар. Холамларни Холидахон опамлар бошлаб кирдилар. Холамлар олдин жа қўрққан эдилар, йўқ, қўрққанларича бўлмади. Тоғамлар олдинга қовоқларни солиниб, мум тишлаб олдилар-у, кейин, йўқ, очилиб кетдилар.

— Ҳмм,— деди Ҳайдар.— Анави сўхтаси совуқ дайди-дсвои нима қилиб юрибди бу ерда?

Тоҳира ерга қаради.

— Билмасам. Биолог эмасми, тоғамлар билан Мингбулоқ тўғрисида гаплашмоқчи эканлар. Латофат айтяпти...

— Хўп, майли,— деди Ҳайдар гижиниб.— Латофатни чақириб бер менга!

Тоҳиранинг кўзларида яна боягидай қўрқув аралаш унсиз бир илтижо акс этди.

— Шунақа қилманг, акажон!

— Нима қилпан?

— Латофатни айтаман... Четдан қараганда жуда манман кўринсаям, жуда кўнгли нозик унинг. Қўполлик қилманг унга...

Ҳайдар беихтиёр синглисига ажабланиб қаради: дунёни суи босса тўпиғига келмайдиган, ўйин-кулгидан бошқани билмайдиган, шўх, хушчақчақ Тоҳира энди қандайдир ўзгариб, чўкиб, қисилиб-қимтиниб қолгандай туюлди унга. Доим чақнаб турадиган қоп-қора кўзлари сўниқ, юм-юмалоқ кулча юзида аллақандай майда доғлар пайдо бўлган, ҳатто уст-боши ҳам ўзгарган, одатдаги ўта замонавий калта кўйлак ўрнига қишлоқ хотинлари киядиган кенг ва узун атлас кўйлак кийган, оёғида эски латта шиппак...

Ҳайдарнинг эсига тўсатдан Қодиржоннинг беҳаё сўзлари тушди:

«Сенгаям ҳайронман!.. Сенинг ўрнингда бўлсам, аллақачон ҳалигидақа... тилини қисик қилиб қўярдим унинг!»

Ҳайдар кўнглига келган ёмон шубҳадан афти буришиб, юзини тескарни бурди.

«Ҳа, мен Латофатга қаттиққўллик қилаётган бўлсам қилаёт-гандирман, бироқ сен ҳам ўз қадрингни ерга уриб қўйибсан, син-гилгинам!»

— Бор, боравер, Тоҳир,— деди Ҳайдар секни.

Дадаси Қодиржонни қанчалик хушламаса, Ҳайдар ҳам уни шунчалик хушламас эди. Шунга қарамасдан Ҳайдар у билан дўстлашиб юрган бўлса, фақат Латофат учун дўстлашиб юрганди. У аблаҳ бўлса... Ҳайдар унинг сўнгги пайтларда жуда димоғи кўтарилиб, босар-тусарини билмай қолганидан ҳайрон бўлиб юрганди. Энди билса... коса тагида нимкоса бор экан-да, аблаҳ!.. У нокас идорада ҳам шундай тутадди ўзини. Дадасининг идорасида қайси бир ёғлиқ жойини кўзлаб юрибди. Бунинг ҳеч кимдан яширмайдди ҳам!..

...Ўйга кирган Тоҳира қайтиб чиқиб, яна тоғасиникига ўтиб кетди. Ҳайдар, худди Латофат ҳозир чиқиб келади-гандек туюлиб, шоша-пиша ечинди-да, яна сувга шўғиди. Ҳа, Тоҳиранинг уни кўриб қўрқиб кетиши бежиз эмас! Кейинги пайтларда Ҳайдар чиндан ҳам ўзига қарамай қўйди. Кўп ичяпти. Мана, ҳатто қорни сола бошлабди!.. Ана у дайди-девона бўлса, юрибди хипчиндай бўлиб! Бурун уст-бошига қарамайдиган одам, энди жа-а олифталарча кийинадиган бўпти!..

Йўқ, Ҳайдар ўзини қўлга олмаса бўлмайди. Жилонини жуда бўшаштириб юборди у!.. Бу кетишда аҳволни вой бўлиши ҳеч гап эмас! Тоҳира ҳақ. Латофат билан ҳам муомалани ўзгартириши керак! Яхши қилмади тунов куни! Ахир нима бўлгандаям уни яхши кўради-ку. Яхши кўради-ку, ахир!

Ҳайдар булоқ суви суяк-суягидан ўтиб кетганини сезиб, ариқдан чиқди, кекса тут тагидаги сўрига ўтиб, пахмоқ сочиқ билан узоқ артинди, артинаркан, тўсатдан ўша, бундан беш йил муқаддам Латофат илиниб қолган синиқ шохга кўзи тушиб, юраги «шиғ» этди. Бир зум бу воқеа бундан беш йил аввал эмас, гўё ҳозир, шу дақиқа рўй бергандек туюлди унга. Назарида, ҳатто қизининг хипчиндай нозик белини қучаётгандай, унинг тут шохлари тилган оппоқ бўйинини, оҳу кўзларидай ҳуркак кўзларини кўриб тургандай, лаблари иссиқ, титроқ лабларига теккандай бўлиб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди.

Ҳайдар аллақандай бетоқат бўлиб, тез кийинди-да, олчалар панасида ҳалиги жойга бориб, ҳовлига қаради.

Тоғаси ҳамон ўша жойда қалин бир китобни варақлаб ўтирар, Соқижон Обидов эса энг чеккадаги олма соясида Латофат билан гаплашиб турар, тўғрироғи, қўлларини силкитиб, нима тўғрисида-дир вазъ ўқир, Латофат эса бошини бир томонга эгганича, ерга тикилиб турарди. Ана, Латофатни қўлтиқлаб нарироқдаги ўрик томон бошлади, қулогига энгашиб, бир нималарни уқтира бошлади...

«Ҳа, Ҳайдар буёқда кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирсин-у, бу аблаҳ Латофатни қўлтиқлаб!..»

Ҳайдар деворга қандай миниб, ҳовлига қандай сакраб тушганини билмай қолди.

— Менга қара, ҳей? Бу... Латофат сенинг жуфти ҳалолнингмиди, қўлтиғидан олиб лаёғга тортасан?

Ҳайдарнинг ҳеч кутилмаган бир пайтда осмондан тушгандек девор ошиб тушиши, бутун вазоҳати шундай ваҳимали эдики, домла ўтирган жойида тошдай қотиб қолди. Латофат нимадир демоқчи бўлди-ю, деёлмади, юзини кафтлари орасига яширганча, тескари бурилиб олди. Соқижон Обидов эса, титроқ лаблари пирраб:

— М-менга қаранг, ука,— деди.

— Қараб бўлдим! Етади!— Ҳайдар мушт ўқталиб унга томон юрди.— Бу ер сенинг Тошкентинг эмас, бунақа талтайиб юради-ган! Ё ўзингни тий, ёки абжағингни чиқариб қўяман!..

— Б-биламан, зўрсиз, к-куёвтўра!

— Сен кимни калака қилмоқчи бўласан, аблаҳ?— Ҳайдар кўзлари қон талашиб, шартта кўйлагини ечди-ю, бир четга отиб юборди. Уйдан югуриб чиққан Тоҳира акасига қараб отилди.

— Акажон!

— Нари тур, Тоҳир! Жонимга тегди бу шилқим!

— Бас!— домла Шомуродов, ниҳоят, ҳушини йиғиб, чўқмордай мушти билан ёғоч каравотни қарсиллатиб урди.— Нималар деялсан ўзи, аҳмоқ?

— Сиз аралашманг менинг ишимга!— Ҳайдар ғазаби жўш уриб, домлага юзланди.— Бир марта чалиб йиқитганингиз ҳам етар! Ё яна оёғимдан олиб, гўрга тикмоқчимисиз мени, азиз тоғажоним?..

— Акажон!— Тоҳира кафти билан акасининг оғзини босмоқчи бўлди, бироқ Ҳайдар уни силтаб ташлаб, Соқижон Обидовга қаради.— Сиз дарҳол... шу бугун туёғингизни шиқиллатинг!..

— М-менга қаранг, яхши йигит! Агар бу қишлоқни сотиб олган бўлсангиз ҳам...

— Сотиб олганманми, йўқми, гап битта! Бу қишлоқда ё сиз турасиз, ё мен!

— Болам! Болажоним!— Эшикдан кирган Олия опа она товуқдай учиб келиб, ўғлининг бўйнидан қучоқлади.— Болагинам, сенга нима бўлди, болагинам?

— Тўхтанг, ойи, тўхтанг! Сиз билмайсиз! Бу нокас, бу эски шилқим!..

Ҳайдарнинг гапи оғзида қолди. Унинг сўзини Латофатнинг йиғи аралаш: «Бўлди!»— деган фарёди бўлди. У чиройли кўзлари аллақандай ўт чақнаб олдинга талпинди.

— Ё ҳозир бу... бу ифлос гапларингизни бас қиласиз. Ё мен.. Ё мен бир умр юзингизга қарамайман!

— Латиф!— деди Ҳайдар бирдан бўшашиб.— Латиф...

— Сизга айтадиган бошқа сўзим йўқ!— Латофат кўз ёшларини юзига ишқаганича, қоқина-сурина дарвозага қараяб югурди. Шу пайт дарвозада товоқ кўтарган Фазилат кўринди. Лекин Латофат тўхтамади. Онасини туртганича ташқарига отилди. Ховлига бир ум оғир сукут чўкди, фақат Ҳайдарнинг вишиллаб нафас олишниси тескари бурилиб олган Тоҳиранинг пиқ-пиқ йиғисини эшитиларди...

Олня, кўзларида ёш, бир олча тагида бош эгиб турган доцент Обидовга, бир зинага ўтириб қолган Нормурод отага, бир дарвозанинг устунига суяниб, серрайиб турган қудаси Фазилатхонга қаради, сўнг йиғи аралаш:

— Қудажон!— деб хитоб қилди.— Домлажон!.. Тоғажон! Ҳеч ким эшитмади бу гапларни! Ҳайдаржон айтмади, ҳеч ким эшитмади! Тоғажон. Эшитмасизми, тоғажон?

Нормурод Шомуродовдан садо чиқмади. У катта, ялтироқ бошини қўллари орасига олиб, сукут сақларди.

2

Фазилат ўзини қўярга жой тополмай қолди: Латофат яна тупов кунгидай ичкари уйга қамалиб, эшикни қулфлаб олди. На йиғи-сиғи қилди, на кўнглидаги аламларини айтди. Бундан кўра йиғлагани, кўнглидаги дарду ҳасратларини айтиб, юрагини бўшатгани минг чандон яхши эди.

Ё тавба! Кап-катта йиғит, олим одам, ўз қаллиғини келиб-келиб ўттиздан ошиб кетган шу кўримсиз домлага рашк қилиб ўтирсал! Ичиб келиб безорилардай тўс-тўполон кўтарса, эл-юрт олдида айюҳанносо солиб, тўй арафасида дилозорлик қилсал!

Йўқ, уям эмас, буям эмас, ҳаммасига сабаб Отақўзи! Отақўзи Фазилатни ҳам, ўғли Қодиржонни ҳам, қизи Латофатни ҳам одам қаторида кўрмайди. Тилида қудағай-қудағай деса ҳам дилида сариқ чақага олмайди. Худо билади, эҳтимол, Фазилатга қуда бўлганидан ор қилса ҳам ажаб эмас. Қизи Тоҳира Қодиржон билан топишиб, ўғли Ҳайдар Латофатни яхши кўриб қолганидан кейин поплужикдан қуда бўляпти! Унинг Жамол Бўрибоев билан ориз-бурун ўпишиб қолишининг бир сабаби ҳам шу... Демокчики, асл қудам сен эмас, асл қудам собиқ замминистр Бўрибоев бўлади!

Унинг Бўрибоевни бошига кўтариб юриши, тоғларга олиб чиқиб меҳмон қилишининг сабаби ҳам шу. Кеча тоғдан қайтганларидан кейин қўй сўйиб, машшоқлар чақиртириб боғида саҳармардонгача базми жамшид қурди, Фазилат бўлса, уйда ўтмишини эслаб, ёстiq тишлаб, йиғлаб чиқди. Рост, ўғли Қодиржон, умри узоқ бўлсин ишқилиб, отасининг ёнидан жилмай, бирга кайф-сафо қилди, эрталаб Ҳайдар билан бирга у кишини кузатгани кетган

эди, қайтиб келмади. Бироқ Латофат ҳам Фазилатга ўхшаб кечаси билан мижжа қоқмай тўлганиб чиқди. Қизи буни билдирмасликка ҳаракат қилди. Азалдан шундай у: ўз ёғида ўзи қовурилса қовуриладики, дардини бировга айта қолмайди. Шундай бўлса ҳам бу сафар Фазилат сезди, қизининг ухлай олмаганидан, чироқни бир ўчириб, бир ёқиб, тоғи отгунча юриб чиққанидан билди: бўлгуси қайнотасининг боғидан эшитилаётган мастона қийқириқлар: «Қойил, Жамол Бўрибоевич! Қойил!» — деган хитоблар ёлғиз Фазилатни эмас, қизининг юрагини ҳам қиймалаб ташлади.

Энди, тунов кунги суҳбатдан кейин, Фазилат қизининг кўнглини билади. Қизи нимага тўлғанаётганини, нимага эзилаётганини билади. Латофат, боши тошдан бўлсин ишқилиб, ақли-фаросати жойида. У энди Ҳайдарга йўқ деёлмаслигини билади. Йўқ деса, фақат ойиси эмас, акасининг бахтига ҳам зомин бўлишига ақли етади, ақли етгани учун ҳам аламини ичига ютади. Лекин қизининг пайдамай изтироб чекиши Фазилатни уввос тортиб йиғлагандан ҳам қаттиқроқ эзади. Вой тавба, Отақўзига нима бўлди ўзи? Ахир ваҳот Фазилат билан қизининг йўқ деёлмаслигини билгани учун шунчалик хор қилса уларни? Йўқса... Фазилатни қон қақшатиб, ер билан баробар қилиб кетган бу одамни кўкларга кўтарармиди? У ҳам майли, ақалли бу шўрлик чолни, Нормурод отани ўйласа бўлмайdimи Отақўзи?

Фазилат домлани мотам куни кўриб, юраги зирқираб кетганди. Ушанда унинг кўз олдига негадир урушдан олдинги Нормурод Шомуродов келганди. У маҳалларда домланинг важоҳатида улкан донишмандларга хос, кишини ўзига ром қилувчи сеҳрли бир куч, қандайдир шуур, шижоат бўларди. Бугун яқиндан кўриб, кўнгли яна вайрон бўлди. У кўзларни киртайтиб, мункайиб қолган кичкинагина бир чолни кўрди.

Бугун у ҳаммасини сезиб-билиб турди: домла дастлаб уни кўрганда киртайган кўзларида нафрат бўлмаса ҳам шунга ўхшаш ифода зоҳир бўлди. Чол уни сира кутмаган бўлса керак, аллақандай саросимага тушиб, довдираб қолди. Кейин... кейин нечукдир юмшади, кўзларидаги қаҳр осуда бир ўйчанлик билан алмашинди. Тушдан кейин, дудуқ домла киргандан кейин эса, ҳатто бир-икки оғиз гапирдиям...

Ҳа, ҳалиям бўлса рисоф бор экан бу бечора чолда. Унинг ўрнида Фазилат бўлганда... ўша қабиҳ воқеалардан кейин қўлга таёқ олиб уйидан ҳайдаб чиқарарди. Ахир бу чол ўртада нималар бўлганини қаёқдан билсин? Бўлган воқеаларни эшитган бўлса одамларнинг оғзидан эшитгандир, одамлар эса нималар демайди?

Фазилат, юраги сиқилиб, ўридан турди, худди кенг ҳовли торлик қилаётгандай туюлиб, бошига рўмолини ташлади-да, оёқ учида юриб кўчага чиқди...

Туи ярмидан ошган. Кўчада тирик бир жон кўринмас, ҳаммаёқ жимжит, фақат аҳси-аҳёнда, олис-яқинда итларнинг ақиллаш

ошитилар, куча юзидаги терак япроқларининг майин штирлашию ариқ сувининг жилдираши қулоққа чалинардн...

Уйларда чироқлар ўчган, фақат кўчанинг у юзидаги, Фазилатнинг уйдан сал чапроқдаги домланинг уйида битта дераза ёруғ эди. Эҳтимол, ота дудуқ домла билан суҳбат кураётгандир, эҳтимол, бояги гаплардан кейин уйқуси қочиб, бедор ўтиргандир?

Фазилат қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, бир-бир босиб кўчанинг нариги юзига ўтди, сўнг дарахтларни паналаб, ёруғ деразага яқинлашди.

Дераза очиқ, домла, олдида қалин китоб, катта ёзув столига тирсақларини тираб, кўчага, қоронғи бўшлиққа тикилиб ўтирар, бироқ, афтидан, ҳеч нарсани кўрмас, у матъос хаёл оғушида эди.

Шундоқ рўпарада тўхтаган Фазилат, дераза олдидаги мирза-теракни қучоқлаганича, жимгина қотиб қолди.

Столдаги кўчма чироқ шуъласида домланинг кенг юзи, бодирингдай катта бури, киртайган кўзлари теграсидаги ҳар бир ажин, ҳар бир чизик аниқ кўриниб турарди. Унинг мункайиб қолган қадди-қоматигина эмас, ҳатто бир маҳаллар одамларни ҳайратга солувчи хумдек катта боши, бутун ғамгин қиёфаси шундай ҳорғин, шундай ожиз туолдики, Фазилат йнғи аралаш: «Отажоним-эй!»— деб юборганини ўзням билмай қолди.

Домла ўтирган жойида бир сапчиб тушди, киртайган кўзларини катта очиб:

— Ким бу?— деб сўради.

— Бу мен, отажон... Фазилат...

— Фазилат?— деди домла столдаги кўчма чироқни четга суриб.— Қайси Фазилат?

— Ўша, ўзингиз билган...— Фазилат сўз тополмай дудуқланиб қолди. У: «Ўша, ўзингиз билган бахти қаро Фазилат», демоқчи эди, бироқ унинг ўрнига тўсатдан ўзини тутолмай ҳўнграб юборди. Чолнинг ялпоқ, суякдор юзида таажжуб аралаш саросима акс этди.

— А, Фазилат?— деди у қоронғида ҳеч нарса кўрмаган кўзлари пирпираб.— Ҳа, ҳа, Фазилат... Нима бўлди? Нима қилди? Яна чиқдимми у тентак?

Фазилат жавоб бермади. У кўз ёшини тийишга уриниб, ўзи билан ўзи олишар, бироқ ўпкасини босолмас эди.

Домла Шомуродов қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга эгилди. У теракни қучоқлаб йнглаб турган аёлни ёнидагина кўрди шекилли, қовоғини уйиб:

— Нима гап ўзи? Тинчликми?— деб сўради.

— Тинчлик...— Фазилат рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди.— Мен... мени кечиринг, ота, кечиринг!— деди у ва ўпкаси тўлиб, яна ҳўнграб юборди.

Домла Шомуродов, гўё терак бир гапнинг мағзини чақаётган одамдай, кўзларини зим-зиё бўшлиққа қадаганича бир зум қотиб

турди, унинг ялпоқ, дағал юзидаги қатъият тараддуд билан, тараддуд аллақандай изтироб билан алмашинди.

— Қизим!— деди у олдидаги китобни ёпиб.— Сизга нима бўлди, қизим? Қани, буёққа кириш-чи! Эшик очик. Марҳамат...

Фазилат юрагига ёпирилиб келган ҳислар тўлқини сал чекиниши билан уят ва пушаймондан қаёққа қочишини билмай қолди, айни замонда чолнинг оғзидан чиққан «қизим» деган бир оғиз сўз кўнглидаги музни эритиб, уни гўё бемажол қилиб қўйди.

Кўчага қараган дарвозанинг ён эшиги очилиб, қоронғида тинмирскиланган домла кўринди.

— Қаёқдасиз, Фазилатхон? Қани, буёққа келинг, уйга кириш.

Фазилат рўмолининг учи билан лабини босиб, итоаткорлик билан домланинг орқасидан юрди. Чол ҳамон қаланиб ётган китобларга қоқилиб-суқилиб ўз хонасига кирди:

— Қани, марҳамат, марҳамат...

Фазилат эшикдан кирган жойдаги стулга омонатгина ўтириб, рўмоли билан оғзини тўсди.

Уйдаги носаришталик, домланинг қандайдир аянчли кўриниши кўнглини яна эритиб, томоғини гип бўғиб олди.

— Нима бўлди ўзи? Тағил чиқдим у тентак?

— Йўқ...

Домланинг ўсиқ оппоқ қошлари бир-бирига туташди, юзида яна эски, кибор ифода пайдо бўлди. Фазилат шу бир-икки дақиқа ичида чолда қандайдир ўзгариш рўй берганини, домла уни чақириб кирганидан пушаймон бўлаётганини пайқади.

— Қоронғида деразам тағида йиғлаб турибсиз... Мени кечиринг дейсиз...— деди домла.— Агар эски гапларни қўзғамоқчи бўлсангиз... ўтган ишга саловат. Ё мен сизга бир нима дедимми?

— Йўқ, йўқ, демадингиз, демадингиз! Мен сиздан тоабад миннатдорман...

Домла Шомуродов, гўё ёмон бир сўз эшитгандай, юзини буриштирди.

— Майли, қўйинг бу гапни? Агар бошқа арзингиз бўлса...

— Йў-йўқ, арзим йўқ!— деди Фазилат аллақандай ёлвориб.— Шунчаки... тўлиб кетганимдан қаёққа боришимни билмай тентираб юрувдим. Қарасам, чироғингиз ёниб турибди. Сизни кўрдим-у... мен сизнинг олдингизда...

— Қўйинг, қизим,— деди Нормурод Шомуродов, бироқ бу сафар унинг овозида қандайдир ишончсизлик сезилди.

— Сизнинг олдингизда,— деди Фазилат илтижо билан.— Марҳум ойимларнинг олдида, ўғлингиз Жабборнинг олдида тоабад гуноҳдорман...

Домла ялпоқ кафтларини мушт қилиб тугди. У: «Бас, кераги йўқ!»— деб бақириб юбормоқчи эди, лекин яна кампирнинг хати эсига тушди-ю, мушт бўлиб тугилган бармоқлари аста ёзилди.

— Майли, қизим, эски ярани қўзғаб, ўзингизниям, мениям қий-

наманг. Утган ишга саловат. Мен ўзининг сутдай оқ, сизин қора дейишга ҳаққим йўқ!

Домла Шомуродовнинг эсига ногаҳон ўз ҳовлисида, ариқ бўйида райхон чопиқ қилиб ўтирган кампир тушди. Аянинг дардли нигоҳи, унинг ғазабли ўшқирғидан «шккк» этиб беозоргина йиқилиб тушгани кўз олдига келди-ю, катта бошини чангаллаганича, бутун гавдаси билан силкиниб, «пиқ-пиқ» йиғлаб юборди...

Фазилат кексалар тугул, уруш йиллари айниқдай ўқириб йиғлаган йиғитларни ҳам кўрган. Бироқ домланинг ҳозирги йиғиси... Бир маҳаллар салобатидан ҳамма ҳайиқадиған бу мағрур чолнинг йиғиси ёш боланинг йиғисидай беозор, кишининг кўнглини вайрон қилгудек аянчли эди. Фазилат мункайиб қолган бу чолнинг оёқларига йиқилиб, ялиниб-ёлворгиси, кўнглидаги ҳамма афсус-надоматларини бир йўла тўккиси келди. Лекин домла, туйқусдан ҳушёр тортган одамдай, шоша-пиша ўрнидан туриб, қознқдаги сочиққа юз-кўзларини артди, жўрттага қаттиқ йўталиб:

— Майли, қизим,— деди.— Бу гаплардан фойда йўқ!

— Биламан, отажон, сўнгги пунаймон, ўзингга душман. Биламан. Шунчаки... Сиз нималар бўлганини билсангиз эди!..

— Қўйинг, болам. У машъум кунларни эслаб ўтирмайлик. Мен ҳаммасини биламан.

— Йўқ, билмайсиз, отажон. Билмайсиз!— Фазилатнинг юрагидан отилиб чиққан бу фарёд: «Бас қилинг бу машмашани!» демоқчи бўлган домланинг тилини яна боғлади. Чол кўп йиллардан бери ҳазар қилиб юрган бу аёлнинг дардини, унинг дилида қат-қат бўлиб ётган армонларини фақат энди тушунгандай бўлди. Ҳа, юзини рўмол билан тўсиб, унсизгина йиғлаётган бу мушטיפар аёлнинг ичи бировга айтолмайдиган ғам-ғуссага тўла, ҳамма дарду ҳасратлари пчида эди. Домла ҳозир уни «қизим» деб юлатгиси, оқарган сочларидан силаб, таскину тасалли бергиси келар, аммо бунга журъат этолмас, кўзёши орасидан унга маънос тикилиб ўтираркан, яна ҳаёт ҳақида, унинг шафқатсиз қонунлари тўғрисида хаёл сурарди...

Фазилат, ниҳоят, ўпкасини босиб, кўзини артди.

— Кечиринг, отажон. Эски гапларни қўзғаб кўнглингизга озор бердим шекилли. Мен бу гапларни қўзғамоқчи эмас эдим, шунчаки, қудам, жиянингизнинг қилган қилиқлари...

— Қайси қилиқларини айтасиз?..

— Қайси бирини айтай? Ўша одам... ўша одамнинг шунча нопок ишлари, шунча хиёнатларидан кейин... жиянингизнинг иззат-икромлари, у кишини бош қуда қилиб, осмонга кўтаришлари! Наҳот бу ишлари менга оғир тегишини билмасалар? Ахир мен ҳам, биз ҳам одаммиз-ку, отажон?

Домла чаккаларидаги укпардай майин, оппоқ соч толаларини силаб сукут сақларди. Кўнглида: «О, қизим, қизим-а!— деди ўқиб.— У фақат сени эмас, ўз тоғасини ҳам одам деягани йўқ. Бу

ниш ўз тоғасининг ҳам юрагини қои қилишни ўйлаётгани йўқ! Начора, болам!»

— Ўғли... бўлғуси куёвимиз кўрсатган нағмаларни айтмай қўя қолай. Бир четини ўзингиз кўрдингиз.

Домла: «Ҳа, кўрдим», дегандек бошини қимирлатди. У: «Сиз ҳам эшитдингиз-ку менга айтган гапларини!»— демоқчи эди, бироқ бунинг ўрнига:

— Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим, болам,— деди.— Қизингиз... қизингизнинг кўнгли борми ўзи?

Фазилат секин «уф» тортди.

— Қизим бечора нима ҳам дерди? Шунчаки... кўнгил ўлгур ҳам яхши сўз, яхши муомалага қарар экан-да, отахон. Булар бизни одам деса бўлади-да кўнгил! Жиянларингиз билишади: қизим ҳеч қаёққа кетолмайди. Билишгани учун одам қаторига ҳам қўйишмайди!

Домладан садо чиқмади, у ўз ўйлари билан банд эди. Назаринда, сўнгги пайтларда эшитган гаплари билан бу муштипар аёлнинг арз-қоли орасида ҳеч бир фарқ йўқдай, бу ҳодисаларнинг ҳаммаси чамбарчас боғлиқдай туюлди унга.

Домла бугун эрталаб тоғдан қайтаркан, ҳатто жияни олдида ўзини бир қадар гуноҳкор сезиб, виждони ҳам қийналган эди. Бунга сабаб, домла тоққа борган кун кўтарилган даҳанаки жангдан кейин чоллар Мингбулоқни асраш тўғрисида хат ёзишга аҳд қилишди-ю, қизиқ устида у ҳам қўл қўйиб юборди. Тўғрисиини айтганда, домла бу хатни фақат бир андиша билан, у ҳам бўлса икки қоқбош хатни ўзлари ёзса Отақўзига нисбатан ноҳақ гаплар ўтиб кетмасин, деган андиша билан ёзганди.

Чоллар аввал хатни кимга ёзиш тўғрисида узоқ баҳслашди. Прохор, пачакилашиб ўтирмасдан тўғри Москвага ёзиш керак, деди, Урозқул сал паст тушиб, ҳозирча Тошкентга арз қилайлик, деди, домла эса, қонун-қондани тушунтириб, ишни райондан бошлашга кўндирди.

Домла хатни ўз қўли билан ёзди, ўз қўли билан оққа кўчириб, дўстларига тутқазди, бироқ имзо чекиш пайти келганда Урозқул: «Жиянингга қайишиб, ўзингни олқочяпсан-да!»— деб яна бир кесатди, Прохор бўлса... бу хатга қўл қўймаслигинга қараганда арча тўғрисидаги китобчани пайсалга солаётганинг ҳам бежиз эмас экан-да, деган маънода яна бир узиб олди-ю, домла унинг қўлидан қаламинини қандай олиб олиб, қандай қўл қўйиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

...Аслини олганда-ку, хатнинг ёмон жойи йўқ, унда Мингбулоқдек табиат ўзи ниҳом этган бир мўъжизанинг қадрига етилса-ю, қурилмоқчи бўлаётган молхоналар сал йироқроққа кўчирилса, деган илтимосдан бошқа гап йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, хатга имзо чекиб, жўнатиб юборганларидан кейин, домла гўё Отақўзига қарши ёвузона хиёнат қилгандай туюлиб, кўнгли хижил бўлавер-

ди. Уч кунгача шундай бўлиб юрди-да, тўртинчи кун эрталаб, қадрдонлари билан тузукроқ хайр-маъзур ҳам қилмасдан, барвақтроқ туриб жўнаб қолди.

Домла қишлоққа офтоб энди чиққанда кириб келди.

У эшагини хихихлаб тепадан тушаётганида пастда, жиянининг дарвозаси олдида, қатор турган қўш «Волга»га қўзи тушди. «Меҳмон босибди-да!»— деди у кўнглида. Ҳақиқатан, домла дарвозага яқинлашиб қолганида зўр қаҳқаҳа янграб, пчкаридан Отақўзи бошлиқ бир тўп одам чиқди. Бўғриққан чехраларида чуқур мамнуният барқ урган, лаблари ҳозиргина ейилган овқатлардан ялтиллаб кетган бу хушчақчақ, салобатли меҳмонлар орасида... Жамол Бўрибоев ҳам бор, у Отақўзини қўлтиқлаб олганди.

Домла гўё ёвуз бир нарсага дуч келишдан қўрққан одамдай, эшагининг бошини четга буриб, кўча юзидаги дўкон панасига ўтди, ўтаркан, Жамол Бўрибоевнинг хоҳолаб кулганини эшитди:

— Сиз тўй қиласизу биз келмаймизми, раис?

— Янгамлар билан келасиз, Жамол Бўрибоевич!— деди Отақўзи.— Майда-чуйда гапларни қўяверинг, ўртоқ қуда! Турмуш дептилар буни! Нималар бўлмайди бу дунёда! Домла Миробидовга ҳам телеграмма бераман. Бирга келасизлар...

— Раҳмат, раис, раҳмат. Дунё тургунча туринг! Хўп, омон бўлинг!

— Йўқ-йўқ. Чегарагача кузатиб қўямиз. Лекин «Сельхозтехника» катталаридан бўлганингиз учун эмас, қуда бўлганингиз учун... Ха-ха-ха...

Домла машиналар қўзғалиб, муюлишда ғойиб бўлгунча дўкон панасидан чиқмади. У кўчадан ўтаётган йўловчилар ажабланиб қараётганларини кўрса ҳам жойидан жилмади. Фақат машиналарнинг қораси ўчгандагина эшагини ниқтади.

Домла тўсатдан ўзини шундай ҳорғин сездики, эгардан зўрга туг'ди, эшагини дарвоза устунига аранг боғлади-да, уйга кириб, ўзини диванга ташлади. Шу-шу Холидахон қизларни бошлаб келгунча қўзғалмай ётди...

«Нима бўляпти ўзи? Бу тентак Отақўзи нима қиляпти? Нега бунчалик ҳовлиқиб кетди? Ахир чинакам инсофсизлик-ку бу!»

Домланинг сукутини бошқача тушунган Фазилат:

— Сиз мабодо ўйламанг,— деди безовталаниб.— Қизим бир нима деяпгани йўқ. Ҳеч нима демайди, қизим шўрлик.

«Ҳа, қўрқитиб опти бу бечорани! Жуда қўрқитиб опти! Ҳаммаи оёқ ости қилиб, нима қилмоқчи бу нобакор?»

Домла Шомуродов қулоқларининг теграсини ўраб олган оппоқ, майин сочларини силаб ўрнидан турди.

— Мен нима ҳам дейман, болам? Ҳар қалай, Отақўзи билан бир гаплашиб кўраман...

Фазилат ҳам ўрнидан турди, рўмолининг учини елкасига ташларкан:

— Майли, шу сўзингизгаям раҳмат,— деди.— Юрагимда зил бўлиб ётган армонларимни айтдим, енгил тортдим, отажон...

Домла Фазилатни дарвозага кузатиб чиқди. Тонг яқинлашиб қолган бўлса керак, итларнинг ҳуришига эшакларнинг ҳанграши қўшилган, девор ковакларида саҳродагидай чигирткалар чириллар, тўғонда бақалар қуриллар, узоқдан, тегирмон новидан қуйилган сувнинг сокин шовиллаши эшитиларди. Борлиқ, фақат қишлоқда бўладиган, кишининг руҳини аллаловчи сал маънос ва осуда жимликка чўмган, гўё бутун табиат, дарахт япроқларидан тортиб, кўкни тўлдирган тиниқ, оппоқ юлдузларгача шу осуда сукутти авайлаб асрамоқда эди... Оламни чулғаб олган бу сукут, кўкни тўлдирган юлдузларнинг маънос шуъласи, чириган олма, гул ва райҳон ҳидига тўла ҳаво отанинг қалбидаги тўфонни оҳиста босгандай, мулойим қўллари билан асабларини секин силагандай бўлди. Ажабо, бу бахти қаро аёлнинг фавқулодда кириб келиши, унинг кўз ёшлари домланинг ҳам юрагида кўп йиллардан бери зил бўлиб ётган бир музни эритган, унинг ҳам кўнглини юмшатган эди.

Домла бир-бир босиб уйнинг эшигигача борди. У кириб ётмоқчи эди, бироқ худди шу пайт қўшни ҳовлида югуришган одамларнинг дупур-дупур қадами, дарахт шохининг чарсиллаб сингани, ерга дув тўкилган олмаларнинг тапир-тупури эшитилди. Сўнгра аёл кишининг юракни зирқиратувчи зорли овози келди:

— Вой, болажоним-ей! Сенга нима бўлди, болажоним-ей!

Домла Шомуродов Олиянинг товушини таниб, турган жойида қотиб қолди. Олиянинг гапини Ҳайдарнинг бўғиқ нидоси бўлди:

— Қўйинг, ойижон. Сиз билмайсиз. Ҳеч нимани билмайсиз, ойижон!

— Билсанг... қўя қол шу қизни! Ҳусниям бор бўлсин унинг, болажоним! Ўзингга яраша бировни топарсан ахир. Адойи тамом бўлдинг-ку, тойчоғим!

— Йўқ, ойижон! Ўлганим яхши бу юрганимдан. Ўлганим!

— Нималар деяпсан, болагинам? Бўйгинангдан онагинанг ўргилсин... Ўрнингдан тур. Юраккинамни қон қилдинг-ку, қулуним. Юра қол энди.

Ҳайдар бир нима деб сўқинди, йиғлади. Олия яна ялиниб-ёлворди, бир нималарни шивирлаб, илтижо қилди, сўнг узоқлашган оёқ товушлари эшитилди.

Нормурод Шомуродов эшик дастасини ушлаганича узоқ турди, унинг фикрлари яна тўс-тўполон бўлиб кетган эди.

Олия Ҳайдарни базўр юпатиб, аядаб-сулдаб аранг ётқизди. Бироқ аъзойи бадани зирқираб оғриса ҳам кўзига уйқу келавермади. Ўғли Ҳайдарнинг охириги марта қачон йиғлагани Олиянинг эсидаям йўқ. Гўдаклик пайтида кўкрак сўраб йиғларди. Шундан кейин унинг йиғлашини биринчи кўриши, аллақачон эр етган, пешонасидан ўлтиришга ҳам тортинадиган фарзандининг йиғисини кўриш, сабабини тушуниб бўлмайдиган дардларини эшитиш қийин экан онага! Рост, у қаердандир ичиб келди, мастлик — ростлик дегандек, ичкилик сабаб бир нималарни айтиб, ҳасрат қилди. Унинг гапларини илғаб олиш қийин эди. Бироқ Олия ёлғиз оналарга хос нозик туйғу билан фарзанди бошида аллақандай қора соялар айлланиб юрганни, нафақат фарзанди, бутун онаси тегасида қандайдир бир нотинчлик ҳоким эканини сезяпти. Ўғлининг илмий ишда панд еиши, бечора аянинг ногаҳоний ўлими, ўғли билан бўлгуси келини ўртасидаги киши тушуниб бўлмайдиган низо, эри атрофидаги совуқ шарпа, майда, бироқ кишини чўчитадиغان гаплар — буларнинг ҳаммаси қора булутдай қуюқлашиб боряпти!

Бир маҳаллар бундай пайтларда Олия кўнглидаги бор ҳасратини эрига тўқар, Отақўзи ҳам унинг сўзларига эътибор билан қулоқ солар, эр-хотин тонг отгунча суҳбатлашиб, дардлашиб чиқишар, бу суҳбатлардан қалбларидаги ҳамма губор тарқаб, диллари офтоб чиққандай ёришиб кетарди. Олия институтни битириб, ўқитувчи бўлиб келганида, Отақўзи мактаб директори бўлиб кшларди. Райондаги энг ёш, энг уддабурон директорлардан ҳисобланарди. Лекин директорман деб ўзини ҳеч қачон бошқалардан юқори тутмас, нима қилмасин, хоҳ дарс берсин, хоҳ қурилиш билан шуғуллансин, хоҳ мактаб боғини кешгайтириб, янги ниҳоллар ўтқазсин, ҳаммасига жон-жаҳди билан киришар, бутун қалби, бутун вужуди билан берилиб ишларди. Ишчилар билан бирга гишт ташиб, лой қориб кетаверар, шу боисдан бошқалар ҳам бир четда томошабин бўлиб туролмас, ҳамма барабар ишлар, аммо ҳеч ким ундан нолимас, аксинча, ҳамма уни шу одатлари, ғайрати, жонкуярлиги учун яхши кўрарди. Рансликка сайланганда ҳам дастлабки пайтларда бу одатини тарк этмади. Иш деб, колхоз деб, бир-икки ойдаёқ чўпдай озиб, соч-соқоллари ўсиб, занжидай қорайиб кетди. У ҳафталаб, ҳатто баъзан ойлаб уйга келмайдиган, умри далада, тоғларда, дала-даштларда ўтадиган бўлди. Лекин ҳафталаб йўқ бўлиб кетганидан кейин, соч-соқоллари ўсиб, озиб-тўзиб уйга келган маҳалда ундан меҳрибон, ундан қувноқ, ундан бахтиёр одам бўлмас, худди ёш боладай ўз фарзандлари билан қувлашиб ўйнар, жиниликлар қилар, арзимаган нарсаларгаёқ боғин бошига кўтариб кулгани-кулган эди. Кечалари бир ухлаб

тургандан кейин эса, Олияни ҳам уйғотиб, тонг отгунча ўз ишла-
ридан гапирар, ундан ҳеч нарсани сир тутмас эди.

Ҳа, у пайтларда тамом бошқа эди Отақўзи. Ҳозиргидай дои-
руги зўр бўлмаса ҳам қандайдир жуда бахтиёр эди. Эрининг бу
бахтини кўрган Олия ҳам кўнгли тинч, дили равшан эди.

Баъзан Отақўзи алламаҳалда кириб келиб:

— Олия!— дерди.— Тур, кийин. Бир жойга бориб келамиз.

— Бемаҳалда кимнинг кўзи учиб турибди экан бизга?

— Э-э, азизим, фалончи бор-ку, сувчи йигит, танийсан! Боя
эрталаб хафа қилиб қўйдим ўшани! Ноҳақ хафа қилдим! Бориб
узр сўраб келамиз...

— Сиз хафа қиласиз-у, мен...

— Э, гап бор-да, хоним. Яқинда уйланган у! Жуфт-жуфт бў-
либ, бирпас отамлашсак, кўнглидан чиқиб кетади. Яримтанг бор-
ми? Ына нимаг бор? Ол бордингил! Кетдик, жонгинам!

Бундай пайтларда Олия олдиброқ бориб уй бекаси билан гап-
лашар, Отақўзи ҳам кўп писиб турмас, узр сўрашга пийманмас,
кейин жуда ғалати, жуда самимий ўтириш бўлар, эгилган бошни
қилич кесмас, деганларидек, иккала томон ҳам бир-биридан мам-
нун, апоқ-чапоқ бўлиб тарқалишарди.

Тўй ва маъракаларга киритган янгиликларини-чи? У энг бообрў
қариялардан «Оқсоқоллар кенгаши» тузиб, маъракаларда арақ-
шаробни ман қилган, «ичмай кайф қилиш» деган гап топган, тўй-
ларда дастурхонга фақат минерал сув қўйдиртирар, Олия билан
бирга бориб, ўзи тўйбоши бўлар, минерал сувдан бир пиёласини
«отиб» олиб, «кайф» қиларди-ю, даврага тушиб қизиқчиликлар
қилар, Олиядан бошлаб ҳамма қиз-жувонларни рақсга тортар,
буни кўрганда бошқалар ҳам «ичмай маст бўлар», ўйин-кулги роса
авжига чиқарди. Бундай маъракалардан кейин қариялар кўзла-
рига ёш олиб, эр-хотинга боқий умр тилашар: «Бахтимизга омон
бўлинглар!»— деб дуо қилишарди.

Ўлимда, таъзияларда эса Отақўзи белини боғлаб, тик туриб
хизмат қилар, бошига мусибат тушган олага қўлидан келган
ҳамма ёрдамчини берар, у пайтларда одамлар Отақўзини тилга
олганда доим: «Кўз тегмасин ишқилиб», деб қўшиб қўйишарди.
Мақтаб ўқитувчиларни даврасида, маросимларда бўладиган бу
гапларни эшитган Олия беихтиёр кўзига ёш олар, кечаларни уйғо-
ниб кетиб, ёнида ухлаб ётган эрининг ҳам таниш, ҳам аллақандай
нотаниш соқол босган шиддатли юзидан ўпиб, пешонасини силар-
кан, ичида:

«Айтганларни келсин. Кўз тегмасин ишқилиб», деб кўкка та-
валло қиларди. Бироқ қанча тавалло қилмасин, уни авайлашга
қанча уринмасин, бари бир «кўз тегди». Отақўзидаги бу ўзгариш
бирдан бўлгани йўқ. Бирдан бўлмас экан бу нарсалар. Киши ёш-
лиги қачон ўтиб, қачон қарилikka юз тутганини сезмай қолгани-
дек, Олия ҳам бу ўзгаришлар қачон содир бўлганини яхши билмай

қолди. Билганда-ку, олишар эди. Юрашар эди. Панд еб бўлса ҳам йўлга солишга урниар эди эрини. Йўқ, Олия ўзини-ўзи алдаяпти! У сезган эди. Озгина бўлса ҳам сезган эди.

Дастлабки колхозни кўтарганида сираям ўзгармаган эди Отақўзи. Бироқ биринчи колхозни кўтаргандан кейин иккинчисини қўшиб беришди. Ушанда унда қандайдир қатъият, гурур, юрганда кўкрак кериб, қийғирқараш қилиб юриш одатлари чиқди. Яна бир-икки йилдан кейин учинчи колхозни қўшиб беришди. Салкам беш минг киши яшайдиган улкан қишлоқ битта хўжаликка уюшди. Отақўзи эса бу ҳадсиз колхознинг яккаю ёлғиз раҳнамоси бўлди.

Уч колхоз бирлашиб, қаддини ростлаб олгандан кейин Отақўзи бульдозер ва скреперлар олиб келиб, эски қишлоқни таг-туғи билан сидириб ташлаб, янги қишлоқ қуришга киришди. Бу қишлоқ бўй чўзиб, қурилиш авж олиши билан газеталарда унинг суратлари чиқа бошлади, марказий матбуотда у ҳақда мақолалар бо-силди, радио ва телевизорчилар ёпирилиб келди... Ҳамма гап шундан бошланди шекилли... У ҳамон тўй ва маъракаларда бўлар, аза ва таъзияларни канда қилмас, фақат энди энг бообрў, энг «керакли» одамларни кига борарди. Бироқ бунинг учун ундан гина қилиш ҳам ноўрин, қишлоқ жуда каттайиб кетганди.

У ҳамон дам олиш нималигини билмас, на ўзига, на Олияга ором берар, лекин илгаригидай кечалари уйғониб, дард-ҳасратларини хотинига айтмас, аламлари билан, хатолари билан ўртоқлашмас эди... Лекин бу нарса Олияни кўп ҳам чўчитмас, чунки эри энди ёш бола эмас, катта тажриба орттирган, ишбилармон, уddaбурон раҳбар ҳисобланарди. Фақат бора-бора унча-мунча одамни, ҳатто район катталарини ҳам менсимай қўйганидагина, тўғрироғи, шу ҳақдаги шивир-шивирлар қулоғига чалингандагина бир марта эрига бу гапларнинг учини чиқарди. Бироқ Отақўзи унинг гапига:

— Керак бўлса берган тож-тахтларини олишар! Ўзим ҳам қандай қутулишни билмай юрибман бу ғалвадан!— деб қўл силтаб қўя қолди.

Сўнгги йилларда, айниқса, узоқ йили Сарсонқум чўлида катта ер ўзлаштиришга киришганидан бери Отақўзининг обрўси яна ҳам кўтарилиб кетди. Обкомга аъзо, областга депутат бўлди, ҳатто қаҳрамон бўлади деган гаплар ҳам тарқади. Бироқ нимадир бўлиб бу гап рўёбга чиқмади. Отақўзи анчагача қаттиқ хафа бўлиб, бир-икки ҳафта ичиб юрди.

Майли, қаҳрамон бўлмаса бўлмас. Бош омон бўлса, бўрк топи-лар. Боши тошдан бўлсин ишқилиб. Олияни фақат бир нарса чўчилади: эри шунча иш қилди, обрўсига обрў қўшилди, ҳалиям кечаю кундуз тиниб-тинчимайди, бироқ илгариги яхши тилакларни, унинг юрагини «шиғ» эттирувчи: «Бахтимизга омон бўлсин ишқилиб», деган яхши дуоларни кам эшитади. Олия бунинг бир эридан кўрса, бир одамлардан кўради. Ахир эри бечора салкам йигирма

йил бўптики, бир кун ором нима билмаса, шу колхозни деб, шу қишлоқни обод қиламан деб, умри ўтиб кетаётган бўлса-ю, одамлар унинг қиттаккина эркалигини кўтармаса, салгина қайсарлигини кечирмаса!..

Буёқда Ҳайдаржон бўлса... бу аҳволда. Қизлари Тоҳира бўлса Фазилатнинг ўғли билан топшииб, иккиқат бўлиб келди. Отақўзи бундан беҳабар, бироқ Олия билади, билгани учун алами ичида... Олия бу гапни эшитган кунлари ўзини қўйишга жой тополмаган эди, бироқ туққан фарзанднинг бўлса начора? Киши ўз бармоғини ўзи тишлай олмас экан... Ҳа, Олиянинг ҳадиксираши бежиз эмас: оиласи теварагида қандайдир қора кўланкалар айланиб қолди! Эри бўлса ҳеч нарсани писанд қилмайди. Илгаригидай парвойи фалак!

Олия кўзи плинди, йўқми — билмай қолди. Эрининг овози қулоғига киргандай бўлиб, кўзини очди.

Тонг отган, ҳовлининг этагидаги терак учлари ялтиллаб кетган, бироқ бўйи паст шафтолилар, олмалар ҳали сояда эди.

Эри, қовоғи солиқ, айвонининг шундоқ ёнида, мотор ўриятилган қудуқ бўйида Тоҳира билан гаплашиб турарди. Олиянинг уйғонганини кўрган Отақўзи қизининг гапини бўлиб, айвонга чиқди, ҳамон қовоғидан қор ёғилиб:

— Буёққа қара! — деди-да, полни ғарч-ғурч босиб уйга кириб кетди. — Хўш? — деди у Олия эшикдан кўриниши билан. — Мен йўғимда... нима машина бўлди бу ерда?

— Қизингиз айтиб бергандир нима бўлганини?

— Айтди! — Отақўзининг мўйлови қаҳр билан дикрайди. — Ўғил бола эмас, латта туғиб берибсан менга! Бор, чақир!

Олия кечаси билан ўйлаб чиққан ўйлари эсига тушиб, секин хўрсинди.

— Сизга нима бўлди ўзи, хўжайин?

— Менга-ку ҳеч нима бўлгани йўқ...

— Эшикдан қиличчингизни қайраб кирасиз-у, тагин ҳеч нима бўлгани йўқ дейсиз! Сиз ўша... собиқ замминистрингизни топмаганингизда...

— Замминистрининг нима дахли бор бу гапга?

— Нега дахли бўлмас экан? Сиз бу ерда дутор-сетор чалиб, кайфу сафо қилаётганингизда, уёқда улар... Фазилатхон билан қизи тонг отгунча йиғлаб чиқибди!

— Йиғлаб чиққанмиш! — деди Отақўзи заҳарханда билан. — О, хотинлар, хотинлар! Қачон тумшуги тагидан нарироқни кўришар экан булар?

— Сиз узоқни кўзлайман деб... одамларнинг кўнглига қарамас экансиз-да.

— Одамлар деганинг ким? Фазилатхонми? Қўйиб тур уни! Бор, ўғлингни чақир!

Олия эрига бир зум тикилиб турди-да, нидамай чиқиб кетди.

Отақұзи диванга ёйбошлаб, кўзини юмди. У тўсатдан жуда бемажол, жуда ёлғиз ҳис қилди ўзини. Қизик, Олия ҳеч қачон у билан бундай гаплашмас эди. Унга нима бўлди? Бу уйда нима бўляпти ўзи? Ё у чиндан ҳам ҳеч кимнинг кўнглига қарамайдиган бир диалогор бўлиб қолдими?

Отақұзи ногаҳон юрагини чулғаб олган маъюс туйғуга бўйсуниб, ўғли билан бамайлихотир гаплашишга чоғланган эди, бироқ сочлари тўзғиган, юз-кўзи шишиб кетган Ҳайдарни кўрди-ю, зардаси қайнаб ўрнидан туриб кетди.

— Бу... бу нима юриш?

Ҳайдар ёшли кўзларини уқалаб:

— Нима қипти?— деб гўлдирадн.

— Нима қипти дейди-я! Ўзингни кўзгуга солиб кўр, фан кандидатн!

— Фан кандидати!— деди Ҳайдар ўқсиб.— Пичинг қилмай қўя қолинг!

Отақұзи этиги билан полни гурсиллатиб тепди.

— Бўлмасанг, бўласан! Керак бўлса ўзим... Уша, нима эди? ВАҚингга бориб, дипломингни олиб бераман! Бўлдим энди? Аммо бунақа юриш, битта қийинчиликка дуч келмай бунақа... сувга бўккан бўлка нондай илвираб қолиш!.. Ҳайф сенга олим деган ном!— Отақұзи бу гапни айтишга айтди-ю, ўғлининг баттар мунгайиб қолганини кўриб, сал паст тушди.

— Нима бўлди ўзи? Ё ҳалиги... савдойи домла билан ораларнингда бир гап борми? Йўқ бўлса бу нима қилиқ? Бу нима ғавғо? Қизнинг шаънига ҳам яхши эмас! Кўрган кўз, эшитган қулоқ нима дейди?

— Тўғри-ю, бироқ... бу домла ўзи шунақа... бемаъни одам! Доим уни йўлдан урмоқчи бўлади. Ҳалиги маънода эмас! Уёқдаям ўқишни битирганидан кейин, аспирантурада қол, деб бир чалғитган эди. Энди бўлса, қишлоқда турма, районга бориб, лаборатория оч, деган гапларни қиялганмиш!

Отақўзининг лабига кулги югурди.

— Эшитдинг. Кеча райком секретариям айтди. Бўладиган ишми, йўқми — худо билади ҳали! Шунга шунча васвасами? Ишласа ишлар! Ё тўйдан кейин қафасга солиб қўймоқчимисан хотинингни?

Ҳайдар терлаб кетди.

— Гап унда эмас. Шунчаки... онлавий ишимга аралашмасни демоқчи эдим.

— Сенинг онлавий ишинг ўз қўлингда! Ҳар қанақа қизнинг возиям чимилдиққа киргунча! Уёғи ўзингга боғлиқ! Аммо бунақа... сувга тушган мушукдек бўлиб юрсанг... хотининг ҳам бир пулга олмайди сени! Ўзингга қара! Қаддингни тут! Қаддингни ростлаб, йигитчасига гаплаш қаллиғнинг билан! Айтиб қўй унга: Ўкки ҳафтадан кейин тўй! Тамом! Вассалом!

Отақұзи полни тешворгудек гурс-гурс босиб меҳмонхонага кўчди.

Айвондаги газ плитада жаз-буз қилиб, тукум қовураётган Олия эрига саяол назари билан қаради.

— Келмасдан туриб, яна қаёққа шошдингиз?

— Кичик котинимникига!

Илгарилари Отақўзи шундай деб ҳазиллашса Олия ҳам ҳазилга олиб: «Мендан салом айтиб қўйнинг кундошимга!»— деб кулиб қўя қоларди. Бугун нечукдир ўксиб:

— Пуқ, рост айтаман,— деди.— Тоғам йўқлаётувдилар...

Отақўзининг лабларидаги табассум аста сўниб, туси ўзгарди. Унинг кўз олдига кеча эрталаб Шукуров кўрсатган бир кат лоп этиб келди. Бу — Мингбулоқ ҳақида, тўғрироғи, қурилмоқчи бўлаётган гигант чорва комплексининг у ерга нотўғри тушаётгани тўғрисида ёзилган шикоят тарзиндаги бир нарса эди. Шукуров шикоятни кўрсатаркан, мийигида кулимсираганича унинг тағидаги имзоларни қўли билан беркитди, бироқ Отақўзи арзга кўз ташлаган заҳотиёқ тоғасининг чиройли дастхатини таниди, таниди-ю, гўё биров заҳар ичиргандай аъзойи бадани ачишиб кетди...

Отақўзи ўз фикридан чекингани йўқ! Чорва комплексининг Мингбулоққа қурилиши иқтисодий жиҳатдан қанчалик фойдали эканини рақамлар билан исботлаб берди. Шундай зўр бир маантиқ билан далиллаб бердики, ҳатто Шукуров ҳам иккиланиб қолди. Лекин гап Шукуровда эмас, гап тоғасида! Наҳот энди тоғасининг бир қилмаган иши унинг устидан, ўз туғишган жиянининг устидан шикоят ёзиш бўлса?..

— Нима дейди... жонажон тоғамлар?

— Билмадим... у киши сиз билан уй тўғрисида гаплашмоқчи-лар шекли...

— Падарига лаънат бу уйини! Жонимга тегиб кетди. Яшагиси келмаса — бўшатиб берсин! Айтиб қўй! Тамом! Вассалом! — Отақўзи шартта бурилиб, дарвозага қараб кетди. Зум ўтмай кўчадан машинанинг қаҳрли ўкириши эшитилди.

Отақўзи катта йўлга қадалиб, «Волга»ни қушдай учириб борар, бироқ кўзига ҳеч нарса кўринмас, потиниқ ўйлар миясида саҳро қуюнидек чарх урар эди.

Ҳа, Отақўзининг ўрнида бошқа одам бўлса ҳам «дод» деб юборарди ҳозир. Осилмаган бир одам қолмади унга: бир ёқда тоғаси, бир ёқда ўзи ўқитиб, ўзи бош механик қилиб кўтарган ана у латтачайна Нанмжоннинг шаллақи хотини! Энди бўлса... умрида не балоларни кўрмаган ойимча қудагайи ҳам, Жамол Бўрибоевга зиёфат бердин, деб таъна қилармиш!.. Отақўзи назарига ҳам плмас эди Бўрибоевни! Турмуш мажбур қияпти уни! Турмуш! Яхшими, ёмонми, катта бир идоранинг бошлиғи! Бурун гуноҳ қилган бўлса қилгандир. Лекин авваламбор, бу гуноҳларини ювган! Урушда қон тўкиб оқлаган гуноҳларини! Оқламаса, ҳеч ким уни

бундай катта лавозимларга кўтармас эди! Қолаверса... уям ҳозир илгариги Жамол Бўрибоев эмас! Уям тавбасига таяниб, инсофга кел қолган. Тунов кунн тунда сал ширакайф бўлгандан кейин, Жамол Бўрибоев Отақўзини четга тортиб, оҳ деса афғонн чиқиб гапирди, ўз турмушидан налди, кейинги хотини ва ундан туғилган болаларидан ҳасрат қилди. Ёшликда қилган хатоларидан пушаймон чекиб, кўзига ёш олиб гапирди, мана энди, қариган чоғида, меҳри оқибатини шу икки фарзандидан кутаётганини айтди.

— Ўғлимдан розиман, раис!— деди Жамол Бўрибоев бетиним уф тортиб.— Тоабад розиман. Ҳамма нарсага тушунади Қодиржон! Ҳамма нарсага ақли етади. Меням дардим ичимда эканини билди у! Шу сабабдан жонимни ҳам аямайман ундан! Билиб қўйинг, раис, қизингиз қизим бўлади, ўғлингиз... ўғлингиз ҳам ўғлимдек бўп кетар деган умиддаман! Аммо қизим... ўз пуштикамаримдан бўлган қизим... дардимга тушунмаяпти. Тушунса, уннам бошимга кўтарардим. Энди биттаю битта умидим сиздан, раис, ёлғиз сиздан, ука!

Катта одамнинг, фақат мансаб эмас, ёши ҳам бир жойга бориб қолган катта одамнинг кўзига ёш олиб гапириши ғалати бўлар экан! Четдан қараганда ўта манман, камгап, калондимо туюлган бу одамнинг томоғи ёпп бўғилиб, бошини кафтлари орасига олиб, заҳар ичган одамдай тўлғанганини кўрганида... Отақўзининг эти увушиб кетди.

Олия бўлса кўнглини айтади. Жамол Бўрибоев ҳам кесак эмас, ҳамма нарсага ақли етади. Битта хато қилди деб умрбод бадном қилиб бўлмайди кишини. У кунн Отақўзи ундан яна бир гапи учун рози бўлдики, Жамол Бўрибоев чолин ҳам эслади. Ҳа, тоғани ҳам эслади!

— Мен биламан,— деди у, дард билан тибраниб.— Ўртада ҳурматли отахонимиз, Нормурод Шомуродович борлар. Ҳаммасини биламан. Лекин нима қилай, ёшликда бўлган хато, раис. Агар дунёга қайта келсам... умримда бу ишни қилмас эдим. Сизга ёлғон, менга чин — бу ишни лаганбардорлар қилган эди ўшанда. Йўқ, йўқ, сиз ўйламангки, айбини бошқаларга тўнкамоқчи деби! Хато қилганимни ўшандаёқ тушунганман. Фронтга бориб, ўлим билан юзма-юз келганимда тушундим, раис, тушуниб, гуноҳларимни бир қошиқ қоним билан ювишга урийдим. Отанинг феълини биламан — у киши... қаҳри қаттиқ одам. Ҳаммасини биламан. Аммо... ўрни келганда бир оғиз айтиб қўйинг, раис! Илтимос қиламан, ука!..

Бенуқсон парвардигор, деган эскилар. Турмушда хато қилмайдиган одам бўлмайди, деган экан қайси бир машҳур донишманд. Аммо ёмон ўз хатосини ўйламайди, яхши эса ўз хатосини эслаб виждони қийналади. Отасига раҳмат ўша алломанинг!

Отақўзи Жамол Бўрибоевнинг интиҳосиз ўқинчга тўла бу дарду ҳасратларини эшитганда ўша машҳур донишманднинг ўша

машҳур каломини эслади. Ҳа, бировга осиламан дейишса, баҳона топилар экан! Мана унинг ўзига ҳам арзумаган гаплар билан осилишяпти-ку!..

Моторнинг ўкириб юборганини пайқаган Отақўзи ҳушига келиб, оёғини газдан тортиди.

Қишлоқ ортда қолган, машина асфальт йўлни ямлаб ютиб, ҳадсиз чўл қаърига кириб бормоқда эди...

Уфқдаги чўққилар узра кўтарилган офтоб саҳрони қайноқ селга кўма бошлаган, бу сел қаърида бир-бирига тармашиб ётган кум уюмлари одатдагидан ҳам совуқ, ўлик бир денгизни эслатарди.

Отақўзининг ўйлари худди мана шу саҳро табиятига ўхшар, дам офтобда мудраб ётган шу беҳад саҳродай осойишта, сокин оқар, дам обком ва райком секретарларининг гаплари ёнига тушиб, туйқусдан кўтарилган чўл тўфонидай, ўйлари алғов-далғов бўлиб кетарди... Айниқса, кеча эрталаб Шукуров қўзгаган гаплар қаттиқ тегди унга.

Кеча у Шукуров билан учрашмоқчи эмас эди, районга борганларида Жамол Бўрибоев:

— Йўл-йўлакай салом бериб ўтайлик,— деб таклиф қилди.— Нима бўлганидаям райком секретари-ку, индамай жўнаб кетсаж яхши бўлмас.

Ҳали барвақт, райкомда иш бошланмаган эди. Жамол Бўрибоев, бирпас кутайлик, деган эди, Отақўзи таваккал қилиб — гаплашадиган бўлгандан кейин дастурхон устида гаплашган яхшида!— деб машинани тўғри уйига ҳайдади.

Шукуров, айниқса, унинг хотини Маҳбубахон, меҳмонлария очиқ чеҳра билан кутиб олди. Эғнида бўлиқ қадди-қоматига ярашиб турган ипак халат, оёғида зардўзи шиппак, Маҳбубахон, ёш келинчаклардай елиб-югуриб, бирпасда ишком тагидаги сўрига жой қилди, дастурхон ёзиб, мева-чева, шаробларнинг хил-хилдан олиб келиб қўйди. Худди дадасидай дам-бадам хохолаб кулиб, ярим соатга қолар-қолмас бир лаган қовурдоқ кўтариб келди. Гад орасида жиндак гинахонлик ҳам қилиб олди:

— Биздан пинҳон тутсангиз ҳам билиб олдик сирингизни, Отақўзи ака. Жамол Бўрибоевич билан қуда бўлсиз. Айтмасангиз ҳам борамиз тўйингизга!

Отақўзи ҳам пайт келганини билиб гапни илиб кетди:

— Қадамларига ҳасанот, Маҳбубахон! Фақат хўжайиндан тўйга рухсат обертсангиз бўлди, бош-оёқ сарпо сизга!

Маҳбубахон ҳам бўш келмади:

— Бўпти!— деди оппоқ, бўлиқ кафтини узатиб.— Тўй қилишнинг нима айби бор? Хўжайин рухсат бермасалар, ўзим рухсат бераман!

Аброр Шукуровиш шундагина биринчи марта кулимсираб:

— Жуда яхши!— деди.— Жавобини ҳам ўзингиз берасиз!

Ғайнинг пўскаллари, ўтиришнинг биринчи қисми ёмон бўлмади. Маҳбубахоннинг очиқ-ёриқлиги сабаб, ҳазил-мutoйиба билан, кулги билан кечди, бироқ иккинчи қисмига ўтиб, хайр-маъзур пайти келганда, Шукуров Отақўзини секин четга тортди.

У Мингбулоқ тўғрисидаги хатни кўрсатиб бир ранжитса, Нодирахон билан гаплашган-гаплашмаганини суриштириб, кўнглини яна бир хит қилди.

Отақўзи «қиттаккина» қилгани учунми, бошқами, тўсатдан тутаб кетиб:

— Э, гапга тушунадиган хотин эмас у! Олой бозорининг шаллақиларидан!— деб вижнган эди, Абдор Шукурович «ҳим», деб ҳовоғини солди-да:

— Ҳарқалай, гаплашнинг!— деди эътирозга йўл қўймайдиган ҳатий оҳангда.— Илтимосларини қондиринг! Керак бўлса узр сўранг. Гап шу!

Шукуров суҳбат охирида сал «юмшаб», илиқ хайрлашган бўлса ҳам Отақўзи шундай ранжидики, ҳатто Тошкентга тушиш фикридан ҳам воз кечиб, қишлоққа қайтиб кетгиси келди. Бироқ ўғит ва запас қисмлар масаласида ёрдам бермоқчи бўлиб, қишлоқдан бирга олиб чиққан қудаси қистаб қўймади.

Жамол Бўрибоев берган ваъдасининг устидан чиқди. Борган хуниёқ юз тоннача ўғит билан анча-мунча эҳтиёт қисмлар тўғри-лаб берди...

Рост, бу ишлар ўзи бўлгани йўқ, бир-икки машина мева-чева, қовун-тарвуз дегандек, майда-чуйда совға-салом қилишга тўғри келди. Лекин бирламчи, унинг колхозидай колхоз учун бир-икки машина мева-чева деган нарсаси чўт эмас, сабаби деҳқончилик, қовун-тарвуз деганингиз «сен же, мен же» бўлиб, тўлиб-тошиб ётибди! Иккиламчи, совға-саломсиз иш битириб кўринг қани! Ана, ўртоқ Шукуров ўзлариям ўғит сўраб борибдилар! Икки қўлларини бурунларига тикиб борибдилар-у, қўйинларини пуч ёнғоққа тўлдириб қайтибдилар!..

Отақўзи аҳмоқ эмас. Бу ишларининг қалтислигига унинг ҳам яқли етади. Аммо шу ишни қилмаса яна бўлмайди. Сабаби... ўғитсиз пахта ундирадиган раис, эҳтиёт қисмларсиз машина юргизадиган ижнер онасининг қорнидан тушгани йўқ ҳали!..

Албатта, тирноқ орасидан кир ахтарадиган баъзи ғаламислар унинг бу ишдан «кир» қидириб юришлари ҳам мумкин. Шундай пайтлар бўлган ҳам. Майли, қидиришсин! Отақўзи ўзи учун қилаётгани йўқ бу ишларни! Қилса, шу колхоз, шу халқ, шу қишлоқни деб қиялпти!.. У биледи — пахта планини дўндириб қўйса, биров мушугини «пишт» деёлмайди уни, аммо бажармасин-чи? Ана унда кўринг томошани!..

Отақўзи бирда адолатли бўлса, бирда адолатсиз бўлган бу ўйлардан мияси ғовлаб, кўзларини уқалади. Қум уюмлари чекки-либ, олдинда, гўё денгиз ўртасида ногаҳон кўринган мўъжаз орол-

дай, ниҳоллар билан ўралган ям-яшил пайкаллар, пайкал четида қаторлашиб турган вагонлар, чодирлар, қамиш капалар, ундан ҳам нарироқда эса қурилаётган шаҳарчанинг илк бинолари қизариб кўринди, кўринди-ю, Отақўзининг дилидаги алам, миясини ғовлатиб юборган нотинч ўйлар бирдан тўзғиб, олам равшан кўришиб кетди кўзига...

3

Катта йўлдан четга бурилиб, бригада ертўласига оборадиган тош йўл асфальт қилинмоқда эди. Ҳар жой-ҳар жойга тўкилган асфальт қол-қора бўлиб уюлиб ётар, ўн чоғли ишчи белкураклар билан асфальтчи ёймоқда, баҳайбат каток секин айланиб, уни шиббаламоқда эди.

Буни кўриб яйраб кетган Отақўзи машинани тўхтатди.

— Ҳорманглар, азаматлар!

— Бор бўлинг!— Белигача яланғоч бўлиб, «шиғ-шиғ» терлаб ишлаётган йигитлар ишдан тўхтаб, унга қизиқсиниб қарашди.

— Мастерларнинг қани?

— Мана мен!— катокдан малла сочлари ҳурпайган бир йигит ерга сакраб тушди.

— Салом, раис ака!

— Салом! Қадамнингизга ҳасанот, ука!

— Ҳа,— деди малла сочли йигит.— Зўринки тегирмон юргизади, дегандек, зўр чиқдингиз, раис ака! Саккизинчи совхоздан олиб сизга юборишди.

Отақўзи қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Зўрликдан эмас бу, ука! Ҳалиги мақол бор-ку, йиғламаган гўдакка она ҳам кўкрак бермайди, деган! Биз йиғлаб олдик сизларни, ука, йиғлаб...

Мастер йигит қора қурум босган юзида тишлари ярқираб:

— Ҳа,— деди,— йиғлайдиган одамга ўхшайсиз, раис ака. Ҳозир ҳам мана, кўз ёшингиз тирқираб оқяпти!

Атрофда «гур» кулги кўтарилди.

— Биз йиғлашнинг биламиз, кулишнинг,— деди Отақўзи.— Асфальтчи тугатган кунларинг битта зиёфат, йигитлар!..

— Раҳмат, раис ака! Аммо узоқдаги думбадан, яқиндаги ўпка яхши, деган гап ҳам бор-а?

— Бор. Биламан. Аммо ўпка — ўпка, думба — думба, йигитлар!

Штабга кираверишда уни колхоз қурилиш бригадасининг бошлиғи, ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган, чўлқуварларга ёт бир олифталик билан башанг кийинган сарғиш йигит кутиб олди. Шляпасини дўндириб кийган бу йигитнинг ҳам оғзи қулоғида эди.

— Намунча тиржайасан?— деди Отақўзи.— Гишт келдим?

— Келганда қандоқ! Кечадан бери тўртта самосвал қатнаб турибди... Сиз ёшитни айтасиз. Ҳалиги жонон бор-ку, «летучка»да боплагандингиз...

— Майший комбинат бошлиғими? Хўш?

— Саҳармардон инженерлари билан келиб, ҳаммаёқни кўриб кетди!

— Келмай кўрсин-чи! Кеча ҳаммасини обкомга чақиртириб, яна бир думларини бураттирдим!— Отақўзининг юрагида тўсатдан шундай ғолибона туйғу, шундай шод бир куй янградники, гарчи кеча ҳеч кимни обкомга чақиртирмаган бўлса ҳам чақиртирганига, чақиртириб уларнинг «думларини яна бураттирганига» ўзиям ишониб кетди. У қурилиш бригадасининг бошлиғини эргаштириб, шаҳарчани бир айланиб чиқди. Афтидан, «летучка»дан кейин чўлда қандайдир бурилиш рўй берган, чунки фақат Отақўзига қарашли ерлардагина эмас, нариги совхозларда ҳам, каналда ҳам, катта насос қураётган ПМҚада ҳам — ҳамма жойда иш жонланган, машиналар, кранлар, осмонни бошларига кўтариб қум сураётган бульдозер ва скреперлар кўпайган, қандайдир нотаниш одамлар пайдо бўлганди. Отақўзи мамнун жилмайиб орқасига қайтди. Энди Наимжон билан гаплашса ҳам бўлади.

Наимжонни у буидан бир ой аввал, хотини уйдан кўчмайман деб шаллақилик қилган кун эртасигаёқ бош механикликдан олиб, бу ерга, Али мўйловнинг ўрнига бригадир қилиб юборган. Мўйловни эса қишлоққа олган эди. Ўшанда Отақўзи унга хотинидан ранжиганини айтмаган, уни даштдаги ишларни жонлантириш баҳонасида ўтказган, шунинг учун ҳеч ким гап-сўз қилмаган эди. Кейин билса, Нодирахон буниям гап қипти.

Отақўзи бригада чайласига етиб борганида тик тепага келган офтоб чинакам олов пуркай бошлаган, овқатга чиққан одамлар чайлада ўтиришга ҳам тоқат қилолмай, ўзларини ертўлага уришган эди. Чайлада ёлғиз ошпаз қиз ўчоқ атрофида куймаланиб юрарди.

— Нима овқат қилдинг, олоқ қизим?

— Мастава, раис ота.

— Менга ҳам бир коса суз! Наимжон борми?

— Бор, раис ота, ичкарида...

Ташқаридаги олов селидан кейин нимқоронғи ертўла жаннатдай оромбахш туюлди Отақўзига.

Тагига бўйра тўшалган каттагина ертўланинг бир бурчагида уч-тўртта қиз овқатланиб ўтиришар, иккинчи бурчагини йигитлар эгаллаганди.

— Ҳорманглар, олоқ қизларим! Ҳорманглар йигитлар!

Ҳамма ўрнидан турди.

— Келинг, раис ака!

Отақўзи ғира-шира ёруғликда Наимжонни аранг таниди.

— Қалайсан, бригадир? Ишлар қалай, йигитлар!

— Юрибмиз, мана, сояйи давлатларида, худди курортда юргандек яйраб!

Отақўзи овозидан таниди — бу ўша, кўкламги бўрон пайтида кечаси бирга фонус кўтариб юрган, кейинроқ эса чўлдаги шартшаронглардан кўп шикоят қилган солдат йигит эди.

— Сен яна эски дийдиённи бошладингми? — Отақўзи Наимжоннинг ёнига ёнбошлади. Солдат йигит рансга қараб ғалати ишшайди.

— Курортда юргандай юрибмиз десам ҳам дийдиённи бошлаган бўламанми?

— Пичинг қилма!

— Сиз ҳам кўп дўқ ураверманг, раис ака! Олсангиз...ана, берган тракторингизни оларсиз!

— Нима, трактор одамсиз қолади деб қўрқитяпсанми? Ё бу чўлга келаётганингда, жаннатга келяпман, деб ўйловдингми?

Солдат йигит қўли қалтираб, қошиғини товоққа «шақ» этиб қўйди.

— Сиз ҳам пичинг қилманг! — деди жазаваси тутиб. — Мен бу ер жаннат эмаслигини яхши билардим. Аммо... берган ваъдаларингиз қани? Мана, келганимизга бир йилдан ошди... Шуюм турмуш бўлди-ю! Бизларга раҳмингиз келмаса, ана у қизларга раҳм-шафқат қилинг!

Ертўлага огир жимлик чўкди. Ҳамма ерга қараб сукут сақлар, ёлғиз Наимжоннинг пишиллаб нафас олиши эшитиларди...

Отақўзи бу гапларни кутмагани учунми ё ниҳоятда хушнуд бир кайфиятда кириб келгани учунми, ҳўплаган маставаси томоғига тикилиб, бир зум саросима оғушида қолди. Ниҳоят у, оғзидаги маставани ютиб: «Бас қилинглар бу шиква-шикоятларни!»— деб бақирмоқчи эди, бироқ шу пайт нариги бурчакдан, қизлар ўтирган томондан «пиқ-пиқ» йиғи товуши эшитилди.

Ҳамма ялт этиб ўша томонга қаради. Қизлар, оёқларида бесўнақай кирза этик, рўмолларини юзларига тушириб, гуж бўлиб ўтиришар, уларнинг қайси бири йиғлаётганини билиб бўлмас, ертўладаги ғира-шира қоронғиликда улар мотамга йиғилган аёлларни эслатарди.

«Қайси юз, қайси виждон билан ўшқирасан буларга? Шулар эмасми ниҳолиниги дарахт, чигитиниги ғўза, маккангни макка қиляпган? Сен эмасми куни кеча шулар тўғрисида гапириб, олқиш олган? У ерда унақа деб, бу ерда нега писанда қиласан буларга?»

— Болаларим! — Отақўзининг овози тўсатдан иродасига бўйсунмай титраб кетди. — Ўйламангларки, мени билмайди деб! Биламан. Сенларга огир, ҳаммасини кўриб турибман. Лекин бугун штабга борган одам борми?

Бир четда пишиллаб ўтирган Наимжон бошини кўтарди.

— Мен бордим...

— Борган бўлсанг машина-машина гиштларни кўргандирсан?
— Қурдим...
— Кўрсанг, нега айтмадинг буларга?
— Айтди,— деди четроқда тескари қараб ўтирган майкачан йигит. — Аммо-лекин...

— Ҳеч қанақа аммо-лекини йўқ! Ваъда бераман: шу йил қишга қолмай чўлда ишлаётган ҳамма қиз-йигитлар уй-жойлик бўлади!

— Эсингиздами, ранс ака, — деди солдат йигит тагин ёқимсиз ишшайиб. — Бултур кўкламда ҳам айтувдингиз бу гапин!

— Эсимда, ука. Ҳаммаси эсимда. Бироқ нима қилай? Кўриб турибсан — қурилиш катта! Бу чўлу биёбонда бир қариш ер йўқ-ки, унда қурилиш бўлмаса! Улгуриб бўлмаяпти, ниним! Аммо охиригиз марта айтаман: бўлади бу йил! Қишгача калитини қўлларингга топшираман бу уйларнинг! Улмасам, сўзимнинг устидан чиқаман бу сафар!

Қизлар ўтирган бурчакдан йиги аралаш ҳаяжонли бир овоз келди:

— Улманг, ранс ака!

Отақўзи тўсатдан томоғи гип бўғилганини сезиб, шахт билан ўрнидан турди, Нанмжонга қараб: «Юр!» — деб имо қилди-да, шинтоб билан юриб ертўладан чиқди.

«Нега ўша кун буларни «летучка»га чақиртирмадим? Ўша тантиқ жонон ҳам бир эшитиб қўйса бўларди бу гапларни!»

Ташқари гўё саҳрога ўт тушгандай ловуллаб ёнарди. Отақўзи дарҳол ўзини чайла соясига урди. Нанмжон ёғи чиқиб кетган дўпписини тақир бошига ишқай-ишқай қаршисига келиб тўхтади. У бақувват, дароз гавдасига мос тушмаган бир тортинчоқлик билан кўзлари жавдираб турар, афтидан, ҳозир бўлиб ўтган гап-сўзлар учун ўзини айбдор деб биларди.

— Бу қанақа бўлди, ўртоқ бригадир? Пропаганда ишларининг мазаси йўқ-ку бригадада?

Нанмжон тиззаларига тушган узун, катта қўллни қаёққа яширишни билмай гуноҳкорларча илжайди:

— Энди... кўриб турибсиз, ранс ака, ҳаммаси ёшлар...

— Ёшлар бунақа... сувга тушган мушукдай эмас, олов бўлиши керак! Олов! Тушундингми?

Нанмжоннинг офтобда қорайиб кетган узун юзиди қандайдир янги, ўжар бир ифода зоҳир бўлди:

— Булар ҳам унақа... сиз айтгандай сувга тушган мушуклардан эмас! Бу чўлу биёбонда гўза ўстираётган шуларми ё...

— Мен ҳам буларни ёмонлаяпганим йўқ. Фақат кайфиятни кўтармоқ керак деяпман! Уқдингми?.. Энди сенга битта савол...— Отақўзи тол шохидан хипчи синдириб, этигини чарс-чарс урди.— Бу дейман, келишни айтаман... қачон бу гиди-бидисини қўяди?

Нанмжон сал туси ўзгариб, орқага тисарилди.

— Қанақа гиди-биди?

— Нима, ўзининг билиб билмаганликка олмоқчимсан? Хотининг... каминанинг устидан юқори ташкилотларга шикоятлар ёзади-ю, сен беҳабарман демоқчимсан?

Наимжоннинг тунд юзиди бояги потаниш, қайсар ифода пайдо бўлди.

— Мен хотинимга бир нима деёлмайман...

— Сен... йнгитмисан ўзи? Бошингда дўппинг, белинга белбоғинг борми ё...

— Менга қаранг, ранс ака,— деди Наимжон.

— Ахир шу иш сенинг розилигинг билан бўлганмиди?

— Мен-ку рози бўлган эдим...

— Ота рози, худо рози, дегандек...сен рози бўлсанг, хотининг нега осилади менга? Уй ғавғоси етмагандек, энди сени чўлга қувди деган гап тарқатибди! Ё ўзинг розилик бермаганмидинг бу ишга?

Наимжон бошини кўтармай «пиқ» этиб кулди. Унинг бу кулгиси ҳам илгариги Наимжонга, меҳнатдан бошқани билмайдиган, ёш боладай беозор, қўйдай ювош Наимжоннинг кулгисига сира ўхшамас эди.

— Нега ишшаяпсан? Ўзинг рози бўлганмидинг, йўқми?

— Розилик ҳам ҳар хил бўлади-да...

— Шунақами ҳали? Бундан чиқди... хотининг айтгандай, мен есени чўли биёбонга сургун қилибман-да?

— Ҳеч ким сизни сургун қилди деяпгани йўқ...

— Мен ўйловдимки, бу ҳали ёш, юрагида қўри бор, бир-икки йил ишласин, ўзини кўрсатсин деб!

— Ҳалиям ишдаи қочаётганим йўқ. Кўриб турибсиз...

— Раҳмат! Мен овсар ўйлабманки, бу саҳрода одам ўзини кўрсатиши осон деб! Бир-икки йил ишлаб, ўзини кўрсатса... осмонга кўтараман деб! Герой қиламан деб! Сен бўлсанг, оғзига кучи етмаган оймчангинг чилдирмасига ўйнаб...

— Хотинимга тил теккизманг, ранс ака... илтимос!— деди Наимжон, лекин унинг бу «илтимосидан» қўрққулик эди.

— Шунақами?— деди Отақўзи. У титрар, бутун вужуди билан титрар эди.— Сиз шунақа... ўз оймчасига сўзи ўтмайдиган бир... лаидавурмисиз? Аммо мен сиздақа... дўппини ўрнига рўмол ўраса ярашадиган... латтачайнарларни бригадир қип қўёлмайман! Бригадир деган одам...

Наимжон кетмондай ялпоқ, қоп-қора муштини тугди, кўзлари қаҳр билан ёниб:

— Қўй писанда қилаверманг, ранс ака!— деди.— Нарг борса, берган бригадизини оларсиз! Бу ер бўлмаса, осмоннинг ости кенг, бошқа жойга бориб, ризқи рўзимизни топиб ермиз!..

— Бўпти! Ҳаддингдан ошиб кетибсан! Мен сени мўмин-қобил бир йнгит деб юрсам...

— Босаверса, қурвақа ҳам «вақ» дейди...

— Бўпти! Ёз аризангни!

Наимжон дароз қаддини ростлаб, раисга тик қаради, қалин лабларига кинояли кулги югуриб:

— Йўқ, кечирасиз!— деди.— Ариза ёзадиган аҳмоқ йўқ бу ерда!

— Бўлмаса беариза бўшатаман!

— Майли, билганингизни қилинг!

— Шу бугун, ҳозир тўғрилайман кавушингни! Кечқурун идорага бор. Қўлингга тутқазишади буйруқни!

Отақўзи гўё Наимжондай оқкўнгил йигитдан шундай гап чиқишига ўзи ҳам ишонмагандай, ниманидир кутиб бирпас турди. Сўнг: «Аттанг!»— деди-да, шартта бурилиб, нарироқда турган «Волга»сига қараб кетди.

4

«Ўғлим Ҳайдаржон!

Мен бу мактубни ўн марта бошлаб, ўн марта йиртиб ташладим. Биламан — юзма-юз ўтириб гаплашиш ўрнига киши ўз ўйлари, ўз туйғуларини бировга қоғоз орқали изҳор этиб ўтириши кулгили туюлиши мумкин. Лекин биринчидан, тарки одат — амри-маҳол, деганларидек, мана бу ўжар феълим боис, биров билан бамайлихотир гаплашолмайман, иккинчидан, кейинги пайтларда кўп объектив ва субъектив сабабларга кўра орамизга анча-мунча совуқчилик тушиб қолдиким, бу гина-кудуратларни бир суҳбатда ҳал қилиш мушкул.

Ушбу хат орқали айтмоқчи бўлган биринчи сўзим шуки, мен сендан, дадангдан эмас, йўқ сендан, Ҳайдаржон!— узр сўрайман. Мен сенинг олдингда гуноҳқорман, болам. Албатта, сенинг илмий ишингдаги хулосага ҳалиям қўшилолмайман. Аминманки, бу хулоса, яъни 5 процентгача минерал тузлари бўлган оқова сувлардан фойдаланиш мумкин, деган хулоса илмий жиҳатдан асоссиз бўлмоғи керак. Йўқ, мен сенинг тажрибаларингни инкор этмоқчи эмасман, болам, бироқ, назаримда, ёшлиқ қилиб бу тажрибаларга бирмунча снгил қарагансан, қолаверса домланг Воҳид Миробидов ҳам масъулиятсизлик қилган. Сен бу сатрларни ўқиётганингда: «Эски ҳаммом, эски тос, яна ўша эски адоват бошланди», деб ўйларсан. Аслида эса бу ерда ҳеч қандай адоват йўқ. Мен у одамни кўпдан бери биламан, унинг кўп қирдикорларини, кўп нопок ишларини билганим сабаб уни хушламайман, болам. Вақтики келар, орамиздаги бу совуқликлар кўтарилса, мен сенга ҳаммасини гапириб берарман. Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Ҳозир айтмоқчи бўлган биринчи гапим шуки, йўл қўйган хатоларингга қарамасдан, ўша куни, илмий ишингни ҳимоя қилаётган кунинг, мен сенга нисбатан катта адолатсизлик қилдим, одамийликка ётмайдиган бир иш

қилдим, болам. Мен йўл қўйган хатоларингнинг олдини олмоғим, бу хатоларингга ўз вақтида эътиборингни тортиб, уларни бартараф қилишга ёрдам бермоғим даркор эди. Модомики, мен бу ишни қилмаган эканман, бирда домланг туфайли, бирда ўжар феълим туфайли бу вазифани адо этмаган эканман, мен ўша куни, ҳаётингдagi катта бир тантана кунин, бу гапни ҳам қўзғамаслигим лозим эди. Ҳар ҳолда, илмий кенгашда берган саволим, айтган гапларим ўз жигарим бўлган сендай ёш олимга катта зарба бўлишини тушуноғим керак эди. Мен бунини ўйламабман. Бунинг учун узр сўрайман. Мендай баджаҳл тоғангни, аввал дилозорлик қилиб, кейин қийналиб, пушаймон еб юрадиган кекса тоғангни кечиргайсан, болам.

Эҳтимол, ўйларсан, «қилғиликни қилиб қўйиб, энди кечирим сўрашдан нима фойда, бултур кесилган бармоққа бу йил йиғламайдилар-ку», дерсан. Бундай дейишга ҳаққинг ҳам бор. Лекин гапимга ишон, болам. Мен сени ва отангни ўйламайдиган даражада бе-оқибат одам эмасман. Ахир сенлардан бошқа кимим ҳам бор? Ҳар сафар отанг «тоға» деб, сенлар «бува» деб эшигимни қоқиб борганларингда раҳматли аянг иккимиз бошимиз осмонга етар, худди урушда ҳалок бўлган ўғлимиз Жаббор тирилиб келгандай қувониб кетардик. Мен меҳр-оқибат нзҳор қилишни билмайман ва буни лозим ҳам кўрмайман. Зотан, меҳр деган нарса ошкор қилинадиган тўйғу эмас, болам. Бу узоқ фалсафий муқаддиманинг боиси шундаки, мен отанг тўғрисида, сен тўғрингда, кеча бўлиб ўтган кўнгилсиз гаплар тўғрисида, умуман, орамиздаги муносабатлар тўғрисида тонг отгунча ўйлаб чиқдим...

Мен сенинг самимийлигингга, нияти пок, юраги пок, яхши йигит эканингга шўҳба қилмайман, болам. Ёш олим сифатида ўзингга яраша нтеъдодинг ҳам бор, ўқимишли йигитсан. Буниям яхши биламан. Аммо, назаримда, отангга, унинг қудратига жудаям ийониб кетганга ўхшайсан. Шундай отам бор, нима ғамим бор, отам турганда йўлимда ҳеч қашақа ғов, менинг фойдамга ҳал бўлмайдиган ҳеч бир иш йўқ, деган ишонч туғилганга ўхшайди сенда. Бу ишонч, ўзинг билмаган ҳолда, одамлар билан муомалаларда, ишнингда, умуман, ҳаётингда акс этаётгани йўқмикин? Сенинг отанг — менинг жигарим, ёлғиз жияним, эрта бир кун дунёдан кўз юмсам беллини боғлаб, ҳассасахлик қиладиган, танамни ерга қўядиган биттаю битта суянган тоғим, болам. Мен буни яхши биламан, билганим сабаб, отанг тўғрисида яхши гап эшитсам бошим осмонга етади, ёмон гап эшитсам... шохига урсанг туёғи зирқирайди, деганларидек, суяк-суягимдан ўтиб кетади. Кўнглимни яхши билавермайдиган отанг бирда менинг тўғри гапларимдан ранжийди, бирда силтаб ташлайди, бирда тўнини тескари кийиб, ойлаб гаплашмайди. Майли, омон бўлсин, ишқилиб. Мен отангнинг қишлоқ учун қилган ишларини, жонкуярлигини жуда юксак қадрлайман, унинг ноёб иқтидорига шак келтирмайман, болам. Отанг чиндан ҳам кўп иш қил-

ган, келажакда бундан ҳам катта ишлар қилишга қодир одам. У бундан ҳам катта обрў, катта иззат-икромларга сазовор бўлиши мумкин. Аммо мени қаттиқ ташвишга солаётган нарсаси шуки... Обрў келса мисқоллаб келар, кетса қадоқлаб кетар, деганларидек, отангининг кўп йиллик меҳнат билан эришган бу обрў, бу иззат-икромни ҳозир хатар остида турибди. Афсуски, отанг бу хатарни сезаётганини йўқ, аммо мен, паст-баландни кўп кўрган қари тулки, буни кўриб турибман, кўриб ташвиш тортяпман. Бу хавфга сабаб, отангда, менинг жигарим бўлмиш отангда, кейинги йилларда орттирган битта катта нуқсон бор: отанг ўз қобилиятига жуда катта баҳо бериб юборган. Гап бу ишончда ҳам эмас, балки бу ишонч туфайли пайдо бўлган хатти-ҳаракатларида, одамларга қилаётган муомаласи, ўзининг қаерда, қайси жамиятда яшаётганини унутиб қўйганлигидадирким, унинг бу хатти-ҳаракатлари, жигарим бўлгани учун, ёлғиз жияним бўлгани учун жуда қаттиқ ташвишга соляпти мени!

Ўзингга маълум, болам, ҳаётда, илм тили билан айтганда, моддий факторнинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, маънавий факторнинг аҳамияти ҳам шунчалик каттадир. Бас, шундай экан, ҳар қандай раҳбар, турмушни моддий жиҳатдан қанчалик яхшиламасин, маънавий факторни, яъни, кўнгил деган, инсофу адолат, дённат деган, одамгарчилик деган оддий тушунчаларни ҳеч қачон унутиб қўймаслиги зарур. Чунки ўтмишда: «Мингта сиз-биздан, битта жиз-биз яхши», деган мақол бўлса ҳам, ҳозир, бизнинг жамиятимизда, «сиз-биз»нинг ҳам қадри ортиб борапти. Бу деган сўз одамгарчиликни, яхши муомала, яхши сўзни унутиб қўйган, илм тили билан айтганда, жамиятнинг маънавий ва ахлоқий қопунларини оёқ ости қилаётган одам, айниқса раҳбар ходим, эл меҳридан жудо бўлиб, назар-эътибордан қолиши ҳеч гап эмас. Мен бу тўғрида отанг билан бамайлихотир суҳбатлашишга ҳаракат қиламан. Бу суҳбатдан бир нарсаси чиқадими, йўқми, ҳозирча бир нима деёлмайман, чунки пачора, катта обрў, иззат-икром, юксак рутбалар баъзан кишини шу кўйга солиб қўяр эканки, у оддий ҳақиқатларни тушуниш қобилиятини маҳрум бўлиб қоларкан! Бу гапларни сенга айтишимдан муддао, биринчидан, отанг тўғрисидаги бу фикр-мулоҳазаларимни дўппингни олиб қўйиб, бундоқ ўйлаб кўрсанг, ўйлаб кўриб, бу хавфнинг олдини олишга ёрдам берсанг, иккинчидан, мен айтган нуқсонлар (отанг таъсирида албатта) сенинг ўзингда ҳам пайдо бўлмаганмикан? Бу тўғрида ҳам чуқурроқ мулоҳаза-мушоҳада қилиб кўрсанг дейман, болам.

Бугун кечаси, тун ярмидан ошганда мен сенинг кечаги мастона қилиқларингни ўйлаб ўтирганимда... олдимга бўлғуси қайнонанг кириб келди... Бу аёлнинг ўтмишидан хабаринг бўлса керак, хабаринг бўлса, мен уни кўп хушламаслигини ҳам биларсан. Лекин кеча бу аёл зор йиғлаб бир гапни айтдики, гарчи мен уни ёқтирмаман ҳам, у ҳақ деб ўйлайман. Гап Жамол Бўрибоев устида кетяпти,

Бўрибосев билан топишиб қолганларинг ҳақида, уни бош қуда деб кўрсатган иззат-ҳурматларинг устида борапти, болам.

Майли, бу масалада отанг менинг кўнглимга қарамай қўя қолсин. Мен бугун бор, эртага йўқ, қолса беш кунлик умрим қолган бир қарияман. Аммо сенлар она-боланинг кўнглига қарашларинг лозим эди-ку? Наҳот, уларнинг ғурурини поймол қилган одам билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишларинг она-болага қаттиқ тегишини, зотан, одамгарчиликка ётмаслигини тушунмасаларинг? Мен кеча қаллиғингга қилган муомаланинг кўриб бир ҳайратландим, бир қаттиқ ташвишга тушдим. Кейин ўйлаб кўриб, бу муомаланинг тагига ҳам ўша қусур: «Нима қиламан десак қиламиз, биров бизга бир нима деёлмайди», деган камоли ишонч йўқмикан, деган фикрга келдим. Мен кеча қаллиғингни биринчи марта кўрган бўлсам ҳам у камтар-камсуқумгина, ақллигина қиз бўлиб кўринди менга. Мен сенинг шахсий ҳаётинг, шахсий ишларингга аралашмоқчи эмасман, муҳаббат муаммоси нозик муаммо эканини биламан, болам. Ва агар буни билиб туриб панду насиҳат қилишни лозим кўряпган бўлсам, сени ўз ўғлим ўрнида кўрганим учун, сенинг келажагингга бефарқ қарай олмайман учун айтяпман, жияним. Умуман, ноқулай бўлса ҳам сўрамоқчиман; бўлғуси қаллиғинг билан бирор марта чин дилдан ёзилиб гаплашганимсан, ўтириб дардлашганимсан? Мен бу саволларни чуқурроқ ўйлаб кўришингни истар эдим, болам. Чунки: «Менга тегмай кўрсин-чи, хоҳласа-хоҳламаса уйла-наман», деб ўйлаш сендай зиёли йигитга номуносиб бўлганидан ташқари, унинг қизлик ҳамиятига ҳам қаттиқ тегадиким, бу нарса яхшиликка олиб бормас, деб кўрқаман. Бизнинг қонимизда наслдан-наслга ўтиб келаётган ёмон бир қусур — аёл зотини камситиш, унга иккинчи даражали зот деб қараш қусури бор. Бу касал нафақат авомлар, ҳатто каминага ўхшаш, ўзини зиёли деб билганларда ҳам бор. Тоғанг қонидаги бу касалнинг оқибатларини ўз кўзинг билан кўриб турибсан. Бу касал бўлмаганида, балки тоғанг ўз ётиқдошининг, яхши кунларида ҳам, ёмон кунларида ҳам бирга бўлган забонсиз бир инсоннинг кўнглига бунчалар озор бермаганда, балки бу фожиа рўй бермасмиди, балки у яккамозор бўлиб қолмасмиди?

Мен буни кўп ўйлаб, кўп афсус-надоматлар чекканим сабаб сенга айтишни лозим кўряпман, менинг хатоларимни такрорлаб, сен ҳам кейин пушаймон бўлиб юрма, деб айтялман, жияним. Одам боласа яхши гапнинг гадоси, дейдилар. Бу дово нақлин ҳеч қачон унутмаслигимиз керак, зеро, ким бўлмайлик, ўзимизни қанча «зўр» деб билмайлик, одамгарчилик деган, инсоф ва адолат деган оддий ва улғу тушунчаларни, ижтимоий тузумимиз, ахлоқий талабларимиз негизда ётган олй бурчларимизни унутмаслигимиз керак. Яна айтаман: мен бу масалалар тўғрисида узундан-узоқ хат ёзиб ўтирмасдан, ўзинг билан суҳбатлашиб қўя қолсам бўларди. Бироқ марҳум аянг куйиб кетган пайтларида айтганидек, «ҳўкиз»

феъл одам», қизиниб кетиб яна қўрслик қилиб қўймай деб, бир-биримизнинг тилимизга яхши тушунолмай ўртада яна ўт чиқиб кетмасин деб хат ёзиб қўя қолдим. Агар-чи, сен сабр-тоқат билан бу хатни ўқиб чиқсанг ва бошингдан дўппингни олиб қўйиб, бир ўйлаб кўришни лозим топсанг, бениҳоя мамнун бўлардим, болам.

Сендан яна бир бор уэр сўраб, сенга ҳаминша хуршиди саодат тилаб, тоганг Нормурод. 30 июль, 1974 йил.

5

Айвонда кўрпа қавиб ўтирган Олия дарвозадан кириб келган эрини кўриб, анграйиб қолди.

Отақўзи, худди ҳолдан тойган касалманд одамдай, бир-бир бо-сиб ишкомгача келди-да, қудуқ ёнидаги тўқима креслога ўзичи ташлади. Ҳовлидаги катта чироқлар шуъласида унинг рангида ранг йўқлигини кўрган Олия эти увишиб, пастга тушди.

— Сизга нима бўлди, хўжайини?

Отақўзи секин бошини кўтариб, хотинига қаради, гўё уни та-нимаётгандай, узоқ тикилиб турди, сўнг ҳорғич одимлаб қудуқ ёнига борди-да, қопқоқда турган бир челақ сувни бошига ағдарди.

Олия ишкомдан сочиқ олиб, эрига тутди.

— Зиёфат қуюқ бўлганми дейман?

— Ҳа, ғирт масман! — Отақўзи бошини силкитиб ғамгин кулим-сиради, кейин сочиққа артинарсан, тўсатдан:

— Қани, кийини! — деб буюрди.

Олия кўзларини катта очди:

— Кеч бўлганда тагин нимани топдингиз?

— Иш бор! Йўқ, беҳазил, дарҳол кийини!

— Нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи, ахир?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Ҳалиги... қўшининг борк-ку, Наимжон-нинг хотини, ўшанинг олдига бориб оёғига тиз чўкмасам бўлмас-миш! Юқоридан шундай топшириқ бўлди!

— Майли, — деди Олия қандайдир ишончсиз товушда. — Май-ли, бор десангиз боравераман-у, лекин у хотин, Нодирахонни ай-таман, гапга тушунармикин?

— Гапга тушунмасаям борармишман... Буйруқ шу! — Ота-қўзи шундай деди-ю, тўсатдан қўлини силтаб: — Йўқ! — деди. — Гап унда эмас! Масала шундаки... мен унинг эрини, Наимжонни бесабаб ҳақорат қилдим. Ноҳақ қўнглини огритдим. Боринг, кийи-нинг, хошим!

Ё тавба! Олиянинг рўпарасида ўша, бир нарсадан ўкипган пай-тида жуда мўмин, жуда самимий бўлиб қоладиган Отақўзи турар-ди! Олия бирдан енгил тортиб:

— Ҳозир, хўжайини, ҳозир, — деди аллақандай шошиб. — Ҳо-зир кийинман. Майда-чуйда олайми?

— Ол! Копьяк-понягинг борми? Бор бўлса — ол!

Олия чопганича уйга кирди, негадир қуйилиб келган кўз ёшидан бўғилиб дам холодильникка югурди, дам каравот тагидаги чамадонларни титкилаб, бир нималарни қидирди. У кийиниб, сумкасини кўтариб чиққанда Отақўзи ҳовлида ўйчан айланиб юрар, унинг хатти-ҳаракатларидаги бояги шижоат сўнган, юзи тунд эди.

— Мен бўлдим, — деди Олия юраги зирқираб. — Айтганингизнинг ҳаммасини олдим.

Отақўзи унинг гапига жавоб бермай, кўча томонга юрди, машинага индамай ўтириб, индамай ҳайдаб кетди.

Олия эндигина тушунди: бу илгариги узр сўрашлардан эмас, ҳозир эрига жуда оғир, у худди ўзини-ўзи арқон билан судраб кетаётганга ўхшарди. Нечук мунча қийналади? Нечук мунча эзилади? Ахир шундай қилгани яхши-ку? Эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку! Улар ҳам одам-ку, ахир!

Отақўзи, гўё унинг ўйлариини илғаб олгандай:

— Ҳа, эгилган бошни қилич кесмас! — деб ғудранди, ғудранди-ю, бирдан қаттиқ тормоз бериб машинани шартта тўхтатди, кўзлари қаңдайди ёниб, титраб давом этди: — Аммо ким кимнинг олдида бош эгиши керак? Қайси гуноҳларим, қайси ёзиқларим учун бу бенбо, шаллақи хотиннинг оёғига тиз чўкишим керак? Шу колхозни деб йигирма йил чеккан азобларим учунми?

— Жон хўжайин, ахир ўзингиз айтдингиз-ку, Наимжонни бекор хафа қилдим деб...

— Йўқ! Уям илгариги Наимжон эмас! Сен унинг нималар деганини эшитмадинг! — Отақўзи қаҳр билан газни босиб, машинани орқага бурди-да, шитоб билан учириб кетди. — Парткомга айтман, ўзи гаплашсин!

— Жон хўжайин...

— Йўқ! Бормайман! Ишдан олишсаям, шу бугун ишдан ҳайдашсаям бош эгиб бормайман! Ишдан қувишса... мактабга бориб завхозлик қиламан! Завхозлик бўлмаса... қоровуллик... қиламан!

— Қаёқдаги гапларни гапирманг...

— Нима, қоровулликкаям олмайсанларми? Олмасаларинг, оладиганлар топилади! — тўсатдан хохолаб кулди Отақўзи. У дарвоза олдида машинани тўхтатди-да, сакраб тушиб, орқа эшикни очди.

— Марҳамат, хоним! Боринг, битта қулинг ўргилсин ош дамланг! Аммо тоғамлар билмасинлар. Тирик бир жон билмасин уйдалигинини! Ҳалқумимга келди ҳаммаси. Мен ҳам одамман-ку, ахир! Одамга ўхшаб бир дам олай мен ҳам!

Нормурод Шомуродов, қўлида оғир чўқмор, бир гуруҳ йнгитлар билан Қурама тоғларининг баланд чўққисида турган эмиш.

Пастдаги тоғ ёнбағирларини, қир ва адирлар, сой ва ўзанлар ва ҳатто ундан ҳам пастроқдаги кўз илғамас кенг водийни, бутун борлиқни қандайдир беҳисоб лашкар эгаллаган эмиш. Тоғ ва қир этакларига тикилган мингларча ранг-баранг чодирлардан, тўнкарилган косасимон ўтов туйнуқларидан тутун бурқсир, теварак-атрофда беҳисоб отлар кишнар, от, туя, қўй, сигир подалари тоғ ёнбағридаги арчазорларни топтаб, янчиб, ўрмалаб келялган эмиш. Лекин энг ёмони — бошларига тумоқ, эгниларига калта пўстин кийган қийғоч кўз навкарлар, этиклари билан қон кечиб, калта, эгри қилнчлари билан арчаларни шафқатсиз қийратаётган эмиш, бири кесиб, бири кесилган арчаларни ўтовларга ташимоқда, яна бирлари гулхан ёқиб исинишмоқда эмиш...

Буни кўриб дарғазаб бўлган Нормурод:

— Бас! Ҳаммаёқни хонавайрон қилди-ку бу ваҳшийлар!— деб наъра тортганича, қўлида чўқморини ўйнатиб, ёв томон талпинар эмиш, бироқ шу пайт қаёқдандир жияни Отақўзи пайдо бўлармиш унга тармашар эмиш:

— Тўхтанг, тоға! Битта арча деб бошингиз кетади!

— Қўйвор, тентак! Сенга қолса ҳаммаёқ қатлу қирғин бўлсаям бари бир! Бошимиз кетади деб қўлни қўлтиққа уриб ўтираверсак, бу арча, бу табнатнинг аҳволи не бўлади?— Нормурод шундай деб қаттиқ талпинар эмиш-у...

Домла Шомуродов босинқираб уйғониб кетди. Тонг отган бўлса керак, ҳовли ёп-ёруғ, бироқ уй ичи ғира-шира эди.

Домла нафасини ростлолмай шифтга тикилганича узоқ ётди. У кечаси алламаҳалгача қўлёзма устида ишлаб, қаттиқ чарчаган, шу чарчоқ сабаб кечаси билан оғир босинқираб, бемаъни тушлар кўриб чиқди... Кўрган тушлари-ку, чиндан ҳам бемаъни, бироқ Отақўзи... Отақўзини нима бўлди? Сабаб, бу масалалар устида у билан, ўз тоғаси билан бир оғиз маслаҳатлашишни истамай ҳамон қочиб юрибди? Наҳот, у ўз туғишган жиянига ёмонликни раво кўрса? Наҳот, туғишган жияни уни шундай беоқибат бир одам деб ўйласа?..

Домла Отақўзини дил-дилидан яхши кўргани учун ҳатто Прохордан ҳам воз кечиб, бу ишларга кўз юмиб қўя қолгиси келган эди. Бироқ кўз юмиб қўя қолай деса... Бир томонда... умрининг энг масъуд дамлари ўтган бу Мингбулоқ, бир томонда яна ўша одамларнинг гап-сўзи...

Кеча кечқурун доцент Обидов яна келганди, у ҳам Прохорнинг гапларини гапириб кетди.

— Мен бугун яна тоққа чиқиб келдим,— деди у дудуқлана-дудуқлана.— Ҷша гап — гап, домлажон. Агар бу қурилиш амалга ошадиган бўлса... Мингбулоқ уёқда турсин, Мингбулоқ устидаги арчазорлар ҳам хонавайрон бўлади. Наҳот, ҳамма нарсасга ақли етган миллионер раис шу нарсасга ақли етмаса? Ахир арча деган нарса... бу... бу бир мўъжиза-ку! Бу табиатнинг энг улуғ неъматик-ку! Бу дарахт минг йил умр кўради. Тоғу тошларни емирилишдан асрайди! Ҳавони мусаффо қилади. Қишда қор йиғиб, булоқларимизни сувга тўлдиради. Бизнинг шароитимизда ҳеч бир дарахт арчага етмайди, тушунасишми, домлажон!

Домла бу гапларни Соқижон Обидовсиз ҳам тушунар, тушунмас тарихий манбаларгача ўрганиб, бу тўғрида китоб ёзиб ўтирмас эди. Тарихий манбаларга қараганда эса бир маҳаллар, Чингизхон қўшинлари қатлу қирғин кўтариб келишидан олдин, ҳамма тоғ, ҳамма қир ва адирлар арча билан қопланиб ётган маҳалларда, сув жуда бемалол бўлган, барча кўл ва денгизлар, барча дарё ва ўзанлар лиммо-лим тўлиб оққан. Ҳатто илмий жиҳатдан исботланган шундай фикрлар ҳам борки, агар ҳамма тоғ ва адирлар қадим-қадимлардагидек яна арча билан қопланса... дарёлар яна бурунгидай тўлиб оқажак, сув яна сероб бўлажак. Шу сабабдан ҳам домла арча муаммосини Сибирь дарёларини Урта Осиёга буриш тўғрисидаги ўзининг бош китобига бутун бир боб қилиб кiritяпти.

Сибирь дарёларини ўйлаши билан Отақўзи ҳам, арча ҳам, хаёлидан кўтарилиб, эски қадрдон Воҳид Миробидов эсига тушди-ю, домла асаби қақшаб ўрнидан туриб кетди.

У ўзини чалғитиш учун ҳовлига чиқиб, сув сепди, гулларни қайчилаган бўлди, газ плитага чой қўйди. Бироқ қанча уринмасин, хаёлини бошқа томонга буролмади.

Ҳа, домла Шомуродовнинг бу масалада ўз фикри, ҳозир китобга тушираётган ўз қарашлари бор. У олим сифатида бу ишнинг истиқболини ҳеч қачон инкор этган эмас! Фақат... Воҳид Миробидовга ўхшаган ҳовлиқма олимлардан фарқли ўлароқ, бу масалада етти ўлчаб, бир кесиб, Сибирь дарёлари ҳавзасидан тортиб, бу сувларини Урта Осиё иқлимига кўрсатадиган таъсирга, ишдан-иғнасиғача ўрганиб чиқиш лозим, деган фикрда, холос. Барча ишшоот ва сув тармоқларини тартибга солиш муаммоси ҳам шу масалага боғлиқ, токи домла бу улкан ва мураккаб ишни амалга оширмасдан туриб, Сибирь сувларини қабул қилиб олиш мумкин эмас деб ҳисоблайди ва бунга имоши комил унинг! Имоши комил бўлгани учун ҳам ҳар иккала илмий ишнинг тезлатишга уриняпти, кечалар тонг отгунча китоб устида ўтирибди.

Домла, ниҳоят, ўзини сал босиб, уйга кирди. Бироқ энди ишга ўтирган эди ҳамки, телефон жиринглади.

Холидахон!

Тагин эски ҳаммом, эски тос: китобхонлар сизни кўришга муштоқ, учрашув ўтказмасак бўлмайди!

Домла жаҳли чиқиб, трубкани қўйиб қўйган эди, бир-икки соат ўтар-ўтмас ёқимтой табассумини намойиш қилиб Холидахон ўзи кириб келди.

Домла астойдил ранжиб:

— Ахир мен ёзувчи бўлмасам,— деган гапни рўкач қилмоқчи эди, Холидахон яна тунов кунги сўзини қайтарди:

— Камтарлик қилманг, Нормурод Шомуродович! Сиз ҳеч бир ёзувчидан кам эмассиз. Бўла қолинг, сизни ажойиб ёшлар кутиш-япти!..

Домла секин «уф» тортиб, столга ёзилган қўлёзмаларни йиғиштира бошлади.

Кўчада эскироқ «Волга» билан «Газик» машинаси кутиб турарди, «Газик»нинг ёнида ёши элликлардан ошган, соч-соқоли ўсиб кетган, йўғон, шопмўйлов бир одам чўнкайиб ўтирар, машинада Латофат билан яна бир-иккита қиз кўринарди.

Йўғон, шопмўйлов одам домлани кўриб, апил-тапил ўрнидан турди. Унинг чертса қон томадиган қип-қизил юзида, ёғ босган қовоқлари остидаги митти кўзларида мулойим табассум жилва қилди.

— Э-э, ассалому алайкум, домла!

— Алижон ака деган бригадиримиз шу киши бўладилар,— деди Холидахон, деди-ю, чақнаб турган шўх кўзларида тўсатдан ранжиш аломати акс этди.— Алижон ака! Неча марта айтдим, а, сизга? Бундоқ.. уст-бошингизга қараб, соқол-мўйловингизни қиртишлаб юринг деб! Илғор бригадир бўлсангиз-у, юриш-туришингиз бу бўлса!

Мўйлов тавозе билан қўл қовуштирди:

— Кечирасиз, ўртоқ партком. Аммо-лекин ўзингиздан қолар гап йўқ. Биз бир деҳқон одам...

— Бу гаплар энди кетмайди, Алижон ака! Ҳозир қайси замонда яшаётганингизни биласизми ўзи?

Мўйлов йўғон, барваста гавдасига мос тушмаган бир итоаткорлик билан:

— Хўп бўлади,— деди илжайиб,— бу хатовимизни тузатамиз, ўртоқ партком.

Холидахоннинг ҳамма гаплари тўғри бўлса ҳам домла Шомуродов негадир ўнғайсизланиб:

— Хўш, нима қилдик?— деди.— Кетдикми?

— Ҳа, кетдик!— Холидахон «Волга»нинг эшигини очиб, мўйловга юзланди.— Бу кишини оборавернинг. Шийпонларни, пахтазорларни кўрсатинг. Умуман, ҳаёт билан таништиринг. Мен бир соатга қолмай етиб бораман. Учрашув янги шийпонда бўлади-я, ҳамма нарса тайёрни?

— Ҳаммаси гатоп-да, ўртоқ партком!— мўйлов югуриб келиб,

домланинг қўлтиғидан олди. Домла унинг хатти-ҳаракатларидан ўнғайсизланиб, машинага чиқаркан, орқада ўтирган Латофатга кўзи тушди. Латофат кўзлари жавдираб:

— Ассалому алайкум, отажон,— деди.

— Саломат бўлинг, қизим... Сиз қаёққа кетяпсиз?

— Биз ҳам шу бригадада тажриба ўтказяпмиз-ку!— деди Латофат кўзини яшириб.

«У кунги гаплар эсига тушди шекилли...» — Нормурод ота шофёрнинг ёнига ўтириб, кўзини юмди. Унинг хаёлига негадир яна ўша фикр: «Жаббордан туғилнишям мумкин эди-ку бу қиз!»— деган фикр келди-ю, юраги зирқираб кетди.

Домла ўринсиз фикрдан анчагача ўзига келолмай хаёлга чўмиб ўтирди. Ниҳоят, сал ўзини босиб, кўзини очганда машина Мингбулоққа етмасдан ўнг қўлдаги кўм-кўк пахтазор орасига шўнғиган эди.

Чап қўлда қолган Мингбулоқ райкомга ёзилган хатни яна эслатди. Хатни Отақўзи ўқиса нима деркин, деган ўйдан кўнгли аввал ғаш бўлса, кейин жиянидан яна ранжиди: ахир, наҳот, бир ўтириб гаплашишни истамаса?

Мўйловнинг бригадаси Мингбулоқнинг ўнг томонида, Ўрозқулнинг узумзорига ёндош эди. Ўрозқулнинг узумзори қир ёнбағрида бўлса, пахтазор пастда, ялангликда бўлиб, унинг чек-чегараси кўринмас эди.

Қалин толзор орасига жойлашган бригада шийпонида бир тирик жон йўқ, фақат мўйловнинг ўзига ўхшаган йўғон бир одам ҳовуз бўйида самоварга чўғ ташлаб, каловланиб юарди.

Машина икки қаватли кўркам шийпон қаршисида тўхташи билан ичкаридан эғнида эскироқ пижама, оёғида латта шиппак, доцент Обидов чиқиб келди, домлани кўриб, худди эски қадрдонини кўргандай, қувониб кетди.

— Э-э, келинг, домла, келинг! Қайси шамол учирди сизни?

Домла ҳам жуда севиниб кетди, Обидовнинг нимжон елкасида қондай осилиб турган эски пижамасига қараб хитоб қилди:

— Э, худди курортда юрган одамга ўхшайдилар-ку, ўртоқ Обидов?

Обидов мийингида кулиб, мўйловга ишора қилди:

— Мана, бригадир акамлардан миннатдормиз. Ҳамма шартшаронгларни яратиб берганлар...

Соқижон Обидов домлани қўлтиқлаб пахтазорга бошлади. Доцентнинг айтишича, унинг отряди «ҳужум»га тайёр, бироқ афсуски, «душман»дан дарак йўқ, шунинг учун ҳам Обидов асабий ҳолатда эди.

Маълум бўлишича, пахтазорда кўсак қурти бўлмагунча, доцентнинг бу ерда ётишидан фойда йўқ, чунки унинг шишаларида мудраб ётган «трихограмма» деган ҳашарот кўсак қурти пайдо бўлмагунча ўз кучини намоён қилолмас, унинг насли фақат кўсак

қуртининг насли ҳисобига кун кўрар экан. Обидов буни куюниб гапирётган эди, сал орқароқда келаётган мўйлов:

— Туф денг, домлажон, туф денг!— деди жундор кўксига туфлаб.— Илоё шу кўсак қурти деган офати балонгиздан асрасин!

Обидов асабий кулди:

— Гапингиз тўғри-ю, аммо-лекин тажриба...

— Қўрқманг, домла! «Тажриба яхши ўтди», деган исправка ёзиб берамиз!

— Кўриб турибман, справка ёзишда устаси фараонгиз!— пичинг қилди Обидов. Али мўйлов унинг пичингига кулиб қўйди-да, Нормурод отадан рухсат сўраб қаёққадир кетди. Доцент унинг орқасидан қараб қоларкан, худди ўзига-ўзи гапирётгандай:

— Ҳа, жуда қизиқ экан-да ҳаёт!— деб қўйди.

— Нимага ажабланасиз?— деди Нормурод ота.— Ҳаёт галати нарса эканини энди билиясизми, ука?

— Йўқ, гап унда эмас, аммо... галати нарсалар кўп-да, домла!

— Масалан?..

— Масалан... мана, сиз катта олимсиз. Кўп нарсани бошингиздан кечирган одамсиз. Тўғрими?

Домла тўхтаб, ёнида келаётган доцентга ўгирилиб қаради:

— Ҳўш?

— Демоқчиманки, бу одамларнинг китоб ўқишга вақти борми, йўқми — буни ўйлаб кўрдингизми?

Домла Шомуродовнинг чакка томирлари бўртиб чиқди, шиддатли ялпоқ юзидан қони қочиб:

— Нима демоқчисиз?— деди.— Китоб тўғрисидаги бу суҳбат керак эмас, демоқчимисиз?

— Йўқ, нега? Демоқчиманки, булар... яъни, пахтакорларни айтаманки, эрта тонгдан қора шомгача далада ишлаганларидан кейин... китоб ўқишга ҳафсала бўлармикин буларда, демоқчи эдим, холос.

— Менга қаранг, ўртоқ доцент!— деди Нормурод Шомуродов. Унинг ялпоқ юзига қон югуриб, дўнг пешонаси ялтиллаб кетди.— Уқийман деган одам ҳар қанақа муҳитдаям ўқишга вақт топади. Уқимайман деган одам, кечаю кундуз бўш бўлсаям, ётади хуракин отиб!

— Шунақами?— Обидовнинг юпқа лабларига кинояли табассум югурди.— Умуман олганда, яъни назарий жиҳатдан бу гапингиз тўғри бўлса тўғридир. Бироқ сакиз-тўққиз соат бу жазирамада кетмон чопиб кўринг-чи, китоб-питобга ҳафсалангиз қолармикин, йўқмикин?

— Мен яна айтаман!— Нормурод Шомуродовнинг овози ғазабдан қалтираб, момақалдиरोқдай қалдираб кетди,— ўз турмуш тажрибамдан кеп чиқиб, яна айтаман. Илимга ташна одам ҳар қанақа муҳитдаям ўқишга вақт топади, ўқигиси келмаган одам...

— Хўп, домла!— деди Соқижон Обидов қандайдир азиятли оҳангда.— Биз билмас эканмиз. Кечирасиз...

— Мумкин бўлса киноя қилманг. Ёшсиз ҳали!— домла Шомуродов, азбаройи қайнаб кетганидан, текис йўлда қоқилиб кетиб, ариқ бўйидаги терак шохларини ушлаб қолди.

Афтидан, домла қаттиқ янглишган, арча тўғрисидаги гаплари учун яхши кўриб қолган, занжидай қоп-қора бу чўп-устухон одам турмушда ҳеч бир яхши нарсани кўрмайдиган, ҳамма жойдан фақат камчилик қидириб юрадиган ғаламислар тонфасиданга ўхшайди. Қилдан қийиқ ахтарадиган, пашшадан фил ясашга ўрганиб қолган бунақа ғаразғўйлар турганда жияни Отақўзига ҳам осон эмас!

— Тўхтанг, ўртоқ Обидов! Гапимиз тугагани йўқ ҳали!

Обидов истар-истамас тўхтади.

— Кечирасиз, домла! Мен сиз билан гаплашишни хоҳламайман!

— Нима?— домла Шомуродовнинг кўзлари олайиб кетди.— Нима дедилар?

— Сиз билан гаплашишни истамайман. Вассалом!

— Сабаб?

— Сабаби...— деди доцент тиртиқ лаби титраб.— Сабаби... сиз менинг тўғри гапимга тескари маъно бердингиз! Мен сизни улкан олим деб, профессор деб, кўнглимдагини айтсам-у, сиз бўлсангиз...

Соқижон Обидов шундай ўқсиб гапирдики, ота боя қандай дарғазаб бўлган бўлса, энди шундай довдираб, бир зум гап тополмай қолди.

— Тўнглик қилган бўлсам узр. Аммо сиз ҳам қалтис гапирдингиз-да!

— Нимаси қалтис? Сиз маданият масаласини қўзғатдингиз. Мен ҳам бир ҳафтадан бери мана шу шийпонда ётиб шу тўғрида ўйлайман. Ўйлай-ўйлай, биттаю битта хулосага келдим...

— Хўш?

— Бизда меҳнат маданияти жуда паст экан! Мисол учун, қўл меҳнати масаласини олинг. Пахтакорга деб давлат қанчадан-қанча машина ўйлаб чиқарган. Шундай ажойиб тракторлар, сеялкалар, культиваторлар, терим машиналари ва ҳоказо, ва ҳоказо... Тўғрими?

— Хўш? Хўш?

— Лекин мисол учун, мана шу мўйловни олинг. Ҳали-ҳануз одамларни тонг отмасдан ишга ҳайдайди, кун ботмасдан пахтазордан чиқармайди. Гўё бу қудратли техника йўқ! Гўё бу машиналар пахтакорнинг қўл меҳнатини осонлаштириш учун эмас, кетмонга зўр бериш учун чиқарилган! Ана, акамлар ўзлари келяптилар!— деди Обидов пахтазор томонга қараб.— Сиз ундан сўранг-чи! Одамлар ишга қачон чиқади-ю, ншдан қачон қайтади, деб бир сўранг-чи, нима деркин?

— Нима дейди?

— Кун чиқмасдан чиқади, кун ботмасдан қайтмайди, деб жавоб беради. Нега денг?

— Нега?— деди домла Шомуродов. Бу асабий, тили заҳар одам уни яна қизиқтириб қолди.

— Чунки, авваламбор бу одам ҳануз ўттизинчи йиллар тасавури билан яшайди. Меҳнат асли шундай бўлади деб ўйлайди. Меҳнатдан ташқари маданий ҳордиқ деган гап бор-ку, деган фикр ҳаёлига ҳам кириб чиқмайди бу одамнинг! Аммо раисга керак бу одам! Юқоридан биров келса — ҳамма далада! Иш қайнапти. Лекин бунақа экан, бу машиналарнинг ҳожати нима? Давлатимиз нсга чиқарган бу техникани?

Домла Шомуродов индамади. У тўсатдан аъзойи бадани бўшашиб, оёқлари қалтираб кетганини сезиб, ариқ ёқасига мажолсизгина чўкди. Обидов ҳам унинг ёнига чўнқайиб, муғамбирона шивирлади:

— Ана, келяптилар акамлар! Сўранг, сўранг бояги гапни!..

Эгнида янги оқ нейлон кўйлак, соч-соқоли қиртишланган мўйлов, оғзи қулоғида, мамнун илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Шийпонда ҳордиқ олмай бу ерда ўтирибсиз? Қани, қани, марҳамат, домла...

— Раҳмат, ука... Бу дейман... одамлар қачон тушликка чиқишади?

— Одамлар...— мўйлов мунчоқ кўзларини бир осмондаги офтобга, бир дарахт соясига тикди.— Пича борроқ, домла. Бирор соатларда кеп қолишади...

— Эрталаб-чи? Эрталаб қачон чиқишади ишга?

Мўйлов гапнинг мазмунини қаёққа оғаётганини билолмай, янги чуст дўпписини тақир бошига ишқади.

— Одамларимиз... олтин одамлар, домлажон. Кун чиқмай чиқишади ишга.

— Кечқурун-чи? Кечқурун қачон қайтишади?

— Кечқурун?.. Кечқурун ҳам шу, домлажон. Ишла десак, қоронги тушгандаям ишлайверишади одамларимиз!..

Соқижон Обидов тўсатдан ўрнидан сапчиб турди-да, қўллари билан сопларини шапатилаб, хохолаб кулиб юборди. Мўйлов нима бўлганини тушунолмай бир қаҳ-қаҳ отиб кулаётган доцентга, бир домла Шомуродовга қаради. Домла доцентга бир ўқрайиб қўйди-да:

— Яхши,— деди.— Кун чиқмай ишга чиқиб, кун ботганда қайтишса... қачон дам олишади булар?

— Ҳа...— мўйлов: «Гапигизга энди тушундим», дегандек хушнуд жилмайди.— Мана, ҳозир, тушда дам олишади. Ҳамма шарҳотларни яратиб қўйибмиз, домлажон.

— Масалан?

— Масалан, пессик овқат,— деди мўйлов.— Пессик овқат доим бўлади, домлажон.

Афтидан, юзлари ёғ сурилган ширмон нондек ялтиллаб турган бу йўғон, барваста одам учун турмушда «пессик овқатдан» катта бахт йўқ, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон бахти тўғрисидаги тасавури «пессик овқатдан» нарига ўтмас эди.

Ҳа, афтидан, бу тили заҳар, заҳил доцент ҳақ. Али мўйловнинг турмуш тўғрисидаги тасаввурлари ўттизинчи йиллар даражасида қотиб қолган эди. Бу-ку, бор-йўғи ўзи шудир! Бироқ Отақўзига нима бўлди? Қишлоқ учун шунча иш қилган, бутун бир шаҳарча қурган, ободончилик учун жонини фидо қилаётган Отақўзига нима бўлди? Наҳот қўлоғим тинч бўлсин деб, бу қолоқ одамни шундай катта жойда ушлаб турган бўлса?

Мўйлов домланинг ҳаёлга толганидан фойдаланиб: «Қани, марҳамат, домлажон, дам оламиз», деди-да, шийпонга қараб йўргалаб кетди. Соқижон Обидов унинг орқасидан тикилиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Тавба! Буёқда шунча техника турса-ю, иш бошига мана шунақа... чаласавод бир нодонни қўйиб қўйишса! Агар мен шу одамнинг ўрнида бригадир бўлсам, худо ҳаққи, аёлларга ҳафтада икки кун дам берардим. Икки кун дам бериб, яна плани дўндириб бажарардим! Шунга ҳамма имкониятлар бор, тушунибсизми, домлажон, ҳамма имкониятлар бор!

Домла Шомуродов жавоб бериб улгурмади, шу пайт орқадан: «Отажон!» — деган овоз эшитилди. Бошидаги рўмоли бир томонга оғиб кетган бир жувон уларга қараб жадаллаб келарди.

«Ўроққулининг келиними? — деди Нормурод ота.— Ҳа, ўша, Нодирахон...»

Нодирахон отага яқинлашган сайин қадамини секинлатиб, ниҳоят, ариқнинг у тарафига келиб тўхтади, эркакларникидай катта, қаварган қўлларини кўксига қўйиб, бош эгди:

— Ассалом, отажон!

— Кўп яшанг, болам...— деди домла.— Дадангиз қалайлар?

— Дадамлар... бир оз бўлди, сизни қидириб кетувдилар...

— Э, шунақами? Мен ҳали Отақўзи билан гаплашолмовдим-ку?

Уям банд одам, биласиз...

Нодира нимадандир ҳадиксираб Обидовга бир қараб қўйди. Унинг бу қарашини сезган Обидов: «Хўп, домлажон», деди-да, шийпонга қараб кетди.

— Сиз ана гаплашаман, мана гаплашаман деб юрганнигизда,— деди Нодира энтикиб,— жиянингиз яна бир яхшилик қилдилар. Эрим бечорани ишдан ҳайдадилар! Олдин бош механик-ликдан бўшатиб, чўлга қувгандилар, энди чўлдан ҳам ҳайдабдилар!

— Нега?

— Буни жиянингиздан сўрасангиз бўларди! — деди Нодира кўз-

лари чақнаб.— Билмасам, мен юқори ташкилотларга арз қилувдим, уй-жой тўғрисида ёзувдим, шунгадир-да!

«Қариган чоғимда эшитадиган гапим шу бўлдим? Бу уйни деб, тоғангни маломатга қолдирдинг-ку, ношуд! Ё кексайган чоғимда эл-юрт олдида шармандайин шармисор қилмоқчимисан, тентак!»

— Жиянингизга айтиб қўйинг!— деди Нодира. Унинг совуқ янграган таҳдидли овози жуда узоқдан эшитилаётгандай туюлди отага.— Энди мен ҳам қайтмайман! Арз қилиш ҳам гапми, керак бўлса марказгача бораман!..

Нодира кета бошлади шекилли, унинг узоқлашаётган қадамлари эшитилди. Нормурод Шомуродов оғир тебраниб ўрнидан турди. Нодирахон эски шийпон томонга жадаллаб борар, шийпонга биров келган бўлса керак, ҳовуз ёнида «Волга» кўринарди. Домла ҳам бир-бир босиб шийпонга қараб кетди. У шийпонга яқинлашиб қолганида Холидахоннинг таниш, ўктам овози эшитилди:

— Одамларга тайинладингизми, Алижон ака? Яхши кийиниб келинглар, дедингизми?

— Айтдим, қаттиқ тайинладим!

— Тайинладим дейсиз-у, шийпонингизда тартиб йўқ! Мана бу ахлатларга қаранг. Уят эмасми? Домла кўрсалар нима дейдилар?

«Камина юқоридан келган раҳбар ходим бўлсамки, бунча югуришса!..»

Шангиллаб гапираётган Холидахон домлани кўриб, тез юриб ёнига келди.

— Сизга нима бўлди, домлажон? Рангингизда ранг йўқ! Офтобга бекор чиқибсиз. Шийпонга кириш, дам олинг...

— Раҳмат, қизим. Агар иложи бўлса... машинангизда уйга обориб қўйсангиз.

— Нега? Ахир учрашув бор-ку?

— Йўқ, йўқ! Учрашув бошқа кун бўлар. Мен олдим... бир одам билан гаплашишим керак!— деди домла Шомуродов ва Холидахонни лол қолдириб, машинага қараб кетди.

2

Воҳид Миробидовнинг куёвиникига меҳмон бўлиб келишидан кўзлаган бир эмас, бир нечта муддаоси бор эди. Авваламбор, куёви биринчи секретарь бўлган район билан батафсил танишиш, қолаверса, бу районга қарашли янги ўзлаштирилаётган ерларни кўриш, суғориш системаларини ўрганиш ва, ниҳоят, бир-икки ҳафта мириқиб дам олиш... У ўзининг «камтарингина» ҳаёт тажрибасидан билар, куёви билан қизини йўқлаб борса, «кавуши ерда қолмас», бошларига кўтариб иззат қиладиган одамлар доим топиладин. Бу одамлардан биттаси, албатта, қил ўтмас қадрдон, шо-

гирдиннинг отаси, машҳур миллионер ранс Отақўзи. Тўғри, Ҳайдарнинг илмий иши муносабати билан ораларига жиндак совуқлик тушгандек бўлди, лекин авваламбор, бунга Воҳид Миробидов эмас, Отақўзининг ўз тоғаси, Нормурод Шомуродов айбдор. Бунин Отақўзи ҳам, Ҳайдаржон ҳам яхши билишади, қолаверса, Воҳид Миробидов керакли одамлар билан зимдан гаплашяпти ва бу гапларнинг оқибати ёмон бўлмаслигига имони комил. Чунки бу дунёда ҳамма нарса мурасага боғлиқ. Мураса қилинган жойда ҳал бўлмайдиган иш йўқ. Ҳар қалай, Воҳид Миробидов босиб ўтган олтмиш йиллик ҳаёт йўли шуни кўрсатиб турибди.

Бу умумий режалардан ташқари, Воҳид Миробидовнинг яна битта пинҳоний, ҳар ҳолда ҳозирча ўзидан ҳам сир тутаетган яна бир катта нияти бор. Бу ният — шу йил баҳорда чоп этилган ва Урта Осиёда сув муаммоларига бағишланган илмий-оммабоп китобига боғлиқ. Бу китоб фақат сув ҳўжалиги мутахассислари ўртасидагина эмас, адиблар тили билан айтганда, кенг китобхонлар оммаси орасида ҳам анча-мунча шов-шувларга сабаб бўлди, бир неча ижобий тақризлар эълон қилинди, ёр-биродарлари орасида эса мукофотга, Иттифоқ миқёсида бўлмаса ҳам республика миқёсидаги Давлат мукофотига лойиқ экани эътироф этилди. Гарчи бу фикр-мулоҳазалар, хусусан, ижобий тақризлар Воҳид Миробидовнинг шахсий ташаббусисиз бўлмаган бўлса-да, бора-бора муаллифнинг ўзи ҳам асарнинг аҳамиятига тўла ишонч ҳосил қилди. Ишонгандан кейин эса, мукофот ҳақидаги гаплар ҳам рўёбга чиқарилса бўладиган муайян бир тадбир эканига амин бўла бошладди. Фақат кимдир бу ишга туртки бўлмоғи, кимдир бошлаб бермоғи лозим, холос. Эҳтимол, бу ташаббус Отақўзидан чиқар! Ҳақиқатдан, бу китоб Сибирь дарёларининг Урта Осиёга буриш муаммоларидан ташқари, чўлни ўзлаштириш, ернинг шўрини ювиш, зовурлар қуриш каби муҳим долзарб масалаларни ҳам кенг кўламда қамраб олганким, агар чўлқуварлар даврасида бирорта учрашув ўтказиб, унда бирорта илғор механизаторни, сувчини, қурувчини мукофот масаласини кўтариб чиқса, бунинг нотабий жойин бўлмас, аксинча, жудаям чиройли чиқади.

Хулласи калом, Воҳид Миробидов машинадан тушиб, қизи билан кўришгандан кейин биринчи бўлиб суриштирган, телефон қилиб, бир келиб кетишни сўраган одам — Отақўзи бўлди.

Воҳид Миробидов келганда куёви Аббор Шукуров қайси бир колхозга кетган экан, Маҳбуба уни кечқурун соат еттиларга яқин зўрға «қидириб топди».

Маҳбуба телефон қилганда энди қайтган Аббор Шукуровни кабинетига кириб, секретарь қиз берган хатларни кўздан кечиравётган эди.

— Вой, эрталабдан бери қидирамиз, қаёқларда юрибсиз, ўртоқ Шукуров?

Аббор Шукуровни хотинининг ҳисл эрка ва қандайдир жуда

кувиноқ овозини эшитиб, ажабланди. Уша машъум телефон воқеасидан кейин у Маҳбуба билан жуда қаттиқ гаплашган ва шундан бери эр-хотин иккови оғизларига толқон солиб олишган эди.

— Ҳа, тинчликми?— деди Шукуров совуққина.

— Тинчлик, тинчлик... Меҳмон ёғилди уйингизга! Дадамлар, ойимлар келишди Тошкентдан!

Маҳбубанинг товуши шундай бахтиёр, шундай самимий бир қувончга тўла эдики, Шукуров беихтиёр юмшаб:

— Э, кўз ойдини сизга, ўртоқ Воҳидова!— деб кулди.

— Раҳмат! Қишлоқдан Отақўзи акамлар келдилар. Тез етиб келинг, мажлис-пажлисингиз йўқми ишқилиб?

— Йўқ,— деди Шукуров.— Ҳозир етиб бораман...

У тикка турганича папкадаги қоғозларга кўз югуртира бошлади.

Биринчи хат обкомдан, Бекмурод Холмуродовичдан бўлиб, Шукуровнинг районда биологик лаборатория очиш тўғрисидаги мактубига жавоб эди. Жавобда лаборатория унча мақсадга мувофиқ эмаслиги, лекин агар районда кўсак қурти жуда кўпайиб кетган бўлса, унда бу масала Қишлоқ хўжалиги министрлиги олдида қўйилиши мумкинлиги айтилган эди. Бошқача қилиб айтганда, агар у, Шукуров, биологик лаборатория очаман деса, районда кўсак қурти кўпайиб кетганини тан олмоғи лозим эди.

Шукуров Бекмурод Холмуродовичнинг «усталиги»га ичида бир кулиб қўйди-да, бошқа хатларни ҳам тез кўздан кечириб чиқди. Хатларнинг ичида яна биттаси унинг эътиборини жалб этди. Бу мактуб яна ўша механизматорнинг хотинидан бўлиб, унда Отақўзининг зуғум қилишда давом этаётгани арё қилинган эди.

Аброр Шукурович бир ойдан бери бирда ўзи борса, бирда исполком раисини юбориб, обком секретарини ўртага солиб, Госплан ва облисполком орқали бир оз қурилиш материаллари ундирган, ҳатто районда ғишт заводи қуриш тўғрисида қарор чиқарилишига муваффақ бўлган, шундан бери колхозма-колхоз юриб, болалар богчалари ва дала шийпонлари билан танишмоқда, мақсади — шу масалада катта кенгаш ўтказиш эди. У барча колхоз ва совхозларини айланиб чиққандан кейин, ниҳоят бугун кенгашни Отақўзининг колхозида ўтказишга қарор қилган, чунки ким нима демасин, унинг бу соҳадаги ишларини ҳаммага ибрат қилиб кўрсатса арзирди!.. Шукуров буёқда не режаларни тузиб юрса-ю, Отақўзи бўлса уёқда...

Аброр Шукурович энсаси қотиб, папкани ёпди-да, кабинетидан чиқди. У, Маҳбуба айтгандек, ўн минутга қолмай етиб борди, борди-ю, ўз ҳовлисини танимай қолди: ҳовлида қандайдир катта тантана бошланган, қўни-қўшнилари бўлса керак, уч-тўртта хотин ёзги ошхонага ўрнатилган кўтарма тандирларда нон ёпмоқда, эгниларига оқ халат кийган икки йигит қўй сўймоқда, қишки ошхонадан жаз-жуз овозлари эшитиларди.

Шукуров эшикдан кириши билан уйдан чиққан қайнонаси Назокатбиби, семизлигига қарамай, пилдираб келиб, пешонасидан ўпди, оппоқ қўллари билан елкасини силади.

— Вой, куёвтурамдан ўзгинам ўргилай! Ўйнаб-кулиб юрибсизми, айнаниб кетай бўйгинангиздан...

Назокатбибининг кетидан Маҳбуба кўринди. Эғнида бўй-бас-тига ярашган нафис ҳаворанг халат, соч толалари оппоқ юзига, пешонасига шоирона бир «тартибсиз»лик билан сочилган Маҳбуба қандайдир очилиб, ўн яшар яшариб кетган эди.

Шукуров бу ўринсиз дабдабани кўриб ғаши келган бўлса ҳам, хотинини кўриб беихтиёр кулимсиради:

— Табриклайман, хоним!

— Раҳмат... сизниям!— Маҳбуба ойисининг олдида эркаланиб эрини қўлтиқлаб олди-да, уйга бошлади.— Юринг, кийимларингизни алмаштириб олинг!

Шукуров хотинининг кетидан уйга кираркан, қайнонасининг кўзига кўзи тушди. Назокатбибининг нигоҳида, ажинсиз силлиқ юзида мислсиз бир ғурур, қизининг эркалиги, эри билан иноқлиги туфайли туғилган оналик ғурури порлаб турарди.

— Хўш, бугун жа... ишлар катта-ку, хоним?

— Қанақа иш?— деди Маҳбуба кафтининг орқаси билан қош-киприкларига тушган майин соч толаларини тузатиб.

— Бутун бир тўй қилиб юборибсизми?

— Тўй қилсам арзимайдими? Шунча жойдан ота-онам йўқлаб келишса-ю...

— Мен арзимайди деяпганим йўқ!— Аброр Шукурович ҳозир яна ўша кўнгилсиз гап бошланишини туйиб, юраги безиллаб кетди.— Лекин бу қўй, бу қассоблар...

— Қўйини бозордан олдирдим, қўрқмай қўя қолинг!

— Гап қўйдаям эмас. Наҳот тушунмасангиз? Наҳотки ҳамма-нинг кўзи бизда эканини тушунмасангиз?

— Йўқ, тушунмайман!— деди Маҳбуба бирдан бўзариб.— Ут-тининчи йиллардаги очарчилик бўлсакки, тушунсам! Бироқ ҳозир, бу тўқчилик замонда... бировдан пора олмасак, бошқа қилмасак, кимдан қўрқаман? Ошинг ҳадол бўлса кўчада ич, деган гап бор.

— Хўп, майли, билганингизни қилинг!

Воҳид Миробидов билан Отақўзи ҳовлининг тўрида, кун бот-масданоқ соя тушадиган ишком тагида, қат-қат шойи кўрпачалар тўшалган катта сўрида ёнбошлаб ётишар, ўртадаги бир-бирига бириктириб қўйилган қўш хонтахтада қовурилган гўшт, сомса, бутун пиширилган товуклар, патирлар тоғдай қаланган, ранг-баранг шишалар аскардай саф тортган, қадаҳлар лиммо-лим эди.

Сўридан бериқроқда, фавворали кичикроқ ҳовузча бўйидаги чп-ройли ясатилган стол атрофида қайнонаси билан Отақўзининг хотини Олияхон чой ичиб ўтиришар, юзлари гул-гул ёнган Маҳбуба ўчоқбошидаги ошпазларга кўрсатма бериб турарди.

Отақұзи уйдан чиққан Шукуровни кўриб, хохолаб кулди:

— Сиздақа мезбондан ўргилиб кетдим, ўртоқ Шукуров! Бу ёқда меҳмон чақириб қўйиб, ўзлари мажлис ўтказиб юрибдилар!

Воҳид Миробидовнинг оғзи тўла олтин тишлари билинар-билинмас ялтиллади.

— Майли, раис, майли! Ал маъмурин — маъзурин, деганлар эскилар. Ўзиники, раҳбар ходимлар ҳамиша маъзуридир!

— Ҳаҳ! Куёвингизни оқлаш керак бўлса, гап толасиз, а, домла! — Отақўзи ўз гапидан ўзи маст, яна ҳовлини бошига кўтариб қийқириб кулди. — Хўш, қайсишдан қуяйлик, ўртоқ мезбон? Оқиданми, қизилиданми?

Шукуров Олияхон билан сўрашиб, сўрига чиқди, чиқаркан, Отақўзининг хатти-ҳаракатлари, бесабаб хохолаб кулишлари қандайдир нотабий, сунъий кўринди... У бир нимадан жуда асабийлашган, бироқ бу ҳолатини яшириб, ўзини хуррам кўрсатишга уринаётган одамга ўхшарди.

Аброр Шукурович: «Шошманг, аввал бир пиёла чой ичиб, нафастни ростлаб олайлик», деб кулган эди, Отақўзи:

— Йўқ, кечирасиз! — деди унинг қўлидан пиёлани олиб. — Бугун сиз эмас, биз хўжайин бу уйда! Меҳмоннинг амри вожиб, деганлар эскилар! Катта бўлсангиз, идорангизда каттасиз. Идорангизда ҳамиша бўйсунамиз сизга! Аммо бугун бу ерда... бу ерда сиз бизга бўйинсунасиз, шунақами, домлажон?

Аброр Шукуров ичкиликни кўп хушламагани учунми, бунақа ўтиришларга тоби йўқроқ, умуман, у бунақа зиёфатлардан завқ оладиган одамларга кўп «тушунавермас» эди. У айниқса, «қиттай-қиттай» отиб, ширакайф бўлиб олган одамлар билан муомала қилишдан қийналар, чунки ўзи завқланолмаган жойда ҳаддан зиёд завқланиб кетган одамлар билан гаплашиб ҳузур қилиши амри-маҳол эди.

— Раҳмат, Отақўзи ака, ҳозир оламиз!

— Аввал олинг, кейин раҳмат айтасиз! Қани, домла, куёвтурангизга бир кўрсатиб қўйинг олиш қанақа бўлишини! — Отақўзи ўзини сал орқага ташлаб, домланинг елкасини қоқди. — Парво қилманг, Воҳид Миробидович! Ҳалиги илтимосингизни албатта бажо келтирамиз. Чўлқуварлар айтдимиз, бас! Рўёбга чиқмаган иш бўлмайди. Битта мажлис чақириб, таклифни ўртага ташлаймиз — қарсак билан ўтиб кетади! Мукофот чўнтакда деб ҳисоблайверинг, ҳа! Чўлқуварлар таклиф қилади-ю, бермай кўришсин-чи мукофот-ни!

— Қанақа мукофот? — Шукуров ҳайрон бўлиб бир Отақўзига, бир қайнотасига қаради. Отақўзи: «Домланинг китоби бор-ку», деб сўз бошлаган эди, Воҳид Миробидов:

— Ўзаро гап, кейин айтиб бераман, ўғлим! — деди-да, олдидаги қадаҳни бир кўтаришда бўшатиб, ҳовуз томонга юзланди: — Ду-

торни опчиқ, қизим! Раис айтмоқчи... бу дунёнинг ташвишларини унутиб, бир ўйнаб-кулайлик бугун!

— Э, бормисиз, домлажон!— Отақўзи яйраб кетиб, қадаҳларни яна тўлдирди. Маҳбуба чопқиллаб кириб, уйдан дутор кўтариб чиқди. Воҳид Миробидов, энг шимариб, дуторни созларкан:

— Қани, хоним!— деди Назокатбибига қошини учуриб.— Нимадан бошлаймиз, «Роҳат»данми ё «Танавор»данми?

— Қўйинг, домлажон! Мана, Олияхондек ёшлар турганда... менинг даврага тушишим уятдир!— деди Назокатбиби, бироқ Воҳид Миробидов «Роҳат»ни эшиб чалиб: «Қани, хоним, ўйин қанақа бўлишини кўрсатиб қўйинг бу ёшларга!»— деб хитоб қилганда ингичка қошларини чимириб ўрнидан турди.

Ҳануз ёш кўринишга уриниб, қош-кўзларини бўяб юрадиган, юмалоқдан келган силлиқ юзи қаймоқдек оппоқ Назокатбиби, дуркун гавдасини энгил тебратиб, қўш-қўш тилла узуклар тақилган йўғон, калта бармоқларини қарсиллатиб, «Роҳат»га шундай шўх, шундай қувноқ йўрғалаб кетдики, Отақўзи камоли завқланганидан:

— Яшанг! Бормисиз, аяжон!— деб қичқириб юборди. Маҳбуба югуриб бориб, ойисининг икки юзидан чўлп-чўлп ўпиб олди. Ёлғиз Олия билинар-билинмас кулимсираб ўтирар, унинг кулгисиям қандайдир полон, ёмон бир ташвишда ўтирган одамнинг дардли табасумига ўхшарди.

Аброр Шукуров қайнонаси билан қайнотасининг қувноқлигига, уларнинг ҳаётдан завқлана олиш қобилиятига доим ҳавас қилиб юрарди. Ўзи ҳеч қачон мириқиб дам олишни билмаган, дам олишга борган пайтларида ҳам қандайдир потинч ўйлар, битмас-туганмас ташвишлар гирдобидан сира қутула олмайдиган одам, у ўзининг бу камчилигини тан оларди. Бу нуқсони сабаб, у фақат ўзини эмас, энг яқин кишиларини, ҳатто ота-онасига тортган ҳаёт йўлдошини ҳам сабабсиз қийпаётганини тушунар, шу боисдан қувноқ кишиларга, фурсат ғанимат деб, ўйнаб қолиш қобилиятига эга бўлган одамларга ҳавас билан қарарди. Лекин ҳозир... ҳозир қайнотасининг завқ билан тебраниб дутор чертиши ҳам, қайнонасининг, қайнонасидан кейин даврага тушган хотинининг «Лазги»га шўх диконглаб, яйраб-яшнаб ўйнашлари ҳам, Отақўзининг: «Яшанг, Маҳбубахон! Дунё тургунча туринг!»— деган ширакайф қийқириқлари ҳам — ҳаммаси ғашини келтирмоқда, ҳаммаси қандайдир жуда хунук, жуда бачкана кўринмоқда эди кўзига. Ёзги ошхонада куймаланиб юрган қўшни аёллар, кабоб пишираётган қассоб йнгитлар ишларини йнгитлаштириб қўйиб, томоша қилиб туришар, уларнинг кўзлари завқ билан порлар, бироқ Шукуровнинг назарида, ҳозир фақат шу йнгитларгина эмас, бутун олам бу бачкана ўтиришни кузатиб тургандай, жумлайи жаҳон бу ҳовлида бўлаётган базми жағшинини кўриб, уялиб кетаётгандай туюларди...

У оққушнинг бўйнидай оппоқ қўлларини ҳавода ноз билан сил-

китиб, келишган қаддини чиройли қилпиллатиб, кабобпаз йигитларнинг кўзларида ҳайрат уйғотиб рақс тушаётган хотинидан кўзини узиб, ерга қаради. У ҳозир бир нарсадан — хотинининг эркаланиб келиб, уни даврага тортишидан кўрқар, чунки Маҳбуба шундай қилса, ўзини тутолмай портлаб кетишини биларди...

Иўқ, хайрият, хотини унинг феъли айниб турганини сезди шеклли, ёнига йўламади, қийқириб кулганича, югуриб бориб Олияхонга тармашди...

Ийманибгина ўртага тушган Олияхон, ўйнамоқчи бўлиб, бирикки марта қўлини кўтарган бўлди, бироқ унинг ўйини ҳам лабидидаги табассумидай ногирон, давранинг, хусусан, эрининг қандайдир ясама, асабий кўтарики кайфиятига тамом зид эди.

Шукуров Олияхоннинг дутор кўйига унча қовушмаган уятчан ҳаракатларини зимдан кузатаркан, эсига негадир лоп этиб тунов кунги қиз тушди. Кўзлари маънос ўша ўйчан қиз билан Олияхон ўртасида қандайдир бир ғалати ўхшашлик бор эди. Ажабо, бирикки ҳафта ўтибди-ю, у қиз, айниқса, унинг сал ғамгин каттакатта кўзлари ҳануз эсидан чиқмабди. Ҳа, у қизнинг орзусини рўёбга чиқариш керак. Майли, ўртоқ Холмуродов нима деса дер, керак бўлса кўсак қурти кўпайиб кетпти, деб бўлса ҳам битта лаборатория очиб бериш керак унга!..

Олияхон ўйинини охирига етказмай, юзини яширганича жойига бориб ўтирди. Отақўзи жаҳли чиқиб: «Шуям ўйин бўлди-ю!»— деб ўридан тура бошлаган эди, хайрият, шу пайт кабобпаз йигитлардан бири: «Қабоб тайёр, кенноин!»— деб хитоб қилди-ю, рақс ўзидан тўхтади.

Маҳбубанинг талаби билан ҳамма ҳовуз бўйига кўчди. У ерда чироқлар ёқилган, ҳовузчага қуйилаётган фаввора сувлари лампочка шуъласида товланиб, ажиб манзара касб этган, ҳавоям салқинлашиб, ҳовлида майин, осуда бир муҳит вужудга келган эди.

Тобора «очилиб» бораётган Отақўзи, ҳамон ўша асабий-хушнуд алфозда, «жонон»ларнинг қадаҳларига шампань, «йигитлар»га коньяк қуяркан:

— Қани!— деди қўлидаги қадаҳни балаид кўтариб.— Бу беш кунлик омонат дунёда яйраб қолиш учун, ғам-ғусса дегандан фориғ бўлиб, доим ўйнаб-кулиб юриш учун кўтарайлик бу шаробни!

Аброр Шукурович ер остидан кабобпаз йигитларга бир қараб қўйди. Наздида, Отақўзи бу гапларни жўрттага ҳаммага эшиттириб айтаётгандай, гўё: «Қўриб қўйинглар, мен райком секретарининг тантиғи бўламан, бу уйда истаган эркалигимни қила оламан!»— деяпгандай туюлди. У шу хилдаги одамларни, раҳбарларга ўзларини жуда яқин қилиб кўрсатадиган ва бу билан маълум мақсадларни кўзлайдиган одамларни яхши биларди...

Лекин Отақўзи!.. «Наҳот Отақўзи ҳозир шу мақсадни кўзлаётган бўлса? Бу одамга нима бўлди ўзи?»— Шукуров бирдан хуруж

қилиб келган шайтонга ҳай бериб, ерга қаради, мезбонлик мажбуриятни уни тишини тишига босишга мажбур этди.

Отақўзининг салобатли одамга номуносиб қилинган ёлғиз Шукуров эмас, ҳатто қайнотаси ҳам ўнғайсизлана бошлади чоғи, аллақандай ғимирсиб, четроққа сурилиб ўтирди. Отақўзи ўз қадаҳини «оқ қилиб», яна қуя бошлаган эди, Олияхон қадаҳга кафтини қўйиб:

— Қўйинг,— деди ёлвориб.— Бугунга стар энди, хўжайин!

— Лаббай!— Отақўзи яна ўша совуқ, ясама-хушнуд кулгисини намойиш қилди.— Бугун қанча ичсам ҳаққим бор! Қанча ўйнаб-кулсам ҳаққим бор маним!

Аброр Шукурович гапни ҳазилга бурмоқчи бўлиб:

— Қайси хизматлари учун бу ҳуқуққа эга бўлдилар, раис?— деди.— Пахта планини бажардиларми бугун?

— Йўқ! Пахта плани бўлмасаям... обком ва райком секретарларининг муҳим бир топшириғини дўндириб келдим бугун!

— Қанақа топшириқ?

— Ие, ҳали эсларидан чиқдимми? Кекса олимни ҳовли-жойидан ҳайдаб чиқиб, уйни ўша... колхозга ўтказиб қўйган бир... алвастига қайтариб бериш тўғрисидаги буйруқлари бор-ку? Ўша буйруқни бажо келтирдим бугун! Кекса олимнинг китоб-питобларини кўчага отиб, уйни ўша, ўзларига арз қилиб келган жононга бўшатиб бердим бугун!

— Менга қаранг, Отақўзи ака!— Шукуров шахт билан ўрнидан турди. Бу сафар уни мезбонлик туйғуси ҳам тўхтата олмади.— Нима керак бу майнабозчилик? Менинг уйим саҳна, сиз артист эмассизки, бунақа қизиқчилик қилсангиз?

— Нега қизиқчилик бўларкан?— Отақўзи ҳам стулларни шарақ-шуруқ суриб, ўрнидан турди. Унинг вазоҳатидан одам қўрққулик, муштлари тугилган, кўзлари қонталашган эди.— Бундан чиқди... бугун айтган гаплари эртага эсларидан чиқадиған одалари бор экан-да ҳали?

— Хўжайин! Жон хўжайин!— Олия лаблари титраб, эрига ташланди.

Аброр Шукурович стул суянчиғини чапгаллаганича ерга қараб қолди. Даврага чуқур сукут чўмди. Бу сукутни Отақўзининг оғир ҳансирашию фаввора сувларининг сокин шовуллаши бузарди, холос.

Шукуров ер остидан ошхона томонга кўз ташлади. Хайрият, у ердагилар қозон-товоқ билан банд кўринар, бироқ чиндан ҳам бандми ё ўзларини кўриб кўрмаганликка олишяптими — буни билб бўлмас эди.

— Хўп, майли, қўйинг бу гапларни! Мен сизни... жиддий бир одам деб ўйлардим.

— Йўқ!— деди Отақўзи.— Мен сиз ўйлаган яхши одам эмасман! Мен энг нопок, энг виждонсиз, энг ноинсоф одамман!— У яна

столдаги шишага қўл чўзди. Лекин Аброр Шукуров унинг қўлидан шишани шартта юлиб олди.

— Бас! Етади!.. Нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи, ахир!

Отақўзи унинг саволига жавоб бермади, ўзини стулга ташлаб, бошини чангаллаб олди.

Шукуров савол назари билан яна Олияга қаради. Олияхоннинг кўзи жўла ёш эди.

3

Тоға-жиянларнинг тўқнашуви ҳеч кутилмаган бир пайтда, кутилмаган бир вазиятда рўй берди.

Отақўзи эрталаб наридан-бери нонушта қилиб, энди уйдан чиқаётган эди, боғ эшикда Нормурод Шомуродов кўринди.

— Отақўзи!

Отақўзи истар-истамас орқага қайтди. Нормурод ота, эғнида кампир ҳаёт чоғларидан қолган йўл-йўл пижама, оёғига эса шиппак, одатдагидай яланг бош, қовоғи солиқ, хўмрайиб келарди. Тоға-жиян қудуқ ёнида учрашиб, қўл беришиб кўришишди.

— Сениям кўрадиган кун бор экан-ку?

— Нима қилди?— деди Отақўзи, у шошиб тургани учун ҳозир тоғаси билан гаплашиб ўтиришга, унинг узундан-узоқ панду насихатларини эшитишга на тоқати, на истаги бор эди.

— Гап кўп!— деди домла Шомуродов қовоғи очилмай.

— Гап кўп бўлса... бошқа кун гаплашармиз. Ҳозир чўлга кетялман...

Домланинг укпардай майин соч толалари билан ўралган ялтироқ боши қизил снёҳ томғандай оҳиста қизариб, кўзлари қисила бошлади.

— Чўл-пўлинг бир ёққа қочиб кетмас!— деди у овози совуқ янграб.

Тоғасининг ёқимсиз бир гапни қўзғамоқчи эканини сезган Отақўзи:

— Бўлмаса сизнинг гапингиз бир ёққа қочиб кетадими?— деди энсаси қотиб.— Айтялман-ку, қайтиб келаман деб!

— Тўхта!— деди Нормурод ота кутилмаган бир қаҳр билан.— Уйимда ҳозир Ўрозқул кутиб ўтирибди!

Отақўзи аввал тоғасининг Мингбулоқ масаласини қўзғашидан қўрққанди. Бироқ Ўрозқулнинг номини эшитиши билан ҳамма гапга тушунди-ю:

— Тоға!— деди бўғилиб.— Мен у одамнинг нима мақсадда келганини яхши биламан. Бироқ ҳозир...

Домланинг ялпоқ юзида қўнқайиб турган бодрингдай бурни таҳдидли кўтарилди.

— Билсанг, нима қилардинг мени бу нопок ишга аралаштириб?

— Қайси нопок иш?

— Қайси дейди-я! Ё мен бу ерга кўчиб келганимда, бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб бер, деганмидим сенга?

Отақўзи турган жойида ҳайкалдай қотиб қолди.

Ё раб! Бу одамни туғишган тоғам деб, жигарим деб, бефарзанд бир ғарибу ғурабо деб ёнига тортса, қариган чоғида эрта-кеч ҳолидан хабар олиб турай деб шу савоб ишни қилса-ю, бу чола.. Яхшиликни билмаган бу қоқбош унга таъна тошини отса? Бу қандай бедодлик ахир?.. Ахир Отақўзи яхши ният билан қилган бу ишни учун усиз ҳам маломатга қолиб, боши ташвишдан чиқмай юрибди-ку! Ахир обком ва райком кечаю кундуз текшириб қўймапти-ку! Катталардан эшитган гапи, анави шаллақни хотиннинг бўҳтонлари етмагандек, энди яхшилик нималигини билмаган ўз жигарининг оёқдан олишн қолувдимми?

Ҳа, у тоғасини билади!.. У доим шундай қилган! Ўзини принципнал олим, бенуқсон одам қилиб кўрсатиш учун ҳеч кимни аямаган! Умри бино бўптики, ҳаминша: «Мен ҳақман, мен яхшиман, олижанобман!»— деб кўкрагига уриб келган! Мингбулоқ тўғрисидаги хатни ҳам шу мақсадда ёзган! Бу нияти йўлида ҳеч қачон ҳеч кимни аямаган! Меҳр-шафқат деган нарсани билмаган!

Бу ўйлар Отақўзининг миясидан яшин тезлигида «ярқ» этиб ўтди-ю, тирноқларига, аъзойи бадаинининг ҳар бир ҳужайрасига қақшаб кетди.

— Шунақа денг? Бировнинг ҳовли-жойини тортиб олиб берасан демагандим, денг!— деди Отақўзи. У бир силташда кўйлагининг тугмаларини дўланадай тўкиб, ёқасини юлқиб очди. Домла Шомуродов, кўзлари олайиб, сал орқага тисарилди.

— Сен... тентак! Нима деяпсан ўзи!

— Демаган бўлсангиз... нега ўтирибсиз бу уйда? Нега бўшатиб қўймайсиз?

Нормурод ота, ҳамон кўзлари ола-кула бўлиб, олдинга талпинди.

— Ҳалиям бўлса... турмайман бу уйингда!

— Турмасангиз бўшатиб қўйинг!

— Ҳалиям бўлса бўшатаман!

— Шу бугун... дарҳол бўшат!— деди Отақўзи тўсатдан сансираб. — Китоб-питобларинг билан... йўқол бу уйдан!

Ичкаридан яланг бош, яланг оёқ Олия югуриб чиқди, чиқди-ю, эрига отилди.

— Хўжайин! Жоп хўжайин!

Боғдан олма шохларини шатир-шутур силкитиб, майкачан Ҳайдар чопиб чиқди. Домла Шомуродов худди чўғдан чиққандай қизариб кетган улкан бошини сарак-сарак қилиб:

— Аҳмоқ!— деб бақирди.— Сен ношуд... раис бўлдим деб талтайиб кетибсан! Талтайиб!

— Жўна!— телбаланиб ўшқирди Отақўзи.— Сенга яхшилиқ

қилган одамнинг падарига минг лаънат! Шу бугун, ҳозир бўшатиб қўй бу уй, бу қишлоқни!

— Дада!— Ҳайдар югуриб келиб отасига ёпишди.— Нима дейсан, дада?

— Хўп, бўшатиб қўяман!— Ҳайдар келиши билан чолнинг кўзига қаҳр сўниб, ияги қалтираб кетди.— Яхши! Уйни бўшатиб бераман. Аммо қишлоқ... қишлоқ сеники эмас! Ўпкангни бос, нодон!

— Ҳа, бу дунёда ҳамма нодон, ҳамма тентак, ёлғиз сен, ёлғиз сиз доно!

— Дада!— Ҳайдар отасини даст кўтариб, қудуқнинг нариги томонига олиб ўтди.— Дада дейман!..

— Ёлғиз сиз ақлли!— Отақўзи ўглининг қўлидан чиқиб олдинга интилди, бироқ чолнинг қоқнииб-суруниб ўз ҳовлиси томон кетаётганини кўриб-ю, бир он бошини осилтириб жойида туриб қолди, сўнгга қўлини бир силтаб, дарвозага қараб кетди.

Тушда, штабда, бир ўзи кўчма каравотда шифтга тикилиб ётган эди, туйқусдан телефон жиринглади: Олия!

— Тоғам... Тоғамлар кўчяптилар...

— Қаёққа?— деди Отақўзи қандайдир бефарқ, бемажол товушда.

— Мактабга, мактабдан битта хона ажратиб беришибди!— Олиянинг пиқ-пиқ йиғиси эшитилди.

— Жуда соз бўпти!— Отақўзи «шақ» этиб телефонни жойига қўйди. Бироқ зум ўтмай телефон яна жиринглади. Яна Олия!

— Ҳа, тагин нима балони топдинг!— бақирди Отақўзи.

— Райкомдан... Аббос Шукуровичнинг уйдан телефон қилишди.

— Хўш?

— Тошкентдан меҳмонлар келишибди. Домла Миробидов келганмишлар. Борар эмишсиз!

— Э, шунақами?— Отақўзи сакраб ўрнидан турди, тўё катта хушxabар эшитган одамдай қувониб:— Бўлмаса кийиниб тайёр бўлиб тур!— деди.— Ҳозир етиб бораман. Бирга бориб келамиз!

4

Пешонасини стулнинг суянчигига қўйиб, сукутга толган Отақўзи ногаҳон «дик» этиб ўрнидан турди, қандайдир шиддатли, собит қадамлар билан ҳовузчага ўтиб, бошини фаввора сувига тутди, сўнг шошмай артинди, кўйлагининг этакларини тўғрилаб, жойига қайтиб келди. У худди кайфи бирдан тарқаб кетган одамдай бардам, қовоғи солиқ, жиддий эди.

— Кечирасиз, Аббос Шукурович. Мен бугун... домла билан дийдор кўришиб қолиб, жуда талтайиб кетибман, кечирасиз...

— Йўқ, йўқ, ҳеч қанақа ортиқча гап бўлгани йўқ...— деди Воҳид Миробидов. Отақўзи унинг гапига эътибор бермай, жимгина тикилиб турган Аброр Шукуровичга юзланди:

— Хўп, бўлмаса бизга руҳсат, Аброр Шукурович...

Ошхонага кетган Маҳбуба кўркем бўй-бабини лиқиллатиб чопқиллаб келди.

— Қўйинг бу гапингизни, Отақўзи ака! Ҳозир овқат сузаман...

— Шошмасангиз бўларди,— деди Аброр Шукурович ҳам.

— Раҳмат. Қани, хоним...

— Мен тайёрман...— Олия, гўё ҳаммадан уэр сўрагандай дардли жилмайиб, ўрнидан турди. Аброр Шукурович қайнотасига қараб:

— Сиз қўзғалманг, дада,— деди.— Ўзим кузатиб қўяман меҳмонларни.

Унинг Отақўзи билан холи гаплашмоқчи экани биллиб турарди. Воҳид Миробидович истар-истамас жойида қолди.

Кўчага чиққанларидан кейин Шукуров Отақўзини бир четга тортди.

— Отани қаёққа кўчирдингиз?..

— Чол мактабга кўчибди... Хўп, мана, аёллар ҳам чиқишди,— деди Отақўзи ёқимсиз гандан қутулганига қувониб.— Хайр бўлмаса, Аброр Шукурович. Еш боладай беодоблик қилганим учун яна бир марта уэр сўрайман. Ваъда бераманки, иккинчи марта бунақа бемаънилик...

— Э, қўйинг бу гапларни! Ие, шофёрингиз қани?

— Мен... кўпинча ўзим ҳайдаيمان...

— Йўқ, йўқ, бугун мумкин эмас...— Аброр Шукурович Отақўзининг эътирозларига қулоқ солмай, рулга ўз шофёрни ўтказди. Отақўзи илдамлай орқа ўриндиққа чиқиб ўтирди. Бироқ машина муюлишдан ўтиб, катта кўчага чиқиши билан шофёр йиғитнинг елкасига қўлини қўйди.

— Раҳмат, ука... энди уйингизга бориб дамингизни олаверинг. Мен ўзим ҳайдаб кетаман...

Шофёр йиғит ҳайрон бўлиб елкасини учирди.

— Мен хўжайинга нима дейман?

— Ҳеч нима демайсиз. Уйингизга бориб дам олаверасиз-да, бирор соатдан кейин, «обориб қўйдим», деб телефон қиласиз. Тамом-вассалом.

— Мабодо... бирор кори ҳол юз берса-чи!

— Э, туф денг, ука!— деди Отақўзи унинг ўрнига ўтираркан. Олия ҳам эрининг ёнига ўтиб ўтирди. У бир ўйида, «қўйинг, шу бугун машина ҳайдаманг», деб ёлвориб кўрмоқчи ҳам бўлди, бироқ фойдаси йўқлигини тушунди, бундай пайтда Отақўзи ҳеч қачон ўз билганидан қолмас эди. Зотан, Олия шу топда бирор фалокат рўй беришидан қўрқмас ҳам, бу тўғрида ўйламас ҳам, уни фақат бир нарса эзарди. У эрининг жуда қаттиқ изтиробда эканини

дил-дилидан ҳис этар, бу изтиробнинг сабабини яхши тушунар, тушунгани учун ўзиям ҳозир аччиқ-алам оташида қовурилмоқда эди.

Олия эрининг бу одатларига, бировга озор бериб қўйиб, кейин ўзиям зил кетиб юришларига ўрганиб қолган. Бироқ бугунгиси айниқса ёмон бўлди, шунчалик ёмон бўлдики, ҳатто отани кўп хушламайдиган Ҳайдар ҳам дадасининг ёнини олмади, чолнинг кўча бошлаганини эшитганда эса, ёрдамга чиқди.

Олдин Нормурод отанинг кўча бошлаганини эшитганда, Олия югуриб чиқиб, чолга ялиниб-ёлвориб кўрди, кўзига ёш олиб: «Тоғажон! Бу гап жаҳл устида бўлди, жаҳл чиққанда ақл қочади, дейдилар-ку, жиянингиз қайтгунча сабр қилинг!»— деб тавалло қилди, бироқ ота унинг илтижоларига қудоқ солмади.

— Майли, қизим, мен сиздан хафа эмасман. Аммо... кўчмасам бўлмайди,— деб туриб олди. Унинг эғнида ҳамон ўша алмисоқдан қолган йўл-йўл пижама, оёғида эски шиппак эди. У ўзи юklarини кўтариб, машина теварагида каловланиб юрарди. Олия унинг Ҳайдарни силтаб ташлашидан қўрққан эди, бироқ ота негадир унга қўрслик қилмади.

Олия тушда эри билан гаплашганидаёқ унинг аҳвол-руҳиясини сезди, қилғиликни қилиб қўйиб, интиҳосиз бир ўкинч оғушида қовурилиб ётганини тушунди, бироқ бу қийноқнинг кўламининг эрини кўргандагина билди; Отақўзи дарвозадан кириб келди-ю, тўғри қудуққа ўтиб, салкам бир пақир (Олия бунинг ўз кўзи билан кўрди), салкам бир пақир сув ичди! Сўнгра гўё чол тўғрисида бирор янги гап эшитишдан қўрққандай: «Ивирсмай, тезроқ бўл!»— деди-да, қайта кўчага чиқиб кетди. Азалдан қорамағиз одам, у гўё ўтда қолиб, қора кўмир бўлган чинордай қорайиб кетган эди. Ўзиям, то шаҳарга етгунча, ундан садо чиқмади! Машинани юз, баъзан юз йпгирма чақирим тезликда учириб бораркан, ўйдим-чуқурларга қарамас, рўпарадан келаётган машиналарга йўл бермас, худди уларга бориб урилмоқчи бўлгандай, шиддат билан учириб борарди. Шаҳарга боргандан кейин эса, худди домлани кўриб кўнглидаги ҳамма чигиллари ёзилиб, ҳамма дарду ҳасратлари тўзғиб кетгандек очилиб кетди, қучоқ ёзиб кўришди, сўнгра уст-устига ичди, ҳовлини бошига кўтариб кулди, майнабозчилик қилди. Бироқ... бироқ Олия унинг ҳамма қилиқлари ясама эканини, шодлиғиям сохта эканини, аксинча, ичидagi аламлари тобора авж олаётган ёнғиндек тобора кучайиб бораётганини сезиб-билиб ўтирди.

Мана, яна бояғидай ўйдим-чуқурларга, паст-баландликларга парво қилмай машинани учириб борапти. Бироқ боя ёруғ бўлса, энди қоронғи, унда йўлнинг эгри-бугри жойлари кўриниб турган бўлса, энди кўринмайди, аммо Отақўзи бунга парво ҳам қилмайди. Қаршидан келаётган машиналар чироқларини ўчириб-ёндиради-ю, у ўчирмайди, худди бояғидай, худди рўпарадан келаётган

машиналарга бориб урилишни истаётгандай, уларга йўл бермай, шиддат билан ҳайдаб боряпти. Йўқ, Олия бундан қўрқаётгани йўқ, у эрининг қоражигар тусига кирган, жағ пайлари туртиб чиққан шиддатли юзига бетаскин изтироб ва алам билан тикилади, тикилади-ю, тинимсиз тирқираб оқаётган кўз ёшларини тиёлмайди...

Ахир наҳот эрининг шунча хизматлари, ўз соғлиғини ўйламай қилган шунча ишларини инobatга олишмаса одамлар? Одамлар ҳам майли, наҳот тоға-жиянлар ўзлари шунчаликка боришса? Бир-бирига тушуншмай, бир-бирларининг дардларига қулоқ солишмай, бир-бирига шунчалар азият беришса?

Йўқ, Олия эрнини оқламоқчи эмас. Эрининг қайсарлигини, сўнги йилларда ҳовлиқиб кетганини, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусарини билмай қолганини, кўпларни ноҳақ ранжитаётганини — ҳаммасини билади. Бироқ... бировлар ўйлагандай тошбағир одам эмас-ку эри! Агар баъзилар ўйлагандай дийдаси қаттиқ одам бўлганида ҳозир бунчалик қийналиб, бунчалик изтироб чекиб юрмас эди у! Бунини етти ёт бегона билмаганда ҳам ақалли ўз жигари, туғишган тоғаси билса бўларди-ку!

Олиянинг хаёлини худди бўғизланаётган туядай бўкирган бир овоз бўлиб юборди. Қоқ пешонадан... ўн икки тонналик «МАЗ» бўлса керак, оғир бир машина прожектор янглиғ ўткир фаралари билан кўзини қамаштириб, ваҳимали ўкириб келар, Отақўзи эса гўё бу овозни эшитмагандай, гўё ўзи уни янчиб ўтадигандай, тўппа-тўғри бостириб борарди.

Олия жонҳолатда рулга тармашди. Отақўзи ҳам худди бирдан уйғониб кетган одамдай рулни кескин ўнгга бурди. Юздан ортиқ тезликда учиб бораётган машина шитоб билан қоронғи бўшлиққа шўнғиди-ю, гўё кишанланган отдай дик-дик сакраб, қандайдир ариқлардан, чуқурлардан ҳатлаб ўтиб, пастқам бир тепалик ёнбағрида қийшайиб тўхтади. Отақўзи қўл тормозини шартта тортиб, эшикни юлқиб очди.

Олия анчагача ҳушнинг йнголмай ўтирди, сўнг кўкрагига аста туфлаб, эрининг кетидан машинадан тушди.

Ҳалиги «МАЗ» тўхтамай ўтиб кетган, теваарак-атроф зим-зиё, фақат қаердадир узоқда, афтидан, шаҳар томонда бўлса керак, илға терилган садафдай милтираган чироқлар кўринарди.

Отақўзи машинанинг капотиغا суяниб, папирос чекиб турарди. Папирос чўғида унинг уч бурчак калта мўйлови, учи сал эгилган қийғир бурнининг пирпираган катаклари дам кўриниб, дам қоронғиликка сингиб кетарди. Олия секин юриб унинг ёнига борди. Отақўзи хотинининг елкасидан оҳиста қучди, қоронғиликдан ҳузунини узмай:

— Сениям қийнаб қўйдимми?— деб сўради.

— Сиз... ҳаммадан бурун ўзингизни қийнаяпсиз...

Отақұзи индамай хотинининг елкасини силади, гүё ундан кечирим сұраётгандек, меҳр билан звайлаб силади.

— Мен... чолнинг олдида тиз чўкишга тайёрман. Тиз чўкиб кечирим сұрашга ҳозирман. Бироқ биламан — чол энди кечирмайди...

Олия яна юраги ачишиб, эрининг катта, дағал кафтини кафтига олди, қоронғида кўз ёшнини қулт-қулт ютиб:

— Йўқ, кечиради! — деди кимгадир тавалло қилиб. — Сиз тоғамларни билмас экансиз!

— Агар унинг ўрнида мен бўлсам кечирмас эдим!..

— Сиз у кишини билмас экансиз! — деди Олия. — Тоғамлар кек сақлайдиган одам эмаслар...

Отақұзи яна индамади. Анчадан кейин гүё ўз-ўзига гапираётгандай ўйчан бир товушда:

— Мен, — деди, — чиндан ҳам қутуриб кетибман... Бу шон-шухрат, бу ҳокимият талтайтириб юборибди мени...

У дармонни қуригандек, аста сирпаниб машина ёнига чўққайди-да, тиззадан келадиган шувоққа ёнбошлади. Олия ҳам унинг ёнига тизза букиб, эрининг бошини кўксига босди.

— Қўйинг шу ишингизни, хўжайини! — деди зорланиб. — Қўйинг. Тунов кун айтдингиз-ку, бир кунимизни кўрармиз деб!

— Қўяр эдим-у, бироқ... қўйиш ҳам сен ўйлагандай осон эмас-да, жонгинам!

Олия бирдан ўлкаси тўлиб, эрининг юз-кўзларидан, пешонаси-дан ўпди.

Отақұзи кўзини юмди. У гүё ором олаётгандай оҳиста тин олиб, индамай ётарди.

— Раҳмат, жоним, ҳалиям бўлса бахтимга сен бор экансан бу дунёда. Раҳмат.

ТУҲҚИЗИНЧИ БОБ

I

Катта боғнинг энг хилват бурчагида, ўзининг «шахсий пашша-хона»сида донг қотиб ухлаётган Ҳайдар ойисининг товушини эшитиб базўр кўзини очди.

— Тура қол, болам, даданг йўқлаяптилар...

Кун чиққан бўлса ҳам боғ ҳали сояда, фақат кўча юзидаги сарвларнинг учлари чархланган найза тигларидай ялтиллаб турарди.

Ҳайдар истар-истамас тўшак оғушидан чиқиб, кийини бошлади. У кеча кунбўйи Нормурод отани кўчириш билан овора бўлиб, уйларига тун яримга яқин қайтди, бироқ тўшакка кирганидан кейин ҳам хаёли қочиб, узоқ ётди.

Кеча умуман галати бўлди. Аввалбошда мактаб директори Азиззода отага «хўжалик бопси»дан чоғроққина бир хона ажратиб берган эди. Кейинроқ, домла кутубхонасини мактабга инъом этмоқчи эканини айтганидан кейин яна бир хона қўшиб берди. Шу билан эрталаб жаҳл устида мактабга «бошпана» қидириб борган домла тушдан кейин кутубхонасини ҳам кўчирадиган бўлди-ю, «кўч-кўч» бошланиб кетди. Лекин, энг қизиғи, домла Шомуродовнинг кўчиши фавқулудда катта маросимга айланиб кетди, таниш-билишлар уёқда турсин, қандайдир нотаниш одамлар ҳам ёприлиб келиб, оёқ остида ўралашиб юришди, худди катта ҳашар бўлаётгандек қўни-қўшнилардан нон-чой, иссиқ овқат ёғилди... Кечқурун эса дугоналарини эргаштириб кирган Латофат дастурхонга бир товоқ сергўшт палов қўйди...

Одамларнинг отага қайишиб, жонкуярлик қилгани яхши бўлди-ю, бироқ Ҳайдарга бир нарса қаттиқ тегди:

Тоғасига «ҳорманг» деб келганлар орасида Қудратхўжага ўхшаган бир-иккита хашаки одамлар ҳам бор эди. Қиттай-қиттай қилишиб ширакайф бўлиб олган бу қурумсоқлар нимадандир беҳад хурсанд эди, улар аллақандай илмоқли гаплар отишиб, Ҳайдар уёқда турсин, отани ҳам хуноб қилишди... Умуман, одамларнинг домлага кўрсатган бу кутилмаган мурувватида, унинг кўнглини кўтаришга уринишларида, ҳатто Қудратхўжага ўхшаши исқиртларгача атрофида ўралашиб қолишида кимгадир қарши қаратилган пинҳоний бир норизолик бор эди... Йўқ, Ҳайдар «кимгадир» деб ўзини-ўзи овутяпти. Бу норозилик, ҳеч шубҳасиз, унинг дадасига, Отақўзига қарши қаратилган эди!.. Шу сабабдан Ҳайдар кечаси кўздан уйқу қочиб, тонг отгунча тўлганиб чиқди...

...Отақўзи, қўллари орқасида, ишком тагида секин айланиб юрарди. Қудуқ ёнидаги катта дўнгалак столда бир даста патир, икки коса қаймоқ, бир патнис ҳусайни узум турар, лекин қаймоқнинг юзи олилмаган, нон ушатилмаган эди.

— Ке, ўтир!— Отақўзи ғарч-ғурч одимлашда давом этганича, ўғлига ўғришча бир қараб олди. Унинг кўзлари киртайган, ҳаракатлари суст эди.

— Чол кўчиб бўлдимми?

— Бўлди ҳисоб...

— Нечта хона беришибди?

— Иккита...

— Ҳмм... қалай, хурсандмилар энди?

— Қизиқсиз-а, дада,— деди Ҳайдар,— нега энди хурсанд бўларканлар?

Отақўзининг лабларига кинояли кулги югурди:

— Бу дейман... сен ҳам чол тарафга ўтиб олганмисан?

Ҳайдар ялт этиб дадасига қаради. У кескинроқ бир гап айтмоқчи эди, бироқ отасининг киртайган кўзларидаги аянчли ифодага кўзи тушди-ю, ҳисларини жиловлади.

— Гап ким кимнинг тарафини олишида эмас-ку, дада?

— Гап нимада бўлмаса?

— Умуман... яхши қилмадингиз-да...

Отақўзи: «Бунга нима бўлди, қачондан бери чолга меҳри тушиб қолди?»— дегандек, бир муддат ҳайратланиб турди.

— У киши-чи? У киши яхши қилдиларми? Мен уни... ўз отамдай ардоқлаб, қўлимдан келган яхшилиқни қилсам, уни деб маломат тоши остида қолсам-у... у киши раҳмат ўрнига лаънат ёғдирса?— Отақўзи ногаҳон боши айлангандай чайқалиб кетиб, ишқом устунини ушлаганича қўзини юмиб анча жим қолди, сўнг бирдан ўзгарган, юмшаган товушда:— Хўп, майли, омон бўлсинлар, ишқилиб,— деди хўрсиниб.— Мен сени бошқа бир ниятда чақирувдим. Бир нима демоқчи эдим... Ҳа! Домланг кепти, эшитдингми?

— Қайси домлам?

— Қайси бўларди, ўша, илмий раҳбаринг, профессор Воҳид Миробидовни айтяпман! Шаҳарга, қизиникига меҳмон бўл кепти. Кеча бирга эдик. Ҳар қалай тузук одам. Сенинг ишларингдан ҳам хабардор эмиш. Ҳаммаси ҳал бўлади, деяпти...

— Майли,— деди Ҳайдар.— Ҳал бўлмаса бўлмас...

— Ие?— Отақўзи юришдан тўхтаб, сировчан назар билан ўғлига тикилди.— Ўз ишингдан тониб, қўлингни ювиб, қўлтиққа урмоқчимисан?

— Гап тонишда эмас... Негадир совиб кетдим шу ишдан...

— Совийсанми, йўқми, аммо-лекин дипломни олволиш керак!— деди Отақўзи эътирозга йўл қўймайдиган бир алфозда.— Турмушда асқатади ҳали! Гапнинг пўскаллеси, бу одам— керак одам! Иззат-ҳурматини жойига қўйиб, яхшилаб кутиб олишимиз керак. Ҳа, эсимдан чиқмасдан айтиб қўяй. Домла баҳона, тўйиниям тезлаштирсак дейман. Катта бўлмаса, кичикроқ бўлар. Бундоқ ўйлаб қарасам... асасая дабдабалар биздай раҳбар ходимларга тўғри келмас экан. Нима дединг?

— Ўзингиз биласиз. Менга бари бир...

— Бари бир бўлса... келин билан гаплашдингми ё буёғиниям ўзим гаплашиб берайми?

— Дада!— Ҳайдар жазаваси тутиб шашт билан ўрнидан турди.— Бу гапни бир айтдингиз бўлди-да энди!

— Ҳа, тузук,— деди Отақўзи калта, уч бурчак мўйловини мамнун силаб.— Ота қонидан бор экан сендаям! Қисқаси, сен ҳам гаплаш, мен ҳам... қудағай билан шу бугуноқ гаплашаман. Қолган ишга қор ёғади. Шу ҳафтанинг охиридами ё нариги ҳафтанинг бошидами домланг бош, ўттиз-қирқ кишилиқ зиёфат қиламиз шу ғалвадан қутуламиз-қўямиз. Тамом. Вассалом. Уқдингми?— Отақўзи ўғлининг жавобини кутмасдан вазмин одимлаб дарвоза томон йўналди, бироқ уч-тўрт қадам юрмасдан яна тўхтаб, орқасига қайтди.

— Бу дейман... Кеча домланг бир нарсани илтимос қилувди: у кишининг Сибирь дарёлари тўғрисида китоби бор эканми?

— Бор.

— Бор бўлса... домланг айтяптики, шу китобимни чўлқуварлар муҳокамасига қўйсангиз, чўлқуварлар уни мукофотга тавсия қилсалар деб...

— Қанақа мукофот?

— Билмасам! Беруний мукофоти деган мукофот бор эмишми?

Ҳайдар худди ўз қулоқларига ишонмагандай:

— Ўзлари айтдиларми шу гапни?— деб сўради.

— Ҳа,— деди Отақўзи ўғлининг таажжубига эътибор бермай.— Нима қилсак экан шуни?

Ҳайдар елкасини қисди,

— Билмасам. Умримда қилган эмасман бунақа ишни!

— Ҳмм... Чол билмасмикин бунинг йўлини?

Ҳайдар ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ҳа, тоғамлардан илтимос қилиш керак! Домланинг китобини мақтаб, чўлқуварларга бир доклад қилиб берсинлар!

Отақўзи айтган гапнинг бемаънилигини ўзиям тушунди шекилли, қўлини бир силтаб, мийиғида кулимсираганича йўлига равона бўлди.

Ҳайдар бир-бир босиб, орқага қайтди. Бир этагида бир ариқ сув шарқираб оқиб ётарди. Ҳайдар ариқ лабига чўнқайиб, муздай сувга юз-кўзларини ювди, бироқ кўнглидаги губорни муздай суз ҳам тарқата олмади-ю, олма остидаги соябонга кириб, жойига чўзилди.

Таги бедазор улкан боғ қуёш селига фарқ бўлган, фақат тарвақайлаб ўсган бу кекса қимизак олмага улкан чодирдек атрофга ҳамон қалин соя солиб турарди...

Кечаги машъум жанжалдан бери, йўқ, тоғасининг хатини ўқиб чиққандан бери, Ҳайдар шу аҳволда: жисми қандайдир ногирон, хаёли паришон...

Уша кунни, ўзи ва дадаси тўғрисида айтилган гапларни ўқиб чиққан кунни, Ҳайдар кечаси билан мишжа қоқмади. Бу гаплар бирда тўғри ва адолатли, бирда ўта адолатсиз, ўта инсофсиз туюлиб, тонг отгунча хаёлан чол билан баҳслашиб чиқди. Эрталаб эса бемаъни, бераҳм, мудҳиш жанжал унинг ҳамма ўйларини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Шу жанжал сабаб, Ҳайдар кеча отаси эмас, чолнинг ёнини олди.

Кеча дадасининг ҳайқириқларидан, қўрс муомалаларидан чўкиб, аллақандай букчайиб қолган чолни кўрганида, Ҳайдарнинг дилида отасига қарши кутилмаган бир исён кўтарилган эди, бироқ ҳозир дадасини кўриб, кўнгли яна бузилди.

Дадаси ўзини илгаригидай мард ва чўрткесар қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, унинг ичида қандайдир мурвати сингани шундоқ сезилиб турарди. Ҳатто унинг: «Чол-чи, чол яхши

қилдими?» — деб ўшқиришларида ҳам аллақандай шубҳа, юрагини кемириб ётган армон, илгариги Отақўзига ёт аянчли бир нарсаси бор эди. Унинг Воҳид Миробидов тўғрисидаги гаплари ҳам қизиқ. Дадаси ҳеч қачон бунақа гапларни гапирмас эди!

Ҳайдар боя: «Шу ишдан совиб кетдим», деганида — буни шунчаки айтгани йўқ. Сўнгги пайтларда у чиндан ҳам ўз ишидан совиб кетди. Айниқса, отпусмага чиқиб, қишлоққа келганидан бери диссертацияси атрофида бўлиб ўтган машмашалар, институтдаги майда-чуйда гаплар, ўзининг изтироблари, Воҳид Миробидовнинг хатти-ҳаракатлари — бунинг ҳаммаси қандайдир майда, аҳамиятсиз бир нарса бўлиб кўринадиган бўлди унга.

Йўқ, гап умрининг уч йилли кетган илмий ишининг бебурдлигинида эмас. Нафсиларини айтганда, у оқова сувларни қайта ишлатиш мумкин деган гапни осмондан олиб айтгани йўқ. Уч йил давомида у бирда Қарши даштларида, бирда Мирзачўлдаги янги совхозларда, яна бирда Ёзёнов чўлларидаги колхоз далаларида тажрибалар ўтказди, оқова сувларининг таъсирини ўша ерларда синаб кўрди. Илмий ишида бу ерларнинг карталари, схемалари, ўтказган тажрибаларининг натижалари, ҳатто иштирок этган мутахассислар берган хулосаларгача — ҳаммаси мавжуд. Гап фақат тузнинг миқдориди. Бу миқдорни эса... Воҳид Миробидов таъкиф қилди. «Шу ишни деб, сочим оқарди, менинг тажрибамга ишонавер, шу гап керак, ҳаёт учун, келажак учун керак», — деб туриб олди.

Йўқ, Ҳайдар ҳамма айбни раҳбарига тўнкаб, ўзини сутдай оқ, мусулладай увол қилиб кўрсатмоқчи эмас. Унинг ўзидан ҳам ўтди. Чол ҳақ: у бир оз ҳовлиқиб кетди. Илмий ишида нима демасин ўтадигандай, дадаси иккисининг қўлларидан келмайдиган иш бўлмайдигандай, кўнгиллари нима тиласа, ҳаммаси рўёбга чиқадиғандай туюлди унга. Аммо турмуш Ҳайдар ўйлагандан мураккаброқ, чингалроқ экан. Домла Миробидов эса... ҳамон ўша-ўша, ҳамон парвойи фалак бўлса керакки, кўнгли Давлат мукофотини тусаб қолибди!..

Ҳайдар ўз раҳбарининг ҳар нарсага қодир эканини, унинг қўлидан келмайдиган иш бўлмаслигини билар, шу сабабдан уни яқин-яқинларгача ҳурмат қиларди. Бироқ... ўзи учун ўзи Давлат мукофотини ундириш ниятида, бу ишни «ташқил» қилиб югуриб юриши...

Ҳайдар нимадандир феълли бузилиб ўридан туриб кетди.

Укалари тоғда, пионер лагерида, Тоҳира ҳам, ойини ҳам қаёққадир кетишган, ҳовли бўм-бўш эди.

Ҳайдар нима қилишини билмай бир оз ўйланиб тургач, чолдан хабар олишга қарор қилди. Кеча кечқурун Латофат дугоналарини бошлаб кириб, туи ярмигача китобларни тартибга солишга ёрдамлашган эди. Балки бугун ҳам келгандир? Кеча Ҳайдар у билан гаплаша олмаган, Латофат тунов кунги машмашадан бери ҳамон

чеҳраси очилмай, ўзини четга тортиб юрарди, балки бугун иложи бўлар?

Ҳайдар кийиниб, уйдан чиқди. У дарвозани занжирлаб, энди мактаб томонга юрган эди, орқадан Латофатнинг ҳаяжонли, титроқ овози эшитилди:

— Ҳайдар ака!

Велосипедга миниб олган Латофат шитоб билан учиб келиб, Ҳайдарнинг қаршисида тўхтади. Қизнинг одатда баланд қилиб турмаклаб юрадиган сочлари ёзилиб, этагига тушган, рангида ранг йўқ, катта, серкиприк кўзлари аллақандай бежо эди.

— Дадангиз... Отақўзи акамлар уйдадилар?

— Йўқ, далага кетганлар,— деди Ҳайдар.— Нима қилди?

— Қайси дала? Билмайсизми?

— Йўқ. Тинчликми ўзи?

— Идорадаям йўқ эканлар,— деди Латофат Ҳайдарнинг саволига жавоб бермай.— Партком ҳам йўқ. Вой худойим-эй!..

— Нима қилди? Айтсангиз-чи ахир!— деди Ҳайдар хуноби чиқиб.

— Бригадир акамлар... Али мўйлов... домлани қамаб қўйдилар.

— Қамаб қўйди? Нега энди?

— Домлани омборга қамаб, ғўзага дори сепиб юбордилар!— Латофат тирноқларига хинна қўйилган нозик бармоқларини сидиргудек қисирлатиб, атрофига талмовсираб қаради.— Энди нима қиламан? Вой худойим-эй!

Ҳайдар бир дақиқа Латофатнинг бетоқат питирлашларини кузатиб, иккиланиб турди, сўнг:

— Тўхтаг!— деди.— Велосипедингизни ичкарига опкириб қўйинг! Мен ҳозир чиқаман. Кетиб қолманг, ҳозир, ҳозир топамиз дадамларни!

У югурганича гаражга кириб, зум ўтмай «Москвич»ни миниб чиқди, дарвозада ҳамон қалтираб турган Латофатнинг қаршисида тўхтатиб:

— Утиринг!— деди буйруқ оҳангида.— Идорада йўқ дедингизми дадамларни?

— Йўқ эканлар...

— Ҳмм...— Ҳайдар бир дақиқа ўйланиб қолди-да, тўсатдан машинага қаттиқ газ берди.— Хўп! Кетдик!

Латофат бармоқларини қисирлатганича орқа ўриндиқда ғужанак бўлиб ўтирарди.

Воқеа бундай бўлганди.

Кеча эрталаб, Соқижон Обидов практикант қизлар билан энди ишга чиқмоқчи бўлиб турган эди, тўсатдан Али мўйлов ўпкасини қўлтиқлаб югуриб келди. Одатда шалвираб турадиган тақасимон мўйлови дикрайган, кўзлари ола-кула, ўзиям Соқижон Обидовдан бешбаттар ғулдираб:

— К-кана, Д-домла!— деди.— К-кана!

Лекин мўйлов қанчалик даҳшатга тушган бўлса, Соқижон Обидов шунчалик қувониб кетди... Қамоли хурсандлигидан одатдагидан ҳам баттар ҳовлиқиб:

— Яхши! Яхши!— деб хитоб қилди.— Қани? К-кўрсатинг менга!

Ҳақиқатан, энг чеккадаги пайкалда кўсак қуртининг биринчи нишонлари пайдо бўлган, бир неча туп ғўзанинг барглари саргайиб, ғалвир бўлиб кетган, у ер-бу ерда кўсак қуртининг тухуми кўзга чалинарди.

Лекин мўйловни даҳшатга солган бу ҳолат Соқижон Обидовга пашша чаққандай ҳам таъсир этмади.

— Упкангизни босинг, мўйлов!— деди у бамайлихотир.— Пашшадан фил ясаманг, беш-олти кун кузатамиз!

— Н-нима?— деди мўйлов тутатиб.— Нима деяптилар, акаси ўргилсин?

— Қ-қўрқманг деяпман. Бир квадрат жойга неча қурт тўғри келади? Ҳисоблаб чиқамиз. Ҳамма чораларни к-кўрамиз!

— Оғизларига новвот! Бу киши кўсак қуртини санармишлар! Ха-ха-ха... Эҳтимол давлатга пахта ўрнига кўсак қуртининг уругини топишармиз!

— Айтипман-ку, ҳамма чораларни кўрамиз деб!

— Э, бор! Чораларингдан ўргилиб кетдим сенинг!— мўйлов бу қайсар домла билан ғиди-биди қилиб ўтиришдан фойда чиқмаслигини билди-ю, мотоциклин тариллатиб қаёққадир кетди.

Соқижон Обидов қизларни ёнига олиб, ишга киришди. Қолбаларни очиб, илгари тайёрлаб қўйилган қоғоз ўрамларга трихограмма тухумларидан қиттак-қиттак солиб, ҳар икки қадам жойга биттадан қўйдириб чиқди. Кўсак қурти пайдо бўлган жойларга эса ҳар қадамга биттадан қўйдирди. Сал ўтмай, агрономни бошлаб мўйлов келди. Кўсак қуртининг нишонларини кўриб, агрономнинг ҳам кайфи учиб кетди. Бироқ Обидов чора кўраётганини айтиб, рансинг гапини дастак қилиб, агрономни ҳам, мўйловни ҳам тинчитди. Ҳар қалай, кеча ҳаммаёқ осойишта эди, осойишта бўлгани учун ҳам Латофат кечқурун домла Шомуродовнинг олдига кетганди.

Бугун эрталаб қизлар, ҳеч нарсадан хабарлари йўқ, ишга боришса... дори ҳидидан пахтазорга яқинлашиб бўлмади! Бошларига газниқоб кийиб олган механизаторлар тракторларини тариллатиб, дори сепишпти.

— Домла қаёқдалар?— қизлар шийпонга қараб чопишди. Шийпонда бир жон йўқ, ёлғиз Али мўйлов қўлларини орқасига қилиб ҳовуз бўйида асабий айланиб юарди.

— Домла... домла қанилар, Алижон ака?

— Домла!— мўйлов мийиғида кулиб, шийпонга қараб қўл силтади.— Домланг ана, ертўлада каламушлар билан суҳбат қуриб ўтирибди!

Латофат ялт этиб мўйлов кўрсатган томонга қаради.

Шийпон подвалининг темир панжарали кичкина дарчаси орқасида Соқижон Обидовнинг боши кўринарди.

— Домлажон!— Латофат чопиб бориб дарчанинг темир панжарасига ёпишди.— Дарча олдида билакларини кўксига чалиштириб турган Соқижон Обидов Латофатнинг хитобига жавоб бермай, қоронғи бурчакка қараб кетди.

Латофатнинг кўзи жиққа ёнига тўлди.

— Бўшатиңг! Ё ҳозир бўшатиңг, ё ранс акамларга бориб айт-ман!

— Ранс тугул, ундан каттасига бориб айт!— деди мўйлов.— Ҳосил керак бўлмаса, шидан ҳайдашсин мени! Ҳосил керак бўлмаса... менга қолса қанага едиришсин ҳамма гўзамни!

Латофат нажот излаб ён-вериға қаради, шу пайт толларга суяб қўйилган беш-олтита велосипедга кўзи тушди-ю, югуриб бориб биттасига сакраб минди-да, қишлоққа қараб ҳайдади...

...Машинна шитоб билан учиб борарди.

Латофат олдин рансин қидириб кетяпмиз деб ўйлади, лекин қишлоқдан чиқиб, Мингбулоқ йўлига тушганларидан кейин тушуниди: Ҳайдар тўғри бригадага йўл олган эди.

«Бригадада нима қилади? Унинг гапига кирармиди Али мўйлов?»

Ҳайдар йўлнинг ўйдим-чуқурларига заррача эътибор бермай машинани шитоб билан учуриб борар, унинг қисилган кўзларида, жағ пайлари туртиб чиққан қорамағиз юзиде Латофат илгари кўрмаган мардонавор бир ифода муҳрланган эди. Ҳайдар шу шидат билан тўғри шийпон олдиға бориб тўхтади.

Ҳовуз бўйида ҳамон қўлларини орқасига қилиб, асабий одимлаб юрган мўйлов машинани кўриб пешвоз чиқди.

— Э, э, Ҳайдаржон! Ким экан бу десам?..

— Домла қани?— деди Ҳайдар, деди-ю, унинг жавобини кутмай, Латофатнинг кетидан ертўла эшигига борди. Эшикда отнинг қалласидай қулф осиқлик эди.

— Ким... ким сизга ҳуқуқ берди домлани қамашга?

— Э-э... Ҳайдаржон болам, бу кишини қамаш ниятимиз йўқ эди-ю, домла ўзлари... ўзларини трактор тағига ташлайман деб тоза тўполон қилдилар!..

— Тўполон қилдилар! Суф сиздақа одамга!— Ҳайдар сал чекиниб, эшикни бор кучи билан гурсиллагиб тепди. Зулфини узилиб кетган пастаккина эшик шарақлаб очилди. Соқижон Обидов бир четда қаланиб ётган қутилар устида ўтирарди.

— Кечирасиз, домла...

Обидовдан садо чиқмади. У индамай ўрнидан турди-да, Ҳайдар билан Латофатнинг ёнидан ўтиб, ҳовузга қараб кетди. Унинг орқасидан чиққан Ҳайдар ишқом тағида мутеларча қўл қовуштириб

турган мўйловга қаради. У боя йўлда келаётганида, мўйлов гапим-га кирармикин, йўқмикин, деб хавотирланган эди. Лекин ҳаммани оёғининг учида кўрсатиб ўрганган бу одам, фақат раис эмас, раиснинг фарзандларидан ҳам қалтираса керак, ҳозир гуноҳкорларча бош эгиб турарди.

— Ахир бу... бу ишнингиз учун суд бўласиз-ку, суд!— деди Ҳайдар бўғилиб.

— А? Лаббай?— мўйлов кўзлари аянчли мўлтираб, бир шийпонга йлғилиб қолган аёлларга, бир ертўла эшигида ҳайкал бўлиб турган Латофатга қаради.— Ахир мен бу ишни ўзим учун эмас, шу бригадани деб, планни деб қилдим-ку, ука...

«Планни деб!»

Афтидан, бу одам билан пачақилашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди!.. Ҳайдар қўлини бир силтаб, ҳовуз сувига юзини юваётган Обидовнинг ёнига борди.

— Кечирасиз, домла... Мен гаплашаман, шу бугуноқ гаплашаман дадамлар билан...

Обидов кўзини юмиб, секин бошини сарак-сарак қилди:

— Майли, энди бари бир фойдаси йўқ, ука...

Латофат бир-бир босиб уларнинг ёнига келди. Унинг кўзларида ёш томчилари милтирарди. Лекин бу томчилар унга аталганми ё Обидовгами — Ҳайдар бунн билолмади.

2

Жаҳл билан жоҳил сўзларининг ёнма-ён туриши бежиз эмас. Донолар «Жаҳл — жоҳилнинг қуроли», деб билмасдан айтишмаган.

Домла Шомуродов биринчи кун, аччиқ устида олатасир кўчишга киришганда бу ўй, бу шубҳалардан йироқ эди. Кундуз кўплар ёрдам қўлини чўзиб йўқлаб келишганда эса: «Биз ҳам чориги кўчада қолганлардан эмас эканмиз-ку, бизниям йўқлайдиганлар бор экан-ку», деган ҳаёлга бориб, ҳатто кўнгли ҳам кўтарилган эди. Барча ҳадик-хавотир, юракни кемирувчи барча шубҳалар кечаси, йўқлаб келган ошна-оғайнилари тарқаб бўлишиб, бир ўзи бир хонада қолганидан кейин келди. Рост, Отақўзининг сенсираб гапирганлари, «Дарҳол йўқол бу уйдан!» — деган ҳайқириқлари ҳамон қулоқлари остида янграб турар, бу ҳақоратомуз ҳайқириқларни ҳар эслаганида суяк-суякларигача зирқираб кетарди. Аммо ақл бовар қилмас бир бемаънилик билан бошланиб, бемаънилик билан тугаган бу даҳанаки жанг ҳаёлидан сал кўтарилиши билан ҳалиги машъум шубҳа қайта ёппирилиб келарди-ю, юрагини қайта кемира бошлар эди.

Ҳа, у нобакорнинг талтайиб кетгани аниқ. Яхши ишлар қилдим деб, бу элга ўтқазиб қўйган жойим бор деб, босар-тусарини билмай қолгани, одамларни оёқ учида кўрсата бошлагани рост. Зотан, мақтовлардан пуфакдай нишиб, шуҳратталаб бўлиб қолга-

ни аён. Ҳаммаси тўғри. Аммо нима бўлгандаям мақтовлардан эсан-кираб қолган бу тентак унинг ўз жигари-ку? Орқасида қоладиган, ўлса ўлиги устида белини боғлаб турадиган, гўрига ниҳол ўтқазадиган яккаю ягона жияни-ку? Гурури голиб бу нобакор бир оғиз гапга келмай ўшқириб берган бўлса... сен бир поғона паст тушиб, аста гапирсанг бўлмасмиди, Нормурод чол? Аста гаплашиб, яхши маслаҳатлар бериш ўрнига, унинг кўнглига қўл солиб, нега шундай қилаётганларини сўраб билиш ўрнига, ошinni ошаб, ёшини яшаб бўлган икки қоқбошининг гапига кириб, ўз жигаринг устидан юқориларга арз қилганларинг инсофданми ахир? У тентак шухратпарастлик қилган бўлса, сен обрўпарастлик қилмадингми, қари бўри? Ўзининг адолатпарвар қилиб кўрсатиш учун эндигина илм даргоҳига қадам қўйган ўғлини чалиб йиқитганинг етмагандек, энди жиянининг ўзига ҳам осилдингми, мияси суйилган қария?.. Зотан, қариган чоғингда унинг ишига бош суқиб нима қиласан? Балки уни шундай бўлишга, бу ишларни қилишга мажбур этаётган теран сабаблар бордир? Балки турмуш ўзи уни шундай бўлишга мажбур қилаётгандир? Умринг диққинафас илм даргоҳида ўтган, суягинг китоб бўлиб қотган бир одам, сен бу ҳаёт қонунларини қаёқдан биласан, қоқбош чол?

Отани қийнаётган яна бир нарса бор эдики, у ўзи қанча эзил-либ, пушаймон ўтида қанчалар қовурилаётган бўлса, Отақўзи ҳам шу топда қаерлардаир қийналиб, ичининг ит таталаб юрганини биларди. Чунки, «жиян тогага тортади», деганларидек, Отақўзи худди унинг ўзига ўхшар, аввал қилгиликни қилиб қўйиб, кейин доим афсус-надомат чекиб юрарди. Ушанда ҳам, диссертация маш-машасидан кейин ҳам худди шундай бўлмадими? Илмий совет мажлисидан кейин уни қон қилиб кетган Отақўзи кампир вафот этганини эшитиб, беш-олти соатга қолмасданоқ «Волга»ларини қаторлаштириб етиб бормадими, худди янгаси эмас, ўз онаси ўлгандай наъра тортиб, ўкириб кириб бормадими? Кейин дафи маросимидан бошлаб, то сўнгги расм-русумларигача ўз бўйнига олиб, бел боғлаб, тик туриб хизмат қилмадими?

Нормурод Шомуродов кечаси шуларни ўйлаб, ўз ёғига ўзи қовурилиб, ўйга чўмиб ўтираркан, худди деразаси олдида биров айланиб юргандай, худди пушаймон қилиб келган Отақўзи киришга журъат этолмай эшикда тургандай бўлди-да, тимироскиланиб ташқарига чиқди.

Домлага ажратилган хонанинг деразалари боққа қарарди. Мактаб ўқувчиларининг қўли билан барпо қилинган бу боғ ҳали ёш, найза бўйи чўзилган ниҳоллар энди аяж ола бошлаган, бироқ бедаси белбоққа келиб, яшнаб ётарди.

Ойсиз, серюлдуз бир тун эди. Қишлоқ чуқур сукутга чўмган, фақат олисда, Мингбулоқ томонларда, қурбақалар қуриллар, чигирткалар чириллар, аҳён-аҳёнда итлар вовуллаб қўярди.

Домла Шомуродов боққа тикилиб, димоғига гуп-гуп урган қу-

руқ пичан аралаш беда ҳидини симириб, узоқ турди. Боғдан ҳеч бир шарпа эшитилмас, бироқ отага қорайиб кўринган олма ниҳол-лари панасида кимдир тургандай, унинг олдига келишга журъат этолмай юрган бу одам Отақўзидай туюлиб, узоқ турди. Қани энди Отақўзи шу топда боғдан чиқиб келса! Ота уни бағрига босиб, кўнглида армон бўлиб ётган барча дарду ҳасратларини айтар, айтиб хуморидан чиқарди.

Эрталаб офтоб чиқар-чиқмас домлани йўқлаб Олия келди. Бир хурмачада қатиқ, бир товоқ қаймоқ, бир даста патир кўтариб кириб келди.

Оқ-сарикдан келган узунчоқ юзида қандайдир аяпчи табас-сум, кўзлари гуноҳкорона мўлтираб турибди, ўзиям ота уни уйдан ҳайдаб чиқаришидан қўрққандай, эшикни журъатсизгина очди.

— Ассалому алайкум, тоғажон...

Домла Шомуродов унинг гўё шафқат тилагандай жавдираб турган кўзига кўзи тушганда юраги бенхтиёр «шиғ» этиб: «Ке, болам!»— дегиси келди-ю, бироқ нимадир бунга ҳалақит берди, у қовоғини уйиб, бош ирғаб қўя қолди. Домла кеча Ҳайдарга ҳам шундай муомала қилган, унинг ёрилишга мойиллиги борлигини сезса ҳам ўзини ундан тортган, у Ҳайдарга ёзган хатидан бир оз хижолатда, назарида, самимиий бўламан деб, айтмайдиган гаплар-ни айтиб қўйгандай эди...

Олия электр плитага чой қўйди, уёқ-буёқни йиғиштирган бўлди, сўнг: «Тушликка нима қип келай?»— деб сўради. Домла унинг ҳамма саволларига: «Раҳмат, болам, ҳеч нима керак эмас», деб жавоб берди. У Олиянинг кўнглида гапи борлигини, кеча Ҳайдарга ўхшаб у ҳам ёрилгиси келаётганини билди, киприкларида милтираган ёш томчиларини ҳам кўрди, бироқ унинг йиғлаб юборишидан қўрқиб, тескари бурилиб олди. Олия пндамай чиқиб кетганидан кейин эса, ўз кўнглидан, дийдаси қаттиқлигидан ранжиб узоқ ётди. Шу сабабданми, бошқами, тушга яқин оғайниси Урозқул билан Қудратхўжа бир сават мева-чева кўтариб келишганда, уларни ҳам жуда совуқ қарши олди.

Авваламбор, домлага Урозқулнинг одам қуригандек Қудратхўжани етаклаб келгани ёқмади, қолаверса: «Айтганини қилиб, ўғлининг уй-жойини қайтариб бердим-ку, тағин қандай даъвоси бор тунинг?»— деб ўйлади. Урозқул ҳам буни пайқади шекилли, дарҳол мардикорлик йилларидан гап очди. У дўсти Нормуроднинг жардикорликда бўлган воқеаларни эслашни яхши кўришини, Киев кўчаларида ёш болаларга майна бўлиб, туяларда ўтин ташиганларини эслаганларида қулф-дили очилиб кетишини биларди. Лекин бу сафар мардикорликда бошларидан кечган гаройиб ҳангомалар ҳам домланинг чеҳрасини очмади. У ҳамон ўз хаёллари билан банд, бошини ҳам қилиб ўтирар, Урозқул оғайнисининг кўнглини кўтармоқчи бўлиб, яна «офатижон кампирлар»дан сўз очган эди, Қуд-

ратхўжа оғзини ўрадай очиб, тишсиз милкларини кўрсатиб иш-шайди:

— Э-э, гап кампирда дейсизми, мулла Урозқул?

— Гап нимада бўлмаса?

— Нормурод эшон инқилоб қилган бўлса, Шўролар ҳукумати учун салкам эллик йил бел боғлаб хизмат қилган бўлса-ю, охир-оқибат...— Қудратхўжа гапининг давомини айтишга журъат этолмай, маънодор тиржайганича чайналиб қолди. Домла Шомуродов хумдай бошини кўтариб, ўқрайиб қаради.

— Сен нокас!— деди оғир ҳансираб.— Тағин бошладингни алмисоқдан қолган чиркин қўшиғингни?

— Нима, ёлгонми?— Қудратхўжа мунчоқ кўзларини домла Шомуродовнинг чўқмордай муштидан узмай бир оз тисарилиб ўтирди.— Эллик йил олишганингда охир-оқибат теккани мана шумачитининг ҳужраси бўлдимми? Ҳи-ҳи-ҳи...

— Сен палид! Қулоқнинг думи! Уйлайсанки, биз кекса коммунистлар ўз манфаатимиз учун инқилоб қилганимиз?..— Нормурод Шомуродов қалт-қалт титраб, ўрнидан турди.— Сен худбин ҳаммани ўзингга ўхшатмоқчи бўласан. Сен мени ҳам ўзингга ўхшаган, ўз қорни, ўз жигилдонини ўйлайдиган одам деб ўйлайсан!..

— Йўқ, сенда жигилдон нима қилсин? Сен фариштасан-ку?

— Йўқ, фаришта эмасман! Аммо сенга ўхшаган халқ қонини сўрган душманлар билан олишганда... ўз бахтимиз, ўз манфаатимизни ўйламаганимиз биз! Жумлаини жаҳон, бутун башарият билади буни!.. Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас демоқчи, ёлғиз сенга ўхшаган ипринди-сиприндилар билмайди буни! Сабаби... улуғ доншманд айтгандек, ковакларда судралиб, ўрмалаб юришга маҳкум қилинган сендай махлуқларнинг бургут парвозига ақл-идрокларинг етмайди! Бу гапга тушундиларми, хўжан калон? Тушунган бўлсалар... чиқ бу уйдан!

— Уй эмас, ҳужра, тақсир, ҳужра... ҳи-ҳи-ҳи...

— Йўқол дейман, ёт унсур!— Нормурод Шомуродов уёқ-буёқни тийирскилиниб, отадиган нарса қидирди-ю, қўлига илинган ёстиқдай китобни боши узра кўтарди.

— Йўқол кўзимдан!

— Тўғри гап туққанингга ёқмайди, ҳи-ҳи-ҳи!

— Йўқол дедим сенга!— шиддат билан отилган китоб эшикка борган Қудратхўжанинг елкасига тегиб, гурсиллаб полга тушди. Урозқул ўрнидан туриб кетди.

— Ҳой, эсинг жойидами, Нормурод!..

— Майли, оғайни, мени тинч қўй,— домла қайта жойинга ётиб, кўзини юмди.— Мени тинч қўй, азиним...

Урозқул нима қилишини билмай соқолини тутамлаганича уйнинг ўртасида анча турди, кейин эшикни секин очиб, хонадан чиқди. Домла Шомуродов бунинг ҳаммасини сезиб ётди, болалик ва йигитлик чоғларининг шохиди бўлган эски қадрдонини поҳақ ра-

житганига ҳам иқрор бўлди, бироқ уни йўлдан қайтариб, узр сўрашга бўйини ёр бермади...

«Майли, кетаверсин! У ҳам, Ҳрозқул ҳам Нормуроднинг дарди дунёсини билмайди! У ҳам Нормуроднинг аҳволига ачиниб, кўнгил сўрагани келган эмиш!

Йўқ, Нормурод Шомуродов дарди йўқ кесак эмас! У ҳам одам, унинг ҳам кўкси тўла армон! Бахт-саодат деган яхши сўз, яхши орзулар унга ҳам ёт эмас! Бироқ юрт бахти олдида, бутун ақли-ирокинни, илм-заковатини бахшида қилган шу эл саодати олдида ёлғиз унинг, Нормурод Шомуродовнинг бу ташвиш, бу ғурбатлари нима деган гап?.. Фақат... Фақат ўз жигари, туғишган жияни билан бўлган бу кўнгилсиз гаплар эзаяпти уни!..»

Ҳа, ота янглишмаган — бу одамларнинг ҳаммаси тоға-жиянларнинг чаплашиб қолганидан мамнун, ўзингникини ёмонласанг ётнинг меҳри кўтарилар, деганларидек, тоға-жиянларнинг низоси булар учун катта бир таянчга айланди! Йўқ, ҳамма эмас, Қудратхўжага ўхшаган дордан қочган ёт унсурлар хурсанд бўлишяпти бу жанжалдан! Ақлли ўзини айблар, беақл дўстни, дегандек, у ўзини ўта принципиал, ўта адолатпарвар қилиб кўрсатаман деб, Қудратхўжага ўхшаган нопок кимсаларнинг қўлига сопқон тутқазмадимикан? Шу қишлоқни деб жонини фидо қилаётган ўз жиянининг оёғига болта урмадимикан?

Домла Шомуродов ўз ўйлари билан бўлиб, чамаси, кўзи илиниб кетган экан, бир маҳал яна энгик тикирлаб, мактаб директори Азиззода кириб келди. Азалдан сал ҳовлиқмароқ одам, у ҳозир бешбаттар ҳовлиқиб, қандайдир талмовсираб қолган эди.

— Қалайсиз, домлажон? Бардаммисиз? Балли, балли. Бардам бўлинг ишқилиб... Сизни кўргани райком секретари келяптилар. Шахсан ўртоқ Шукуров ўзлари келяптилар. Қани-қани, уйни сал йиғиштириб қўяйлик... Азиззода гапини тугатмаган ҳам эдики, ҳовлида гангир-гунгур товушлар эшитилди.

Домла ўрнидан туриб, деразадан ташқарига қаради, қаради-ю, беихтиёр афти буришиб кетди. Аброр Шукорович ёлғиз эмас, бир ёнида Ҳайдар, бир ёнида... Воҳид Миробидов келарди!

Нормурод Шомуродов шу топда ҳаммани кутса ҳам Воҳид Миробидовнинг келишини кутмаган, тўғрироғи, истамаган эди.

У туғишган жияни билан ғиди-бидилашиб бу кўримсиз ҳужрада ёлғиз ётганини ҳамма кўрса ҳам Миробидов кўришини хоҳламас эди. Шу босдан, меҳмонларни қанча яхши кутиб олишга уринмасин, дилидаги гулу-ҳаяжонни жиловлай олмади.

Воҳид Миробидов домланинг муомаласидаги тўнгликни сезса ҳам ўзини билиб-билмасликка олди. Оғзи тўла олтинларини ялтиратмасликка уриниб, иссиқдан бўғриққан юзига маъюслик ниқобини кийиб:

— Янгам бечораям оламдан ўтибди,— деди.— Жойлари жалбатда бўлсин. Кўп яхши, кўп хокисор инсон эди марҳума...

Лекин чуқур ҳамдардлик билан айтилган бу сўзлар ҳам домланинг юрагидаги музни эритолмади, у қовоғини солганича аста бош қимирлатиб қўя қолди, кейин «бу одамни қай гўрдан топдинг», деган маънода ер остидан Ҳайдарга ўқрайиб қаради. Буни сезиб қолган Воҳид Миробидов ҳам қовоғини уйиб, бир пиёла чойни наридан-бери ичди-да, рухсат сўради.

— Майли, сиз чиқаверинг,— деди Шукуров қайнотасига қарамасдан.— Домлага бир оғиз гапим бор. Ҳозир чиқаман...

Меҳмонлар чиқиб кетгач, Шукуров диванга яқинроқ сурилиб ўтирди, овози қандайдир ўзгариб:

— Қалайсиз, ота?— деб сўради.— Соғлигингиз тузукми? Бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Шукуров...

Райком секретари отанинг ўта расмий оҳангда «ўртоқ Шукуров» дейишини кутмаган эканми, бир нуқтага тикилганича анча жим қолди, сўнг:

— Хатингизда айтилган масалалар билан шуғулланияпмиз,— деди.

Домла Шомуродов ялт этиб қаради, киртайган кўзларни жавдираб:

— Балки биз ноҳақдирмиз?— деб сўради.— Қариллик сабаб, кўп нарсаларга тушунмаслигимиз мумкин.

— Йўқ!— деди Шукуров қатъий.— Сизлар ҳақсиз. Мингбулоқ масаласи, умуман, табиатни эъвозлаш масаласи ҳозир жуда муҳим масалага айланган. Лекин, афсуски, иш бошлаб қўйилган. Уни тўхтатиш анча мушкул. Аммо ҳаракат қилиб кўрамиз, ота.

Шукуровнинг қайнотасини чиқариб юбориб, ёлғиз қолиши, ўйчан нигоҳи, овозидаги мулоҳимлик — бунинг ҳаммаси унинг самимий гаплашгиси келаётганидан далолат берарди. Бироқ... домла унга нима дейди? Яна Отақўзини ёмонлайдими? Ўз жиянидан, ёлғиз жиянидан арз қиладими?

Домла индамади. Анчага чўзилган жимликдан кейин Шукуров:

— Бу ерга кўчиб ўтганингиз тузук бўлдимиз?— деб сўради.— Балки бу ер ноқулайдир сизга? Балки рансга айтиб...

— Йўқ-йўқ, кераги йўқ!— деди домла Шомуродов.— Мана, ўқиш бошланса... шу ерда ёш-яланг билан суҳбатлашиб ўтирсам, шунинг ўзи бир давлат менга... Фақат, битта илтимосим бор...

— Ҳўш-хўш?— Шукуров яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Илтимосим шуки... Отақўзига ёрдам берсангиз!— деди домла ва гўё Шукуровнинг эътироз билдиришидан қўрққандай шошаниша давом этди:— Тўғри, у бир оз ҳовлиқиб, бир оз... талтайиб кетган бўлса кетгандир. Аммо унинг аҳволиниям ҳисобга олмай керак...

Шукуровдан садо чиқмади. У домла билан кўкламда, Тошкентда кўришганларидан бери бу учинчи учрашуви эди. Илк бор учрашганларида домла Шомуродов унга ҳам жуда ўктам, ҳам с

боладай оққўнгил бир одам бўлиб кўринган, бунга Жаббор билан Фазилатхон тўғрисидаги Отақўзининг ҳангомаси қўшилиб, қалбида жуда бошқача бир таассурот қолдирганди. Кейин кампирнинг, ёш келинчакдай мулоҳим ва маъсум кўринган кампирнинг вафотини эшитиб, қишлоққа фотиҳага чиқди, чиқди-ю, кўнгли вайрон бўлиб кетди: «Тошкентда кўрган бақувват, мағрур қария ўрнида камиди ўн ёш қариб, муңайиб қолган бир чолни кўрди. Ҳозир унинг қаршисида ўша чол, йўқ, ундагидан ҳам букчайиб, чўкиб қолган бир қария ўтирарди. Афтидан, тоға-жиянлар ўртасидан ёмон бир гап ўтган, бироқ домла буни айтгани келмас, юз берган кўнглисиз воқеа учун Отақўзини эмас, ўзини айблаб қийналар, бу унинг ҳар бир сўзидан билиниб турарди.

Аброр Шукурович буни ўйлади-ю, кўнгли бир хил бўлиб, ўридан турди.

— Отақўзи ака масаласини биз ҳам ўйлаяпмиз, сиз кўп ташвишланаверманг. Хўп, омон бўлинг, йўқ-йўқ, қўзғалманг... ота, қўзғалманг.

Домла Шомуродов узоқ хаёлга толди. Ҳа, у боя янглишмаган, бу одамнинг бир дардлашсам деб келгани очик-ойдин кўрниб турарди. У бўлса, яна эски одатини қилди, яхши ният билан ёрилмоқчи бўлиб келган яна бир одамнинг кўнглини қолдирди!.. Қолдирмай деса... ая у одам, оғзи гўла олтинларини ярқиратиб нима қилиб юрибди бу ерда? У нега келди? Унинг, Нормурод Шомуродовнинг бу қариб кулбада, ёлғизликдан эзилиб, хор бўлиб ётганини кўргани, кўриб қувонгани келгани бу ерга?..

«Тагин ўша эски гап! Эски белбоғ, эски тўн!.. Ё раб! Қариган чоғида бу ор-номус, бу майда-чуйда гаплар нима керак унга?»

— Мумкинми, тоға?

Домла Ҳайдарнинг овозини таниб, истар-истамас қаддини тутиб ўтирди, негадир яна гаши келиб:

— Ҳа, нечук домлангни ташлаб келдинг?— деб сўради.

— Домлани кўтар-кўтар қилаётганлар менсиз ҳам етиб ортади!— Ҳайдар шундай деб, боя Шукуров ўтирган стулга ўтиб ўтирди.— Чой-пой керак эмасми, тоға?

— Йўқ, раҳмат, болам...

Ҳайдарнинг ўз домласини ташлаб, унинг олдига қайтиб келиши чолнинг кўнглидаги губорини хиёл тарқатгандай бўлди.

— У одам... домлангни айтаман, нега кепти?

— Домла...— Ҳайдарнинг лабларига билинар-билинимас кулги югурди.— Домланнинг планлари Наполеоннинг планларидан ҳам катта...

— Хўш?

— Домла мукофот олгани кептилар бу ерга. Берушй номидаги Давлат мукофотини.

— А? Қалақа қилиб?— Нормурод Шомуродовнинг кўзларидаги ҳорғинлик таажжуб ва ҳайрат билан алмашиқди.

— У кишининг... Сибирь дарёлари муаммоларига бағишланган бир китоби бор...

— Ҳа, ҳа, бор-бор...

— Шу китобни чўлқуварлар муҳокамасига қўйдиран эмиш. Чўлқуварлар уни Давлат мукофотига тавсия қилишармиш... Шунга дадам айтяптиларки...

— Дадангни қўйиб тур!— домла Шомуродов кўзини юмиб, сийрак қошларини силади. Хаёлидан: «Беруний» экан-ку, нега ундан катта мукофотни олмайди! Сенга энди бари бир эмасми, Нормурод чол?»— деган фикр ўтди. Бироқ «эски қадрдон»нинг олим деган номга иснод келтириб, бундай тубан ишлар қилиб юриши... бунга тоқат қилиб турмиш қийин эди!..

— Отангни қўйиб тур!— такрорлади чол.— Сен ўзинг нима дейсан домлангининг бу ишига?

Ҳайдар пешонасини ишқаб, асабий кулди.

— Ҳайронман. Ҳар қалай... Давлат мукофотини оламан деб домла ўзи югуриб юриши жуда ғалати....

— Ҳмм...— Нормурод Шомуродов катта ялтироқ бошини силаб узоқ ўтирди. Кейин тўсатдан:— Хатимни ўқидингми?— деб сўради.

— Ўқидим...

— Ўқиган бўлсанг, мен сенга... бу одам тўғрисида, домланг тўғрисида гапиришдан қўрқардим. Бу одамга, профессор Миробидовга адовати бор, унинг ютуқларига ҳасад қиляпти, деб ўйлашингдан қўрқардим. Хайрият, мана энди ўзинг ҳам тушуниб қолсан!..

Ҳайдар чурқ этмади. У бошини осилтириб, бир нуқтага тикилиб ўтирарди.

— Йўқ!— Нормурод Шомуродовнинг овози тўсатдан момақалдироқдай янграб кетди.— Мен бу одамнинг бу ишларидан ажабланмайман! Олим учун муқаддас бўлган илм-фаяни ўз манфаатига қурбон қилишга одатланган бу одамдан ҳар нарсани кутса бўлади. Лекин отанг, ўз жигарим... Мен унга дилозорлик қилиб қўйдим-ку, деб мана икки кун бўлди, кечалари тонг отгунча мижжа қоқмай чиқаман. У ҳам ўзидан ранжиб, қилмишидан пушаймон чекиб юргандир деб тўлганиб чиқаман. Энди билсам, ҳалиям бўлса, ўз билганидан қолмапти! Дадангга айт!.. Йўқ, ҳеч нима дема унга! Майли, омон бўлсин! Омон бўлсин ишқилиб!

Ҳайдар бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, дейишга улгурмади. Домла Шомуродов диванга чўзилди-да, тескари бурилиб олди.

3

Аслини олганда, Аббор Шукурович қишлоққа эрта-инди бўладиган кўрик масалалари билан келганди. Дала шийпонлари ва болалар боғчалари қурилишига бағишланган бу кўрикка Шуку-

ров жуда катта эътибор бермоқда эди. Лекин қишлоққа келгач, қурилиш билан «танишиш» ишларини шййпонлардан эмас, Мингбулоқдан бошлади.

У ёнига Отақўзини ўтқазиб, тўғри Мингбулоққа кетди. Мингбулоқда тиззадан келадиган пичанзорларни оралаб узоқ юрди, мажнунтол ва жийда билан ўралган тиниқ чашмалардан ҳовучлаб сув ичди, кейин қирга чиқиб, чорва комплекси қуриладиган жойларни кўздан кечирди.

Аброр Шукурович Мингбулоқда ўйчан одимлаб юрганидаёқ Отақўзи унинг шикоятларга ён босишини сезди. Сезгани бўлди ҳам, Отақўзи қурилажак гигант комплекснинг Мингбулоққа яқин жойга тушиши иқтисодий жиҳатдан фойдали эканини қанча тушунтирмасни, Шукуров бари бир «тушунмади», гапига қўшилмади. У: «Ишни тўхтатиб, қурилишни бошқа жойга кўчиринг», деган гапни ҳам айтолмади. Анча пул сарф бўлган ишга нисбатан бундай деёлмас ҳам эди! Лекин қирда қўлларини орқасига қилиб, пастдаги кўм-кўк пичанзорга, бир-бирига чирмашиб ўсган кумушранг жийдалар орасида ялт-ялт этган саноксиз булоқларга қандайдир маънос тикилиб тураркан:

— Ўйлаб кўриш керак,— деди хўрсиниб.— Ҳалиям бўлса ўйлаб кўриш керак, Отақўзи ака!

У шундан бошқа бир нима демади. Лекин бу гапларнинг тагида: «Яхши бўлмабди. Пухта ўйланмай қилинибди бу иш», деган бир маъно бор эдики, Мингбулоқдаги гигант қурилишдан кўп нарсани кутаётган Отақўзига шу гапнинг ўзи ҳам оғир ботди. Бироқ қишлоққа қайтганларидан кейин юз берган воқеа олдида бу гап ҳам бир ҳолва бўлди.

Улар Мингбулоқдан қайтганларидан кейин Аброр Шукурович боғда тайёрланиб қўйилган зиёфатга рўйхушлик билдирмай, Нормурод отани кўриш истагини билдирди. Унга Мингбулоққа бормай, уйда қолган қайнотаси ҳам қўшилди-да, ёнларига Ҳайдарни олиб, чолни кўргани кетишди. Отақўзи, табиий, уларга қўшила олмади. У эртанги кўрикни баҳона қилиб, идорага кетди. Аммо то Аброр Шукурович чолнинг олдидан қайтиб бормагунча ўзини қўярга жой тополмай питирлаб юрди. Назарида, Шукуров билан тоғаси фақат у ҳақда, Отақўзининг нотўғри, номақбул ишлари ҳақида гаплашаётгандай, худди бу масалада тиллари — тилларига, диллари дилларига тўғри келиб, оғиз-бурун ўпишиб қолгандай туюлаверди.

Ҳақиқатан, Шукуров чолнинг олдидан кайфи баттар бузилиб, қоғоғи баттар осилиб қайтди. Қасдига олиб, шу пайт, худди унинг қайтишини кутиб тургандай, домла Обидов кириб келди.

Бир қўлида кўчма каравот, бир қўлида майда-чуйда солинган тўрхалта, елкасида қоп, гўдакининг сочларидай майини, сийрак сочлари шоирона тўзгиган Соқижон Обидов қандайдир дарғазаб бир алфозда, полни гурсиллатиб, эшикларни шарақ-шуруқ очиб кириб

келди. Шу пайт қасқдандир пайдо бўлган (ё бирга келганми — буни билиш қийин эди!) Холидахон:

— Шошманг, домлажон, қулоқ солинг гапимга!— деб йулини тўсмоқчи бўлган эди, домла Обидов унга қараб ўшқириб берди:

— Э, гаплашиб бўлдим сиз билан, маликан муҳтарам! Ранс отамлар билан видолашиш мумкинми ё бу зоти олий билан видолашиш бахтига ҳам муяссар бўлолмаймизми?

Обидов елкасидаги қопини «гурс» этиб полга қўйди, қўяркан, четроқда турган Абдор Шукуровичга кўзи тушиб, яна майнабозларча қийшанглади.

— Э-э, котиби калонимиз ҳам шу ерда эканлар-да! Чехран шамсларини кўрганимиздан бахтиёрмиз, беҳад бахтиёрмиз!

Шукуров савол назари билан бир Отақўзига, бир Холидахонга қаради, сал туси ўзгариб:

— Бу қанақа қилиқ?— деди.— Ўзингизга ярашадиган ишни қилинг, домла! Нима бўлди ўзи?

— Нима бўлганини ана, ранс отамлар билан... мана бу маликан муҳтарамадан сўранг!— Обидов домла қопига ўтириб, тўзғиб кетган майин сочларини силади.— Шунча йил қилган тоатибодатимиз бир пул бўлди, ўртоқ Шукуров! Не машаққатлар билан дунёга келтирган ҳашаротларимиз... (худо имонларини басаломат қилгай!) раъзан ризвонга рихлат қилди! Камина ҳам уларнинг кетидан боғи эрамга парвоз этишимга оз қолди!

— Кечирасиз, домла. Мен бунақа баландпарвоз, замзама гапларга яхши тушунавермайман! Тажриба ўтказаетган жойингизга дори сепиб юборишган. Шунақамми?

— Ҳозир ҳаммасини тушунтириб бераман, Абдор Шукурович... — Холидахон ҳаяжондан юзлари гул-гул ёниб, олдинга ўтди.— Уртада битта англашилмовчилик бўпти. Бригада бошлиғимиз билмасдан... битта хатога йўл қўйибди! Отақўзи акамлар у кишини чақириб, қаттиқ танбеҳ бердилар!..

Шукуров Холидахоннинг гапига қулоқ солмай, Отақўзига юзланди.

— Қизик бўпти-ку, ранс ака?

Отақўзи хижолат чекиб, бўйинини қашиди.

— Ҳа, шу... Холидахон айтгандек, англашилмовчилик бўпти...

— Англашилмовчиликми ё жўрттага қилинган ишми бу?— деди Шукуров.

Унинг овозидаги шу қаҳр сабаб бўлди, бошқами — Отақўзи буни билолмай қолди — бироқ унинг қўрслик билан айтган бу гапи, айниқса, бу гапнинг адолатсизлиги ўқ бўлиб кўксини тешиб ўтди-ю, у ҳам бирдан туси ўзгариб:

— Афв этасиз, Абдор Шукурович!— деди.— Райком биздан... кузда пахта плаини сўрайдими, йўқми?

— Сўрайди! Хўш?

— Сўраса... кўсак қурти деган нарса нималигини биласизми ўзи?

— Йўқ, билмас эканман...

— Киноя қилмасангиз ҳам бўларди, ўртоқ Шукуров!

— Менинг киноям сизнинг план тўғрисидаги киноянгизга жавоб! Кўсак қурти нималигини мен ҳам биламан! Лекин сиз бунақа... қалтис жойда чап бериб кетиш одатингиз бор экан, бошида нима қилардингиз бу одамни чалғитиб? Ахир гап ҳаммамизга керак, пахтакор халқимизнинг келажаги учун керак бўлган муҳим бир масала устида кетяпти-ку?— Абдор Шукуровни бунинг ҳаммасини қайнаб, қандайдир ёниб гапирди-да, бошини чапгаллаб ўтирган Соқижон Обидовга юзланди:

— Юринг, домла! Кетдик!

Шундан кейин Отақўзи қанча ялиниб-ёлвормасин, Абдор Шукуровни гапга қулоқ солмади. У Обидовни машинасига ўтқазиб, жўнаб кетди. Ҳатто зиёфатга ҳам қарамади, қайиотасини ҳам кутиб ўтирмади.

Отақўзи бу одамга тушунолмади қолди. Тўғри, мўйлов яхши қилмади. Отақўзи ўзиям Шукуров келишидан олдин уни чақиртириб олиб, урмаса ҳам ургандан бешбаттар қилиб, роса таъзирини берди. Начора?.. Сипган кўзани ўз ҳолига келтириб бўлмас эди. Лекин... бошга бало бўлиб келган бу савдойи домланинг иши улур бўлса улурдир, келажак учун керак бўлса керакдир. Отақўзи ҳам спёсатдан йироқ бир оми эмас, унинг ҳам ақли етади бунга! Ёироқ нима бўлгандаям гап ҳозир план ҳақида кетяпти-ку, ахир. Кузда Отақўзи планни тўлдиролмай оқсаб қолса, ҳозир бу дудуқ домланинг қурт-қумурсқаларини ўлдириб қўйибсан, деб писанда қилаётган Шукуров ўзи биринчи бўлиб райком бюросида унинг ёқасидан олади-ку!.. Бунинг ҳаммасига ақли етиб туриб, хархаша қилиши, баландпарвоз гаплар билан мот қилмоқчи бўлиши оғир ботди Отақўзига! Ё бу одам ҳам тоғасига ўхшаб, ўзини адолатпарвар қилиб кўрсатиш учун ҳақиқатни қуруқ сафсаталарга қурбон қилиб юборадиганлар топфасиданмикин?

Отақўзи шуларни ўйлаб, яна тонг отгунча тўлганиб чиқди. Лекин кўрик ва кўрикдан кейин бўлган гаплар унинг кўнглидаги ҳамма губорни тўзғитиб юборди.

Авваламбор, бу кўрикка раёндаги ҳамма колхоз, ҳамма совхоз раҳбарлари, партия ташкилотларининг секретарлари, маориф ходимлари, болалар боғчалари бошлиқлари, хуллас, салкам икки юз киши тўпланди.

Йиғилганлар аввал бултур қурилиб ишга тушган ва юз эллик болага мўлжалланган икки қаватли болалар боғчасини кўздан кечиришди, кейин дала шийпонларини айланиб чиқишди.

Отақўзи кўрикка тайёргарлик масалаларини Холидахонга топширган эди. У ҳам малалес хотин эмасми, ҳаммаёқни саранжомлаб, ёғ тушса ялагудек қилиб қўйган экан, келганлар оҳори

тукилмаган оқ халат кийган тарбиячи қизларни, ювиб-тараб, қўғирчоқдек қилиб қўйилган болаларни, ялтиллаб турган идиш-товоқларни кўрганларида оғизлари очилиб қолди... Теварак-атрофи кўкаламзор, шинам шийпонларни, шийпонлардаги радио ва телевизорларни, болалик хотинлар учун ажратилган на Холидахоннинг кўрсатмаси билан бекаму куст қилиб безаб қўйилган алоҳида хоналарни кўрганда эса... ҳатто кеча дағдаға қилиб кетган Шукуровнинг ўзиям қойил қолди шекилли, клубдаги якуловчи мажлисда Отақўзига тап бериб, анча илқ гапирди. Фақат сўзининг охирида қилдан қийқ ахтаргандек қилиб, яна бир чимчилаб ўтди.

— Ҳозирча бу кўркем шийпонлар заҳматкаш пахтакорларнинг уйи эмас, кўргазмага қўйилганди чиройли буюмга ўхшайди, — деди у мийғида кулмсираб. — Қилш офтобидай чарақлайди-ю, иситмайди. Ҳолбуки, шийпон деган пахтакорнинг иккинчи уйи бўлиши керак, ўз уйидай қулай, бемалол, файзли бўлиши керак.

Шукуровнинг бу гапларидан кейин заада ўтирган бир-иккита ранслар бир-бирларини туртишиб, кўз қисилиб олишди. Унга рақобат қилиб юрадиган бу рансларнинг хурсанд бўлишганини кўрган Отақўзи Абдор Шукуровичдан яна бир ранжиди, лекин омади юришганини қарангки, райком секретари гапини тугатиб, қарсақлар остида минбардан тушиб улгурмаган ҳам эдики, залга тўсатдан... Бекмурод Холмуродович кириб келди...

Бекмурод Холмуродовичнинг азалдан шундай одати бор — ҳеч кимга билдирмай, «йўлга чиқдим, кутиб олинглар», деб доврўқ солиб юрмай, тўсатдан бостириб келиш, бостириб келиб, камчиликларини очиб ташлаш одати бўларди.

Бу сафар ҳам у, Отақўзининг колхозидан «камчилик топаман, камчилик топиб, машҳур рансини бир пйлайман», деб келган экан, лекин қанча урнимасин, камчилик тополмай оросатда қолибди.

Райком секретарининг жиндаккина бўлса ҳам таққидидан кейин обком секретарининг бу мақтовни ғалатироқ туюлиб, залга бир зум жимлик чўқди-ю, кейин кулги аралаш гулдурос чапак бўлиб кетди. Бу кулгидан ҳушёр тортган Бекмурод Холмуродович:

— Бу гаплар ҳазил, албатта, — деди дарҳол жиддийлашиб. — Аммо ўғилбола гап шуки, район партия комитети сизларни шу колхозга йиғиб жуда тўғри қилибди. Биз донм таъкидлаб келамиз. Отақўзи аканинг қурилиш ва ободончилик соҳасида қилаётган ишлари нафақат шу район, балки бутун областга ибрат бўлғусидир!

Обком секретарининг бу гапини мажлис аҳли яна хушнуд қарсақлар билан кутиб олди-ю, чўлдаги «летучка» пайтидагидай Отақўзининг кўзидан яна ёш чиқиб кетди...

Ҳа, ким нима демасин, кишининг эзгу ишлари, яхши ният билан тўккан пешона терлари зое кетмас экан!

Отақўзи Бекмурод Холмуродовичнинг эҳтиросли нутқига қулоқ солиб ва негадир сўнгги кунларда юрагини қон қилган воқеа-

ларни эслаб, тирбанд залга тикилиб ўтираркан, шу ҳақда ўйлади, нимадандир ўқсиб, кимлардандир ранжиб, кўз ёши аралаш ўйлади.

Кенгашдан кейин Отақўзи боғда зиёфат берди. Зиёфат ҳам жуда ғалати бўлди. Шу йил кўкламда ўрмон хўжалиги раҳбарлари Отақўзига наҳангсимон бир балиқ ҳадя қилишганди. Катта дарёдан тўр солиб тutilган бу балиқ ўша пайтнинг ўзида икки пуддан ошиқ, бўйи ҳам салкам икки метр келарди. Отақўзи бу балиқни боғдаги катта ҳовузга ташлаб, нон, дон-дун, майда балиқ бериб боқтираётган эди...

Томоғидан чангак ўтказиб, толга боғлаб қўйилган бу наҳангни ҳовуздан тортиб олиш ҳуқуқи Бекмурод Холмуродовичга берилди. Уям бу шарафли вазифадан мамнун бўлиб, ечиниб, сувга тушди. Уч ойда хўп семириб, бўйи икки метрга етган наҳанг аввал симга илашиб итоаткорлик билан ҳовуз четига яқинлашиб келди, бироқ қирғоққа озгина қолганда хатар борлигини пайқаб қолди-ю, думини бир силтаб ҳовуз бўйидаги оломонни шалаббо қилди-да, сувга шўнғиди. Бўлди кулги! Бўлди қийқириқ!

Балиқнинг эпкинни билан сув тагида қолган ва хохолаб кулаётган Бекмурод Холмуродовичнинг ёнига Аброр Шукуровиш ечиниш тушди. Бунн кўриб яна бир-иккита ёш раислар кийим-пийимлари билан ҳовузга калла ташлашди. Хулласи калом, ўн чоғли одам симга тармаша-тармаша, ҳамон сувни тўфон қилиб, ҳамон олишаётган балиқни зўр-базўр қирғоққа судраб чиқишди. Ўзиям, балиғи тушмагур, уч ой текин ем еб, тоза семирган экан, бол томган қовурдоқ бир дунё одамга етди.

Лекин зиёфат айни қизиш, Отақўзининг шаънига қадаҳлар айни авжига чиққанда Аброр Шукуровиш обком секретарини қўлтиқлаб, секин боғнинг ичкарасига олиб кириш кетди.

Отақўзи гап ўзи ҳақида бўлишини сезди, сезди-ю, кенгашдаги мақтовлар, дастурхон тепасидаги алёрлардан тоғдай ўсган кўнгли яна намозшом бўлиб, питирлаб қолди. У секретарларнинг қайтишини бирпас кутди-да, меҳмонларнинг кўзини шамғалат қилиб, секин олмазорга кирди.

Шукуров билан Бекмурод Холмуродовиш боғ этагидаги анҳор бўйида типпа-тик туриш суҳбатлашмоқда, олма шохлари орасидан юзлари аниқ кўринмас, бироқ «сан-манга» бориш қолншгани овозлариданоқ билиниш турарди.

— Сиз ўзингизни ўта одамшаванда, ўта гуманист ҳисоблаб, бизни аксинча, инсон қадрини билмайди, демоқчимисиз?— Бекмурод Холмуродовишнинг бўғиқ, титроқ овози туйқусдан таҳдидли янграб кетди.

— Гални бурманг!— деди Шукуров ҳам кутилмаган бир оҳанг-да.

— Бурмасам... мақсадингизга тушуна олмай қолдим! Сиз ўйлаган муаммоларни биз ҳам ўйлаяпмиз, ўртоқ Шукуров. Аммо бу

муаммолардан ташқари, хусусан, табиат муаммоларидан ташқари, иқтисодий фактор деган гаплар ҳам борким, биз бу факторни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ! Мен бу одамни мақтасам, шу жиҳатлари учун мақтаяпман, холос. Раҳбар ходимларнинг қадрини билмоқ керак, ўртоқ Шукуров.

— Ҳеч ким камситаетгани йўқ бу одамни! Бироқ... ортиқча мақтов ҳар қанақа одамниям йўлдан уради. Буни ҳам унутмаслигимиз керак.

— Бўпти!

— Яхши!

Отақўзи гап тугаганини сезиб, аста орқага чекинди. Кетма-кет секретарлар ҳам қайтиб келишди. Юзлари қизарган, қовоқлари уйилган, бир-бирига қарашмас эди. Сал ўтмай, Шукуров бир иш билан Тошкентга таклиф қилинганини баҳона қилиб, узор сўраб, жўнаб кетди. Бироқ узор сўрасин-сўрамасин, унинг обком секретарини ташлаб кетиши камдан-кам учрайдиган ғайритабиий ҳолат эди. Шу сабаб, ноқулайроқ бир вазият вужудга келди-ю, сал ўтмай Бекмурод Холмуродович ҳам рухсат сўради. У бирпас меҳмонларнинг тарқалишини кутиб турди-да, Отақўзини қўлтиқлаб боққа ўтди.

Район раҳбарининг гўё назарга илмагандай туйқусдан жўнаб қолиши чиндан ҳам қаттиқ теккан шекилли, Бекмурод Холмуродовичнинг хатти-ҳаракатлари асабий, юмалоқдан келган хушсурат юзида Отақўзи илгари кўрмаган гурур аралаш совуқ бир ифода лайдо бўлганди.

— Бу дейман,— деди у, қалин жингалак сочларини қўш қўллаб силаркан.— Нега бунақа... ораларингдан қора мушук ўтиб қолди?

Отақўзи елкасини учирди.

— Ўзим ҳам ҳайронман, ўртоқ обком секретари. Мушугини «пишт» деган жойим йўқ. Давлатимизнинг топшириғини қўлимиздан келганча бажариб юрибмиз. Ҳалиги уй масаласи бўлса... ўша безбет шаллақига, кечирасиз, Бекмурод Холмуродович, тавбатазарру қилиб, қайтариб бердик. Аммо бу одам, ҳайронман, негадир жа-а... тўннини тескари кийиб олди.

Отақўзи сал ийманиб, инқиллаб-синқиллаб гапира бошлаган бўлса ҳам бўлган воқеаларни эслаган сайин юраги ўртаниб, кўнглидаги бор дардини бир йўла тўкиб солди.

Бекмурод Холмуродович ҳамон бошини бир томонга осилтирганича, гулзордан юлиб олган қизил гулни искаб, узоқ сукут сақлади, сўнг:

— Майли, қизишманг, Отақўзи ака,— деди катта раҳбарларга хос вазминлик билан.— Бу одам ўзинча зўр бир янгиллик яратмоқчи бўляпти! Яратиб кўрсин. Сиз ҳам ўз ишингизга пухта бўлаверинг. Уйни қайтариб бериб тўғри қилибсиз. Мингбулоқ масаласида эса... ҳалиям бўлса лойиҳачилар билан бир маслаҳатлашиб кўринг. Ўн-ўн беш мингнинг баҳридан ўтиб бўлса ҳам қурилишни

бирор чақирим нари силжитсангиз ёмон бўлмайди. Бу одам билан ҳам ҳисоблашмоқ керак...

— Айтяпман-ку, ҳисоблашмоқ тугул... этагида намоз ўқияпмиз деб!.. Тағин нима қилайлик ахир? Бўлмаса мана, марҳамат, берган раислигини олсин!

Бекмурод Холмуродович тиши огригандай юзини буруштирди.

— Нима деяпсиз ўзи? Кап-катта одам ёш боланинг гапини гапирасиз-а! Обком доим сизни қўллаб келган ва бундан кейин ҳам қўллаб-қувватлайди!

— Раҳмат!— деди Отақўзи бейхотиёр кўнгли эриб.— Сиздан то абад миннатдорман. Аммо-лекин кўкламда маслаҳатимга кирмадингизда, Бекмурод Холмуродович! Маслаҳатимга кириб, шу одамнинг ўрнига келганингизда олам гулистон эди. Обком секретари бўлиш катта гап, тўғри. Аммо бу ерда ўзингизга ўзингиз хўжайин бўлардингиз. Бирга қўл ушлашиб ишлашардик...

Отақўзининг гапи Бекмурод Холмуродовичнинг усиз ҳам беанллаб турган ярасига тегди шекилли:

— Майли, қўйинг бу гапни!— деди-да, суҳбатга нуқта қўйди.

Отақўзи қолган раҳбарлар билан бирга Бекмурод Холмуродовични шаҳаргача кузатиб қўйди. Обком секретарининг муомаласидан кўнгли анча ёришиб, орқага қайтаркан, тўғри Фазилатхоннинг олдига боришга аҳд қилди. Назарида сўнгги кунларда осмонни қоплаган қора булутлар бугун хиёл тарқаб, офтоб чарақлаб кетган, энди тўйин бошлайверса ҳам бўларди. Фақат кўнглини сал хира қилиб турган бир нарса бор. у ҳам бўлса — тоғаси! Лекин бу муаммони қандай ҳал қилишни ўзиям билмас, биттаю битта умиди яна шу тўйдан! Тўй бошланса, ўртага одам қўяр, узр сўрар, керак бўлса оёғига йиқилар, эгилган бошни қилич кесмас, деган гап бор-ку, бошимни эгиб борсам у ҳам сал юмшар, гуноҳимдан ўтар, у ҳам одам-ку, ахир, деб ўйларди Отақўзи.

УНИНЧИ БОБ

I

Воҳид Миробидов билан Назокатбиби мана, уч-тўрт кундирки, «Ленин йўли» колхозининг санаториясида дам олишмоқда.

Ун беш-йигирма кишига мўлжалланган бу санатория Мингбулоқнинг тепасида бўлиб, бир томони кўкаламзор ўзан, бир томони ўрмон хўжалигининг арчазор ва бодомзорларига туташиб кетарди.

Колхозда ҳануз иш қизғин бўлгани учун дам олиш уйида улардан бошқа деярли ҳеч ким йўқ, санаториянинг қоровулидан тортиб, ошпазигача, шарқираб оққан сув бўйларига қурилган кўркем, баҳаво коттежлар, ўзанга тушовланган биёларнинг серкўпик қи-

мизлари, шундоқ қўл чўзиб олса бўладиган олмаю узумлар — ҳаммаси муҳайё, ҳаммаси эр-хотиннинг ихтиёрида эди. Шундай бўлса ҳам Воҳид Миробидовнинг негадир кўнгли тўлмас, мусаффо тоғ ҳавосига қарамасдан, у қандайдир ланж, ҳамма нарсага лоқайд эди.

Воҳид Миробидов бу кўркем, хушманзара жойларга биринчи марта келиши эмас. Аввал ҳам кўп келган, кўп дам олган. Бироқ илгарини ҳеч қачон бу сафаргидай ёлғиз бўлган эмас. Бурунги келишларида бир ёнида шогирди Ҳайдар, бир ёнида Отақўзининг ўзи бўлар, «профессор Воҳид Миробидов қадамранжида қилибдилар», деб ҳатто райком секретаригача ташриф буюрар, қўйлар сўйилиб, хонада ва созандалар таклиф қилиниб, хилват бодомзорларда, гувиллаб оққан шаршаралар тагида тоғотар базми жамшидлар қўрнлар, бу ўтиришларнинг гули, ҳокими мутлағи унинг ўзи бўлар, профессор Воҳид Миробидовнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу сафар... эр-хотинни санаторияга Ҳайдар олиб келди, келди-ю, ўзи турмади. Бир нимани баҳона қилиб, эртасигаёқ тушиб кетди. Отақўзи бўлса... уч-тўрт кундан бери бир маротаба ҳам келиб хабар олмади. Фақат бир-икки марта телефон қилиб, ҳолаҳвол сўради, иш кўплигини, колхозда катта кенгаш ўтаётганини баҳона қилиб, узр айтди, ошпазларни чақириб, телефонда топшириқлар берди. Бироқ Отақўзи қанча баҳона топмасин, унинг муносабати ўзгариб қолгани ёш болага ҳам аён эди.

Аммо Воҳид Миробидовга Отақўздан ҳам бурун куёвининг муомаласи қаттиқ тегди. Отақўзи-ку, ҳар қанча яқин бўлганда ҳам етти ёт бегона, ўз куёвига нима бўлди? Ўз куёви бир марта келиб хабар олмаса-я! Қизлари Маҳбуба ўзи келолмаса ҳам ҳар қалай телефон қилиб, ойиси билан гаплашиб турибди. Абдоржон эса, омон бўлсин ишқилиб, ҳатто телефон ҳам қилмади.

Куёви райком секретари бўлишидан олдин ҳам Воҳид Миробидовнинг бу ерларда ўзинга яраша обрўси бор эди. Айниқса, канал қазилиб, чўлга сув кела бошлагандан кейин обрўси ортиб кетганди. Институт ишлари билан чўлга келса колхоз-совхоз катталари ҳам иззатини бажо келтириб, қўярга жой тополмай қолишарди. Энди ўз куёви катта бўлиб келди-ю, иззат-иқром бундоқ бўлди.

Отақўзи-ку, ўғлининг иш учун Исонинг аламини Мусодан олиб, тоғасининг аламини ундан олаётган бўлиши ҳам мумкин. Ундай деса, тоғаси билан ҳам бўларича бўлибди-ку!.. Ҳа, яхинда гина бўлмас, ёмондан гина кетмас, деганидек, гинахонлигини сира қўймайдиган бу ҳўкизфеъл чол омон бўлса кўп ўйинлар кўрсатади ҳали! Тунов кунини фотиҳага кирганда Воҳид Миробидов унинг аҳвол-руҳиясини кўриб, юраги зирқираб кетганди, бироқ ит феълини кўриб, уники ҳам тутди, ичидагини сиртига чиқармади-ю, аммо-лекин, «бу кунигидан баттар бўл», деб чиқиб кетди... Майли, Воҳид Миробидов тоға-жиянлардан гина қиладиган жойини йўқ, минг яқин бўлгандаям ёт ётлигига боради. Лекин ўз куёви... Қайнота-

қайнона меҳмон бўлиб келишибдики, бир кун бирга бўлмади, яйраб-ёзилиб, чақчақлашиб ўтирмади. Воҳид Миробидов унинг камгап, камсуқумроқ бир одам эканини биларди-ю, бироқ бунчалигини билмаган эди. У бир ўйи қизи билан куёвининг орасига совуқлик тушмадимикин деган хаёлга ҳам борди, йўқ, Назокатнинг гапига қараганда тинчлик эмиш. Балки Маҳбуба билдирмагандир. Бироқ билдирсин-билдирмасин, агар бугун куёви йўқлаб келмаса, Воҳид Миробидов кетади. Отақўзидан битта машинани сўраб олади-да, жўнаб кетади, ҳатто куёвининг уйига ҳам кирмайди. Қизлари ўксиса ўксир? Ташаккур? Воҳид Миробидов унақа... калиши кўчада қолганлардан эмас. Ўзига яраша иззат-обрўси бор!

Пастда, шарқираб оқаётган сув бўйида ўйга чўмиб ўтирган Воҳид Миробидов тепада мотор овозини эшитиб ўрнидан турди.

Ҳақиқатан, худди унинг кўнглидагини билгандек, санаторияга кимдир келди шекилли, тепада қандайдир шов-шув кўтарилиб, чоп-чоп бошланди, сўнг пастга тушадиган ёлғизоёқ йўлда... Отақўзи кўринди.

Елкасида банорас тўн, кўкраги чапанларча очик, янги чуст дўпписини пешонасига дўндириб қўндириб олган Отақўзи жундор кўкрагини силаб, хушнуд илжайиб келарди.

— Э-э, домлажон! Энгилган бошни қилич кесмас, деб бош эгиб келямиз. Бир қошнқ қонимиздан кечасиз энди!— Отақўзи қўлларини қанотдек ёзиб келди-да, Воҳид Миробидовни қучоқлаб, гир айлантириб ерга қўйди. Астойдил хафа бўлиб ўтирган Воҳид Миробидовнинг кўнглидаги булут бир зумдаёқ тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, раис?

— Қани? Қани?— деди Отақўзи кўзлари чақнаб.

— Ҳозир ўйлаб ўтирувдим, шу бугун раис келмаса... кетаман деб!

— Биз мана шунақа ичтингиздагини биламиз-да, ўртоқ профессор!— Отақўзи тоғларда акс-садо уйғотиб, шарақлаб кулди-ю, дарҳол жиддийлашди.— Кетиш-петтиш деган гап йўқ, Воҳид ака! Бир ҳафтадан кейин, келгуси шанба, вадаванг тўй!

— Э, шунақами?

— Худди шунақа! Ўзлари пири жамшид бўлиб, тўйда соқийлик қиладилар!

— Раҳмат. Аммо-лекин орада бир ҳафта бўлса... вақт масаласи...

— Йў-ўқ! Вақт-пақт деган баҳонайи сабаблар кетмайди. Бир ҳафта... нима деган гап? Тоғ ҳавоси жонингизга теккан бўлса чўлга чиқамиз. Айтмоқчи, ҳали чўлқуварлар билан учрашасиз! Мукофот масаласи бор!..

— Шу масалада бир оз ўйланиб қолдим, ука,— деди қандайдир сирли ва самимий овозда,— зарурмикин шу иш?

— Жуда зарур-да!— деди Отақўзи ва санатория томонга бир қараб қўйди. Уёқдан, қўлида баркаш тўла ноз-неъмат, ошпаз йигит тушиб келарди.— Боя Абдор Шукуровиш билан гаплашдим. У кишиям Маҳбубахон билан ҳозир кеп қоладилар. Мен ҳам келишингизни ошқолганман...

— Яшанг, ука!..

— Битта маслаҳат...— Отақўзи ошпаз йигитнинг қўлидаги баркашни олиб, сув бўйидаги катта харсангтошга қўйди, беш юлдузлик коньякни очаркан, гапида давом этди:— Ҳадеб иш-иш деб ўлиб кетамизми, домлажон, жуфт-жуфт бўлиб, битта отамлашайлик деб бир-иккита машшоқларни олдирмоқчи эдим...

Воҳид Миробидов баркашдаги тилларанг ҳусайнидан биттасини олиб, оғзига отди.

— Бунинг савобиға нима етсин?

— Савобини айтасиз-у, аммо-лекин, тўғриси айтсам... куёв-болангиздан қўрқяпман. Ҳозир пионерлар дам оладиган бу санаторияда кайф-сафо қилиб ўтиришга ким сизларга ҳуқуқ берди, деб дўқ урмаса, деб қўрқяпман.— Отақўзи яна тоғларни ларзага солиб, шарақлаб кулди.— Қани, саломат бўлайлик, Воҳид ака!

— Омон бўлинг, ука!

Отақўзи қадаҳни бир кўтаришда бўшатди-да, баркашдан бир шингил узум олиб, сув бўйидаги харсангтошга ўтирди. Унинг кўзларидаги шўх учқунлар сўниб, пешонаси ва лабларининг четида чуқур чизиқлар пайдо бўлди.

— Яқинроқ келинг, домлажон, сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрувдим...

— Хўш?— Воҳид Миробидов қовурилган товуқнинг оёғини синдириб олиб, Отақўзининг ёнига ўтиб ўтирди.

— Бу дейман, куёвболангизни айтаман, қанақа одам ўзи, Воҳид ака?

Воҳид Миробидов гўшт чайнашдан тўхтаб, бўйинини қашиди.

— Тўғриси айтайми?

— Айтаверинг-да!

— Тўғриси айтсам... ўзим ҳам ҳайронман. Сал галатироқ йигит!

— Галати дейсиз-қўясизми? Жуда қийнаб юборди-да одамни, домлажон!

— Нима дейди?

— Нима дейишини билолмай хунобмиз-да, акажон! Туппа-тузук одам — ҳайронман! Ҳалиги... «билиб туриб сувга...» деган гап бор-ку! Худди шунинг ўзи-да! Ҳамма нарсани билиб туриб осилди-да, куётўрангиз!— Отақўзи алангаи оташ бўлиб, ўрнидан туриб кетди-ю, яна қадаҳларни тўлдирди.— Ҳай, майли, ҳасрат қилиш учун меҳмонга қақирибди-да, демайсиз. Сизни ўз оғамдай яқин тутиб айтяпман, домлажон!

— Албатта-албатта!— Воҳид Миробидов иккинчи қадаҳдан

кейин кўзлари меҳр билан чақнаб, Отақўзига яқинроқ сурилиб ўтирди.— Бундай қиламиз, ука. Мана бу ишлар...— у, «мукофот масаласи», дейишга тили бормади.— Чўлдаги ишлар ҳал бўлсин. Сиз ҳам тўй ташвишидан кутулинг. Кейин мен ўзим Абдоржон билан бир гаплашаман. Кўнглингиз тўқ бўлсин, ҳаммасини тушунтираман, ука...

Отақўзи, гўё унинг сўзини эшитмагандай, гамгин бош эгиб:

— Жуда қийнаб юборди-да одамни!— деб такрорлади. Шу пайт юқорида, олмазор орасидан оқариб кўринган уйлар томонда, машина овози эшитилди.

— Келдилар шекилли!— Отақўзи оғир тебраниб ўрнидан тура бошлаган эди, Воҳид Миробидов этагидан тортди.

— Ўтирини, ука, унинг мансаби улуг бўлса, сизнинг ёшингиз улуг! Ҳозир келади ўзи!

Ҳақиқатан, сал ўтмай, ёлғизоёқ йўлда Шукуров кўринди.

Отақўзи анчагина қизишиб қолган бўлса ҳам меҳмон ҳурмати учун ўрнидан турди. У, гарчи Абдор Шукурович билан бир неча марта телефонда гаплашган бўлса ҳам, ўша кунги кўнглисиз воқеалардан кейин ҳали кўришмаган эди, шу сабабданми, бошқами, ҳеч қачон ҳис этмаган бир ҳаяжон билан уни кузатиб турарди.

Шукуров, гўё дам олишга эмас, расмий бир жойга расмий иш билан келган одамдай, янги кулранг костюм-шм кийган, бошида шляпа, оёғида туфли, бироқ ўзи, одатдагига қарши, қошларини чимириб, кулимсираб келарди.

— Ҳорманглар! Бу дейман... бутун бошли санаторияни битта ўзларингиз эгаллаб, базми жамшид қуряписизлар-ку!..

Отақўзи ялт этиб Воҳид Миробидовга қаради, қаради-ю, сонларини шапатиллаб, хохолаб кулиб юборди.

— Ҳозиргина домлага айтиб турувдим-а, кўёвингиз шундай деб таъна қилмасалар деб!

— Кўнглингиздагини топибман-да!

— Толгандаям худди нишонга урдиянгиз, ўртоқ Шукуров!

Абдор Шукурович қайнотасининг ёнидаги харсангтошга ўтираркан, шляпасини олиб майсага ташлади, оқ оралай бошлаган қалин сочларини силаб, қандайдир шўх кулимсиради:

— Бугун жиддий гапга тобим йўқ эди-ю, аммо-лекин кўнглингиздаги яна бир гапини топиб айтайми?

Бу даҳанаки жангдан ўт чиқиб кетишидан кўрққан Воҳид Миробидов: «Э, қўйинглар шу ҳазилларингизни!»— деган эди, Отақўзи бетоқат бўлиб:

— Хўш, хўш?— деди.— Айтинг, қани!

— Айтсам, бу одам... нега менга бало-қазодай ёпишиб олди, деб ўйлаяписиз!

— Ўзиям шундай бўляпти-да, ука!— Отақўзи қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди.— Мен ҳам кўнглингиздаги бир гапини топиб айтайми?

— Майли,— деди Аброр Шукурович, унинг кўзларида ҳамон ўша шўх учқунлар жилва қиларди.

— Айтсам, сиз мени... ютуқлардан эсанкираб, босар-тусарини билмай қолган бу одам, деб ўйлайсиз!

— Сиз бўлса... ўта камтар, қўй оғзидан чўп олмайдиган бир одамман, деган фикрдасиз!

— Камтар бўлмай нима қиппан, хўш?

— Э, қўйсаларинг-чи шу гапни!— деди Воҳид Миробидов жиғибийрон бўлиб. Лекин тўсатдан қандайдир жўшиб кетган Отақўзи унга эътибор бермай, пешонасига қўндирган дўпписини тўғри-лаб, Аброр Шукуровичга қийғирқараш қилди:

— Худосини айтдингиз, энди бердисини ҳам айтаверинг, ўртоқ Шукуров!

Аброр Шукурович баркашдан битта олма олиб иккига бўларкан, тўсатдан:

— Қани, бизгаям битта қуйинг!— деб илтимос қилди.

— Э, бормисиз, Аброржон?— Отақўзи камоли хурсанд бўлиб кетганидан «Аброржон» деб юборди.— Мана буни ўғилбола гап деса бўлади, ука!

Аброр Шукурович ҳамон кулимсираб қадаҳни қўлига олди, бироқ пишдан олдин Отақўзига қандайдир маънос тикилиб:

— Агар мен сизнинг кўнглингизга озор берган бўлсам... кечирасиз, Отақўзи ака!— деди.— Мен сиздан ёшман. Лекин ёш бўлсам ҳам турмушда анча-мунча заҳмат чекканман, кўп нарсани кўрганман. Бошда ишин яхши бошлаб, кейин... ҳовлиқиб кетиб ёмон қоқилган катта раҳбарларни, ишбилармон раисларни кўп кўрганман, Отақўзи ака...

Аброр Шукуровичнинг гапларида, сал бўғиқ овозида, Отақўзига тикилган кўзларида шундай зўр бир самимият барқ этиб турардики, бир-икки марта унинг сўзини бўлишга чоғланган раис, бирдан бошини осилтириб, сукутга толди.

— Яна, айтаман: агар дағаллик қилиб кўнглингизга озор берган бўлсам узр, Отақўзи ака. Бироқ, мана, дастурхон устида айтаман, мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Сизни ҳали кўп яхши ишлар қиладиган уddaбурон бир раҳбар деб биламан. Шунини ўйлаб, тўғриси айтсам, сал қўрқаман. Ўзингиз билмасдан туриб хато қилиб қўймасангиз деб қўрқаман... Умуман, биз бамайлихотир ўтириб бир дардлашишимиз керак. Сиз қачон десангиз, мен тайёрман. Лекин бугун эмас, бугун мен жуда чарчадим. Бугун бир ёзилиб дам олайлик...

Шукуров Отақўзининг. «Яшанг! Мана шу гапингизга борманда!»— дейишини кутгандек, сўзида тўхтади. Бироқ Отақўзи ногоҳон овози титраб:

— Раҳмат, ука,— деди секин.— Мен ўзим ҳам сиз билан холи ўтириб бир гаплашсам, бир дардлашсам деб юрувдим. Бу ҳафта

ўтсин. Келгуви шанба, насиб қилса, эсон-омон тўйни ўтказиб олсам... Тўйга келарсиз, ахир?

— Катта қиялсизми тўйни?— Аброр Шукуровичнинг овозидаги самимият бирдан сўниб, Отақўзига синовчан тикилди.

— Йўқ. Қирқ-эллик кишидан ошмайди. Келасизми?

— Унақа бўлса келаман!

— Қўлди беринг!— Отақўзи Шукуровичнинг кафтини кафтига олиб, шарақлатиб урди.— Раҳмат, ука. Омон бўлдинг, қани, олдиқ буни!

Шу пайт юқорида, санатория хиёбонида яна ошпаз йигит кўринди:

— Ранс ака! Телефонга чақирингизми сизни!

— Қим?

— Қайдам. Телефонда кутиб туришибди!

Отақўзи негадир юраги «шиғ» этиб Аброр Шукуровичга қаради.

— Кечирасиз, мен ҳозир...— у ҳаллослаб санаторияга чиқиб борганида телефон ўрнатилган уйдан Олия чиқди, чиқди-ю, ранжиган бир алфозда эрига тикилди.

— Жуда ғалати ишлар қилиб юрасиз, а, хўжайин?

— Нима қиппан?

— Қудангизни чақирибсиз, Жамол Бўрибоевни... Бир ўзи бўлсаям майли, хотинингизга опкелти!

— Қим айтди сенга уларни чақирди деб?

— Чақирмасангиз нима қилади келишиб?

— Куёвинг кептимми? Ўша чақириб келгандир-да бўлмаса?

— Билмасам,— деди Олия.— Ўғлингиз ҳам ранжияпти...

— Ўғлинг эмас, келининг ранжиягандир! Ўғлинг ҳалитдан хотинининг чилдирмасига ўйнайдиган бўлса...

— Қўйинг,— деди Олия хўрсиниб.— Оралари энди илий деганда бунақа қилманг! Нима бўлсаям тўйга қолдирманг уларни. Тоғамлар ҳам...— у лабини тишлаб жим қолди. Отақўзи ўзини ҳозир Жамол Бўрибоевнинг келиши ўринсиз эканини билиб турарди. Бироқ йўқлаб келган меҳмонни эшикдан қайтарардимми?

— Ўғлингга айт!— деди у анчадан кейин.— Буёққа опкелсин уларни! Кейин бир гап бўлар!..

Олия лом-мим демай ичкарига кириб кетди.

2

Ҳайдар меҳмонларни тоққа элтиб қўйди-да, дарҳол қишлоққа қайтди. У «Москвич»ини гаражга қўйиб, ҳовлига кириши билан телефон жиринглади.

— Латофат!

— Ҳайдар ака! Қаёқларда юрибсиз? Боядан бери телефон қиламан... Бобомлар... приступ бўп қолдилар!

Ҳайдар ҳаллослаб етиб борганида «Тез ёрдам» машинаси энди қўзғалган, домла Шомуродовнинг хонаси олдида қаттиқ саросимага тушган бир гуруҳ ўқитувчилар нима ҳақладир қизғин баҳслашмоқда эди. Ҳайдарни кўрганда улар худди бўрини кўрган қўйлардай ҳар томонга потраб кетишди.

Нормурод ота ая ҳаёт чоғидан қолган эски чарм диванда чалқанча ётар, бир томонида Латофат, бир томонида мактаб директори Азиззода ўтирарди. Ҳайдар юраги зирқираб яқин борди.

— Тузукмисиз, тоға?

— Шукр, болам...— Азиззода ўридан туриб, Ҳайдарга жой берди.

— Сиз хафа бўлманг, отахон,— деди у қўл қовуштириб.— У йигит ўзи шунақа... сал тўпорироқ. Биз унинг чорасини кўрамиз. Педсоветда муҳокама қиламиз. Албатта муҳокама қиламиз, отахон.

— Кераги йўқ... зинҳор!— домла, гўё ёмон бир гап эсига тушган одамдай, афти буришиб, кўзини юмди.

Тунов куни Шукуров келганда домланинг кутубхонаси учун тузукроқ жой беришни мактаб директориға топшириб кетган эди. Шу кунидек мактаб директори домланинг «хужраси»га ёндош каттагина бир хонани ажратиб, бундан бир-икки кун аввал ремонт ишини бошлаб юборганди.

Ремонт бошлаган уч-тўрт ёш йигит олдин деворни тешиб, домланинг хонасига эшик очилди, кейин қўшни хонага жавон ўрнатишиб, уйни мойлашга киришилди.

Домла Шомуродов аввал бу йигитлар дурадгор усталар деб ўйлади, кейин билса чап оёғини судраб босган битта кексароғи уста-ю, қолганлари ўқитувчилар экан. Бунн эшитган домла электр самоварда чой қўйиб, майда-чуйда хизматларини қилиб юрди.

«Усталар» олдин домладан анча нйманиб, ҳар қадамда бир таъзим қилишиб, тавозе билан қўл қовуштириб юришди, кейин аста-секин «ўрганиб» кетишди шекилли, бемалол чақчақлашиб, гурунглашиб ўтирадиган бўлишди.

Домла уларга чой ташиб, уёқ-буёқдан суҳбатлашиб, кириб-чиқиб юаркан, бир нарсадан хиёл ранжиди: уч-тўрт кун давомида олий маълумотли бу ёш ўқитувчилар на қўшни хоналарда тоғ-тоғ уюлиб ётган китоблар билан қизиқишди, на бирор марта илм-фан тўғрисида гаплашилди!

Бу уч йигитнинг суҳбат мавзуи битта — у ҳам бўлса машина, тўғрироғи, қандай қилиб кўпроқ пул топишу яхшироқ машина олиб, айшини суриб қолиш эди. Ўзлариям машина ишқиди ҳеч нарсадан тап тортишмаса керак, гапларининг мазмунидан, яқинда Қозоғистоннинг Қарағанда ва Жезқазған томонларига уч машина мева-чева олиб бориб, пуллаб келишган, энди бу пулларга жиндак қўшиб, иложи бўлса «Волга» ё «Москвич», жилла бўлмаса, «Жигули» олиш пайида эдилар. Айниқса, уларнинг мутасаддис

бўлмиш новча, овози дўрилдоқ тепакал йигитнинг иштаҳаси карнай эди. Гапининг мазмунига қараганда, тепакал йигитнинг эски «Волга»си бор, бироқ тепакал уни янги «Волга»га алмаштириш орзусида эди, бунинг учун эса кузда, қовун-тарвуз пишганда, Жезқазган томонларга яна бир бориб келиш ниятида эди...

Тепакалнинг машинага боғлиқ орзулари, савдо, нарх-наво, муллажиринг тўғрисидаги сафсаталари, унинг тинимсиз дўриллаган йўғон овози, айниқса, икки гапининг бирида: «Ҳозир замон ўзи шунақа, лўлининг эшагини сугоргину пулини ол!»— деб сафсата сотишлари домланинг кекирдагига келган бўлса ҳам у тишини тишига босиб, икки кун чидади. «Ёш бўлгандан кейин айш-ишратни ўйлайди-да!»— деди у нчида.— Машина миниб катайса қилгиси, ўйнаб-кулгиси келса айбми? Олим деган номнинг бор. Бу гапларга қўп жиғибийрон бўлавермай, файласуфларча кулиб қарамоғинг даркор. Чуқур дарё сокин оқар, дейдилар, сал вазмин бўлгин, мулла Нормурод!»— домла Шомуродов шу гаплар билан ўзига-ўзи таскин бериб, бир ҳафтадан бери қўлига олмаган қўлёмалани тортмадан олди.

Тоғ арчаси, умуман, табиатни муҳофаза қилиш масалалари тўғрисидаги китобчаси учун домланинг кўнгли тўқ. Уни ниҳоясига етказдим, дея олади, фақат оққа кўчириб, Тошкентга, нашриётга юбориш иши қолди, холос. Сибирь дарёлари муаммоларига боғлиқ иккинчи қўлёзма эса ҳали чала. Унинг меҳнати бор ҳали.

Домла Шомуродов шу иккинчи қўлёзмани тортмадан олиб, уни ўқишга уриниб кўрди. Бироқ очиқ туйнукдан қўшни хонадаги гап-сўзлар баралла эшитилиб турар, гап-сўзлар эса, яна ўша машина, пул, савдо-сотиқ, нарх-наво устида борарди. Ахирин бу гаплар ота туғул устанинг ҳам жонига тегди чамаси:

— Ҳой, йигитлар!— деди хиёл ранжиб.— Шу падар лаънат муллажиринг билан машинадан бошқа гап қуриб қолганми.

— Нега энди падар лаънат бўларкан?— дўриллади тепакал.— Сиз нима, текинга қияпсизми бу ишларни?

— Текинга эмас-у, ammo-лекин домланинг олдида уят-ку...

— Нега энди уят бўларкан? Ҳозир замон ўзи шунақа! Ҳамманинг ўйлагани муллажиринг! Айш-ишрат!.. Ўқиш-пўқишу илм-фани ўйлаётган ким бор ҳозир?— деди тепакал ва овозини пасайтириб давом этди.— Ўқиб олим бўлганларнинг биттаси мана шу... номини улуғ, супраси қуруқ чолми? Профессор деган номини билан эски диванидан бошқа нимаси бор унинг, уста ака? Битта йиққани китоб бўлса... ҳозир кимга керак, ким ўқийди бу китобларни?..

Нормурод Шомуродов ўрнидан қандай туриб, очиқ туйнукка қандай борганини билмай қолди.

— Сен!— деди домла, олайган кўзларини тепакал муаллимга найзадай қадаб.— Сен нодон... шу ақл-фаросат, шу имону эътиқоднинг билан ёш авлодин тарбияламоқчи бўляпсанми ҳали?

Майкачап, яланг оёқ, яланг бош чолнинг вазоҳати, ўқрайган

кўзлари шундай қўрқинчли эдики, хона сув қуйгандай жим бўлиб, ҳамма жой-жойида қотиб қолди. Тепакал анчадан кейин ҳушига келди.

— Мен... мен нима қилдим ўзи?..

— Ҳаром қилдинг!— ўшқирди домла.— Сенга ўхшаган мол-дунёга ҳирс қўйган калтабинлар мактаб деб аталмиш бу муқаддас даргоҳни ҳаром қиляпсанлар! Китоб эмас, мол-дунё керак экан... нима қиласан бу илм даргоҳини булғаб? Латта бозорига бориб чайқовчи бўл! Мол бозорига бориб, даллоллик қил!..

Тепакал нажот сўраб, ёнидаги шерикларига қаради.

— Мени кечирасиз-у, аммо-лекин ўзиям... номимиз ўқитувчи-ю, қиладиган ишимиз — кетмон! Эрта-индин, ўқиш бошланди дегунча далага ҳайдашади!

— Ёмон ҳўкизга бўйинтуруқ баҳона!

— Ҳа, албатта! Жиянингиз раис бўлгандан кейин шундай дейсиз-да! Аммо мард бўлсангиз, жиянингизга айтинг. Ўқитувчи эмас, кетмончи қилиб олди бизни!— Ўзини ўнглаб олган тепакал тобора дадиллашиб кекирдагини чўзди.— Сиз бўлса... китобдан гапирасиз!..

— Тил теккизма китобга!— деди домла. Бироқ унинг овозидаги бояги қаҳр бирдан сўнди. Отақўзининг исмини эшитиши билан юрагига гўё ўтмас пичоқ қадалгандай деворга суянди, суянаркан:

— Бор,— деди кўзини юмиб,— сендай молпараст билан гаплашишга тоқатим йўқ!..

Тепакал яна бир нарса демоқчи бўлиб оғзини очди, бироқ шу пайт эшикдан товоқ кўтарган Латофат, унинг кетидан шовқин-суронни эшитиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетган Азиззода кўринди. Кейин домла сал беҳол бўп қолди шекилли, тўс-тўполон бошланди, докторлар келишди, укол қилишди...

— Бобожон! Тағин беҳузур қиляптими юрагингиз?

Домла Шомуродов Латофатнинг бесаранжом овозини эшитиб кўзини очди.

Азиззода чиқиб кетган, тепасида маъжус кўзлари аянчли мўлтираб, Латофат турар, Ҳайдар графиндан пиёлага сув қуймоқда эди.

— Йўқ, йўқ, яхши-яхши...— домла Ҳайдарни кўриши билан негадир яна тепакалнинг пичинги эсига тушди:— Даданг қани? Қаёқларда юрибди?

— Дадамлар... тоғдалар,— деди Ҳайдар.— Меҳмонлар билан тоғдалар... чақиртирайми?

— Йўқ...

Нормурод Шомуродовнинг хаёлидан: «Меҳмонлар билан бирга бўлса... мукофотнинг режасини тузишяпгандир-да!— деган фикр ўтди, ўтди-ю, яна ўзидан ранжиди.— Беш кунлик умринг борми, йўқми, шу майда, ўткинчи ўйларни ўйлайсанми? Ундан кўра ўз ғаминг, ўз ташвишингни қил! Эртанги кунингни ўйла!»

У кўзини юмганича узоқ сукутга толди. Юрагининг оғриғи хил босилган, фақат нотинч ўйлар хуруж қилганида бир санчиб қўярди...

Ҳа, у қариган чоғида, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганида кўп одамни ранжитди, дағаллик қилмаган, бақириб-чақирмаган бир кимса қолмади... Мана, тепасида ўз жияни турибди. У ҳамиша тўғри бўламан, ҳамиша ҳақ гапни гапираман деб, ўз жиянини ҳам ўқситди, қувончли дамларида кўнглига оғу солди!.. Йўқ, одамларда инсофу адолат қолмади, деган гаплар бекор экан! Бекор бўлмаса бу йигит, ундан, Нормурод Шомуродовдан умрида бир оғиз мулойим гап эшитмаган бу бола бечора ҳозир унинг тепасида кўзлари жавдираб, гап пойлаб ўтирармиди?..

Домла Шомуродов тўсатдан бесаранжом бўлиб:

— Ҳайдаржон!— деб чақирди.— Кўпдан бери сўрамоқчи эдим, ишларинг нима бўляпти, болам?

— Ишларим...— Ҳайдар стулини яқинроқ суриб ўтираркан, мийиғида кулиб қўйди.— У ишлар, диссертация-диссертация деган гаплар мени кўп қизиқтирмай қўйди, бобо!..

«Ана, айтмадимми? Бу бечораним майиб қилдинг! Битта қалтис гапнинг билан энди парвоз қилаётган ёш олимнинг қанотини қайириб, қаддини букиб қўйдинг!..»

— Мени кечир, ўғлим, сенга яхши маслаҳатлар бериб тўғри йўлга солиш ўрнига...

— Майли, тоға,— деди Ҳайдар.

— Тўхта!— Нормурод Шомуродов бетоқат бўлиб, жойида бир қимирлаб қўйди.— Тўхта, болам! Гап шундаки, ўша муаммо, Си-бирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоси... бу чиндан ҳам ўта муҳим, ўта катта муаммо. Аммо-лекин бу муаммо устида унинг долзарблигидан фойдаланиб, сохта обрў орттирадиган шуҳратпарастлар эмас, бутун умрини, ақл-заковатини илм-фанга бағишлаган чин олим, чин инженерлар ишламоғи керак!.. Мен сенинг қанотингни қайирган бўлсам кечир, болам, аммо-лекин ўз соҳангдан кетмаслигинг керак, ўз ишингни давом эттиришинг керак... Ўзи нечага кирдинг ҳозир?

Ҳайдар ер остидан Латофатга қараб қўйди. У жимгина деворга суяниб турарди.

— Биз ҳам қариб қолдик... Йигирма бешдан йигирма олтига қараб кетдик, тоға...

— Йигирма олтида бўлсанг,— деди ота Ҳайдарнинг овозидаги кинояга эътибор бермай.— Агар бу ишлар, агар қурилиш ўн йилдан кейин бошланса ҳам энди ўттиз олтига кирсан! Эҳтимол, лойиҳачилар сафида бўларсан, эҳтимол, қурилишда қатнашарсан... Мен сени ноҳақ...

— Тоға!

— Агар мени гўрида тинч ётсин десанг... ваъда бер, болам...

Ҳайдар Латофатнинг «қулт» этиб ютинганини кўриб:

— Яхши-яхши,— деди шошиб.— Кўнглингиз тўқ бўлсин, тоға! Мени бу соҳага сиз бошлаб кирган эдингиз... Ешлик экан, мен ҳам янглишдим...

— Уёғини қўявср,— деди домла Шомуродов.— Ана, столимда иккита қўлэзма турибди. Биттаси арча тўғрисида, унинг ҳикматлари тўғрисида. У тайёр! Уни оққа кўчиртириб, нашриётга юборасан. Иккинчиси ўша — Сибирь дарёларини Ўрта Осиёга буриш муаммоларига боғлиқ ўйларим, тилакларим... Бу ишимни ниҳоясига етказа оламанми, йўқми, билмадим...

— Етказасиз, тоғажон, албатта етказасиз...

— Тўхта, гапимни бўлма. Ана у папканинг ичида битта хат бор. Уша хатни ол, болам.

Ҳайдар папканинг боғичини ечиб, хатни оларкан, унинг тепасидаги «Ўзбекистон Марказий Комитети» деган ёзувни кўриб, чолга ялт этиб қаради.

— Уқиб чиқ,— деди домла қовоғини солиб. Унинг хаёлидан шу йил кўкламда, кампирнинг вафотидан бурунроқ, Марказий Комитетда бўлиб ўтган бир суҳбат жонланди. Ушандан сал олдин Нормурод Шомуродов Шимол дарёларига қилган сафар таассуротлари ва таассуротлар асосида туғилган фикр-мулоҳазаларини изҳор этиб, Марказий Комитетга хат ёзган эди. У ҳатимга тезда жавоб оламан деб ўйламаган эди. Орадан уч-тўрт кун ўтмасданоқ тўсатдан телефон жириглаб, уни юқорига таклиф қилишди...

...Домланинг кўз олдига сочларига қиров қўнган бўлса ҳам ўзи ёш кўринган хушқад, хушсурат одам келди, қулоқлари остида унинг вазмин, ўйчан товуши янграгандай туюлди.

— Хатингиз билан танишиб чиқдим, Нормурод Шомуродович. Қўп гапларингиз, таклифларингиз жуда ўринли. Бу иш етти ўлчаб, бир кесиладиган иш эканини давлатимиз яхши билади. Бу ишда ҳамма фикрлар, айниқса, сизга ўхшаган катта олимларимизнинг фикри инobatга олинажак. Шунинг учун сиз ўз фикр-мулоҳазаларингизни батафсилроқ ёзиб берсангиз...

Шундан кейин домла бир ой ўтириб, кўнглидаги бор гапини қозоғга тушириб, ўзи олиб бориб берган, бу жавоб унинг ўша хатига келган миннатдорлик мактуби эди.

Нормурод Шомуродовнинг хаёлини Ҳайдарнинг:

— Жуда қизиқсиз-а, тоғажон!— деган хитоби бўлди.

— Нега энди?

— Шундай... катта одамдан хат олибсизу индамайсиз-а!

Домла яна қош-қовоғини уйиб, юзини четга бурди.

— Бундан чиқди, шундай хат олдим деб, оламга жар солишим керак экан-да? Мен бу хатни сенга керилиш учун кўрсатяпганим йўқ! Бу ишнинг бутун моҳиятини тушунсин деб айтяпман, ўғлим. Уқдингми? Уққан бўлсанг, сенга рухсат. Сенгаям, қизим...

Деворга суяниб жимгина турган Латофат оёқ учида юриб, диванга яқинлашди, кўзлари аллақандай чақнаб:

— Бобожон!— деди.— Қаёққа ҳам борамиз, ёнингизда бўламиз, ёнингизда бўламиз, бобожон! Овқат иситдим, бобожон, сузиб берайми?

— Раҳмат, қизим, овқатга тобим йўқ, қоронғи тушиб қолди, бораверинглар...

Латофат лабини тишлаганча индамай чиқиб кетди. Унинг кетидан эшикка борган Ҳайдар иккиланиб тўхтади. У чол билан тўй тўғрисида гаплашмоқчи эди. Буни ундан Латофат илтимос қилганди. Ҳайдар орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди-ю, эсига Жамол Бўрибоев тушиб, қайтишга журъат этмади.

Қишлоқ тун қўйнига чўмган, қоқ пешонада, бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмон қаърида уч кунлик ой ялтиллаб турарди.

Латофат дарвозада Ҳайдарни кутиб турарди. Бу осуда, ойдин кечада Ҳайдарга у негадир адашиб қолган ёлғиз кийикни эслатди-ю, кўнгли илқ меҳрга тўлиб, қизнинг қўлини олди.

— Латиф...

Латофат ёш тўла кўзлари билан Ҳайдарга мўлтираб қаради, сўнг юзини унинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлаб юборди.

— Латиф! Сизга нима бўлди, Латиф?— Ҳайдар юрагига қуйилиб келган илқ меҳрдан энтикиб қизнинг позик елкасидан қучди, ўзига тортиб, ёш билан ювилган юзларидан, кўзларидан ўпди. Латофат алланималарни айтиб, кимгадир илтижо қилар, кўзларини юмиб, ҳамон ўксиб-ўксиб йиғларди.

Ажабо, шу топда, юзини Ҳайдарнинг кўксига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлаётган бу қиз кейинги пайтларда юзига совуқ ниқоб кийиб олган Латофат эмас, илгариги илк бор танишган пайтларидаги Латофатнинг ўзгинаси эди! Кўзларида ўша ёш, ўша меҳр, овозида, гапларида, чеҳрасида Ҳайдарни ром қилган ўша, нур билан йўғрилган тиниқ бир мунг...

Ғалати нарса экан ҳаёт! Нега Ҳайдар шу маҳалгача қиз қалбидаги бу чексиз меҳрнинг қадрини билмади? Нур билан йўғрилган бу пок туйғуларни эъозламади? Нега сохта манманликка кетиб, уни ҳам эзди, ўзи ҳам эзилди? Оддийгина инсоний муомала, инсоний меҳр ҳар қанақа одамни ҳам эритиб юборишга қодир экан-ку? Нега йигирма олтига кириб, шу оддий ҳақиқатни билмади?

— Латиф!— деди Ҳайдар кўнгли нур тушгандай ёришиб.— Йиғламанг, Латиф! Яхши бўлади, ҳаммаси яхши бўлади!

Латофат бир зум бошини кўтариб Ҳайдарга қаради-да, яна юзини унинг кўксига босди.

— Мен художўй эмасман,— деди қандайдир дард билан пичирлаб.— Художўй эмасман-у, кўкдан биттаю битта тилагим бор. Бобомлар... плоё омон бўлсинлар. Тўйимизга бош бўлсинлар бобомлар...

— Бўлади, Латиф, албатта бўладилар...— Ҳайдар қизнинг белидан қучиб, катта кўчага бошлади.

Латофат унинг пинжига кириб, бир-бир босиб борарди.

Улар тепадан тушиб, Ҳайдарларнинг ҳовлисига яқинлашиб қолганларида орқада машина моторининг қандайдир асабий ўкириши эшитилди-ю, зум ўтмай дарвозалари рўпарасига «Волга» келиб тўхтади.

— Дадамлар!— Латофат Ҳайдарнинг қучоғидан чиқиб, ўзини панага олди. Ҳайдар ҳам унинг кетидан пинтилган эди, машина эшиги шарақлаб очилди-да:

— Бу ким?— деган овоз эшитилди.— Сенмисан, Ҳайдар!

— Мен...— Ҳайдар дадасининг овозини таниб, ноплож орқага қайтди.

— Буёққа юр! Гап бор!..

Отақўзи ҳовлида тўхтамай, тўғри уйга кирди. Унинг кетидан кирган Ҳайдар дадасининг вазоҳатини кўриб қўрқиб кетди: ранги оппоқ оқариб, сочлари тўзғиб кетган Отақўзи холодильникдан бир шиша сув олди, столнинг қиррасига уриб тиқинини очди-да, қултуллатиб ича бошлади.

— Мен ҳозир областга кетялман...

— Нима қилди?

— Бу аблаҳ!— Отақўзи бўшаган шишани деразадан зимистон боққа қараб отди.— Бу аблаҳ... Жамол Бўрибоевни айтаман, бе-корга келмаган экан! Кўкламда беш-ўн тонна ўғит билан бир оз эҳтиёт қисмлар берувди. Шу нарсалар энди гап бўлялган эмиш!..

Ҳайдарнинг вужудидан илондай совуқ бир ваҳима ўрмалаб ўтди.

— Жиддий гапми ўзи?

— Билмасам! Бошимни олишмас! Ўзим учун эмас, шу колхоз учун олгандирман олсам. Аммо бир гап бордирки, бу нокас ўзи босди-босди қилолмай, буёққа қараб чопибди. Ҳар эҳтимолга қар-ши Бекмурод Холмуродовични огоҳлантириб қўймоқчиман... Бу — ўзаро гап! Оғзингдан чиқмасин! Эртага тоғдан ойингни олиб туш! Аммо меҳмонларни опкелма! Мен қайтгунча тоғда бўлиб ту-ришсин. Тўйга тайёргарлик тўхтамасин. Гап шу!— Отақўзи полни ларзон-ларзон қилиб, уйдан чиқди.

3

Фазилат кўрпа қавишга кирган хотинларни кузатиб чиққанида, худди жўрттага шуни кутиб тургандай, эшиги олдида таниш «Москвич» келиб тўхтади-да, ундан Латофат тушди. Кутилмаган жойда бир тўда хотинга дуч келган Латофат билан Ҳайдар питир-лашиб қолишди: Ҳайдар машинага газ бериб, жўнаб қолди, ша-ҳардан янги атлас кўйлак кийиб келган Латофат эса, кўзларини қаёққа яширишни билмай, ўзини ичкарига урди. Ёшликлари эсла-рига тушган аёллар, бири гамгин, бири шўх кулимсираб, Фазилат-га қарашди.

— Илоё бахтли бўлишин!

— Бир-бирига жуда муносиб!

— Бирн юлдуз бўлса, бири ой дейсиз! Қўша қаришин илоё!

Оғзи билан юрадиган баъзи ҳасадгўйлар ҳар хил гап тарқатиб юрганда қизи билан куёвининг апоқ-чапоқ бўлиб бир машинада келиши шундай яхши, шундай яхши бўлдики, Фазилат ҳашарчи хотинларни кузатиб қайтиб кираркан, кўздан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мана, тўй тараддуди бошланганига бир ҳафта бўптики, қизи билан куёви жуда бошқача, улардан яхши, улардан иноқ одам йўқ! Фазилат бу яхшиликка нима сабаб бўлганидан беҳабар, бироқ фарзандларининг чин ошпқ-маъшуқлардай аҳил бўлиб кетишганини кўриб, қувончдан терисига сиғмайди. Уч-тўрт кундан бери Латофат, районда лаборатория очилаяпти, деб шаҳарга қатнайди. Шаҳарга уни Ҳайдар ўзи олиб бориб, ўзи олиб келади. Илгари домла Обидовни кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ одам, у баъзан машинасида домлани ҳам олиб келади, учови бирга тонготар суҳбатлар қуришади... Фазилат эса... Фазилат бу кутилмаган бахтдан боши айланиб, бир кулади, бир йиғлайди. Бошқаларнинг тўйини кўп кўрган бўлса ҳам ўзи уч-тўрт одамнинг бошини қовуштириб, йиғин қилмаган тирик бева бу яхши ташвишларнинг қувончидан оламга сиғмайди. Отақўзи гарчи, «асъасаю дабдабани замон кўтармайди, тўйни камтарроқ қиламиз, кудайгай», деган бўлса ҳам, кийим-кечак, мева-чева, гўшт-ёғ дегандек, ҳамма нарсани тўкиб ташлади. Шундан бери уйда ҳар кун йиғин — қўни-қўшнилар кириб кўрпа қавишган, йиғитлар боғда ўчоқ қазинган, кечқурунлари Латофатнинг дугоналари йиғилишиб, ёр-ёр айтишиб, бири ўйнаб, бири кулишган.

Рост, бир-икки кун аввал отпускага келган ўғли Қодиржон, омон бўлсин ишқилиб, тўйга... дадаси билан бирга ўғай онасини ҳам бошлаб келди. Бунн эшитган Фазилат тонг отгунча тиканда ағанагандай ағанаб чиқди. Бироқ кеча Латофат яхши бир гап айтди: Жамол Бўрибоев тўйга қолмас эмниш, бир-икки кун тоғда дам олиб, эрта-индин қайтиб кетармиш... Ҳайдар айтибди, у одамни дадамлар ҳам унча хушламайдилар, дебди...

Фазилат хотинларни кузатиб қўйиб, қайтиб кирганда Латофат лампочкани ёқиб, ишком тагидаги сўрида дастурхон безамоқда, ҳозир қизлар йиғилишиб, кийим тикишлари керак эди.

Фазилат олсироқда тўхтаб, қизининг хатти-ҳаракатларига бирпас суқланиб тикилиб турди, сўнг ҳам юрагига қўйилиб келган оналик меҳри, ҳам аллақандай нотинч туйғулардан — бу нотинч туйғулар эрталабдан бери унинг юрагини эзмоқда эди — кўнгли бир хил бўлиб, Латофатнинг ёнига борди. У қизидан шаҳардаги ишларини сўрамоқчи эди, бироқ шу пайт кўчада енгил машинанинг ваҳимали ғийқиллаши эшитилди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилиб, кимдир кирди.

Йўқ, бу «кимдир» эмас, Қодиржон эди.

У худди бало-қазодан қочгандай қочиб, гапдираклаб кирди. Унинг важоҳати, тўзғиб сават бўлиб кетган сочлари, ёқавайрон кўйлаги, бутун қиёфаси шундай ваҳимали эдики, Фазилат ўғлини танимай қолиб, аввал жонқолатда орқага тисарилди, кейин таниб, унга қараб талпинди.

— Вой, болагинам-эй, болагинам-эй...

Қодиржон эшикка суяниб, ёқавайрон кўйлагини бир юлқишда киндигигача йиртди, беш панжаси билан афти башарасини сийпаб:

— Тамом!— деди, кулганини ҳам, йиғлаганини ҳам тушуниб бўлмайдиган бир хирилдоқ товушда.— Ҳаммаси асфаласофилинга кетди!

Ўғлига қараб талпинган Фазилат қўлларини чўзганича ўрта йўлда тўхтади.

— Гапирсанг-чи, болагинам! Нима бўлди сенга?

— Нима бўларди? Бир одамни қоқиб кетдим! Улди бир одам! Тамом. Тўй-тамоша, бахт-саодат — ҳаммаси кунпаякун бўлди!

Фазилат, гўё нажот ахтаргандай, ишком тагида тахта бўлиб қолган қизига қаради-ю, тўсатдан «шилқ» этиб ерга йиқилди. Гўё ёмон туш кўриб уйғониб кетган одамдай бир сапчиб тушган Латофат ариқ лабидаги чойдишини олиб, ойнасига қараб чопди.

Қодиржон мастона чайқалиб ишком тагига ўтди, кранни очиб, кийим-кечагини шалаббо қилиб, бошини сувга тутди, сўнг кран ёнидаги тўнкага чўнқайиб, худди ўз-ўзига гапирётган телбадай бир нуқтага тикилиб, гўлдиради:

— Меҳмонлар билан овга чиқувдик. Тоғда битта архар отувдик, ҳалиги... бир қулоғи йўқ ўрис бор-ку, лесхозни қоровули! Уша Азронл билиб қолиб, мотоциклда қувса бўладими? Газни босиб, юзда учириб келяпсам... Қудратхўжа бор-ку, ўша дайди-девона чиқиб қолса-я!.. Қариб-чириб, адоин тамом бўлганинга Мингбулоқда пишириб қўйибдимми сенга? Утирмайсанми уйингда, қоқбош!

Фазилат ер пайпаслаб, ўғлига қараб эмаклади:

— Қайси Қудратхўжа? Нималар деяпсан, болам?

— Қайси бўларди? Уша... дор тагидан қочган пияниста, напаванд Қудратхўжа! Қулоқнинг думи! Эски душман! Энди шу аблаҳни деб, мен... Йўқ! Нега энди мен... бу ёт унсурни деб, бу душманни деб умрим хазон бўлиши керак маним? Ўзи тиш-тирноғигача бизга қарши ашадий душман бўлса-ю!.. Йўқ, дадамлар, Отақўзи ака тушунишлари керак буни! У кишининг қўлидан келмайдиган нарса йўқ! Истаса... босди-босди қилиб юбориши ҳеч гапмас! Ўзи ғирт маст эди у банги! Қулоқни думи!.. Ойи!— Қодиржон тўсатдан дик этиб ўридан турди. Бир силтанишда шалаббо кўйлагидан танасини озод қилиб, кийимларини гулзорга қараб отиб юборди-да, беш панжаси билан сочларини, юзларини ишқалади.— Ойи! Отақўзи акамларга чиқинг, жон ойи! Тушунтиринг ҳаммасини!

Ахир наҳот мени қаматиб, қизини... суюкли қизини бахти қаро қилса!

Фазилат, гўё ўғлининг телба-тескари гапларини эшитмагандай, Латофатни қучоқлаб, уввос тортиб йиғлади.

— Вой, болажоним-ей, болажоним-ей...

— Болажоним, болажоним!— деди Қодиржон калака қилиб. У қўлларини тугиб, онаси томон юрди-ю, яна тўхтаб, телба кўзларини синглисига тикди.

— Латиф! Синглим! Бор! Тоҳирани чақириб бер менга, Тоҳира ўзи гаплашади дадаси билан! Чоп! Дарҳол чақириб бер уни! Мен ҳозир кийиниб чиқаман! Сен уни чақириб берсанг бўлди. Мен ўзим гаплашаман.

Қодиржон шундай деди-да, Латофатнинг жавобини кутиб турмасдан, алпонг-талпонг юриб, уйга кириб кетди.

4

Жамол Бўрибоев билан Воҳид Миробидов дарвозадан ёв қувгандай, қоқниб-суриниб, ҳанспрашиб кириб келганларидан кейин чорак соат ўтмасданоқ мудҳиш воқеанинг мудҳиш якуни Отақўзига аён бўлди. Қудратхўжа қишлоқ касалхонасига келтирилган. Уни ўрмон хўжалигининг назоратчиси Прохор Поликарпов олиб келган. Бироқ Қудратхўжа касалхонага етмасданоқ йўлда жон берган.

— Прохор қани? Ўтирибдимиз?

— Йўқ, кетди,— деди бош врач.

— Қаёққа?

— Билмадим. Керак бўп қолсам... Нормурод Шомуродовнинг уйидан топасизлар, деди. У киши мактабда шекилли?

Отақўзи жавоб бермади. Хаёлидан: «Шумхабарни оғайнисига етказгани кетибди-да!— деган фикр ўтди.— Яна бир дастак топилди бу икки қоқбошга!»

— Нима қиламиз, ранс ака?— деди бош врач.— Қонун бўйича дарҳол милицияга хабар беришимиз керак...

— А?— деди Отақўзи ҳушини базўр йиғиб.— Айтмоқчи у одам... Қудратхўжани айтаман, ғирт маст эмиш-ку? Текшириб кўрадингизми?

— Йўқ...

— Текширинг! Яхшилаб текшириб, ғирт мастлигини таъкидлаб қоғозларини тўғрилаб қўйинг.

— Маст бўлса, албатта...

— Айтяпман-ку, ғирт маст экан деб! Бўлдимиз?

— Бўлди... аммо-лекин ҳалиги... милиция масаласини нима қиламиз? Э, мана, участкавой ҳам келдилар! Трубкани берайми, ранс ака?

— Йўқ, йўқ!— деди Отақўзи қандайдир ижирғаниб.— Учас-кавойга ҳам айтиб қўйинг: кўп ҳовлиқмасин! Шов-шув кўтармай түрсин! Сиз ҳам... гапни кўпайтирманг! Мен ўзим айтаман...

— Кечирасиз, тушунмай қолдим, раис ака, ўзингиз хабар қиласизми районга?— деди бош врач, бироқ Отақўзи унинг гапини эшитмаган бўлиб, трубкани «шақ» этиб жойига қўйиб қўйди.

Жамол Бўрибоев ҳовлида қўлларини орқасига қилиб, қудуқ теvaraгиди бетоқат айланиб юрар, Воҳид Миробидов эса, тўқимас креслода, боя Отақўзи кириб кетганда қандай бўлса шундай, бошини чаңгаллаб ўтирарди. Отақўзи уйдан чиққини билан Жамол Бўрибоев юришдан тўхтаб, Воҳид Миробидов эса эгилган бошини кўтариб, баб-баравар ўгирилиб қарашди, қарашди-ю, кўзларида изтироб аралаш аянчли бир умид порлади.

— Нима янгилик бор, раис?— Жамол Бўрибоев қалтироқ қўлларини челақка чўзди, бироқ сув ичишга ҳам мажбур етмай қудуққа сўяниб қолди.

Отақўзи унинг чеҳрасидаги бу аянчли ифодага, қандайдир бўшашиб, талмовсираб қолган хатти-ҳаракатларига зимдан разм соларкан, ўтмишдаги гаплар, бу одам туфайли тоғасига озор берганлари, сўнгги пайтлардаги қўнғилсизликлар, ҳаммаси бирдан ёдига тушди-ю:

— Янгилик шуки,— деди кутилмаган бир шафқатсизлик билан.— Кекса бир одамни қоқиб ўлдириб, ўрта йўлда ташлаб кетибсизлар!

Воҳид Миробидов енгиллишга ўхшаш аянчли товуш чиқариб, яна бошини чаңгаллаб олди. Жамол Бўрибоев эса турган жойида чайқалиб кетиб, ишқомнинг устунини ўшлаб қолди.

— О, ёшлар, ёшлар!— деди у ииграб.— Айтдим-а, Қодиржонга!

— Қодиржон-ку ёш экан, сизлар қайёқда эдиларингиз бу фалонат юз берганда? Зотан, овга бало борми? Архар ов қиладиган пайтми ҳозир?..

— Ҳа, биздан ҳам ўтди! Ўтди!— иигради Жамол Бўрибоев.— Хато ўтди биздан! Аммо-лекин... бир йўлини топасиз, раис! Бир йўлини топиб, тинчитасиз. Қўлингиздан келади бу иш! Бу гап терговга тушадиган бўлса... йўқ-йўқ, бир йўлини топасиз, ука!

Жамол Бўрибоев, икки қўли кўксига, ишқом тагидан чиқди. Унинг ялғариги салобати, унча-мунча одамни шошириб қўядиган улугвор важоҳатидан асар ҳам қолмаган, худди бошига катта мушбат тушиб, қадди ёй бўлган қариядай эгилиб, тимирскиланиб қолган! Наҳот, Отақўзи дўст тутинган, уddaбурон раҳбар деб бошига кўтариб юрган Жамол Бўрибоев шу одам бўлса? Наҳот, худдиш жиноятга йўл қўйиб, мардона туриб бериш ўрнига ўз жонини, сохта обрўсини сақлаб қолишга уринаётган бу худбин, куёнжорак одамни деб у ўз жигари, энг яқин кишини қон қилган

бўлса? Рўпарасида титраб-қақшаб ўтирган мана бу алломан дав-
рсн-чи?

Отақўзи яна боягидай ижирганиб, орқага тисарилди:

— Ҳа, ҳамма балони сиз қиласиз-у, жавобини биз берамиз!—
деди бўғилиб.— Эсингиздами, кўкламда, ўғит билан запас қисм-
ларни бераётганда... Худди ўз чўнтагингиздан чиқариб бераётган-
дай керилган эдингиз! Менинг олдимда ўз шахсий дўконингиздан
бераётгандай бўлиб, орқаворотдан район ҳисобига ёздириб қўйиб-
сиз! Сизни деб кеча обкомда мулзам бўлдим, эрта-индин, райком
бюросида типпа-тик туриб жавоб бераман сиз учун! Ҳали ўзим
нима бўлишини билмайман-у...

— Жон дўстим!— деди Жамол Бўрибоев Отақўзининг қўлидан
ушлашга уриниб.— Уёғи бир гап бўлар, жон дўстим! Буёғидан га-
пиринг! Бу иш милицияга тушса сизгаям яхши бўлмайди, бизгаям!
Районда, ўртоқ Шукуровнинг олдида обрўйингиз бор...

Аброр Шукуровичнинг номини эшитиши билан Воҳид Мироби-
дов сапчиб ўрнидан турди.

— Ҳа, ҳа,— деди талмовсираб.— Мен ҳам гаплашаман Аброр-
жон билан. Машина берсангиз ҳозир кетардим...

Отақўзи унга жавоб бериб улгурмади. Шу пайт кимдир кўча
томондаги эшикни шарақ-шүрүк қилиб очди-да, ошхонага кирди,
уйда чироқлар ёниб, биров бўғилиб-бўғилиб йиғлади...

Отақўзи бўғзига келган гапни ичига ютиб, уйга югурди. Бирок
дахлизга кирганда ичкаридан Олия чиқди-да, йўлини тўсди.

— Тағин нима гап? Қим бу йиғлаётган?

— Қизингиз, Тоҳира...— Олия эшикка суяниб, кўзига ёш олди.
Усиз ҳам ҳовлидан тутаб кирган Отақўзи тўсатдан ёниб кетди.

— Намунча мотам тутмаса қизинг? Отасига ўхшаган... ўша
лўттибоздан бошқа йигит топилмай қоладими унга?

Олия эрининг қонталашган кўзидан кўзини узиб, ерга қаради.

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз, хўжайин...

— Яна нима балони топдинг?

— Қизингиз... қизингиз...

— Гапир, ямланмай!

— Бўйида бор...

— Аблаҳ!— Отақўзи пешонасини деворга тираб, тишини те-
шига босди.— Аблаҳ! Битта мана шу иши учуноқ қамоқда чир-
тиш керак у муттаҳамни! Тўхта! Қани у... гулдай қизимни ҳаром
қилган у малъун?— Отақўзи кўзлари ўт ёниб, хотинига қаради.—
Ўз қўлим билан бўғиб ўлдираман у нопокни!..

Отақўзи гапини тугатмаган ҳам эдики, меҳмонхонанинг эшиги
журъатсизгина очилиб... Тоҳира кўринди.

Ҳар доим елкасига тушиб турадиган гўзал, тимқора сочлари
бетартиб тўзғиган, кўзлари йиғидан шишиб кетган Тоҳира инда-
май келиб, дадасининг оёғига тиз чўкди-ю, ёш билан ювилган юзи-
ни унинг этигига босди.

— Дадажон! Дадажоним!

Кейин, бұлар иш бұлиб, бұёғи сингиб битгандан кейин, Отақұзи тоғаси билан бұлган сўнгги гап, сўнгги учрашувни ўйларкан. Унинг олдига қандай кириб борганини сира эслай олмайди. Ҳайда қандай чиқди, йўлда кимларни учратди, тоғасининг олдига қай алфозда кириб борди — бунинг биттаси ҳам ёдида йўқ, фақат сочлари паришон қизининг, суюкли, эркатой қизининг ёш билан ювилган юзию унинг унсизгина юриб келиб, оёғига тиз чўкканини биледи, холос.

Отақўзи кириб борганда тоғаси, домла Шомуродов тирсакларини катта ёзув столига тираб, оғир бошини чангаллаб ўтирар. Прохор Поликарпов, оёғида катта кирза этик, эғнида эски гимнастёрка, бошида бўёғи хиралашиб қолган қизғиш каска, тор хонани гир айланиб юрар, деразанинг олдига деворга суяниб Ҳайдар турарди.

Отақўзи кириши билан худди биров фармон бергандай, ҳамма барабар ўгирилиб қаради.

Нормурод Шомуродовнинг киртайган кўзларида ҳадиксираш аломати зоҳир бўлди, Прохор Поликарпов юришдан тўхтаб, кемтик қулоғини ушлаб-ушлаб қўйди, Ҳайдарнинг юзида эса қўрқуларалаш таажжуб ифодаси акс этди.

Отақўзи эшикда тўхтаб, қандайдир вишиллаб нафас олди.

— Тоға! Мен сизнинг олдингизда гуноҳқорман...

Домла Шомуродовдан садо чиқмади. Ҳайдар ерга қаради, Прохор эса негадир гимнастёркасининг этагини тузатиб, чарм камарини тўғрилаб қўйди.

— Сизнинг олдингизда қаттиқ гуноҳқорман! — деди Отақўзи ва ҳаяжонини босиш учун бир йўталаб олди. — Аммо мен ҳозир сиздан узр сўрагани келганим йўқ! Узр сўрагани бошқа пайт келаман, келиб оёғингизга йиқиламан!

Домла Шомуродов киртайган кўзларини яширишга уриниб:

— Қўй шу гапингни, — деди секин.

— Ҳозир мен сизлардан... отам ўрнидаги икки мўътабар қариядан маслаҳат сўраб келдим... Маслаҳат сўраб ва битта нарсани илтимос қилиб келдим...

Отақўзи яна кўкрагини тўлдириб тин олди-да, уйдагиларга бир-бир қараб чиқди, бироқ ҳеч кимдан хайрихоҳлик тополмай, овози қалтираб, давом этди:

— Биламан, ёмон иш бўлган! Жуда ёмон, кечирилмас бир иш бўлган! Аммо... авваламбор, у банги... Қудратхўжани айтаман, у пияниста ўзиям ўлгудек маст экан!.. Маст бўлмаган, ичмаган кунни йўқ эди бу одамнинг! Ичиб олиб, ёт унсурларнинг гапини гапириб, ёшларни йўлдан оздириб юривди у!

— Бўлди-бўлди! — деди тўсатдан Прохор. — У — нопок! Пияниста! Қулоқ қилинган ёт унсур у! Шунинг учун ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қилиб қўя қолайлик! Туя кўрдингни — йўқ! Бия кўрдинг-

ми — йўқ! — Прохор бошини галати ликиллатиб, бир Нормурод Шомуродовга, бир Ҳайдарга қаради. Лекин улардан садо чиқмади, тоғажиянлар бошларини осилтириб, сукут сақлашарди.

Отақўзи ранги ўчиб, рўпарасида хўроздай кеккайиб турган муштдеккина чолга еб қўйгудек ўқрайиб қаради.

— Хўш? Ё унинг қулоқ қилингани ёлғонми?

— Қулоқ қилинган бўлса... Совет ҳукумати гуноҳидан ўтган бўлинг! Сен билан мен эмас, Совет ҳукумати кечирган уни, Отақўзи!

— Бундан чиқди, шу битта... исқирт пиянистани деб, сассиқ хўнғиздай ҳамма жойда сасиб, ёш авлодни йўлдан уриб юрган бир итвogarни деб шунча одам, олий маълумотли инки ёш жувонмарг бўп кетаверадимми?

— Ие? — деди Прохор, гўдакнинг кўзларидай маъсум кўзларини пирпиратиб. — Ўлган одамни пияниста деб, қабиҳ бир жиноятни босди-босди қилиб юбормоқчимисиз ҳали? Уёқда ошна-оғайниларингиз одам ўлдириб, қонунни оёқ ости қилиб, архар отиб юришсин-у, сиз бўлса буёқда...

— Битта архар одамдан азиз бўптими?

— Ие? — деди Прохор яна. — Сизнинг қариндош-уруғларингиз одаму бошқалар одам эмасми? Сиз учун қонун-қонда борми ўзи? Ё бу қонунлар бошқалар учун ёзилган-у, сиз истаган номаъқулчилигингизни қилаверасизми? — чол маъсум кўзлари чақнаб, оғайнисига қаради. Бироқ Нормурод Шомуродовдан эса садо чиқмади. Чакка томирлари бўртиб чиққан улкан бошини осилтириб, чурқитмай ўтирар, фақат тиззаларидаги катта, қорамтир кафтлари апроқдай титради.

— Хўп! — деди Отақўзи. — Нима ҳам деймиз. Аммо-лекин...

— Дада! — деди Ҳайдар.

Домла, гўё Ҳайдарнинг шу бир оғиз сўзини кутиб ўтиргандай, тиззалари қалтираб, оғир кўзгалиб ўрнидан турди. Ялпоқ, суякдор юзидан қони қочиб:

— О, жиян, жиян! — деди тили ёўлдираб. — Бўлиб ўтган шунча хангомалар сен учун бир сабоқ бўлар, деб ўйловдим. Надоматлар бўлғайким, сабоқ бўлмабди! Сен ҳозир нималар деяпганингни бир бўйлаб кўрдингми? Сенда инсоф дегандан зиғирдек қолганими ўзи?

Отақўзи тишини тишига босди. У тоғасининг тутқаноқ тутган одамдай қалтирай бошлаганни кўргани учун ҳам бўғзига келган ғазабни ичига ютиб, индамай чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин шу пайт яна Тоҳира эсига тушди, унинг унсизгина юриб келиб, оёқлари остига тиз чўккани кўз олдига келди-ю:

— Инсоф! — деди фиғони чиқиб. — Майли, тоға! Танаси бошқа дарад билмас экан! Дунёда энг инсоф, энг номард одам мен эканман! Майли... Аммо... қадр билмас қариндошдан қадр билган ёт ахши деганлари ҳам рост экан!

Ҳайдар тўсатдан ранги оқариб, отасига қараб юрди.

— Бўлди, дада! Ҳаддингиздан ошманг!

— Нарн тур, лапашанг!.. Раҳмат, тоғажон! Бургут қариса қар-
чига бўлар деб, қарчигадай қириб бўлдингиз ҳаммани! Раҳ-
мат!— Отақўзи ўғлини силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да,
зимистон қоронғиликка шўнғиди. У Нормурод отанинг турган жо-
йида чайқалиб кетганини, сўнг кўкрагини гижимлаганича диванга
муккасидан тушганини кўрмади.

УН БИРИНЧИ БОБ

I

Қудратхўжани эртасигаёқ дафн этишмоқчи эди. Лекин тергов
органларида қапдайди гап-сўз қўзғалган чоғи, унинг жасадини
районга экспертизага олиб кетишди, икки кун тутиб, учинчи кун-
гина дафн қилишга рухсат беришди.

Дафн маросимида қатнашши Ҳайдарнинг хаёлида ҳам йўқ эди,
тоғаси чақириб олиб, бориб келишини илтимос қилди.

— Марҳумга кек сақламайдилар, деган эскилар, бориб кел, бо-
лам,— деди домла.— Хасталик сабаб боролмайман, бўлмаса ўзим
ҳам маросимга қатнашардим, ўғлим.

Ҳайдар қабристондан кўнгли аллақандай ғаш бўлиб қайтди.

Қодиржоннинг устидан тергов бошланган, уни ҳар кун милли-
цияга чақиршмоқда эди. Бугун дадасини ҳам райкомгами, милли-
циягами чақиршган эди, эрталаб кетганича ҳали қайтмади, хул-
лас, оила беҳаловат, Тоҳира тинмай йиғлайди, ойнаси ўзини қўярга
жой тополмайди...

Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, у худди кўчиб кетган уйдай ҳувил-
лаб қолганди. Ҳайдар, ҳамон кўнгли нотинч, тўғри ариққа ўтиб,
юз-қўлларини ювди. Офтоб дарахтлар ортига энгашган бўлса ҳам,
кун ҳали иссиқ, ҳаво дим эди.

Ҳайдар хиёл сингил тортиб ўридан тура бошлаган эди, тўсат-
дан нариги соҳилда ўсган ўсиқ қамишлар шитир-шитир қилиб,
орасида... Қодиржон чиқди. Кўйлагин ёқавайрон, кўзлари шишган,
таралмаган қалин сочлари патак бўлиб кетган Қодиржон алла-
қайси ғаройиб фильмдаги ёввойи одамга ўхшарди.

— Мен Тоҳирани кутяпган эдим, келганинг яхши бўлди!— Қо-
диржон шундай деб «дик» этиб тол шохига осилди-да, ариқдан
хаглаб ўтди.— Намунча бақраясан? Ё танимай қолдингми мени?

Ҳайдар зўрга хушини йиғиб:

— Нима қилиб юрибсан бу ерда?— деб сўради.

— Айтдим-ку, Тоҳирани кутяпман деб!

— Тоҳира чиқмайди!— деди Ҳайдар.— Уни тинч қўй!

— Ростдан-а?— ишшайди Қодиржон.— Хўп, кўраминг ҳали, ке-
лармикин, йўқмикин? Лекин гап унда эмас. Бундан чиқди, бошим.

га мусибат тушгунча мен яхши одам эдим. Куёвтўра қилмоқчи эдиларинг! Энди, бошимга иш тушди дегунча ёмон одамга чиқиб, нуф сассиқ бўп қолмиш-да, а?

Ҳайдар унга жимгина тикилиб қолди.

— Менга қара, Қодиржон! Нима демоқчисан ўзи?

— Сенга айтадиган гапим йўқ. Мен дадамлар... Отақўзи акамлардан илтимос қилмоқчи эдим. У киши... агар истасалар, бу ишни босди-босди қилиб юбориш ҳеч гап эмас у кишига!— деди Қодиржон тўсатдан овози титраб.

Ҳайдар худди кўнгилли оздирувчи шилсимшиқ бир нарсани кўргандай афти буришиб:

— Нима деб валдираяпсан ўзи?— деди.— Маст аҳволда машина ҳайдаб одам ўлдирасан-у, дадамлардан босди-босди қилиб юборишни сўрайсан? У кишини чоҳга итармоқчи бўляпганингни тушунасанми ўзи? Дадамлар бусиз ҳам бошлари гавғодан чиқмай қолдилар. Эрталаб у кишини ҳам районга чақириб кетишган!

— Чақиришса нима бўпти?— деди Қодиржон.— Биламан, истасалар, бунақа ишлар ҳеч гап эмас у кишига!

— Бундан чиқди, Тоҳира эмас, ҳар ишга қодир қайната керак экан-да сенга!.. Тоҳирани яхши кўрганмисан ўзи?

— Яхши кўрганманми, йўқми, бари бир эмасми энди?— деди Қодиржон. Унинг мушукнинг кўзларидай ям-яшил кўзлари қисилиб, ўроқдай буриш қаҳрли кўтарилди.— Наҳот сенлар... дадамлар, ойимлар... Тоҳиранинг кўз ёшига раҳмларинг келмаса? Мен қамалиб кетсам аҳволи нима бўлади унинг? Ахир ҳалигидақа... бўп қолган-ку у?— Қодиржон қўл ишораси билан, ҳомиладор бўлиб қолган-ку, деган маънода ишора қилди.— Энди тушундиларми масалага?

— Энди бир қилмаган ишнинг дўқ-пўписи қолдими, ыфлос?— Ҳайдар муштини тугиб, Қодиржонга қараб юрди-да, ёқасидан ушлаб ўзига тортди.— Мен сенинг нокаслигининг илгари ҳам билардим. Лекин бунчалик паст кетади деб ўйламовдим! Энди билсам тубан бир махлуқ экансан, махлуқ!..

— Қўйиб юбор!— деди Қодиржон хирллаб.— У бир силтаниб, Ҳайдарнинг қўлидан чиқди-да, сакраб ариқнинг нариги юзига ўтди.— Яхши,— деди у оғир ҳансираб.— Мен махлуқ эканман, энди билдим. Аммо сиз ҳам билиб қўйинг, қадрдон куёвтўра! Агар мен қамалиб кетадиган бўлсам... тушларида кўрадилар Латофатни, тушларида! Энди билдингизми, куёвтўра?..

Ҳайдар унинг нафрат тўла ям-яшил кўзларидан кўзини узиб, тескари бурилиб кетди, кетаркан, кун кеча Латофат билан бўлган суҳбат ёдига тушди. Улар кечаси алламаҳалда яна домланинг олдидан қайтишаётган эди. Бу мудҳиш воқеадан эзилиб қолган Латофат боши ҳам, унсизгина бир-бир босиб борар, Ҳайдар эса унга тасалли берадиган гап тополмай қийналар эди.

Дарвозаларининг олдида борганда Латофат тўхтаб, қоронғида Ҳайдарга термулиб қаради.

— Биламан,— деди у, секин уф тортиб.— Акамни қутқариб бўлмайди. Эркак киши, у-ку бошига тушганини кўрар. Мен ойимлардан қўрқаман. Адойи тамом бўлдилар ойимлар.

— Кўп эзилаверма, азизим,— деди Ҳайдар, ҳамон нима дейишини билмай.— Қудратхўжам фирт маст экан. Буям инobatга олинар. Ойимлар бўлса... тўғри, у кишини эҳтиёт қилишимиз керак...

Латофат индамади, худди Ҳайдардан бирор пажот кутаётгандек, пинжиги кириб олди. Ҳайдар уни елкасидан қучди, пешонасидан, кўзларидан ўпиб, сал тинчитган бўлди. Шундан кейин Латофат аста юриб ичкарига кириб кетди.

Ишқом тагига борган Ҳайдар ғалати бир манзаранинг устидан чиқиб, беихтиёр тўхтади: ойиси айвонда Тоҳира билан олишмоқда, Тоҳира қаёққадир талпинар, ойиси эса уни ушлаб қолишга уринарди. Ўғлини кўрган Олия Тоҳирани қўйиб юбориб, куйиниб йиғлади:

— Ана, синглингга қара! Яна ўша... топган безориси билан кўришмоқчи эмиш! Безориси кутиб турган эмиш буни!

Тоҳира, йиғидан қизариб кетган кўзлари чақнаб, акасига қаради.

— Тегманглар менга! Гаплашадиган гапим бор у билан!

— Тоҳира!— деди Ҳайдар синглисининг йўлини тўсиб.— Мен биламан унинг нима демоқчи эканини! Дадамларни ишга солиб, қилмишини босди-босди қилдириб юборсам деяпти у! Шу мақсадда чақиряпти сени. Тушуяпсанми — дадамларни чоғга итармоқчи у!

Тоҳира наमतга тиз чўкиб, қўллари билан юзини тўсиб олди.

— Қизгивнам!— деди Олия унинг ёнига ўтирмоқчи бўлиб, лекин Ҳайдар ойисига, «сиз боринг, ўзим гаплашаман», деб имо қилганда, Тоҳиранинг ёнига тиз чўкди.

— Менга қара, Тоҳира,— деди у юраги аллақандай зирқираб.— Гапимга ишон, синглим. У ўзидан бошқани ўйламайдиган бир худбин экан. Агар у сени яхши кўрса, агар яхши одам бўлса шундай қилармиди?.. Қўй, бунчалик куйинишга арзинмайди у! В гап-сўз бўлишдан қўрқяпсанми? Қўрқмай қўя қол...

Тоҳира ўтирган жойида тебраниб:

— Йўқ,— деди инграб.— Усиз туролмайман, усиз бу дунё қоронғи менга, қоронғи!

Ҳайдар аста ўрнидан турди, ҳозиргина юрагига қуйилиб келган акалик меҳри совуқ бир туйғу билан алмашиниб, тишини тишига босди.

— Мен сенга ҳайронман, ўзидан бошқани ўйламайдиган бир худбин билан танишиб...

Тоҳира юзини қоплаган сочларини орқага силтаб, ялт этиб қаради.

— Худбин бўлса худбиндир! Бироқ мен уни...

— Сен ҳам ўзингдан бошқани ўйламайдиган бир... эркатой бўпсан! На ўз қадрингни биласан, на бошқаларни ўйлайсан!— деди Ҳайдар куйиниб, деди-ю, ишқом тагида турган дадасини кўриб жим қолди. Қачон келгани номаълум, дадаси айвонда бўлаётган гапларга жимгина қулоқ солиб турарди.

— Дадажон!— Тоҳира ўрнидан сакраб туриб, унга қараб чопди.

— Йиғлама, қизим, йиғлама!— Отақўзи шундай деб, қизининг елкасини силади-да, ерни ғарч-ғурч босиб меҳмонхонага ўтди.

— Юр, гап бор, ўғлим!..

Меҳмонхонага кирган, у тўғри бориб қаршидаги деразани ланг очди, сўнг қўлларини кўксига қовуштирганича, боққа, боғ ортидаги қонли шафаққа узоқ тикилиб қолди. Деразадан қуйилган қизғиш шуълада унинг мис баркашдай қорамтир юзидаги ажинлар аниқ кўриниб турар, ҳам чўккан кўзлари қисилган, ўзиям қандайдир жуда ҳорғин кўринарди.

Ҳайдар юраги қаттиқ увишиб:

— Нега чақиршибди, дада?— деб сўради.— Тинчлик эканми?

— Ҳа, тинчлик,— деди Отақўзи кўкрагини аста силаб.— Қизимнинг бошида катта мусибат. Уйим беҳаловат. Мен бўлсам, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Чорак аср умрим шу қишлоқ, шу колхозга кетса-ю, бугун, қизимнинг бошига мусибат тушганда қўлимдан бир иш келмаса...

Ҳайдар дадасига ажабланиб қаради.

— Қўйинг, Тоҳиранинг ташвишини қилаверманг,— деди у секин, худди дадасининг кўнглига озор бериб қўйишдан қўрққандек.

— Шунақами?— деди Отақўзи ҳамон нигоҳини боғдан узмай.

— Тўғрисини айтсам, жуда эркатлатиб юборибмиз уни!

— Шунақа де!— такрорлади Отақўзи. У ялт этиб ўглига қаради-ю, хўмрайганича узоқ тикилиб қолди.— Сен худди... ўртоқ Шукуровга ўхшаб гапирадиган бўпсан!— деди у заҳархандалик билан.— Бу гапларни кимдан ўргандинг? Севикли тоғамларданми? У кишига жа ихлосманд бўп қолдинг дейман, а?

Ҳайдар ерга қаради, у дадасининг қаттиқ изтироб ичида қовурилаётганини кўриб тургани учун илдаммай қўя қолгиси келди-ю, яна ўзини тутолмади.

— Дада,— деди у самимий гапиришга тиришиб.— Тагин ўзингиз биласиз, лекин тоғамлардан кечирим сўрасангиз ёмон бўлмасди. Нима бўлгандаям у киши сиз билан менга ёмонликни раво кўрмайдилар-ку...

— Шунақами? Кечирим сўрайми?— деди Отақўзи.— Яхши, эрта-индин ишдан олишади. Ундан қаттиқроқ жазо беришсаям ажаб эмас. Ана ундан кейин тоғамлардан кечирим сўрайман...

Отақұзи ұзини диванга ташляб, бошини чангаллаб олди. Унинг хаёлида Шукуров билан бўлган узоқ ва оғир суҳбат қайта жонланган эди.

2

«О, Отақұзи ака, Отақұзи ака! Мен, каромат қилиш қобилиятим бор, деб даъво қилмоқчи эмасман, бироқ мана шундай бўлишидан қўрқувдим... Сиз, нега бу одам менга елимдай ёпишиб, олди, нега мени тергагани тертаган, деб ранжир эдингиз. Мен бўлсам мана шундай... охири вой бўлишидан қўрқардим... Биламан, бўлар иш бўлиб, кўза синиб битгандан кейин, «мен шундай бўлишини билар эдим», деб ўзимни гўё валий қилиб кўрсатишим адолатдан эмас, бироқ қўлингизни кўксингизга қўйиб айтинг-чи, Отақұзи ака, сиз ҳам менинг гапларимни тўғри тушуниб, тўғри йўлга тушишни истамадингиз-ку!..

Эсингиздами, шу йил баҳорда Тошкентга тушганимизда, тоғангиз домла Шомуродовнинг уйида мана шу Жамол Бўрибоев тўғрисида қабиҳ бир воқеани гапириб бергандингиз. Мени кечирасиз, Отақұзи ака, лекин мен ўшандаёқ бу одамнинг нопок кирдикорларини билар экан, нима қилади унга яқинлашиб, ахир ёмонга ёндашган йиқилмай қолмас, деган гап бор-ку, деб ўйлаган эдим... Нима қилардингиз шу одамга яқинлашиб? Ўғит учун пора бериб?»

«Пора эмас, мева-чева, совга-салом дегандек, арзимаган бир подарка, Аброр Шукурович...»

«Текин бергандаям нима қилардингиз ўз дўстларингизнинг чўнтагига қўл солиб?»

«Э, у ноқаснинг ваъдаси бошқа эди, ўртоқ Шукуров! Бу ўғитларин район ҳисобига беришини билганимда...»

«Билмас эмишсиз? Осмондан олиб берадиган ўғит заводи йўқ-ку унинг? Барн бир кимнингдир насибасидан узиб берарди-ку сизга?»

«Тўғри, яхши қилмадим. Бунн бўйнимга оламан. Аммо-лекин... мен бунн ўзим учун қилганим йўқ-ку, ўртоқ Шукуров?»

«Ўзингиз учунми, йўқми, лекин ҳамма сизга ўхшаб, кўкарсам ёлғиз мен кўкарай, бўлсам бир ўзим бўлай, деб турса... аҳволимиз нима бўлади?»

«Раҳмат, ўртоқ Шукуров! Сиз бугун жа... тўғри гапларни гапиряпсиз! Бу гапларингизни эшитиб қойил қоляпман — умрингизда бирор-бир нотўғри иш қилмаган одамга ўхшайсиз! Аммо сизга битта саволим бор, ўртоқ Шукуров: сиз менга ўхшаган раисларнинг ишига нимага қараб баҳо берасиз?»

«Ҳосилга қараб! Планга қараб! Шундай демоқчимисиз?»

«Балли! Сиздан ҳам адолатли гап чиқар экан-ку, ўртоқ Шукуров! Аммо ҳаёт-мамотимиз шунга боғлиқ бўлган бўлса... печук осиласиз? Печук бошимга маломат тошини ёдирасиз?»

«Маломат тоши эмас, ҳақ гап бу! Тўғри, биз сизга планга қараб баҳо берамиз! Чунки... «Пахта бизнинг фахримиз», деган гап шунчаки шнор эмас! Еб ўтирган нонимиз, дастурхонимиз шу нарасага боғлиқ! Бироқ ким сизга фақат планни ўйла деди?»

«Деганлар бўлмаганми? Тилимни қичитиб, ярамга туз сепиб нима қиласиз, ўртоқ Шукуров? Калламни шартта узиб ташласангиз ҳам айтаман — шу бугун ҳам бор унақа одамлар!»

«Бор бўлса даври ўтяпти уларнинг! Баландпарвоз гапларим учун кечирасиз, лекин бу улуғ бойликни яратаётган одамларининг турмуши, меҳнати, маданиятини кўпроқ ўйлайдиган пайт келмадимикин, Отақўзи ака?!»

«Бундан чиқди, биз ўйламаймиз-да буни! Қаминна эмас, бошқа одам кўтарибди-да бу колхозни! Бошқа одам қурибди-да бу қишлоқни!»

«Йўқ, сиз қургансиз! Сиз кўтаргансиз бу колхозни. Бироқ...»

«Бироқ ҳовлиқиб кетганмиз, ҳовлиқиб кетиб, босар-тусаримиз-ни билмай қолганмиз! Шундайми?»

«Қиной қилмай қўя қолинг! Ҳовлиқиб кетмаган бўлсангиз шундай қилармидингиз? Аввалги хатоларингизни айтмай қўя қолай, бу машина фожиясидан кейин қилган ишларингизни бир ўйлаб кўринг, ахир! Қасалхона врачларига ўлим тўғрисида нотўғри акт туздирасиз, участкавойнинг актларини йиртиб ташлайсиз, кекса большевик Прохор Поликарповга, бўлиб ўтган гапларни яширасан, деб дўқ урасиз! Қонунни оёқ ости қиласиз-у, тагин пичинг қиласиз!.. Бу гаплардан кейин инсоф билан айтинг-чи, қани: мен нима қилай энди?»

«Нима қиламан десангиз ўзингиз биласиз! Тақдиримиз қўлингизда! Бизни ўйламасангиз, қайнатангизни ўйланг!»

«Қайнатам билан гаплашиб бўлдим!»

«Шунақами?.. Аммо билиб қўйинг, ўртоқ Шукуров; таёқ тўғри — мен тўғри қаби ида иш тутиб, қаттиқ кетяпсиз! Панд еб қолманг тагин! Буни ҳаёт дейдилар, ука! Ҳалиям бўлса бир ўйлаб кўринг! Бундан мушкул ишларниям ҳидини чиқармай, ёниғлиқ қозон ёниғлиқ қилиб юборганлар бор...»

«Бор бўлса бордир, лекин мен бу ишни қиллолмайман!»

«Ҳа, сиз қиллолмайсиз! Мансаб ширин сиз учун!..»

«Мансаб! Кампирнинг дарди ғўзада! Майли, нима ҳам дейман? Аммо болалигингиз уруш йилларида ўтган экан, бир воқеани айтиб берай: урушнинг сўнгги йиллари. Отам фронтда вафот этган, ойим ёш эди, бошқа эр қилиб кетган... Мен кўзи ожиз қари бувимнинг қўлида қолганман. Қаҳатчилик замонлар. Яланг оёқ, яланг бош дегандай, ўзимга ўхшаган етимчалар билан ёзда даштга чиқиб, машоқ тераман. Ўшанда колхозда зўр қорабайирга миниб юрадиган шопмўйлов бир барзанги бўларди. Тунов кун Али мўйловингизни кўрганда ўша одам эсимга тушди. Урушдан қочиб, чўлда охранник бўлиб юрадиган бу аблаҳ ҳар кун кечкурун от

ўйнатиб бостириб келарди. Биз уни кўрганда яланг оёқ тикан босиб, тирқираб қочардик. Лекин отдан қочиб бўладими? Барзанги қувиб етиб, биз етимчаларни чирқиратиб, қўлларимиздаги машоқларимизни тортиб оларди. Бу машоқларни хирмонга ҳам топширмас эди у палид! Тўрваларни йиғиб олиб, ўз одамларига улашиб берарди, берарди-ю, кечалари — у бизга қўшни эди — ўзига ўхшаган дордан қочган қўзғунлар билан тонготар зиёфатлар қуради. Шунда биз, яланг оёқ, яланг бош, оч-яланғоч етимчалар барзангининг маст-аласт қўшиқларини эшитиб ётиб, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, адолат тўғрисида ўйлардик! Акаларимиз, тоғаларимиз урушдан қайтиб келишса-ю, бизни оч қолдириб, ўзлари айш қилаётган бу аблаҳлардан ўч олишса эди, деб орзу қилардик... Ҳа, адолат туйғуси — бу улуг туйғу, Отақўзи ака! Агар мен энди, бу хунук воқеалардан кейин, худди ҳеч нима бўлмагандек ҳамма нарсага кўз юмиб қўя қолсам... одамлар нима дейди?»

«Одамларнинг гапидан қўрқсангиз нима қиласиз менинг бошимни огритиб? Ишдан олинг? Қаматинг! Бадарға қилинг! Тамом-вассалом!»

«Яна ранжияпсиз! Бу гапларни ўйлаб кўриш ўрнига нуқул ранжийсиз. Бир гап бўлса дарров ўртоқ Холмуродовга қараб югурасиз! Мени кечирасиз, Отақўзи ака, лекин сизнинг шу аҳволга тушишингизга ўша оғайнингиз ҳам айбдор! Яширмайман, мен бу гапни у кишига ҳам айтдим! Қирғоқни асов дарё, одамни ортиқча мақтов бузади, дейдилар, ортиқча мақтовларингиз йўлдан уряпти Отақўзи акани, дедим!»

«Яхши айтибсиз, раҳмат сизга!»

«Агар мени ўзингизга душман, у кишини дўст деб ўйласангиз, хурсанд бўлишингиз мумкин: ҳалиям ёнингизни оляптилар у киши! Отақўзи акани ишдан олганда ўрнига кимни қўясиз деяптилар!»

«Сиз бўлса... бизда алмаштириб бўлмайдиган раҳбар йўқ, деб жавоб бердингиз!»

«Йўқ, бу сафар янглишдингиз! Сизни нинда қолдиришни положи йўқ, буни биладим, бироқ ўрнингизга ким бўлади? Буни ҳалиям билмайман. Парткомингиз Холидаҳонми? Лекин у ҳақиқий партком эмас, сизнинг қолдирмангизга ўйнаб юрган бир қўғирчоқ-ку!..»

«Бошқалар-чи? Бошқаларда...»

«Бошқаларни қўйиб турунг! Ўзингизни ўйланг аввал!»

«Олинг! Пайти кепти опқолинг, ўртоқ Шукуров! Доим шундай бўлган ўзи: бир одам қоқилиб йиқилса, бас, устига чиқиб тепмаган одам бўлмаган!»

«Сиз ҳам тан беринг-да, ахир! Мард енгилса майдонда қолади, деган гап бор... Мард бўлинг, Отақўзи ака! Хабарингиз бор, эртага бюро... Балки сиз ҳам шу топда менга ўхшаб, шифтга тикилиб, ўзингиз билан ўзингиз олишаётгандирсиз? Мен бир инсон сифати-

да сизнинг дардларингизга тушунаман, бироқ алдашни истамай-ман: ишда қолшингизга умид йўқ...»

«Наҳот чораси бўлмаса? Мен қайсарлик қилиб ҳозир сизга бегачопарлик қияпман, тўғри, аммо-лекин шу кунларда кўп ўйладим: Агар ўрнишда қолдирсангиз... Ҳамма гуноҳларимни иш билан ювардим, иш билан оқлардим ўзимни!»

«Йўқ, Отақўзи ака, иложи йўқ бунинг! Қилган хатоларингиз шунинг тақозо этса не чора? Фақат битта укалик маслаҳатим бор: мард бўлинг, Отақўзи ака! Эр йигитнинг бошига нелар келиб, нелар кетмас! Мард бўлинг...»

Аброр Шукуровни Маҳбубанинг овозини эшитгандай бўлиб, кўзини очди-ю, анчагача ҳушини йиғолмади. У миясини ғовлатиб юборган бу галати баҳс-мунозара тушида бўлгани, ўнгидаки — буни хийлагача ўзини биллолмади. Ҳар қалай, Маҳбубанинг овозини эшитиб, кўзини очганида у кечаси диванда қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирар, ҳатто кийимларини ҳам ечмаган эди.

Тонг отган, уй ёп-ёруғ, афтидан, қайнотаси билан қайнонаси жўнашга шайланаётган бўлса керак, ҳовлидан гангир-гунгур овозлар эшитилар, бироқ Маҳбубанинг ўзи кўринмас эди.

Шукуров кўзини очиши билан кечаси бўлиб ўтган ёқимсиз тўқнашув эсига тушиб, кўнгли яна ғаш бўлди. Одатда бундай тўқнашув пайтларида Шукуров кўп қизишмас, жунибишга келган туйғуларини жиловлай олар, баъзан ҳатто гапини ҳазилга буришга ҳам қўрби етар эди. Бироқ бу кеча... бу кеча яна ўша, тоғда рўй берган ов можаросини тинчитиб юбориш тўғрисидаги илтимослар қўзғалиб, бу илтимосларга Маҳбуба ҳам қўшилганда бирдан портлаб кетди-ю, яхши-ёмон анча гапларни гапириб юборди. Яхшиям бу «суҳбат»да қайнотаси иштирок этмади. У хотини билан қизини ишга солиб қўйиб, ўзи четда юрди. Қилгилликни эса Назокатбиби қилди.

Назокатбиби олдин... бу дунёда ҳеч қачон яхшиликка яхшлик қайтмаганидан волиди, кейин... гулдай қизимизни қўйингизга солганимизда кўрган меҳр-оқибатимиз шу бўлгани, деб уввос тортиб йиғлади. Унга Маҳбуба қўшилиб, бўлди йиғи, бўлди тўполон! Охирида Маҳбубанинг йиғиси «кетаман»га айланиб, қўшни хоналар тарақа-туруқ бўлиб, тўс-тўполон тун ярмигача давом этди... Наҳот Маҳбубанинг кетаман дегани рост бўлса? У кетиб қолса... болалар нима бўлади?

Эшик секин очилиб, Маҳбуба кирди. Сал қизарган кўзларининг четига кўкитир бўёқ сурган, ўзига жуда ярашадиган парча гулли янги кўйлагини кийган:

— Дадамлар йўлга чиқяптилар. Хайрлашасизми ё...

— Сиз-чи? — Шукуров бу гапини бекор айтганини айтиб бўлганидан кейин тушунди-ю, тилини тишлади.

— Мен... — Маҳбуба лаблари пирпираб, кўзига ёш олди. — Агар кет десангиз, пложим қанча, кетавераман...

— Маҳбуб!— деди Аббор Шукурович.— Менга қаранг, Маҳбуб...

— Дадамлар сиз билан бир оғиз гаплашмоқчи эканлар, қабул қиладиларми ё...— Маҳбуба киириклариди милтираб турган кўз ёшларини кўрсаткич бармоғи билан артиб ташлади-да, эрининг жавобини кутмасдан уйдан чиқди, чиқиши билан эшикда Воҳид Миробидов кўринди.

— Мумкинми, ўғлим?— У худди гувоҳ қилиб қуйган ёш боладай журъатсизгина кириб келди-да, секин уф тортиб, пойгакда тўхтади.

— Яхши ётиб турдингизми, болам?

— Раҳмат...

Воҳид Миробидовнинг одатда ҳар бир толасига жило бериб тараладиган сийрак сочлари шоирона тўзгиган, соқоли қиртишланмаган, ўзиям эшикда ғарибу ғураболарча бош эгиб турарди. Шукуров беихтиёр юраги аянишди:

— Ўтиринг, дада,— деди мулоийм гапирнига тиришиб.

— Ташаккур сизга. Биз энди кетяпмиз... Каминани ҳадеб бир гапни гапиравериш жонимга тегди демайсиз. Қариган чоғимда менгаям қийин. Тушунмоғингиз керак, болам...

— Биламан, дада...

— Билсангиз... бу милициянгизни айтаман, бизни тинч қўйишармикин ё... қариган чоғимда яна овора қилинармикин?— Воҳид Миробидов куёвига ўғринча кўз ташлади-ю, дарҳол кўзини олиб қочди.

Шукуров нидамай, очиқ деразадан ташқарига қаради.

«Ё тавба! Яна ўша гап! Эски белбоғ, эски тўн! Ажабо, бу ўй, унинг қўлидан ҳамма нарса келади, истаса ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиб, ҳар қанақа жиноятни ҳам босди-босди қилиб юбора олади, деган бу чиркин фикр бу одамларнинг онгида қачон туғилиб, қачон қон-қонига сингиб кетдийкин? Давлат милицияси эмас, унинг, Аббор Шукуровичнинг милицияси эмиш! Ёши олтиншдан ошган кап-катта бир олимнинг гапи шу бўлса!.. Олим эмиш! Олим бўлса, ҳозир шу гапни гапирармиди?— Шукуровнинг эсига яна лоп этиб Тошкентда, домла Шомуродовнинг уйида бўлиб ўтган гаплар тушди, тушди-ю, кўнглида жўш урган туғён афсус-надоматга ўхшаан бир туйғу билан алмашинди.— Қани энди бу одам ҳам домла Шомуродовдай мард, тантн, диёнатли бир инсон, пок бир олим бўлса! Аббор Шукурович ундан фахрланиб, бошига кўтариб юрмасмиди? Бу одам эса... олтиншдан ошганда орттирган имону эътиқоди бу бўлса? Нафақат турмуш, илм-фанда ҳам қингир йўللардан бориб, иззат-иқромга эришиш мумкин деб ўйласа? Паланартиш ёзилган юзакни бир асарини ўзи кўтар-кўтар қилиб, ўзига-ўзи мукофот уюштириб юрса? Ўз ёшига, олим деган шарафли номга номуносиб ишлар қилиб юрса? Қачон ақл киради, қачон инсофга келади бу одам?»

Шукуров хаёлида қуёндай чарх урган бу аламли ўйларни аранг жиловлаб, қайнотасига қаради.

Воҳид Миробидов, икки қўли қўксида, ҳамон кўзлари жавдираб, термилиб турарди. Афтидан, пойгакда ғарибларча мунгайиб турган бу одамга ҳозир гап уқтириш қийин эди. Шукуров бунини бир қарашдаёқ тушунди, бироқ хаёлидаги аламли ўйлар яна хуруж қилиб келди-ю:

— Мен сизга ҳайронман, дада,— деб юборди.

— Сабаб?

— Сабаби... сиз тушунган, катта одам бўлсангиз-у, ҳар қанақа қонунни оёқ ости қилиш мумкин, деб ўйласангиз?..

Воҳид Миробидов куёвининг гапидан дармони қуригандай эшикдан кирган жойдаги креслога чўкди, чўкаркан:

— Майли, болам,— деди ёлворган товушда.— Масаланинг фалсафий томонига ўтмай қўя қолайлик!..

— Мен ҳам сизга фалсафа сотмоқчи эмасман. Бироқ ҳайронман: бу эътиқод, бу фикр қачон туғилди сизда?— Шукуров тўсатдан қонни қайнаб кетганини ўзиям сезмай қолди.— Ё Мирзачўлни ўзлаштиришга қарши мақолалар ёзиб юрганингизда бошланганми бу гаплар?

Воҳид Миробидовнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди:

— А? Лаббай? Қайси мақолани айтяпсиз?

— Қайси бўларди? Ўша, ўттизинчи йилларнинг ўртасида домла Шомуродовга қарши ёзган мақолаларингизни айтяпман!..

— Домла Шомуродов!— Воҳид Миробидов инграб юборди.— Нормурод Шомуродов! Ё раб! Сиз, менинг ўғлим, ичи қора бир одамнинг бўҳтонларига ишониб... Майли, нима ҳам дейман, зорим зор, зўрим йўқ, болам...

Воҳид Миробидов кўзига ёш олди. Бу ёш томчилари Аббор Шукуровичнинг бўғзига келган қаҳрли гапларини ичига ютишга мажбур этди.

— Қўйинг, дада!— деди у ўзини босишга уришиб.— Лоақал энди, ёшингиз бир жойга борганда бу гапларни гапирманг! Тўғрилигини, инсофу адолатини ўйлайдиган пайтингиз келди-ку, ахир!..

— Хўп, болам, хўп! Бизга рухсат бўлмаса...— Воҳид Миробидов, гўё куёвининг бундан ҳам ёмонроқ гапларни айтиб юборишидан қўрққандай шоша-пиша орқага тисарилди.— Омон бўлинг, болам, омон бўлинг ишқилиб...

Шукуров ҳолсизланиб ўзини креслога ташлади. Зум ўтмай ташқаридан Маҳбубанинг: «Дадажон!»— деган зорли хитоби эшитилди.

— Йиғлама, қизим, йиғлама!— дерди Воҳид Миробидов, ўзиям йиғламосираб.— Йўқ, йўқ, бу гапингни қўй, қизим. Ҳеч қаёққа кетмайсан. Фарзандларингни ўйла. Бундай пайтда сабот қилмоқ даркор, қизим, сабот...

Шукуровнинг хаёлидан: «Тўғри бўламан деб, мен ҳам қуюшқон-

дан чиқиб кетдим шекилли?— деган фикр ўтди, бироқ шу заҳотиёқ бу фикрдан қайтди.— Ҳар ким экканини ўрар, деган гап бор-ку?— деди ичида.— Бу одам ҳам экканини ўрсин-да эндиликда!»— у хўрсиниб ўрнидан турди, истасин-истамасин, меҳмонларни кузатиб қўйиши ҳам фарз, ҳам қарз эди.

3

Домла Шомуродов уйқу аралаш тубсиз бир жарликка қулаб тушаётгандай бўлди-ю, чўчиб кўзини очди. Уй ғира-шира, столдаги кўк абажурли чироқ шуъласида Латофат иягини қўлларига қўйиб, китоб ўқиб ўтирарди. У домланинг безовталанганини сезиб, китобдан бошини кўтарди.

— Тузукмисиз, бобожон?

— Шукр,— деди домла эшитилар-эшитилмас бир товушда.— Ҳайдар қани?

— Ҳайдар акамлар... шаҳарга чақиришган экан, ҳали-замон кеп қоладилар...

«Бу қизалоқ нима қилиб ўтирибди бу ерда?— деди домла ичида.— Нега ҳар кун келади? Ҳар кун тун ярмигача ўтиради... Ҳайдар тайинлаган-ку! Тентак! Ўлим билан талашиб ётган бир чолнинг ёнига шу қизалоқни қўйиб кетасанми, эсипаст? Ўлиб қолсам эсхонаси чиқиб кетмайдими бу қизалоқнинг?»

У бир ҳафтадан бери қимир этмай диванда чалқанча ётар, оппоқ ёстиқда унинг туксиз улкан боши артилган мис кўзадай ялтирар, ўзиям кўзлари ичига ботиб, қоқсуяк бўлиб қолган, фақат катта бурни ялпоқ юзида худди саҳродаги ўтовдай қўнқайиб турарди...

— Чой-пой берайми, бобожон?

— Йўқ...

— Герценни ўқиб берасан дегандингиз...

— Ҳа, ҳа,— деди домла.— Ўқиб берасан. Кейинроқ ўқиб берасан...— У гўё Латофатни ранжитиб қўйишдан қўрққандай, яна бир марта «кейинроқ» деб такрорлади-да, кўзини юмди.

Кейинги йилларда домланинг энг сеvimли ёзувчиси Толстой бўлиб қолган эди, айниқса, унинг «Иван Ильичнинг ўлими» деган асарини қайта-қайта мутолаа қилар, Иван Ильичнинг сўнгги дақиқаларидаги изтироблари, ўлим олдидаги фалсафий фикрлари домлани ҳам ўйлашга ундар, ҳам кўнглига тасалли берарди. Бироқ тўшак ёзиб ётиб қолганидан бери ўлим ҳақидаги ўйлардан қутулиш учун бирда Умар Хайём, бирда Навоий, бирда Герценга мурожаат қиладиган бўлди. У Герценнинг «Ўтмиш ва ўйлар» деган китобини илгарилари ҳам қўлдан қўймас, ўқиб тўймас эди. Ҳозир эса, энг оғир кунлар, ҳатто энг мусибатли дамлар тўғрисида ҳам аллақандай илиқ нур билан, бирда шафқатсиз қаҳр, бирда маънос табассум билан ҳикоя қилувчи бу ажойиб китоб домла

учун доно бир ҳамсухбат вазифасини ўтаб, тизгинсиз ғам-андух-
ларни хаёлидан кўтаргандай бўларди... Лекин бугун...

У бугун ўзини сал бардам сезганди, бироқ кампир...

Домла кўзини юмishi билан нигоҳи олдида яна ўша зимистон
жарлик намоён бўлди. У ҳозиргина хаёлида жар тубида бир нима-
ларни териб, тимирскиланиб юрган аяни кўрган, ая сурма тортил-
ган маъюс кўзларини жавдиратиб, «буёққа тушинг», деб имлаган,
домла, аксинча, унинг кўлидан ушлаб, юқорига тортиб олмоқчи
бўлган, бироқ ая билан бирга ўпқонга қулаб тушаётган бир пайт-
да ҳушёр тортганди... Мана, оёқ-қўллари ҳам музлаб қолибди. Бу
муз бамисоли бир жонли махлуқдай аста-секин гимирлаб кўкраги
томон кўтарилиб борарди. Домланинг назарида, унинг бадани аста
сўнаётган чўғга ўхшар, врачлар бу чўғ батамом сўниб қолмасин
деб уколлар қилиб, зўр бериб «пуфлашар», бироқ бу «пуфлаш»-
лар ёрдам бермас, назарида, танаси тобора совиб борар, фақат
битта битта жойим — миясининг бир чети кул орасидаги учқун-
дай яллиғланиб, яттиллаб турарди. Лекин бу учқунни сўндирмай
турган нарса врачларнинг уколлари эмас, вужудини эриқиратувчи
армонли ўйлар эди. Бу ўйларнинг аксарияти эса яна ўз жигари,
ёлғиз жияни Отақўзига бориб тақаларди...

Йўқ, у жиянига нисбатан виждони қийналадиган бирон ёмон-
лик қилгани йўқ, нима деса ҳам, нима қилса ҳам, яхши бўлсин
деб қилди, лекин Отақўзининг қисмати, онласининг бошига
тушган мусибат домланинг юрагини мисоли бир қурт бўлиб кеми-
рар, руҳига бир зум ором бермас эди.

«Наҳот тоға-жиянлар бир марта, лоақал бир мартагина кўн-
гиларидаги бор гапларини, гина-кудуратларини тўкиб, чин юрак-
дан дардлашиниша муяссар бўлмасалар? Наҳот у энг эзгу ниятла-
рини ўзи жиянига айтолмай ўлиб кетса? Наҳотки кўнглидаги
мехр-муҳаббатини изҳор этолмай, барча дарду аламларини ўзи
билан бирга совуқ гўрга олиб кетса?»

Домла Шомуродовнинг назарида бир ҳафтадан бери юрагини
чангаллаб турган совуқ панжа ўткир тирноқларини яна бир боти-
риб олгандай бўлди-ю, оғриқ босилгунча тишини тишига босиб
ётди, сўнг:

— Қизим,— деб Латофатни чақирди.— Стол тортмасидан қо-
ғоз-қалам олиб, яқинроқ келиб ўтир, болам, гапим бор...

Латофат абажурни диванга яқинроқ сурди, столдан қоғоз-қа-
лам олиб, домлага яқинроқ ўтирди. Унинг безовталаниб кўзлари
мўлтираб қолганини кўрган ота кўнгли эриб:

— Қўрқма, болам,— деди.— Бир-иккита гапим бор, шуларни
айтаман, сен ёзиб оласан. Ёз!

Домла шундай деди-ю, кўзини юмиб, яна узоқ сукутга толди.
Қизиқ, у хаёлап Отақўзи билан бир ҳафтадан бери гаплашар, унга
айтадиган дарду ҳасратини айтиб ҳам бўлган эди. Мана, ҳозир
ҳам айтадиган гаплари тилининг учида турганди, бироқ Латофатга

«ёз» дейиши билан ҳамма сўзлари ёдидан кутарилиб, гулг бўлди-қолди, тўғрироғи, сўзлар-ку бор, лекин бу сўзлар кўпдан бери ўйлаб юрган фикрларини, кўнглидаги армонларининг ўндан бирини ҳам ифода этолмас эди.

Латофат унинг жимиб қолганидан хавотирланиб:

— Бобожон!— деди секин. — Дорингизни берайми?

— Йўқ,— ота кўзини очиб Латофатга қаради, худди тўсатдан эсига бир нарса тушгандай бетоқат бўлиб:— Ёз!— деди.— Уғлим Абдоржонга! Йўқ, шошма, бундай дегин.

Нормурод Шомуродов бир зум жим қолиб, нафасини ростлаб олди-да, бир нуқтага тикилганча, секин давом этди:

— Район партия комитетининг биринчи котиби ўртоқ Шукуровга.

Хурматли ўртоқ Шукуров!

Хабарингиз бор, каминга кўп йиллар илмий иш билан шуғулланган бир олим сифатида илм-фан, фалсафа ва, айниқса, адабиёт ва санъатга онд кичикроқ кутубхона йиғишга муяссар бўлганман. Салкам ўн минг йилдан иборат бу кутубхонамни «Ленин йўли» колхозига қарашли ўрта мактабга инъом этганимдан бохабарсиз. Бу мактубни йўллашдан биринчи тилагим шуким, умрим давомида йиққан бу кутубхонам дуч келган одамга эмас, китобнинг қадрини биладиган, фан ва адабиётга ташна бир кишига топширилсаким, токи бу подир асарлардан ўсиб келаётган ёш авлод баҳраманд бўлса... Иккинчи тилагим шуким...

Домла яна сўзида тўхтаб, бир хўрсиниб олди-ю, овози хиёл ўзгариб давом этди:

— Маълумки, шу кеча-кундузда менинг жияним, «Ленин йўли» колхозининг раиси Отақўзи Умаров... йўл қўйган хатолар устида тафтиш бўляпти. Коммунист сифатида мен бу хатоларга принципал муносабатда бўлганимдан хабарингиз бор. Ҳалиям шу принципда турганим ҳолда партия аъзоси Отақўзи Умаровнинг ўз қишлоғи учун, ўз колхозини учун қилган хизматларини бир эслатиб қўйишни лозим кўрдим. Унинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шу кунларда, турмушда баъзан бўлиб турадигандек, бугунги хатолари учун ўтмишда қилган ҳамма хизматларидан кўз юмиш ҳоли юз бермаса деб қўрқаман. Ҳаққимизда, от суринмай йўл топмас, деган гап бор. Шу доно фикрга амал қилиб уни суринган пайтида суяб юборсангиз, яъни, ҳар жиҳатдан ҳаққоний баҳо берсангиз, аслини олганда кўнглида кири йўқ бу пок ва истеъдодли одам ҳали кўп фойда келтирармикан, деб ўйлайман. Турмуш тақозоси шундай бўлдики, биз тоға-жиянлар бафуржа ўтириб дардлаша олмадик. Кўпни кўрган одам, жияним баланд келганда мен паст бўлиб, унинг кўнглидаги дардларига қўлоқ солмогим лозим эди. Букрини гўр тузатар, деганларидек, табиатан терс одам, каминга шу ишни қилолмай, ёлғиз жиянимни қон қилиб, ўзим ҳам оғир аҳволда тўшакда ётибман... Агар жиянимнинг бошига оғир мусибат тушган

шу кунларда... мен қоқбош қиладиган ишни... («қоқбош» деган сўзни ўчириб ташла!) Мен қиладиган ишни сиз қилиб, унинг дард-ларига қулоқ солсангиз... ўлсам гўримда тинч ётардим, ўғлим...

Мен ҳозир сабабини айтиб беролмайман, лекин биринчи марта гизни кўрганамда худди ўғлим Жабборни кўргандай бўлгандим... Азалдан дилозор одам, агар бирор жойда кўнглингизни оғритган бўлсам, рози бўлинг, ўртоқ Шукуров... «Ўртоқ Шукуров» деган сўзни ўчириб, «ўғлим» деб ёз... рози бўлинг, ўғлим...

Сизга ҳурмат билан профессор Нормурод Шомуродов... «Профессор» сўзини ўчириб ташла! Нормурод Шомуродов.

1919 йилдан КПСС аъзоси...

— Ёздингми, қизим?

— Бобожон!— Латофат қаламининг дафтарга ташлаб, ўрнидан турди. У пирпираб учган лабларининг тишлаб, домлага энгашди, бироқ домланинг суякдор юзида норозилик аралаш бир илтижо акс этди:

— Ўтир, қизим. Гапимни айтиб олай. Ўтир. Ўтирдингми? Бошқа қоғоз ол!

Нормурод Шомуродовнинг шифтга тикилган кўзлари худди илҳами келган бахшининг кўзларидай ёпар, қуруқшаб қолган лаблари бир нималарни пичирларди. Кўкимтир нурга чўмган жимжит хонада унинг оғир ҳансираши эшитилар, гўё биров билан гаплашаётгандай қоронғи шифтга тикилиб шивирлашлари, бутун вазоҳати аллақандай ваҳимали туюларди.

— Қоғозни олдингми? Олган бўлсанг ёз!

«Жияним... йўқ, азиз жияним Отақўзига!

Дунёда бировга озор бериб, кетидан узр сўраб юрувчи одамдаш ёмон кўрганим йўқ эди, аммо ҳаёт тақозоси билан ҳасталик голиблик қилаётган мавридда ёр-дўстларим билан рози-ризоланиш насиб этадими, йўқми, билолмай, ўзим ҳам шу ишни қилмоққа мажбурман.

Мен сендан розиман, тоабад розиман, жияним. Аянг иккимизга қилган яхшиликларинг, кексайган чоғимизда ёлғизлигимизни билдирмай руҳимизга мадад, белимизга қувват бўлганинг учун тоабад миннатдорман. Эскида, мендан қайтмаса худода қайтгай, деган гап бўлгуси эди, мендан қайтмаслигига кўзим етиб турибди, бу яхшиликларинг фарзандларингдан қайтгай, элдан қайтгай, жиярим.

Мен келиним Олиябидан розиман, абадулабад розиман. Келин бўлиб тушибдики, бир маротаба қовоғини уйганини кўрмадим. Бу дунёда яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтгуси, бизга қилган яхшилиги минг чандон ортиқ бўлиб қайтгай!..»

Домла тўсатдан юзи қаттиқ бужмайиб, бир дақиқа жим қолди, сўнг, овозидаги титроқ билан олишиб давом этди:

«Жияним Ҳайдаржон!

Меъ сендан ҳам розиман. Дийдаси қаттиқ, ўжар тоғангдан қанча гина қилсанг ҳаққинг бор эди, гинанг бўлса ҳам уни ичингга ютиб, ёнимга келдинг, ёруғ дунё билан видолашиш онларида тепамда турдинг! Омон бўлғайсан, топишган маъшуқанг билан қўша қаригайсан, саодатли бўлғайсан, болам...

Жияним Отақўзи!

Омонат кассада уч минг сўмча пулим бор. Бу пулнинг икки мингини мактабга бер, китоблар учун янги жавонлар олишсин, яхши жиҳозлар буюришсин... Қолган минг сўмини ёруғ дунёдан кўз юмсам (не чора — ўлим ҳақ!) маросимимга яратгин. Оламдан ўтган кишига асъасаю дабдабанинг ҳожати йўқ. Маросимни эл қатори ўтказгин...

Тошкентдаги ҳовли-жойим Ҳайдаржонга бўлсин. Уша ерда турсин, илмий ишини давом эттирсин, олим бўлсин. Қўлёмаларим — хоҳ ёзилиб битган бўлсин, хоҳ ёзилиб ниҳоясига етмаган бўлсин, унинг ихтиёрида бўлғай...

Қабримга сағана-пағана қўяман деб овора бўлманглар. Аянг иккимизга атаб икки туп сада ё шотут ўтқазсаларинг бўлди, шунинг ўзи кифоядир...

Туғма қайсар одам, камина салкам сакон йиллик умримда кўпларни ранжитдим, ҳаёт экан, бирда билиб, бирда билмай кўпларга озор бердим. Ўлсам арзимни уларга етказгайсан, билмай қилган дилозорлигимни кечиргайлар... Мен ҳаммадан, ҳаммангдан розиман, ҳаммадан, ҳаммангдан розилик сўрайман...»

Домла Шомуродов ичига сув кетган одамдай томоғи қулқиллаб, сўзида тўхтади. Латофат ҳам қаламини отиб юборди-да, чолнинг кўксига йиқилди.

— Нега бундай қиласиз, бобожон. Сиз ҳали ўлмайсиз! Тўйимиз бўлади ҳали, тўйимиз!

Домла Шомуродов базўр қимирлаган ўнг қўлини аста кўтариб, қизнинг тўзғинган сочларини, пешонасини силади.

— Ҳа, тўйларинг бўлади. Мен шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши ёздириб қўйдим-да, болам...

— Ўлмайсиз, бобожон! Ўлмайсиз!

Латофатнинг хиёл тўзғинган сочларидан қандайдир нозик гулларнинг нозик бўйи келар, термилиб боққан катта кўзларида ҳам чексиз меҳр, ҳам илтижо, ҳам киши қалбини эритиб юборадиган ёруғ бир мунг порлаб турарди. Ногаҳон отанинг ёдига яна ўша аламли ўй тушди: «Нега шундай пок, шундай меҳрибон қиз Жаббордан туғилмади? Нега? — деди домла армон билан, бироқ бу аччиқ-алам шу дақиқанинг ўзидаёқ бошқа туйғу билан алмашинди. — Жаббордан туғилмаса ҳам Жаббордан туғилгандан ортиқ меҳрибонлик қилаётгани йўқми? Ўзиям нимаси биландир Жабборга ўхшаб кетмайдими бу қиз?

Ажабо, бир ҳафтадан бери юрагини кемириб ётган армонларини

шу қизга айтиб ёздирishi билан гўё кўнглини зимистон қилиб турган қора дуд тўзгиб кетгандай бўлди-ю, бирдан енгил нафас олди.

Домла Шомуродов мажолсиз кўлини аста кўтариб, Латофатнинг бошини силади.

— Болам, менинг Жаббор деган ўғлим бор эди...

Латофат кўз ёшини қулт-қулт ютиб, бош ирғади.

— Биламаи, бобожон, биламаи, мард йигит, ажойиб инсон бўлган ўғлингиз...

— Мен сени биринчи дафъа кўрганымда... нега ўғлимдан тугилмади бу яхши қиз, деб тақдирдан нолиган эдим. Мана энди, уз неварам, ўз қизимдан кўпроқ меҳрибонлик қилдинг... Набирам ўрнига набира бўлдинг. Нега йиғлайсан? Йиғлама, болам... Мен сенига улкан саодат тилайман... Ҳаммаси жойига тушади, ҳаммаси яхши бўлади... Бор, дамингни ол, қизалоғим...

Латофатнинг ёш билан ювилган юзида яна ўша чексиз илтижо акс этди.

Ҳайдар акамлар келсинлар, бобожон...

— Йўқ, йўқ, Ҳайдар ҳам дам олсин. Ҳеч нима бўлмайди. Мен яхшиман. Анча яхшиман. Чироқни ўчир, мен ҳам дам олай, оппозиция...

Нормурод ота тепасида эгилиб турган қизга, кўкимтир шуълага чўмган хонага, жавонлардаги китобларга гўё видолашаётгандай термиллиб қаради. Хаёлидан: «Наҳот, умрнинг интиҳоси шу бўлса? Наҳот, бор-йўқ кўрганым шу бўлса?» — деган фикр ўтди. Бироқ бу фикр бирдан енгил тортиб, ором тилаган юрагига мисоли бир тиг бўлиб санчилгани учун домла уни хаёлидан ҳайдади-да, кўзини юмди.

4

«Ленин йўли» колхози билан шаҳар ўртаси ўттиз чақиримча келарди. Уруш йиллари, Отақўзи аравакашлик қилиб, ғалла ташиб юрган чоғларида, қишлоқ билан шаҳар ўртаси салкам бир кунлик йўл ҳисобланарди. Ҳозир у янги «Волга»да бу масофани ярим соатга қолмай босиб ўтар, бироқ одатда шу фурсат ҳам унга кўп туюлар, «Учар» деган шофёрини қистаб, уни шоширгани-шоширган эди. Бугун у умрида биринчи марта шошмаяпти, биринчи марта Учарни «тез ҳайда» деб қистамаяпти. Қани энди бу ўқдай тўғри асфальт йўл болалик чоғларидаги тупроқ йўлга, қушдай учиб бораётган «Волга» ҳўкиз аравага айланса-ю, аста имиллаб шаҳарга кечаси кириб борса! Отақўзи аравакашлик қилган болалик пайтларидагидай ҳўкизларни ўз ҳолига ташлаб қўйса-ю, аравадаги юкларга чалқанча ётиб, узоқ хаёлга толса! Булутсиз, беғубор осмонга тикилиб, салкам эллик йиллик умрига буфаржа бир назар ташласа...

Соат ўн икки. Райком бюроси. Отақўзи жўрттага ярим соат қолганда йўлга чиқди. Илгари соясига салом бериб юрган одамларнинг ачинган нигоҳларини, рақибларининг кинояли табассумларини кўрмаслик, ёр-биродарларининг тасаллиларини эшитмаслик учун тўғри мажлис бошланганда кириб боришга аҳд қилди. Чунки сўнгги кунлардаги текиришлар, терговлар, қонунсиз олинган ўғиту эҳтиёт қисмлардан бошлаб, колхоз «Газиги»ни бўлажак кувига бериб, ҳалокатга йўл қўйганларигача бўйинга айб қилиб қўйилди. Отақўзи шунинг ўзиданоқ масала ҳал бўлганини тушунди.

Масаласи ҳал бўлмаганда илгари унинг олдида қўл қовуштириб турадиган, унча-мунча камчилик ва нуқсонларни кўриб-кўрмаганликка оладиган райком вакиллари, милиция ва прокуратура ходимлари энди ҳамма нарсага эътибор бериб, қилдан қилиқ ахтаришиб ўтиришармиди? Энг ёмони — у билан, кимсан Отақўзи Умаров билан, бунақа лисанда қилиб гаплашишга журъат этишармиди? Йўқ, илгари Отақўзи ўзи улар билан ўрнидан турмай, диванда ёнбошлаб ётиб гаплашарди!

Майли, бўлганича бўлар! Бу иш ўзининг ҳам жонига тегиб битган, Отақўзи ўзиям рансликдан кетаман деган гапни неча марта айтган. Лекин... киши мансабни қўлдан бермаслигини, ҳеч ким уни ўз ишидан ололмаслигини билиб туриб, кетаман, деб гурдайтиш бир бошқа экан-у, ундан сўраб ўтирмасдан олиб ташлашлари бир бошқа экан!

Биринчи ҳолда одам қанча гапирса ярашар экан! Раҳбарлари «Йўқ-йўқ, сиз кетсангиз аҳволимиз нима кечади? Сиз бўлмасангиз осмон ағдарилиб ерга тушади», деб ёлвориб турганда «кетаман» деб писанда қилишининг йўриғи бошқа экан-у, ўша раҳбарларнинг ўзлари хатоларингизни юзингизга солиб, хор қилиб, ўтирган курсингиздан ағдариб ташлашлари бир бошқа экан! Энг муҳими — йўл қўйган хатоларининг моҳиятини ҳам, ўзи ҳали нямаларга қодир эканини ҳам Отақўзи мана энди, бўлар иш бўлиб, бўёғи синганидан кейин тушунди!

Қани энди уни ўз жойида қолдиришса! Хатоларини юзига солиб бўлса ҳам, қаттиқ жазолаб бўлса ҳам ўз ишида қолдиришса! Отақўзи бу хатоларига барҳам бериб, шундай меҳнат қилар, шундай улуғ ишлар қилардики, бутун олам қойил қоларди!

Отақўзи ҳамма нарсага ақли етар, ҳеч бир илмижи йўқлигини тушунар, шундай бўлса ҳам кўнглининг бир четида умидга ўкшаш бир нарса ҳамон милтираб турарди. Ахир, паҳот, қилган шунча хизматлари эвазига уни суяб қолишмаса!

Машина асфальт йўлини ямлаб-ютиб қушдай учиб борар, йўлнинг икки ёнида ҳадсиз пахта далалари, кўм-кўк боғлар, бедazorлар ястаниб ётар, бироқ Отақўзи ҳеч нарсани кўрмас, олам унинг кўзига қоронғи кўрниларди...

Домла Шомуродов бехосдан уйғониб кетди-ю, гўё ҳар кунги уй эмас, бошқа, нотаниш жойда ётгандай, апчагача ҳушини йиғиб ололмади...

Кун чиққан, хона чароғон, дераза токчасидаги чойнак-пиёла, шифтдаги лампочка, шкафдаги идиш-товоқлар — ҳаммаси зар сочилгандай ялтиллаб кетган, домланинг кўнгли ҳам офтобдай равшан эди. Гўё кимдир биров бир ҳафтадан бери кўкрагини босиб ётган оғир тошни олиб ташлаган-у, жисми ҳам, руҳи ҳам уқпардай енгиллашиб қолган!

Домла бунчалик бўлишига ишонгиси келмай, аввал қўл-оёқларини қимирлатиб кўрди, кейин тирсакларини диванга тираб, қақдинни ростлаб ўтирди.

Во ажаб, сал боши айлангани демаса, унга ҳеч нима қилмади. У нима бўлганини ўзиям тушунолмас, фақат бир нарсани биларди, кечаси Отақўзига аталган васиятномани ёздириб бўлгандан кейин ўзини бирдан енгил сезди, енгил сезиб, қандайдир жуда осойишта, жуда тиниқ ухлади. Гўё бу васиятномаларда айтган гаплари бир ҳафтадан бери вужудини қарахт қилиб олган музни таъмом эритиб юборди-ю, жисмига мадад, руҳига ажиб бир тиниқлик ато қилди...

Айтмоқчи, бу васиятномалар қани? Бировнинг кўзи тушмасин уларга!

Нормурод Шомуродов аста ўрнидан туриб, бир-бир босиб диван ёнидаги столга ўтди, ўтаркан, ўзидан яна ажабланиб қўйди: оёқларининг мажолсизлигига кўнглининг бир лаҳзалик беҳузурлиги бўлмаса ҳеч нарса қилмади унга!

Васиятномалар стол тортмасига солинган, столда эса, катта эски сиёҳдон билан бостирилган бир варақ қоғоз ётарди:

«Бобожон! Биз келсак ухлаб ётган экансиз. Уйқунгизни бузганимиз келмади. Холодильникда қаймоқ, термосда чой бор. Биз дадамларга учрашиб, кечроқ келармиз. Ҳайдар, Латофат».

Бу икки оғизгина хат домланинг кўнглини боягидан ҳам равшан қилди. У қумғондаги сувга юз-қўлларини ювди, холодильникдан қаймоқни олиб, бир ҳафтадан бери биринчи марта иштаҳа билан нонуштага киришди, киришаркан, нигоҳи яна хатга тушди. Бироқ боя кўнглини равшан қилган: «...дадамларга учрашиб, кечроқ келармиз», деган сўзлар бу сафар бошқача таъсир этиб, нимадандир юраги «шиғ» этди...

«Мабодо ишдан ҳайдалиб, ёмон бир кори ҳол... Йў-йўқ, ёмон бўладиган нима жиноят қилди у? Йўл қўйган хатолари учун ишдан олишса олишар, аммо-лекин... тинчлик бўлсин-да, ишқилиб, тинчлик бўлсин...»

Домла тўсатдан жияни олдида ўзини жуда гуноҳкор сезди. «Ҳақиқатан, ёлғиз жигарининг бошига оғир кулфат тушган бир

маҳалда унинг бу ерда ҳеч нарсани билмагандай бамайлихотир ётиши инсофданми ахир? Жияни унга қулоқ солсин-солмасин, юзма-юз ўтириб у билан гаплашиб, дарду армонларини эшитиш, эшитиб яхши маслаҳатлар бериш ўрнига иззат-нафсга кетиб, орқаворатдан хатлар ёзиб юриши адолатданми ахир? Зотан, жияни унга қанчалик ҳурматсизлик қилмасин, жаҳлга кетиб, қанча дилзорлик қилмасин, нима бўлганда ҳам ёлғиз жигари-ку у? От тейкисини от кўтаради, деганларидек, бирда нотанти бўлса, бирда танти, мард, оққўнгил жиянининг терслигини ўз туғишган тоғаси кўтармаса ким кўтаради? Ким сени кўпни кўрган мўйсафид, кўпни билган олим дейди, мулла Нормурод?»

Домла еган қаймоғи томоғига тиқилиб, ўридан тура бошладу, ҳовлидан мотоциклнинг таниш пат-патини эшитиб, қулоғини динг қилди. Зум ўтмай тапир-тупур оёқ товуши эшитилиб, уйга Прохор кирди.

Бошида сири кўча бошлаган қизғиш каска, эғнида офтобда оқариб кетган гимнастёрка, оёғида оғир солдатча этик, Прохор остонада тўхтаб кўзларини лўқ қилди.

— Ие, ие, ўртоқ профессор? Биз сизни Гулсарабибни соғиниб, унинг ёнига шошпапти деб юрсак, ўтирибдилар-ку милтиқни ўқидек бўлиб! Қойил, мулла Нормурод, қойил!

Прохор кўм-кўк, маъсум кўзлари ҳайрат билан порлаб, оғайнисин билан қучоқлашиб кўришди.

— Балли, жигарим! Мана энди мардикорликда сотник бўлганинга ишонса бўлади! Нима бўлгандаям қари бўрисан-да, илгилгидека ёғинг бор!

— Сен-чи?

— Мен ҳам соғлиғимдан арз қиялганим йўқ, худога шукр! — Прохор домланинг қўлидан термосин олиб, чойни ўзи қуяркан, дўстига яна бир бор бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Аммо тўғрисиям, маладес экансан, оғайни! Биз сени чиндан ҳам Гулсарабибни соғиниб қолди деб...

— Э, гап Гулсарада эмас, ҳамма гап сенда, ошна! — деди Нормурод Шомуродов. — Оғайним Прохор айтган китобни тугатмай жўнаб қолсам нариги дунёда юз кўришганимизда бошимга яна маломат тошини ёғдирмасин, деб ўримдан турдим! — домла ички бир ғурур билан кулимсираб, қўлёмасини тортмадан олиб, столга қўйди. — Истасанг ўқиб кўришинг мумкин, ошна.

У мамнун жилмайиб, оғайнисига қаради. Бироқ Прохор қўлини силтаб, юзини тескари бурди.

— Майли, кераги йўқ! Бу китобингдан фойда йўқ энди!

Домла Прохордан ҳар нарсани кутса ҳам бундай лоқайд муомалани кутмаган эди. У бирдан ёш боладай ўксиб:

— Ҳа, нечук энди фойдаси бўлмас экан? — деб сўради.

— Негаки... ҳалиги ишлар бари бир бўляпти Мингбулоқда! Ҳеч ким тўхтатгани йўқ бу ишларни! Мени кечирасан-у, оғайни,

аммо жиянинг кетмайдиган бўлса... битта эмас, ўнта китоб ёзсанг ҳам тўхтамайдиганга ўхшайди бу номатқўлчиликлар! — Прохор асабийлашиб ўрнидан туриб кетди-да, кемтик қулоғидан тортқилаганича очиқ дераза олдига ўтди.

Домлага унинг китоб тўғрисидаги гапидан ҳам Отақўзи тўғрисидаги гапи огир ботди. У бирдан кўтарилиб кетган юрак уришига қулоқ солганича бошини эгиб, бир лаҳза сукут сақлади, сўнг:

— Гап менинг жиянимда бўлса, — деди ранжиб. — Унинг ҳам бошига етдик шекилли... Кўраминиз, у кетиб бошқаси келганда олам гулистон бўлганини!..

— Кетиб бўпти жиянинг! Боя кўрдим, юрибди Мингбулоқда кўк «Волга»сини учуриб! — Прохор шундай деб шартта бурилиб қаради, қаради-ю, турган жойида қотиб қолди.

Домла Шомуродов қалт-қалт титраб ўрнидан турмоқда, унинг дагал, ялпоқ юзи, қўллари докадай оқариб кетган эди.

— Нормурод! Мен шунчаки...

— Қани, кетдик! — деди домла ҳансираб.

— Менга қара, Нормурод! Худо ҳақки, кечирим сўрайман...

— Кетдик деяпман сенга! — ўшқирди домла. — Ўз кўзим билан кўраман Мингбулоқдаги ишларни! Ўз кўзим билан кўриб, ўзим юзма-юз туриб гаплашаман жияним билан!..

Домла Шомуродов ғазаб ва алам устида бу ишга жазм этиб тўғри қилмаганини йўлга чиққанларидан кейин билди, бироқ орқага қайтишни истамади. Мотоцикл ҳар силкинганда аъзойи бадаини бир зирқираб, кўз олди қоронғилашиб кетар, оёқ-қўллари бетиним қалтирар эди. Фақат Мингбулоққа яқинлашиб, юзига салқин шабада, димоғига гиёҳ ва арчаларнинг хушбўй атри гуп-гуп урганлагича... хиёл енгил тортди...

Ё раб! Мингбулоқ, умрининг энг масъуд дамлари ўтган, яланг оёқ, яланг бош шудринг кечиб, дўппи-дўппи жийда териб юрган бахтиёр онларининг гувоҳи бўлган суюкли Мингбулоқ бундан бир ой аввал қандай бўлса шундай турар, гўё тиззадан келадиган бўлиқ пичанзорларга саратон офтоби тегмаган, кумушранг жийдалар, ёш келинчақлардай нозик арчалар гўё шу бугун, шу субҳидам ювиб қўйилгандай яшнаб кетганди.

Домла болаликдан таниш бу кўркем манзарага қараб тўймас, ўрилган пичан ва беданинг сал тахир, хушбўй ҳидини тўйиб-тўйиб симираarkan, у энди хаста ҳолда Мингбулоққа келганига пушаймон қилмас, аксинча, ич-ичидан севинарди. Фақат юрак... юрак пегадир бетоқат урарди.

Улар Мингбулоқ жийдазорларига шўнғиб, чапга бурилишлари билан ям-яшил пичанзорни кесиб ўтган шағал йўлда қатор турган беш-олтита самосваллар, огир «МАЗ»лар, тумшукларини кўкка чўзган улкан кранларга дуч келишди. Улар кесилган дарахтларни ортишяптими — буни тушуниб бўлмас, бироқ одамлар гала-говур кўтариб ишлашмоқда, биринчи кранининг ёнида... ишчиларга кўр-

сатма бериб... шопмўйлов, барваста бир одам турарди. Бошига ёғи чиқиб кетган эски дўппи, устига кир-чир кўйлак кийиб олган, икки юзи нақш олмадай қип-қизил бу йўгон, шопмўйлов одам — Али мўйлов эди.

Домла уни таниши билан кўнглидан: «Пахтадан ҳайдалиб, Мингбулоқни қуритгани кепти-да бу азамат!» — деган фикр ўтди-ю, Прохорга, «тўхта», деб ишора қилди.

Мотоцикл худди краининг ёнига бориб тўхтади. Ундан тушаётган икки чолни кўрган ишчилар ишларини қўйиб, чолларга қизиқсинишиб қарашди. Али мўйлов эса.. нариги сафарги «ҳосиятсиз учрашув» ҳамон ёдида бўлса керак, домлани таниди-ю, оёғи куйган товукдай питирлаб қолди.

— Э-э... келсинлар, домлажон, келсинлар...

Ерга тушган домла қулаб кетмаслик учун мотоциклнинг рулини маҳкам чангаллаб:

— Отақўзи қани? — деб сўради.

— Раис отамлар... у киши шаҳарга кетдилар ҳали...

— Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда?

— Мен... биз, — деди мўйлов, икки юзи бўялган улкан қўғирчоқнинг юзидай ялтираб, — ишляпмиз, домлажон.

— Ишляпсизми, ё? — домла қалт-қалт титраб, мўйловга қараб бир қадам юрди.

— Нормурод! Тўхта, Нормурод!.. — Прохор уни тўхтатиб қол-ишга уринди, бироқ домла қўлини унинг қўлидан тортиб олди-да, юрагига қуйилиб келган иссиқ бир тўлқиндан бўғилиб:

— Гумроҳ! — деб бақирди. — Қачон бу эл, бу юрт сендай гумроҳлардан қутулади? Қачон Тў... тўхтат бу... бу ёвуз ишингни! — Домла сўзини тугатолмай, ногаҳон кўз олдини қора туман босиб, ниманидир ушлаб қолмоқчи бўлгандай қўлларини кўтарди-ю, орқасидан етиб келган Прохорнинг қўлига қулади, қуларкан, Али мўйловнинг ингичка, чийилдоқ овози қулоғига чалинди:

— Биз кўчяпмиз! Молхона Мингбулоқдан кўчаяпти, домлажон, кўчяпти!..

Осмон артилган шишадай мусаффо эди. Бу осмонни тўсиб тепасида саросимада қолган Прохорнинг аянчли юзи кўринди.

— Нима бўлди! Нормурод? Аҳмоқ бўлмасам, нега опкелдим сени? Нега?..

«Юрак касалида бу зарба уч марта бўларди шекилли? Учинчи йиқилишимми бу ё...»

Нормурод Шомуродов сўниб бораётган охирги кучларини йиғиб ёп-верига, Мингбулоқ жийдазорларига, тўп-тўп ўсган ям-яшил арчаларга, тепасида йиғлаб турган эски қадрдонининг юзига сўнг бор термулиб қаради-да, чуқур жўрсиниб, кўзини юмди...

Одатда тўлиқ йиғилавермайдиган бюро аъзолари бу сафар юз фоиз тўпланган эди. Отақўзи буни эшикдан кириши биланоқ илғаб олди-ю, индамасдан энг орқадаги жойга бориб ўтирди.

Отақўзи кирганда ҳали давом этаётган кулги, ғала-ғовур бирдан тиниб, хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Шукуров ҳорғин қўзғалиб ўрнидан турди. У кўзлари ичига ботиб, юзи чўяндай қорайиб кетган Отақўзига қарашга юраги дов бермай:

— Ўртоқлар! — деди. Лекин шу пайт телефон жиринглади. Аброр Шукурович ижирғаниб трубкани олди. У жаҳл билан: «Бюро бўляпти!» — деб трубкани жойига қўймоқчи бўлди-ю, тусатдан ранги ўчиб:

— Наҳотки? — деди.— Қачон?

Шукуровнинг овози шундай ваҳимали эшитилдики, ҳамманинг кўзи унга қадалди.

Аброр Шукурович трубкани жойига қўйиб, бир зум бошини ҳам қилиб турди, сўнг:

— Ўртоқлар! — деди секин. — Минг тўққиз юз ўн тўққизинчи йилдан партия аъзоси, «Ленин йўли» колхозини ташкил қилган жонқўярлардан бири, катта олим, профессор Нормурод Шомуродов... оламдан ўтибдилар. Бюро мажлиси бошқа кунга қолдирилди... Бош кийимларингизни олиб, бир минут сукут сақлашларингизни сўрайман...

Отақўзи кимдир елкасини тутганини сезиб бошини кўтарди. Тепасида Ҳайдар турарди.

— Бўлди! Юринг, дада. Одамлар уйга фотиҳага боришади-ку!

Отақўзи қонталашиб, шишиб кетган кўзини ўғлининг кўзидан узиб, ён-вериға қаради. Қабристон, нафақат қабристон, бутун Қоровултепани тўлдирган издиҳом пастга қараб ёпирилган, ботаётган офтобнинг қонли шуъласида, биров пиёда, биров машина, биров отга миниб қишлоқ томон оққан бу оломон қандайдир бетартиб қадимий лашкарни эслатарди.

— Майли, сен боравер, ўғлим, мен кейинроқ тушиб бораман...

— Қандоқ бўларкин, дада?

— Қандоқ-пандоғи йўқ! Гап тамом! — Отақўзининг хирилдоқ овози, бутун важохати шундай даҳшатли эдики, Ҳайдар лом-мим демай, катта йўлга қараб кетди.

Отақўзи бир Қоровултепа устидаги қонли шафаққа, бир олдидаги улкан қабрга қаради-ю, кўзини юмди, шу заҳоти қулоқлари остида Аброр Шукуровичнинг сал бўғиқ, ҳаяжонли овози янграгандай туюлди:

«Дунёда шундай одамлар бўладики, уларнинг ҳаёти, қилган

нишлари, босиб ўтган йўллари биз учун абадулабад юксак бир намуна бўлиб қолади. Дунёга келиб, ёниб яшаб, ёниб ўтган улкан олим, кекса коммунист, отахонимиз Нормурод Шомуродов шундай улуғ инсонлар жумласига киради».

Шукуровнинг овозини Прохор Поликарповнинг кўзёши аралаш пидоси босиб кетгандек бўлди:

«Мардикорлик машаққатларини бирга чекувдик, курашлардаям, мусибатдаям бирга эдик, ҳамдард, ҳамнафас эдик, у дунёга ҳам бирга кетсак бўлмасмиди, қадрдоним Нормурод? Умринг бини бўптики, инсофу адолат деб юрдинг, шу сафар қари Прохорни бўтадай бўзлатиб кетганинг адолатданми, азизим Нормурод?»

Ҳамма зарбаларга кўкрак тутиб ўрганган одам, ўлим навбати келганда ҳам бизни аяб, ажалга ўзингни қалқон қилдинг-ку, биродарим Нормурод! Тирингигда қадрингни билмовдик, ўлганингда қабринг тепасида бўзлаганимиз учун афв эт, меҳрибоним, олтимши йиллик дўстлигимиз ҳурмати гуноҳқор оғайнингини кечир, жигарим!»

Прохор билан Урозқулнинг нолаи лилдолари гўё миясидаги аллақандай бир мурватини бураб юборгандай бўлди-ю, Отақўзининг эсига лоп этиб тоғасининг хати тушди.

Пешиндан бери ҳар эслаганда ларзата солаётган бу хат юрагидан яна тилка-пора қилди... Тоғаси-ку, хатда бўлса ҳам ўз дарди дунёсини, алам-изтироблари, армонлари, меҳри, яхши тилаклари, ни унга, жияшга айтиб кетди. Армонсиз кетди. У-чи? Отақўзи-чи? Юрагини кемираётган дарду ҳасратларини, бирда гина-кудурат, бирда ғурур сабаб, тоғасига қўрслик қилган бўлса ҳам уни дилдидан яхши кўрганини, ахир бир кун оёғига тиз чўкиб, кўнглидаги ҳамма орзу-армонларини тўкмоқчи бўлиб юрганини энди кимга айтади? Бу совуқ қабр, бу тоғу тошларгами?

Наҳот, бу гаплар унинг кўнглида тоабад армон бўлиб қолса? Наҳот, у энди умрбод афсус-надомат чекиб ўтса?

«Афсус-надомат эмиш! Хей, Отақўзи! Лоақал энди, бу улуғ инсоннинг қабри тепасида, ўз виждонинг олдида мунофиқлик қилмагин. Илгарилари ўкситганинг етмагандек, умрининг энг сўнгги дақиқаларигача бетгачопарлик қилмадингми бу ҳалол ва хокисор одамга? Сохта обрў, юксак лавозим ва ўткинчи шон-шухратни деб, унинг яхши ниятларини рад этиб, яхши гапларини оёқости қилмадингми? Ҳатто пешонанг деворга бориб текканда ҳам, ҳатто шу бугун ҳам ҳаётнинг бу шафқатсиз сабоқларидан хулоса чиқариш ўрнига манманлик қилиб, ҳамон ўз обрў-эътиборинг учун олишадиганини йўқми? Бас! Бўлди! Лоақал энди, бу муқаддас қабр тепасида мунофиқлик қилма, лоақал энди ҳаётнинг бу раҳмсиз ҳукми олдида ҳалолликни, диёнатни ўйла, Отақўзи!..

Ҳа, одам боласидан фақат яхшилик қоларкан бу дунёда! Бошқа ҳамма нарса — шон-шухрат естаги, юксак лавозим йўлидаги курашлар, обрўпарастлик, манманлик — бунинг ҳаммаси ўткинчи

ва ноҳалол бир нарсая экан! — Отақўзи буни тушунди, кеч бўлса ҳам тушунди. Фақат... не чора, тоғасига буни ҳам айтолмади, бу гапларнинг ҳаммаси юрагида абадулабад сўнамас дард бўлиб қолди? Не чора?...»

Отақўзининг хаёлини машина моторининг гуриллаши булди. Ғўристон зимистон қоронғиликка чўмган, осмон юлдузларга тўлиб кетган эди.

Машина эшиги шарақлаб очилиб, бирин-кетин икки одам тушди, сўнг ғўристон сукутини гурс-гурс оёқ топушлари бузди.

— Отақўзи ака!

«Шукуров!»

— Сизга нима бўлди, Отақўзи ака? Яхши эмас, турнинг ўрнигиндан

Отақўзи қўлларини ерга тираб ўрнидан турди.

«Кечиринг, тоғажон! Хом сут эмган жиянингизни кечиринг!»

— У қоронғида қаппайиб турган улкан қабрга сўнгги бор термилиб қаради-да, бир-бир босиб, нарироқда кутиб турган Шукуров билан ўғли томон кетди.

Эндиликда боя ўйлаган ўйларини, нисофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва яхшилик тўғрисидаги ўйларини рўёбга чиқариши лозим эди. Бу мушкул, аммо рўёбга чиқариши шарт бўлган инсоний бир бурч эди, фақат ҳаёт эмас, Отақўзининг ўз виждони ҳам шуни тақозо этарди.

1973 — 79

Е 93

Ёкубов Одил.

Дуёнат. Роман. Т. «Ёш гвардия»,

1979. 288 б.

Якубов Адил. Совесть.

ББК 84Уз7

Уз2

На узбекском языке

Адыл Якубов

СОВЕСТЬ

Роман

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1979

Редактор Э. Миробидов
Риссов И. Вахитов
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Л. Буркина
Корректор М. Юнусова

ИБ № 440

Босмахонага берилди 25.06.1979я. Босишга рухсат
этилди 13.12.1979 й. № 1 босма қоғозга „Литератур-
ная“ гарнитурда юқори босма усулида босилди.
Формати 60×84¹/₁₆. Босма листи 18,0. Шартли босма
листи 16,74. Нашр. листи 19,78. Тиражи 30.000
Заказ № 126.

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети „Ёш гвар-
дия“ нашриёти, Тошкент, 700129, Навоий кучаси, 30.
Шартнома № 209 - 78. Баҳоси 1 с. 40 т.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб сав-
доси ишлари бўйича Давлат комитети Тошкент
„Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 1-босмахонаси, Тошкент, Ҳамза кучаси, 21,